

नेपाली गाइने-गीतको साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक अध्ययन

शोधप्रबन्ध

सिक्किम विश्वविद्यालय



भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत विद्यावारिधि (पिएच डी)

उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

शोधार्थी

विवेक छेत्री

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय।

दिसम्बर २०२०

नेपाली गाइने-गीतको साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक अध्ययन

शोधप्रबन्ध

सिक्किम विश्वविद्यालय



भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत विद्यावारिधि (पिएचडी)

उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

सन् २०२०

शोधनिर्देशक

पुष्प शर्मा  
०२/०१/२०२१

डा पुष्प शर्मा

सह प्राध्यापक

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

शोधार्थी

विवेक छेत्री  
०२/०१/२०२१

विवेक छेत्री

पञ्जीकरण सङ्ख्या 16/Ph. D/NEP/01

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय



सिक्किम विश्वविद्यालय  
(भारतके संसदके अधिनियमद्वारा स्थापित केन्द्रीय विश्वविद्यालय)  
**SIKKIM UNIVERSITY**  
[A central university established by an Act of Parliament of India in 2007]

No.LIB. Plagiarism /59/2017

Dated 09-02-2017

To

The Head  
Department of Nepali  
Sikkim University  
Sub: Anti-Plagiarism Test

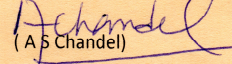
Dear Sir,

Kindly refer to your letter dated 09/02/2017 on the subject referred above.

I may inform you that the present ant-plagiarism software (URKUND) being used by Sikkim University distributed by INFLIBNET does not support Nepali and Hindi languages.

Therefore, the MPhil and PhD dissertations written in Hindi and Nepali cannot be tested for plagiarism.

Yours sincerely,

  
(A S Chandel)  
Librarian

Copy for information to:

1. The Controller of Examinations, Sikkim University
2. The Dean, School of Languages and Literature
3. In-charge, Department of Hindi

६ माइल, सामदुर, पीओ तादुङ-७६७१०२, गान्तोक, सिक्किम, भारत  
फोन : ०३५९२-२५१०६७, २५१४६८, फ्याक्स-२५१८६५  
6th Mile, Samdur, P.O. Tadong 737102, Gangtok, Sikkim, India  
Phone : 03592-251067, 251468, Fax : 03592-251865  
Website : www.cus.ac.in



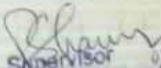
# SIKKIM UNIVERSITY

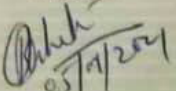
[A Central University established by an Act of Parliament of India, 2007]

## DEPARTMENT OF NEPALI SCHOOL OF LANGUAGES & LITERATURE

### प्रतिबद्धता पत्र

सिक्किम विश्वविद्यालय भाषा अनि साहित्य सङ्घायअन्तर्गत नेपाली विभागमा विद्यावारिधि उपाधिका लागि "नेपाली गाइने-गीतको साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक अध्ययन" शीर्षकमा तयार गरिएको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध नितान्त मौलिक कार्य हो। डा पुष्प शर्माको कुशल निर्देशनमा रहेर यस शोधप्रबन्धलाई मैले परिणतिमा पुऱ्याएको हुँ। प्रस्तुत शोध कार्यका निम्ति विभिन्न स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरी त्यसलाई आधिकारिक तथा प्राज्ञिक रूपमा प्रयोग गरिएको छ। प्रस्तुत शोधप्रबन्धको कुनै अंशलाई कुनै प्रयोजन तथा उपाधिका लागि अन्यत्र कुनै ठाउँमा आजसम्म प्रयोग गरिएको छैन। यस शोधप्रबन्ध लेखनको क्रममा मैले सिक्किम विश्वविद्यालय, नेपाली विभागको अधीनमा रहेर यसका नीति-नियम र अनुशासनलाई सम्पूर्ण रूपले पालन गरेको छु। उक्त प्रतिबद्धता विरुद्ध यदि कुनै प्रमाण भेटिएमा त्यसको सम्पूर्ण जिम्मेवारी स्वयम् हुनेछु।

  
Supervisor  
Department of Nepali  
05/01/2021

शोधार्थी  
  
05/01/2021  
विवेक क्षेत्री

पुष्प शर्मा  
अध्यक्ष नेपाली विभाग  
सिक्किम विश्वविद्यालय  
05/01/2021

पञ्जीकरण सङ्ख्या 16/Ph.D./NEP/01

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय।



**SIKKIM UNIVERSITY**

[A Central University established by an Act of Parliament of India, 2007]

**DEPARTMENT OF NEPALI**  
**SCHOOL OF LANGUAGES & LITERATURE**

Dr Pushpa Sharma

Associate Professor

### शोध निर्देशकको अग्रसारण

नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय पिएचडीका शोधार्थी श्री विवेक छेत्री, पञ्जीकरण सङ्ख्या 16/Ph.D/NEP/01-ले मेरो शोध निर्देशनमा रही "नेपाली गाइने-गीतको साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक अध्ययन" शीर्षकमा विद्यावारिधि (पिएचडी शोधप्रबन्ध) बढो परिश्रम र लगनपूर्वक तयार पारेका हुन्। यो शोधप्रबन्ध यिनको मौलिक शोधकार्यको परिणाम हो। यस शोधप्रबन्ध लेखन क्रममा यिनले शोधविधि तथा सिक्किम विश्वविद्यालयद्वारा जारी गरिएको नियमावलीको यथोचित पालन गर्दै तोकिएको अवधिभित्र तयार पार्न सक्षम भएका हुन् भन्ने कुरा प्रमाणित गर्दछु। यस शोधप्रबन्धको उचित मूल्याङ्कनका निम्ति सिक्किम विश्वविद्यालयको सम्बन्धित निकायसमक्ष अग्रसारित गर्दछु।

शोध निर्देशक

पुष्पा शर्मा  
Supervisor  
Department of Nepali  
डा पुष्प शर्मा  
१२/१२/२०२०

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय।

## कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोध प्रबन्ध सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा विद्याविरिधि प्राप्त गर्न हेतु गरिएको एउटा मौलिक कार्य हो। 'नेपाली गाइने-गीतको साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक अध्ययन' शीर्षकको शोधप्रबन्ध मैले नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयको सह प्राध्यपक डा पुष्प शर्माको कुशल निर्देशनमा तयार गरेको हुँ। शोधप्रबन्ध लेखन क्रममा मैले शोधनिर्देशक डा पुष्प शर्मा गुरुआमाबाट विशेष सहयोग, प्रेरणा र परामर्शका साथै मेरो कमी कमजोरी खुट्टयाएर उचित सुझाव दिएका कारण नै आज यो शोधप्रबन्ध सम्पन्न हुन सकेको हो। यो शोधप्रबन्ध तयार गर्नमा अथक परिश्रम गर्नुहुने मेरो शोध निर्देशक डा पुष्प शर्माप्रति म जीवनभर आभारी रहँदै हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

मलाई शोधलेखन क्रममा प्रत्येक प्रगति प्रतिवेदन प्रस्तुत गरे वापत शोधको भाषा लेखन र विषयसम्बन्धि अझ गहन रूपले ज्ञान अनि सुझाव दिएर प्रोत्साहन गराउनुहुने सिक्किम विश्वविद्यालय नेपाली विभागका अति आदरणीय गुरुआमा डा कविता लामा, सहायक प्रा बलराम पाण्डे, डा देवचन्द्र सुब्बा, डा समर सिन्हा, डा अरूणा राई, अवकाशप्राप्त प्रो प्रतापचन्द्र प्रधानले शोधलाई परिष्कृत गर्नमा ठुलो योगदान गरेर सहयोग गर्नु भएकोमा म हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु।

क्षेत्रअध्ययन गर्दा अन्तर्वार्ता लिने क्रममा अति व्यस्त हुँदाहुँदै पनि आफ्नो अमूल्य समय निकालेर मलाई अन्तर्वार्ता लिइने समय दिनुहुने पोखराको पृथ्वीनारायण क्याम्पसका नेपाली विभागका विभाग प्रमुख आदरणीय प्रो कुसुमाकर न्यौपाने सरप्रति गन्धर्व जाति र गन्धर्व-गीत विषय सम्बन्धि पाठ्य सामग्री उपलब्ध गराइदिनु भएकोमा हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु। यसरी नै शोधसम्बन्धी भ्रमण क्रममा मलाई गन्धर्वहरूको इतिहासबारे

जानकारी दिनुहुने आदरणीय डा चूडामणि बन्धु र मोतीलाल पराजुलीप्रति म सदैव आभारी रहने छु।

क्षेत्रअध्ययनका क्रममा मलाई विभिन्न प्रकारका गीत गाएर सारङ्गीको विस्तृत जानकारी गराउनुहुने पूर्व नेपाल, काठमाडौं र सुदूर पश्चिम नेपालका अति प्यारा गन्धर्व दाईहरू लालबहादुर गन्धर्व, गोविन्दबहादुर गन्धर्व, नरबहादुर गन्धर्व, मीनबहादुर गन्धर्व, धनबहादुर गन्धर्व, बलराम गन्धर्व, तेजेन्द्र गन्धर्व, शिव गन्धर्व, प्रकाश गन्धर्व र तारा गन्धर्व अनि दिदी टीकामाया गन्धर्व र बहिनी रेजिना गन्धर्वलाई आन्तरिक हृदयबाट धन्यवाद दिँदछु।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउनको निम्ति काठमाडौंको रेडियो नेपाल, सिक्किम विश्वविद्यालयको पुस्तकालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालयको पुस्तकालय, सिक्किम सरकारी महाविद्यालय गेजिडको पुस्तकालय, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको पुस्तकालय तथा सम्बन्धित पुस्तकालय अनि रेडियो नेपालका अधिकारी र कर्मचारीबाट प्राप्त सहयोगका निम्ति उहाँहरू सबैलाई धन्यवाद दिँदछु।

प्रस्तुत शोधलेखन क्रममा मलाई सदैव हौसला र साथ दिनुहुने सिक्किम सरकारी महाविद्यालय, गेजिडका मेरा आदरणीय सहकर्मी मित्र सहायक प्रा दुर्गाप्रसाद गौतम, सहायक प्रा तिलकबहादुर बरदेवा, सहायक प्रा डा डिल्लीराम शर्मा, सहायक प्रा किसोर राईप्रति आभार व्यक्त गर्दछु। शोधकार्यको प्रारम्भिक दिनहरूमा मलाई महाविद्यालयका कतिपय समितिगत व्यस्तताबाट मुक्त गराएर शोधलेखनमा लागिपर्न सुझाव र अवसर प्रदान गराइदिनुहुने सिक्किम सरकारी महाविद्यालय, गेजिडकी भूतपूर्व आदरणीय प्राचार्य महोदया केसाडवाडमु भोटियाप्रति पनि हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु।

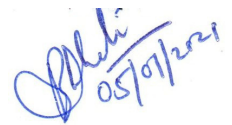
समय समयमा सिक्किम विश्वविद्यालयका शोध सम्बन्धि कतिपय मापदण्डबारे अवगत गराएर विभिन्न किसिमले मलाई सदैव सजग रहन बाध्य गराउनुहुने मेरा अग्रज

दाजु सुचन प्रधान, सुरज गुरुड अनि प्रिय मित्र विष्णुलाल भुजेल, सरस्वती मिश्र, शारदा छेत्री र भाई कृष्ण सापकोटाप्रति आभारी रहेको छु। यसरी नै मलाई अन्य विभिन्न किसिमले सहयोग पुऱ्याउने मेरा प्रिय विद्यार्थी गणेश शर्मा, हेमन्त गौतम, श्रिया राई, रतन राई, टेकबहादुर सन्यासीलाई पनि धन्यावाद दिँदछु।

मलाई शिक्षा आर्जनको प्रारम्भिक दिनहरूदेखि उच्च खुडकिलोसम्म आइपुग्न सदैव साथ दिने मेरा दिवङ्गत पितालाई आज सम्झना गर्दै विशेष धन्यवाद अर्पण गर्न चाहन्छु। मलाई शिशु अवस्थादेखि नै शिक्षा नै जीवन हो भनेर विशेष मार्गदर्शन गराउनुहुने मेरी श्रद्धेय अनि पूज्य माता तथा प्यारो भाईप्रति सदैव ऋणी बनेको छु। मेरो शोधलेखनको क्रममा कतिपय पारिवारिक दायित्वबाट मुक्त गरी शोध लेखनमा निरन्तर लगनशील भएर कार्य गर्ने सुझाव, हौसला र साथ दिइरहने मेरी जीवन सङ्गिनी दुर्गा छेत्री र छोरी गिभा दर्शनीलाई विशेष धन्यवाद र अशेष प्रेम प्रकट गर्दछु।

अन्तमा मलाई विविध प्रकारले सहयोग पुऱ्याउनु हुने मेरा अग्रज, समकालीन र अनुज सबै शुभाकांक्षीहरूप्रति आभारी रहँदै पुनः एकपल्ट मेरो आदरणीय शोधनिर्देशक डा पुष्प शर्माप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु। उहाँकै विशेष मार्गदर्शन, प्रोत्साहन र प्रेरणाले गर्दा म यो शोधप्रबन्ध गर्न सक्षम बनेको हुँ। अतः आज यस शोधकार्यले जे जस्तो प्रारूप पाएको छ, त्यो सब मेरो आदरणीय शोध निर्देशककै अथक परिश्रमको परिणाम हो।

विनीत,



विवेक छेत्री  
16/Ph.D/NEP/01  
नेपाली विभाग,  
सिक्किम विश्वविद्यालय



## सङ्केताक्षर सूची

१. अनु	=	अनुवादक
२. ई पू	=	ईश्वरी पूर्व
३. द्वि सं	=	द्वितीय संस्करण
४. दो सं	=	दोस्रो संस्करण
५. डा	=	डाक्टर
६. न	=	नम्बर
७. ने रा प्र प्र	=	नेपाल राष्ट्रिय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
८. प्र सम्पा	=	प्रधान सम्पादक
९. प्रा	=	प्राध्यपक
१०. प्रा लि	=	प्राइबेट लिमिटेड
११. प्रो	=	प्रोफेसर
१२. वि स	=	विक्रम संवत्
१३. सम्पा	=	सम्पादक
१४. सी एन ए एस	=	कन्ट्रीब्युसन टु नेपालीज् स्टडीज

## विषय सूची

### नेपाली गाइने-गीतको साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक अध्ययन

विषय	पृष्ठ सङ्ख्या
भावहरणको प्रमाण पत्र	क
प्रतिबद्धता पत्र	ख
शोध निर्देशकको अग्रसारण	ग
कृतज्ञता ज्ञापन	घ-च
सङ्केताक्षर सूची	छ

पहिलो अध्याय	१-१४
--------------	------

#### १. शोधको परिचय

- १.१ शोधको शीर्षक
- १.२ शोध शीर्षकको परिचय
- १.३ शोधको समस्या
- १.४ शोधको उद्देश्य
- १.५ शोधको प्रयोजन
- १.६ पूर्वकार्यको समीक्षा
- १.७ शोधविधि
  - १.७.१ अध्ययनको विधि
  - १.७.२ सामग्रीसङ्कलन विधि
- १.८ शोधको औचित्य
- १.९ शोधको सीमाङ्कन
- १.१०. शोधको सङ्गठन

दोस्रो अध्याय	१५-४८
---------------	-------

#### २. गाइने जातिको परिचय

- २.१ गाइने जातिको सामान्य परिचय

- २.२ गाइने जातिको उत्पत्ति
- २.३ गाइनेहरूको भाषा
- २.४ गाइने जातिको सामाजिक स्थिति
  - २.४.१ गाइने जातिको आर्थिक स्थिति
- २.५ गाइने जातिको संस्कार अनि संस्कृति
  - २.५.१ गाइने जातिमा प्रचलित संस्कार
  - २.५.२ गाइने जातिमा प्रचलित संस्कृति

## तेस्रो अध्याय

४९-९१

### ३. नेपाली लोकसाहित्य र गाइने गीतको सैद्धान्तिक परिचय

- ३.१ नेपाली लोकसाहित्यको परिचय
- ३.२ लोकसाहित्यको विविध विधा
- ३.३ लोकगीतको परिचय
- ३.४ लोकगीतको तत्त्व
- ३.५ लोकगीतको वर्गीकरण
- ३.६ गाइने-गीतको सैद्धान्तिक परिचय
  - ३.६.१ गाइने-गीतको अर्थ र परिभाषा
  - ३.६.२ गाइने-गीतको विकास परम्परा
  - ३.६.३ गाइने-गीतको वर्गीकरण
    - ३.६.३.१ प्रार्थना एवम् धार्मिक गीत
    - ३.६.३.२ संस्कार गीत
    - ३.६.३.३ पर्व गीत
    - ३.६.३.४ बाह्रमासा गीत
    - ३.६.३.५ गाथागीत वा नृत्यगीत
    - ३.६.३.६ चलनचल्तीका गीत
    - ३.६.३.७ घटना गीत
    - ३.६.३.८ लाहुरेको सन्देश गीत एवम् बिछोडको गीत
    - ३.६.३.९ हस्यौली गीत

४. गाइने गीतको साहित्यिक अध्ययन

४.१ प्रार्थना एवम् संस्कार गीत

४.१.१ आरती गीत

४.१.२ बेलौल गीत

४.१.३ धनसिरी गीत

४.१.४ रामकली गीत

४.१.५ सारङ्गा गीत

४.१.६ मालुवा गीत

४.१.७ सन्जे आरती गीत

४.१.८ मालसिरी गीत

४.२ पर्व गीत

४.२.१ बाबाको दैलामुनि (तीजेगीत)

४.२.२ श्रवणकुमारको भैलो

४.३ बाह्रमासा गीत

४.३.१ बाह्रमासा

४.४ गाथागीत

४.४.१ चन्द्रशमशेरको कर्खा

४.४.२ सरुमै रानीको कर्खा

४.५ चलनचल्तीका गीत

४.५.१ बाइबाइ मयाँ छड्के सलामी

४.५.२ डाँडै लाग्यो जून

४.५.३ नाम्दी मानचौका

४.५.४ दाइ साइँलो

४.५.५ डुम्रे भन्सार

४.५.६ कर्पुटारे

४.६ घटना गीत

४.६.१ डडेलधुराको घटना गीत

- ४.६.२ पाँचथरको घटना गीत
- ४.७ घुम्न जाँदाको वा डुल्न जाँदाको गीत
  - ४.७.१ पूर्वे रमाइलो गीत
  - ४.७.२ नारीमाथि यौन शोषणको गीत
  - ४.७.३ गाइने दाई दुक्खको भारीमा
- ४.८. लाहुरेको सन्देश गीत एवम् बिछोडको गीत
  - ४.८.१ लाहुरेको सन्देश गीत
  - ४.८.२ श्रीमान् विदेश गएर नफर्केको गीत
- ४.९ हस्यौली गीत
  - ४.९.१ राजनैतिक हास्य व्यङ्ग्यात्मक गीत
  - ४.९.२ सामाजिक हास्य व्यङ्ग्यात्मक गीत

## पाँचौं अध्याय

१६८-२४५

### ५. गाइने गीतको सांस्कृतिक अध्ययन

#### ५.१ लोकसंस्कृतिको परिचय

- ५.१.१ लोकसंस्कृतिको अर्थ र परिभाषा
- ५.१.२ लोकसंस्कृतिको पक्ष
- ५.१.३ नेपाली लोकसंस्कृति
- ५.१.४ नेपाली लोकजीवन

#### ५.२ सांस्कृतिक अध्ययन

- ५.२.१ सांस्कृतिक अध्ययनको परिचय
- ५.२.२ सांस्कृतिक अध्ययनको उद्भव

#### ५.३ गाइने गीतको सांस्कृतिक अध्ययन

- ५.३.१ चेतनाको परिचय
- ५.३.२ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित सामाजिक चेतना
  - ५.३.२.१ सामाजिक चेतनाको परिचय
  - ५.३.२.२ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित सामाजिक चेतनाको अभिव्यक्ति

- ५.३.३ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित सांस्कृतिक चेतना
  - ५.३.३.१ सांस्कृतिक चेतनाको परिचय
  - ५.३.३.२ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित सांस्कृतिक चेतनाको अभिव्यक्ति
- ५.३.४ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित आर्थिक चेतना
  - ५.३.४.१ आर्थिक चेतनाको परिचय
  - ५.३.४.२ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित आर्थिक चेतनाको अभिव्यक्ति
- ५.३.५ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित ऐतिहासिक चेतना
  - ५.३.५.१ ऐतिहासिक चेतनाको परिचय
  - ५.३.५.२ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित ऐतिहासिक चेतनाको अभिव्यक्ति
- ५.३.६ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित राजनैतिक चेतना
  - ५.३.६.१ राजनैतिक चेतनाको परिचय
  - ५.३.६.२ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित राजनैतिक चेतनाको अभिव्यक्ति
- ५.३.७ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित राष्ट्रियताको चेतना
  - ५.३.७.१ राष्ट्रिय चेतनाको परिचय
  - ५.३.७.२ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित राष्ट्रिय चेतनाको अभिव्यक्ति
- ५.३.८ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित धार्मिक चेतना
  - ५.३.८.१ धार्मिक चेतनाको परिचय
  - ५.३.८.२ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित धार्मिक चेतनाको अभिव्यक्ति
- ५.३.९ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित प्राकृतिक चेतना
  - ५.३.९.१ प्राकृतिक चेतनाको परिचय
  - ५.३.९.२ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित प्राकृतिक चेतनाको अभिव्यक्ति
- ५.३.१० गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित लोकविश्वास
  - ५.३.१०.१ लोकविश्वासको परिचय
  - ५.३.१०.२ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित लोकविश्वासको प्रयोग
- ५.३.११ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित मिथक
  - ५.३.११.१ मिथकको परिचय
  - ५.३.११.२ गाइने गीतमा प्रतिबिम्बित मिथकको प्रयोग

छैटौं अध्याय	२२४६-२२५६
६. निष्कर्ष	
सन्दर्भग्रन्थसूची	२५७-२६१
परिशिष्ट १	
परिशिष्ट २	
परिशिष्ट ३	

## पहिलो अध्याय

### १. शोधको परिचय

#### १.१ शोधको शीर्षक

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक नेपाली गाइने-गीतको साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक अध्ययन रहेको छ।

#### १.२ शोध शीर्षकको परिचय

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक नेपाली गाइने-गीतको साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक अध्ययन रहेको छ। यस शीर्षकमा नेपाली गाइने-गीत, साहित्यिक र सांस्कृतिक गरी तीन पद रहेको छ। शीर्षकमा रहेका यी पदहरूलाई विस्तारमा चर्चा गर्न अघि नेपाली लोकजीवनमा यी पदहरूको विशेष महत्त्व भएका कारणले नेपाली लोकजीवनको चर्चा गर्न आवश्यक ठहर्छ। त्यसैले नेपाली लोकजीवनलाई निम्नलिखित रूपले चर्चा गरिन्छ-

नेपाली शब्दलाई विभिन्न मानिसहरूले भिन्न भिन्न रूपमा अर्थ्याउने गरेका छन्। अनेपालीहरूले नेपाली भन्नासाथ नेपालको नागरिक भनेर बुझ्ने गर्छन् भने कतिले यसलाई नेपाली भाषी समूह भनेर चिन्ने गर्छन्। नेपाली जातिलाई एउटा सांस्कृतिक समूहका रूपमा पनि चिनिन्छ, जो आर्य-खस एवम् मङ्गोल किरात जातिहरूको समिश्रणद्वारा निर्मित छ। कुमार प्रधानले आफ्नो पुस्तक 'पहिलो पहर'-मा नेपाली शब्दलाई तीनवटा अर्थमा अर्थ्याएका छन्। उनी लेख्छन्- "एउटा- भाषालाई यसले बुझाउँछ, दोस्रो- जुनसुकै भाषा बोल्ने जुनै उद्भवको होस्, नेपालको नागरिक बुझाउँदै राजनीतिक सङ्केत राख्दछ; अनि तेस्रो- यसले एउटा विशिष्ट जाति-गोष्ठी बुझाउँछ चाहे त्यो जातिको बसोबासो नेपालबाहिर अरू मुलुकमै किन नहोस् र यो अर्थले सांस्कृतिक सङ्केतको घनत्व राख्छ"। नेपाली जातिको आफ्नै संस्कृति, भाषा, साहित्य आदिको समृद्ध परम्परा रहेको



पाइन्छ। नेपाली जाति नेपालबाहेक भारतका विभिन्न प्रान्तहरू जस्तै सिक्किम, पश्चिम बंगाल, आसाम, भाक्सु, देहरादुन आदि ठाउँहरूमा बहुसङ्ख्यामा बसोबासो गर्दछन्। भारतका विभिन्न महानगरहरूमा पनि नेपाली जातिको बसोबासो रहेको पाइन्छ। भारतबाहेक श्रीलंका, मलेसिया, मेन्मार, हङ्कङ, सिङ्गापुर, भुटान आदि मुलुकहरूमा पनि नेपालीहरूको बसोबासो केही पुस्ता अघिदेखि रहिआएको थाह लाग्छ। नेपाली जातिमा विभिन्न जातगोष्ठी पाइन्छन्, तीमध्ये केही प्रमुख जात गोष्ठीहरू यसप्रकार छन्- खस, मगर, तामाङ, नेवार, राई, गुरुङ, कामी, दमाई, लिम्बू, ठकुरी, सार्की, सन्यासी, सेर्पा, सुनुवार, मुखिया, घर्ती, भुजेल, माझी, थामी, गाइने, जोगी आदि। यी विभिन्न जात गोष्ठीमा आआफ्नै सांस्कृतिक विरासतको विकास भएको छ।

लोक र जीवन शब्दको योगबाट लोकजीवन शब्दको निर्माण भएको छ। लोक अनन्त छ र जीवन विविधतामय छ, यसैकारण लोकले बिताएका जीवनमा दुःख सुःख दुवै हुन्छन्। नेपाली लोकजीवन सादा, शान्त र मर्यादित छ। नेपाली लोकजीवन स्वतन्त्र, आस्थावादी र कर्मयोगी छ साथै मानवतावादी पनि छ। नेपाली लोकजीवन भन्नु नै नगर तथा ग्रामीण गाउँले जीवन हो भन्ने अर्थ बोध हुँदछ। लोक शब्दलाई जन तथा ग्राम्य शब्दको रूपमा पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ। यस अर्थमा नेपाली नगर एवम् ग्रामीण जीवन नै नेपाली लोकजीवन हो। लोक शब्द विशेष गरी दुइ अर्थमा प्रयोग भएको छ-

१. स्थानका रूपमा र २. सामान्य जनताका रूपमा। जन शब्दको अर्थ पनि सामान्य जनता हो। यस अर्थमा साधारण नेपाली जनजीवनको जीवनशैली र बचाईका तौरतरिका नै नेपाली लोकजीवन हो।

नेपाली जाति पुस्तौपुस्ताका जीवन भोगाइका क्रम परम्परागत रूपमा जिउँदै आएको छ। नेपाली जाति उहिलेदेखि नै गाउँले परिवेशमा हुर्केका र बडेका पाइए तापनि वर्तमान समयमा नगरी परिवेशमा पनि नेपाली जाति सांस्कृतिक, भाषिक अनि साहित्यिक

रूपले एउटा विकसित जाति मानिन्छ। नेपाली जाति विश्वमा वीर जातिका रूपमा पनि परिचित रहेका छन्। अतः नेपाली लोकजीवन वीरतासँग पनि जोडिएको पाइन्छ।

गाइने-गीत विशेषतः गन्धर्वहरूले गाउने गीत विशेष हो। गन्धर्व शब्दको प्रयोग तथा यस समुदायको चर्चा वैदिक, पौराणिक एवम् महाभारतकालदेखि नै प्रचलित रहेको पाइन्छ। नेपाली समाजमा गन्धर्वलाई गाइने भनेर पनि चिनिने गरिन्छ। गाउँदै हिंड्ने गरेकाले यिनीहरूलाई गाइने भनिएको हो। प्राचीनकालदेखि नै नेपाल र भारतका विभिन्न ठाउँहरूमा बसोबासो गर्दै आएका गाइने समुदायलाई वि सं २००७ सालमा गन्धर्व नामले चिनाउने व्यक्ति धर्मराज थापा हुन् अर्थात् नेपाली समाजमा गन्धर्व नामले गाइने समुदायलाई धेरै पछिदेखि मात्र चिन्न थाले तापनि लोकभाषामा गन्धर्वभन्दा गाइने शब्द नै बढी प्रचलित रहेको पाइन्छ। अहिले यिनीहरूलाई गन्धर्व, गाइने, मिजार, गान्धारी, गायक, गिताङ्गे, सारङ्गी दाई मागी खाने जाति आदि नामले चिन्ने अथवा चिनाउने गरेको पाइन्छ। यिनीहरू आफूलाई गाइने भन्दा गन्धर्व भन्न नै बढी रुचाउँछन्।

गाइने समुदायले मौखिक रूपमा जीवित राखेको लोकगीतहरूमध्ये चलनचल्तीका गीत, हस्यौली गीत, घुमफिर गर्दाको गीत, बाह्रमासे गीत, लाहुरेको सन्देश गीत, मङ्गल गीत, रत्यौली गीत, तिजे गीत, आशिष गीत, भैलो, रामायण, कृष्णचरित्र, स्वस्थानी आदि गीतहरू प्रमुख रहेका छन् भने गाइने-गीतको रागहरूमध्ये विवास राग, धनसेली राग, रामकली राग, सारङ्गा राग, मालसिरी राग, वसन्त राग, पञ्चपद राग आदि गरी लगभग २० वटा रागहरू प्रमुख रहेका पाइन्छन्। गाइनेका प्रमुख नृत्यहरूमध्ये जैमलपत्ता नृत्य, तरबारे नृत्य र रत्यौली नृत्य उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ। गोर्खा अभियानको समयमा राजा, दरबार अनि जनताहरूमाझ सूचनाको एउटा प्रमुख माध्यमका रूपमा पनि गाइनेहरूको प्रमुख भूमिका रहेको थियो भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ। गाइनेहरू गीत गाउँदै एक ठाउँदेखि अर्को ठाउँ पुग्ने सन्देशवाहक भए तापनि सम्बन्धित विषयमा तथ्य

सङ्कलन गर्दै जाँदा गाइनेको मूलथलो तथा मूलगढ मानिने नेपालका विभिन्न जिल्लाअन्तर्गतका बाटुलीचौर, लामाचौर, हेमजा, अघाँ, बडहरे, बेगनास र गगनगौडा आदि प्रमुख रहेको पाइन्छ।

वर्तमानमा धेरैजसो गाइनेहरूले आफ्नो परम्परागत व्यवसायलाई त्यागेर नयाँ पेसा अपनाएको पाइन्छ। गाइने-गीत नेपाली लोकसाहित्यको एक प्रमुख अङ्ग हो। आफ्नो सिङ्गो जीवन लोकसाहित्यमा समर्पित गर्ने गाइने समुदायले आफ्नो परम्परागत सांस्कृतिक तथा सामाजिक चिनारी गुमाउनु, व्यवसाय त्याग्नु भनेको निश्चय नै यी सबै महत्त्वपूर्ण विषय तथा सांस्कृतिक मूल्य लोप हुनु हो भन्न सकिन्छ। नेपाली समाजबाट गाइने हराउँदै जानु भनेको गाइनेहरू मात्र लोप हुनु होइन तर गाइनेहरूसँगसँगै उनीहरूको परम्परा, गीत, सारङ्गी, नेपाली लोकजीवनको महत्त्वपूर्ण लोकसम्पदा र साहित्यको अमूल्य निधि पनि हाम्रो समाजबाट लोप हुनु हो भन्न सकिन्छ। नेपाली लोकबाट यस्तो अमूल्य निधि लोप हुनु भनेको नेपालीका सामाजिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक महत्त्व लोप हुनु बराबर हो। लोकले यतिजेल कमाउँदै ल्याएका पौरख, संरक्षण, सम्बर्द्धन गर्दै ल्याएका गीत गाथा, इतिहास, संस्कृति आदि असमयमा लोप नहुनु भन्ने उद्देश्यले अभिप्रेरित भएर यसको संरक्षण हेतु यस विषयप्रति आकर्षित रहेको कुरा सविनय प्रस्तुत गरिन्छ। यसर्थ प्रस्तुत विषयबारे शोध गर्नु वाञ्छनीय ठानिन्छ।

लोकसाहित्य लोकसंस्कृतिको एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो। आधुनिक युगमा लोक शब्दको प्रयोग साधारण जनसमुदायको लागि गरिएको छ। लोक शब्दको अर्थ जिल्ला वा गाउँ मात्र नभएर सहर वा गाउँमा बसेका ती सम्पूर्ण जनता हुन्, जसको व्यावहारिक ज्ञानको आधार पुस्तक मात्र नभएर सामाजिक जीवनशैलीको पनि निरन्तरता हुन्छ। लोकले परम्परागत रूपमा बचाउँदै ल्याएका धरोहर स्वरूप साहित्यलाई लोकसाहित्य

भनिन्छ। लोकजीवनमा प्रचलित लोककविता, लोकनाटक, लोकोक्ति, लोकगाथा, लोकआख्यान आदि जस्ता विषयहरू लोकसाहित्यअन्तर्गत पर्ने प्रमुख विषय हुन्।

लोकसंस्कृति लोक र संस्कृति शब्दको मेलबाट बनेको शब्द हो, जसको सोझो अर्थ हुन्छ लोकको संस्कृति। लोक परम्परामा पुस्तौपुस्तादेखि परम्परागत रूपमा चल्दै आएको संस्कृतिलाई लोकसंस्कृति भनिन्छ। लोकसंस्कृति भन्नाको अर्थ लोकव्यवहारमा प्रचलित व्यवहार, रीतिरिवाज र मान्यतालाई प्रदर्शित गर्ने संस्कृतिलाई बुझिन्छ। यस संस्कृतिमा बौद्धिकतालाई भन्दा भावनात्मक पक्षलाई धेरै प्रश्रय दिइएको पाइन्छ। प्रारम्भिककालदेखि निरन्तर चल्दै आएको संस्कृति भएकाले यसमा प्राचीनता झल्कनु स्वाभाविक ठहर्छ। शास्त्रीय, वैज्ञानिक तथा आधुनिक सभ्यतादेखि अलग विशुद्ध प्राकृतिक एवम् स्वाभाविक रूपमा रहने हुनाले लोकले आर्जन गरेको संस्कृति नै लोकसंस्कृति हो भन्न सकिन्छ।

नेपाली समाजको लोकसांस्कृतिक, लोकसाहित्यिक एवम् सामाजिक धरोहरको रूपमा गाइने-गीतको आफ्नै मौलिक विशेषता रहेको पाइन्छ। सम्वर्द्धन तथा विकासका लागि गाइनेहरूले दिँदै आएका योगदान उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ। नयाँ पिँढीलाई गन्धर्व जातिको परिचय र गाइने-गीतको अध्ययन, यसको अनुसन्धान तथा श्रीवृद्धितर्फ प्रोत्साहित गर्न आवश्यक रहेको भन्ने बोध गरेर यस विषयतिर आफू आकर्षित रहेको जानकारी दिँदै शोध लक्ष्य तथा प्राप्तितर्फ यो शोध अग्रसरित रहेको कुरा यहाँ राख्न आवश्यक ठान्दछु।

लोकगीत, लोकनृत्य, लोकगाथा जस्ता महत्त्वपूर्ण विधाको खोज, अनुसन्धान, अध्ययन, सर्वेक्षण गरी तिनलाई निश्चित शीर्षक अन्तर्गत उपशीर्षकमा विभाजन गरी प्रस्तुत शोधकार्य तयार पारिएको छ। प्रस्तुत शोधकार्यमा गाइनेहरूले नेपाली लोकसाहित्य र

संस्कृतिको विकासमा पुन्याएको महत्त्वपूर्ण योगदानलाई विश्लेषणात्मक मूल्याङ्कन गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

### १.३ शोधको समस्या

प्रस्तुत शोधकार्यको मूल समस्या नेपाली गाइने-गीतको साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक अध्ययन गर्नु रहेको छ। शोधकार्यका समस्याहरू यसप्रकार छन्-

१.३.१ नेपाली लोकजीवनमा गाइने जातिको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र संस्कार-संस्कृति कस्तो रहेको छ?

१.३.२ गाइने-गीतको विकासपरम्परा कस्तो रहेको छ र गाइने-गीतको वर्गीकरण कसरी गरिएको छ?

१.३.३ लोकसाहित्यको आधारमा गाइने-गीतको अध्ययन कसरी गर्न सकिन्छ?

१.३.४ लोकसंस्कृतिको आधारमा गाइने-गीतको अध्ययन कसरी गर्न सकिन्छ?

### १.४ शोधको उद्देश्य

नेपाली गाइने-गीतको साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक अध्ययन विषय रहेको प्रस्तुत शोधकार्यका निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेको छन्-

१.४.१ नेपाली लोकजीवनमा गाइने जातिको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि प्रस्तुत गर्दै गाइनेहरूको संस्कार र संस्कृतिको परिचय दिनु।

१.४.२ गाइने-गीतको परिचय दिँदै गाइने-गीतलाई वर्गीकरण गरेर यसको विकास परम्परा प्रस्तुत गर्नु।

१.४.३ लोकगीतको तत्त्वगत आधारमा गाइने-गीतको विश्लेषणात्मक अध्ययन र मूल्याङ्कन गर्नु।

१.४.४ लोकगीतमा पाइने विविध चेतनाको आधारमा गाइने-गीतको सांस्कृतिक अध्ययन प्रस्तुत गर्नु।

### १.५ शोधको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधकार्य सिक्किम विश्वविद्यालयको भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागबाट विद्यावारिधि उपाधि प्राप्त गर्ने प्रयोजनको निम्ति तयार गरिएको हो।

### १.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

गाइने-गीतको अध्ययन तथा गाइने जातिको लोकजीवन र लोकवार्ता विषयका केही पक्षहरूमाथि चर्चा, समालोचना र लेखहरू एकाध पुस्तक र पत्रिकामा प्रकाशित भएको पाइन्छ। जसलाई यहाँ शोध विषयसम्बन्धित पूर्वकार्यको रूपमा राखिएको छ -

#### (क) पुस्तकको आधारमा पूर्वकार्यको विवरण

एकता बुक्स, थापाथली, काठमाडौँबाट प्रकाशित चूडामणि बन्धुको *नेपाली लोकसाहित्य* नामक पुस्तक (वि सं २०५८) प्रकाशित भएको पाइन्छ। यस पुस्तकमा बन्धुले कर्खा गाउने गायकको रूपमा गन्धर्वहरूलाई चिनाएका छन्। यस पुस्तकमा रहेको 'नेपाली लोककथाको वर्गीकरणका समस्या' नामक शीर्षकमा गाइनेहरूले गाउने गोरखनाथ गीत र पृथ्वीनारायण शाहको कर्खा, दलमर्दन शाहको कर्खा, बलभद्रको कर्खा, भक्ति थापाको कर्खा, जङ्गबहादुरको कर्खा, चन्द्रशमशेरको कर्खा नेपाली समाजमा प्रसिद्ध रहेको बताइएको छ। यसका साथै गाइनेहरूले विविध गीत पनि कर्खाकै शैलीमा गाउने जानकारी दिइएको छ।

नेपाली लोकवार्ता तथा संस्कृति समाज, काठमाडौँबाट तुलसी दिवसको सम्पादनमा प्रकाशित *गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन* (वि सं २०६४) नामक पुस्तक प्रकाशित भएको पाइन्छ। यस पुस्तकमा "गन्धर्वहरूको परिचय", "गन्धर्वहरूको आर्थिक अवस्था",

“गन्धर्वहरूको लोकसंस्कार, लोकचाडपर्व, पूजा, लोकविश्वास, लोकमन्त्र, लोकव्यवहार, लोकभाषा र सञ्चार, लोकसङ्गीत र लोकराग, गन्धर्व गीत, मौखिक इतिहास, गन्धर्व लोकनृत्य, गन्धर्व समुदायको भौतिक संस्कृति, खानपिन”, “लोकोपचारका विधि”, “गन्धर्वहरूको लोकजीवनमा निरन्तरता र परिवर्तन” जस्ता उपशीर्षकहरू रहेको पाइन्छ। यसका साथै गन्धर्वहरूले गाउने गीतहरू पनि पुस्तकको परिशिष्टमा राखिएको छ।

रत्न पुस्तक भण्डार, बागबजार, काठमाडौँबाट प्रकाशित कृष्णप्रसाद पराजुलीको *नेपाली लोकगीतको आलोक* (वि सं २०६४) नामक पुस्तक प्रकाशित भएको पाइन्छ। यस पुस्तकमा पराजुलीले गाइने जातिको बसोबासो नेपालको मध्य पश्चिमाञ्चलको प्यूठान, सल्यान र दाङ भन्ने ठाउँमा रहिआएको बताएका छन्। यसका साथै पराजुलीले ऐतिहासिक प्रसङ्ग जोड्दै गाइनेहरूले नेपालको राणाकालीन शासनमा राणाहरूको अन्याय र अत्याचार विरुद्ध आफ्ना गीतद्वारा जनताहरूलाई राणाविरोधी अभियानमा लाग्न आह्वानसमेत गरेको तथ्यको उल्लेख गरेका छन्।

पेमाकुमारी न्यौपाने प्रकाशन, फूलबारी, पोखराबाट प्रकाशित कुसुमाकर न्यौपानेको *कस्केली जनजाति र उखान* (वि सं २०६९) नामक पुस्तक प्रकाशित भएको पाइन्छ। यस पुस्तकमा न्यौपानेले नेपालको कास्की जिल्लामा बसोबासो गर्ने विभिन्न नेपाली जनजातिहरूको चर्चा गरेका छन्। न्यौपानेले कस्केली जातिको अध्ययन गर्ने क्रममा गन्धर्व जातिको पनि चर्चा गरेका छन्। पुस्तकमा गन्धर्व जातिको थरहरू, गन्धर्वहरूको संस्कार, भाषा, लोकसङ्गीत, वाद्यवादन, नृत्य, पेसा, चाडपर्व र धर्मको परिचयात्मक चर्चा गरिएको पाइन्छ।

नेसनल बुक सेन्टर, काठमाडौँबाट प्रकाशित बलराम आचार्यको *नेपालमा समाज र संस्कृति* नामक पुस्तक (वि सं २०७९, सातौँ संस्करण) प्रकाशित भएको पाइन्छ। आचार्यले यस पुस्तकमा “दलित आन्दोलन” नामक शीर्षकमा गाइने जातिलाई गीत गाउँदै

हिङ्गे पेसा भएका प्राचीन जातिको रूपमा चिनाएका छन्। यसका साथै आचार्यले नेपाल सरकारको आधिकारिक अधिसूचना अनुसार गाइने जातिलाई पहाडी दलित भनेर पुष्टि गरिएको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन्।

नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, कमलादि, काठमाडौँबाट प्रकाशित प्रेम खत्रीको सम्पादनमा प्रकाशित *नेपालका जातीय संस्कार* (वि सं २०७२) नामक पुस्तक प्रकाशित भएको पाइन्छ। खत्रीद्वारा सम्पादित यस पुस्तकमा हरि श्रेष्ठले *गन्धर्व जातिका सामाजिक संस्कार* नामक शीर्षकमा गन्धर्वहरूको संस्कारबारे चर्चा गरेका छन्। गन्धर्व जातिका सामाजिक संस्कार रहेको यस शीर्षकअन्तर्गत श्रेष्ठले गन्धर्वहरूको परिचय, सामाजिक संस्कार, जन्म र छैँटी, न्वारान, पासनी, व्रतबन्ध, पाखा सर्ने, विवाह, चौरासी पूजा, अन्त्येष्टि कर्म जस्ता उपशीर्षकहरू राखेर गन्धर्व जातिमा प्रचलित सामाजिक संस्कारको चर्चा गरेका छन्।

कमलमणि प्रकाशन, ललितपुर, काठमाडौँबाट डा माधवप्रसाद पोखरेलको सम्पादनमा प्रकाशित *नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास* (वि सं २०७६) नामक पुस्तक प्रकाशित भएको पाइन्छ। यस पुस्तकमा कुसुमाकर न्यौपानेको *नेपालीका विशेषगीत* नामक शीर्षकको लेख रहेको छ। यस लेखमा न्यौपानेले श्रम गीत, पर्व गीत र संस्कार गीतको अध्ययन गरेका छन्। यस लेखमा न्यौपानेले *मासलिरी गीत, विभास गीत, धुरी खेल्ने गीत- लाई गन्धर्वहरूले गाउने पर्व गीत हुन् भनी चिनाएका छन्। यसका साथै मङ्गल गीत, तरबारे गीत, जैमलपत्ता गीत- लाई गाइने जातिले गाउने संस्कार गीत हो भनी चिनाएका छन्।*

#### (ख) पत्र-पत्रिकाका आधारमा पूर्वकार्यको विवरण

कन्ट्रीब्युसन टु नेपाली स्टडीज, सिएनएस, त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट प्रकाशित, *सीएनएस जर्नल* (भलुम १६, न १, १९८९) - मा ज्ञानु क्षेत्रीको "गाइनेको सारङ्गी



एउटा मान्ने भाँडो कि नेपाली संस्कृतिको अङ्ग? एक समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण” शीर्षक लेख प्रकाशित भएको छ। यस लेखमा क्षेत्रीले नेपालको कास्की जिल्लाको बाटुलीचौरमा बसोबास गर्ने गाइने समुदायका सामाजिक, आर्थिक र ऐतिहासिक पक्षको अध्ययन गरेका छन्। यस लेखमा ‘गाइने जातिको परिचय’, ‘पारम्पारिक जीवन’, ‘ऐतिहासिक महत्त्व’, ‘गाइनेको विशेषता’, ‘आधुनिक जीवन’, ‘परम्परागत गायन पेसाप्रति गाइनेहरूको विचार’, ‘गन्धर्व समाज सुधार सदनको गठन र उद्देश्यहरू’, ‘सारङ्गी, संस्कृति संरक्षणको संभाव्यता’, ‘उपसंहार’, ‘टिप्पणी’ जस्ता उपशीर्षकहरू दिएर सुक्ष्म अध्ययन गरिएको छ। यसका साथै यस लेखमा क्षेत्रीले गाइनेहरूलाई गायन पेसामा निरन्तर सङ्लग्न गराउन र गाइने संस्कृतिको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नका निम्ति सरकारी, गैरसरकारी निकायहरूबाट विभिन्न आर्थिक सहयोग र मञ्च प्रदानको अवसर प्राप्त गराइनुपर्ने कुरा पनि बताएका छन्।

गुम्पा घुर्पिसे, नाम्ची, दक्षिण सिक्किमबाट प्रकाशित *निर्माण संस्कृति विशेषाङ्क* (वर्ष- १९, अङ्क-३४, सन् १९९९) - मा रामशरण दर्नालको “नेपाली सङ्गीतको विकासमा नौमतीबाजाको भूमिका” शीर्षक लेख प्रकाशित भएको पाइन्छ। यस लेखमा दर्नालले गन्धर्वहरूलाई रामायण, महाभारत र पुराणहरूमा समेत देवताहरू समक्ष दिव्य शक्ति र कला भएका जातिको रूपमा चिनाएका छन्। यस लेखमा ‘नौमतीबाजाको उत्पत्ति र नामकरण’, ‘नौमतीबाजाको संक्षिप्त परिचय’, ‘नौमतीबाजाका वादक’, ‘नौमतीबाजामा बज्ने केही प्रसिद्ध धुन’, ‘नौमतीबाजा सम्बन्धी अध्ययन’, ‘नौमतीबाजाको वर्गीकरण’, ‘बजाउन छोडेका प्राचीन बाजाहरू’ जस्ता उपशीर्षकहरू दिएर सुक्ष्म अध्ययन गरिएको छ। यसका साथै यस पुस्तकमा गाइनेहरूलाई जनकवि केसरी धर्मराज थापाद्वारा गन्धर्व उपाधिले विभूषित गराएको तथ्य पनि बताइएको छ।

भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौँबाट प्रकाशित *भृकुटी समालोचनात्मक एवम् अनुसन्धानात्मक साहित्यिक सांस्कृतिक सङ्ग्रह* (वर्ष-१, अङ्क-२, वि सं २०६५) - मा कुसुमाकर न्यौपानेको “गन्धर्वको लोकसाहित्य : निरन्तरता र परिवर्तन” शीर्षक लेख प्रकाशित भएको पाइन्छ। यस लेखमा न्यौपानेले नेपाली लोकसाहित्यमा गाइनेहरूको लोकसाहित्यको परिचय र महत्त्वबारे प्रकाश पारेका छन्। यस लेखमा ‘गन्धर्वको परिचय’, ‘गन्धर्वको लोकसाहित्य’, ‘गन्धर्वहरूको लोकगीत’, ‘गन्धर्वहरूको लोकगाथा’, ‘गन्धर्वहरूको लोकनाट्य’ जस्ता उपशीर्षकहरू दिएर सुक्ष्म अध्ययन गरिएको छ। यसका साथै न्यौपानेले नेपाली लोकजीवनमा गन्धर्वहरूको लोकसाहित्य धनी र समृद्ध रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन्।

नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालयबाट प्रकाशित *शोधमूलक अर्द्धवार्षिक जर्नल अनुसन्धान* (वर्ष-१, अङ्क- १, सन् २०१७) - विवेक छेत्रीको “गन्धर्व जातिको धार्मिक एवम् सांस्कृतिक व्याख्यान” शीर्षक लेख प्रकाशित भएको छ। यस लेखमा छेत्रीले हिन्दू धर्म र बौद्ध धर्मको आधारमा गाइने जातिको चर्चा गरेका छन्। यस लेखमा ‘गाइने जातिको परिचय’, ‘हिन्दू धर्ममा गाइने जातिको चर्चा’, ‘बौद्ध धर्ममा गाइने जातिको चर्चा’ जस्ता उपशीर्षकहरू दिएर सुक्ष्म अध्ययन गरिएको छ। यसका साथै छेत्रीले गाइने जाति पौराणिककालदेखि नै गीत गायन र वाद्यवादकका रूपमा परिचित रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन्।

फ्युचर फ्याक्ट सोसाइटी, वारणासीबाट प्रकाशित *रिसर्च हाइलाइट्स अ मल्टीडिसिप्लिनरी क्वाटर्ली इन्टरनेसनल पियर रिभ्युड रेखर्ड रिसर्च जर्नल* (नम्बर- १, भलूम- ५, सन् २०१८) - विवेक छेत्रीको “गाइने-गीतको वर्गीकरण” शीर्षक लेख प्रकाशित भएको छ। यस लेखमा छेत्रीले गाइने-गीतलाई वर्गीकरण गरेर चर्चा गरेका छन्। यस लेखमा गन्धर्व गीतको वर्गीकरण, प्रार्थना गीत वा धार्मिक गीत, संस्कार गीत,

पर्व गीत, घटना गीत, घुमन जाँदाको गीत अथवा डुलन जाँदाको गीत, लाहुरे गीत, बाह्रमासे गीत, लोकगाथा वा गाथागीत, लोकनृत्य वा नृत्यगीत, चलनचलतीका गीत, हस्यौली गीत जस्ता उपशीर्षकहरू दिएर सुक्ष्म अध्ययन गरिएको छ। यसका साथै छेत्रीले वर्तमानमा धेरैजसो गाइनेहरूले गीत गाउने आफ्नो मूल पेसालाई त्यागेकाले र नेपाली सिनेमाहरूका गीत गाउनमा रुची राखेकाले यस लेखमा वर्गीकरण गरिएका गीतहरू लोप हुने अवस्थामा पुगेको कुरा उल्लेख गरेका छन्।

## १.७ शोधविधि

### १.७.१ अध्ययनको विधि

प्रस्तुत शोधकार्य आगमनात्मक र निगमनात्मक दुवैको मिश्रित विधिबाट तयार पारिएको छ साथै विश्लेषणात्मक एवम् विवरणात्मक पद्धतिलाई अपनाएर पुरा गरिएको छ। यसमा भाषिक तथा व्याकरणिक नियमावलीको निम्ति *नेपाली लेखन शैली* (सन् २०१०) - लाई आधार मानिएको छ। यसका अतिरिक्त कतिपय पारिभाषिक शब्दावलीको प्रयोग र हिज्जेका निम्ति *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश* (वि सं २०६३) र सन्दर्भ लेखन र पादटिप्पणीका निम्ति चूडामणि बन्धुको *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन* (सन् २०१३) - लाई आधार मानिएको जानकारी गराइन्छ। यसरी नै यस अध्यायमा सिक्किम विश्वविद्यालयद्वारा जारी गरिएको नियमावलीलाई पनि विशेष ध्यानमा राखिएको छ।

### १.७.२ सामग्री सङ्कलनविधि

प्रस्तुत शोधकार्यको निम्ति आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन विविध स्रोतद्वारा गरिएको छ। विशेष गरेर प्राथमिक स्रोतद्वारा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतान्तर्गत सामग्री सङ्कलनको माध्यम क्षेत्रगत अध्ययन रहेको छ। नेपाली लोकसाहित्य र लोकसंस्कृतिबाट शोधको विषयसित सम्बन्धित समस्या अनि उद्देश्यलाई केन्द्रमा राखी शोधकर्ताद्वारा लोकअध्येयता र सूचकसँग लिएको अन्तर्वार्ताका माध्यमद्वारा सामग्री

सङ्कलन गरिएको छ। आवश्यकताअनुसार प्राथमिक स्रोतबाहेक गौण र विद्युतीय स्रोतबाट पनि सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। गौण स्रोतअन्तर्गत शोधप्रबन्ध सम्बन्धी विभिन्न विश्वविद्यालय, महाविद्यालय र संघ संस्थाका पुस्तकालयको अध्ययन गरिएको छ।

### १.८ शोधको औचित्य

गाइने-गीतको साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक अध्ययन विषय रहेको प्रस्तुत शोध औचित्यपूर्ण रहेको छ। प्रस्तुत विषयमाथि शोध अनुसन्धान गर्ने भावी विद्यार्थी तथा शोधार्थीका लागि प्रस्तुत विषय उपयोगी देखिने हुँदा यसको औचित्य स्वतः प्रकट हुनेछ। यसका साथै प्रस्तुत शोधको विषय तथा गाइने-गीतको अध्ययनको सन्दर्भममा गाइने जातिको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, गाइने-गीतको साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक पाटोलाई खुलस्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

### १.९ शोधको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधमा भारत र नेपालमा बसोबास गर्ने गन्धर्व जातिले गाउने गीतको सामाजिक, साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक पक्षमा केन्द्रित रहेको छ। प्रस्तुत शोधको कार्यक्षेत्र भारतको सिक्किम, दार्जिलिङ क्षेत्र साथै नेपाल राष्ट्र रहेको छ। यस केन्द्रमा अटल रहेर अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोधको सीमा रेखा हो। विषय तथा प्रसङ्गवश अन्य कुराहरू यसमा पर्न आएको अवस्थामा पनि तिनीहरूलाई यसै सीमा र क्षेत्रभित्र समावेश गर्ने प्रयास गरिएको छ।

शोधमा गाइने र गन्धर्व शब्दलाई समान अर्थमा प्रयोग गरिएको छ। पादटिप्पणीका रूपमा प्रयोग गरिएका सन्दर्भ सामग्रीहरूलाई सन्दर्भग्रन्थसूचीमा राखिएको छैन। यस शोधप्रबन्धको चौथो अध्याय र पाँचौं अध्यायमा आंशिक रूपमा प्रस्तुत गाइने-गीतलाई पूर्ण पाठको रूपमा परिशिष्टमा राखिएको छ।

## १.१० शोधको सङ्गठन

पहिलो अध्याय : शोधको परिचय

दोस्रो अध्याय : गाइने जातिको परिचय

तेस्रो अध्याय : लोकसाहित्य र गाइने-गीत: सैद्धान्तिक परिचय

चौथो अध्याय : गाइने-गीतको साहित्यिक अध्ययन

पाँचौँ अध्याय : गाइने-गीतको सांस्कृतिक अध्ययन

छैटौँ अध्याय : निष्कर्ष

सन्दर्भग्रन्थसूची

परिशिष्ट

## दोस्रो अध्याय

### २. गाइने जातिको परिचय

#### २.१ गाइने जातिको सामान्य परिचय

साधारणतः सारङ्गीको धुनमा विभिन्न लोकलय र विषयवस्तुका गीत, भजन, राग र स्तुति गाउँदै गाउँ घर, देश-देशान्तर घुम्दै हिड्ने जातिलाई गाइने भनिन्छ। यिनीहरूको मुख्य पेसा नै सारङ्गी रेटेर त्यसका धुन र तालमा गीतगाथा गाउनु हो र त्यसबाट जे जति आर्जन गर्न सकिन्छ, त्यसबाट नै आफ्नो जीविका यापन गर्नु रहेको देखिन्छ। गाउँदै हिड्ने जाति भएका कारण नेपाली समाजमा यिनीहरूलाई गाइने भनिएको हो। यिनीहरूलाई गन्धर्व, गाइने, मिजार, गान्धारी, गायक, गिताङ्गे, सारङ्गी दाई, मागी खाने जाति आदि नामले पनि चिनिन्छ। 'सरदार भीमबहादुर पाँडेले गन्धर्वहरूलाई 'छातीकोरा' भनेर चर्चा गरेका छन्।<sup>१</sup> गन्धर्वहरूले छातीमा सारङ्गी राखेर धुन बजाउने गरेकाले यसो भनिएको हो। 'सुरूमा गाइनेहरूलाई गाइने नभनेर सम्मानसूचक शब्दको रूपमा मिजार शब्दको प्रयोग गरिन्थ्यो।'<sup>२</sup> मिजार शब्दले जातिगत रूप दर्साए तापनि गानबजान गर्ने पेसा लिएका जन्मजात कलाकार भनेर बुझाउने भएकाले पछि पछि गाइने शब्द प्रचलनमा आएको पाइन्छ।

नेपाली जातिको उद्भवको इतिहास फरक फरक भए तापनि नेपाली समाजमा जातीय संरचनाको मूल आधार भनेको पेसा नै हो। नेपाली जातिमा पेसाका आधारमा नै ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य र शुद्र जातिका नामकरण भएको पनि पाइन्छ। उदाहरणका रूपमा 'मागी खाने जातिलाई मगन्ता, चरा मारी जीविकोपार्जन गर्नेलाई चिडीमार, सुनको व्यापार

<sup>१</sup> तुलसी दिवस (सम्पा), वि सं २०६४, *गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन*, काठमाडौं : नेपाली लोकवार्ता तथा संस्कृति समाज, पृ ३१

<sup>२</sup> प्रेम खत्री (सम्पा), वि सं २०७२, *नेपालका जातीय संस्कार*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ १२०

गरेर जीविकोपार्जन गर्नेलाई सुनार, चुरा बेचेर जीविकोपार्जन गर्नेलाई चुरेटा भनिन्छ। यसैगरी गीत गाएर आफ्नो जीविकोपार्जन गर्ने जातिलाई गाइने जाति भनिन्छ।<sup>३</sup> वास्तवमा मानव समाजको इतिहास पल्टाउँदै जाँदा प्रारम्भिक समयमा समाजमा सरल श्रम विभाजन गरिन्थ्यो। पछि आएर श्रमका आधारमा जातजातिहरू छुट्टिएको देखिन्छ। यसरी हेर्दा सामाजिक मनोरञ्जनका निम्ति प्राचीन समयदेखि गाउँने, बजाउने र नाच्ने सिप र क्षमता भएका मानव समुदायले यसैलाई पेसाको रूपमा ग्रहण गरेको पनि पाइन्छ। यसै क्रममा सारङ्गीको धुनमा विभिन्न लयका गीतहरूलाई ग्रामीण समाजमा मनोरञ्जन गराउने गाइनेहरूको पनि श्रम र पेसाका आधारमा जाति निर्धारण भएको कुरा सत्यताको निकट देखिन्छ<sup>४</sup> भन्ने हरि श्रेष्ठको तर्क सान्दर्भिक ठहर्छ।

नेपाली बृहत् शब्दकोशमा गन्धर्व शब्दको अर्थ निम्नलिखित रहेको पाइन्छ -

- गाउने र बजाउने कलामा प्रवीण एक देवयोनि।
- गानबजान नै पेसा भएको एक जाति, गाइने।
- महाभारतप्रसिद्ध गाइनेहरूको बस्ती वा राजधानी।
- काल्पनिक नगर, मिथ्यालोक।
- गानबजानसम्बन्धी विद्या, सङ्गीतशास्त्र।

नेपाली बृहत् शब्दकोश अनुसार गाइनेको अर्थ विस्तारित हुँदै गए तापनि यसले मूल रूपमा गाउने र सङ्गीत दिने कलामा प्रवीण एउटा विशेष जाति वा समुदायलाई बुझाउँछ।

<sup>३</sup> पूर्ववत्

<sup>४</sup> पूर्ववत्, पृ ११९

नेपाली समाजमा गाइने समुदायलाई विभिन्न नामले चिनाइए पनि जनसाधारणका भाषामा गाइने र गन्धर्व शब्द नै बढी प्रचलित रहेको पाइन्छ। नेपाली समाजका विभिन्न जात-जातिहरूमध्ये गायनलाई मुख्य पेसा बनाएर जीवन निर्वाह गर्ने जाति नै गाइने जाति हुन्। यिनीहरूले आफ्ना गीतद्वारा सामाजिक, राजनैतिक, ऐतिहासिक, शैक्षिक चेतना विकसित गर्न सकेका छन् अर्थात् गाइने-गीत गाएर गाइनेहरूले समाज सुधार, संस्कार, जागरण तथा उद्बोधनको पाठ पढाउन खोजेका छन् भन्न सकिन्छ।

गाइनेलाई देवता र मनुष्यबिचको सन्देशवाहकको रूपमा पनि चिनिन्छ। गोर्खा अभियानको समयमा राजा, दरबार अनि जनताहरूमाझ सूचना ओसारपसारको एउटा प्रमुख माध्यम गाइनेहरू रहेका थिए। उनीहरूले नेपाल एकीकरणको समयमा विभिन्न ठाउँहरूमा घुनीघुमी राजा पृथ्वीनारायणको गुणगान गरेको उल्लेख चूडामणि बन्धुले आफ्नो पुस्तक *नेपाली लोकसाहित्य* नामक पुस्तकमा गरेका छन्। राजाहरूको वन्दनासँगसँगै समाजमा घटित घटना, वीरताको वर्णन, प्राकृतिक प्रकोपको वर्णन, पारिवारिक कलह, राजनैतिक गतिविधिहरूलाई गाइने-गीतद्वारा सुनाउँदै हिंड्ने गरेको पाइन्छ। यसप्रकार गाइनेहरूको गीतमा सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, ऐतिहासिक, शैक्षिक, राष्ट्रिय, धार्मिक आदि चेतना प्रकट भएको पाइन्छ। गाइने जाति नेपाल र भारतका विभिन्न ठाउँहरूमा छरिएर बसेको पाइए तापनि वर्तमानमा अधिकांश रूपमा यिनीहरू नेपालको पोखरा भेगमा अवस्थित बाटुलीचौर, हेमजा, अर्घाखाँची, डडेलधुरा, डुम्राकोट, लामाचौर, बडहरे, बेगनास आदि ठाउँहरूमा बसोबासो गर्दै आएका पाइन्छन्।

गायन व्यवसायबाहेक लोकधुन तथा शिल्पकलाका क्षेत्रमा पनि गाइनेको विशेष योगदान रहेको पाइन्छ। गाइनेहरू विभिन्न किसिमका मौलिक लोकधुनहरूको सिर्जना गरेको पाइन्छ। तीमध्ये अर्बाजो र सारङ्गी जस्तो लोकवाद्यवादनको निर्माण गर्ने



कलाकारिता विशेष उल्लेखीय मानिन्छ। तर वर्तमानमा धेरैजसो गाइनेहरूले आफ्नो परम्परागत व्यवसायलाई त्यागेर विभिन्न नवीन पेसा अपनाएको पनि पाइन्छ।

## २.२ गाइने जातिको उत्पत्ति

गन्धर्व शब्दको प्रयोग र चर्चा वैदिककाल, पौराणिक तथा महाभारतकालदेखि नै प्रचलित रहेको पाइन्छ। संस्कृत एवम् हिन्दी साहित्यमा पनि गन्धर्व शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। नेपाली साहित्यमा गन्धर्व र गाइने दुवै शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। प्राचीनकालदेखि नै नेपाल र भारतका विभिन्न ठाउँमा बसोबासो गर्दै आएका गाइने समुदायलाई वि सं २००७ सालदेखि गन्धर्व नामले चिनिन थालेको पाइन्छ। जनकविकेशरी धर्मराज थापाले पहिलोपल्ट गाइने जातिलाई गन्धर्व भनी चिनाएका हुन्।<sup>५</sup> यसपछि गाइनेहरूलाई गन्धर्व भन्न थालिएको हो। अहिलेका सबैजसो गाइनेहरूले आफूलाई गन्धर्व नै भनेर चिनाउने गर्छन्।

वैदिक तथा संस्कृत साहित्य आदिमा उल्लेख भए अनुसार अप्सराहरूलाई आफ्नो अधीनमा राखी अर्धदेवका रूपमा राज गर्ने एउटा वंशका रूपमा चिनाइएको पाइन्छ।<sup>६</sup> गाइनेको प्राचीनता केलाउने क्रममा मोरिस विन्टरनिज - ले दि हिस्ट्री अफ इन्डियन लिटरेचर नामक पुस्तकमा गाइनेहरूलाई इन्द्रलोकका अप्सराहरूको पतिका रूपमा चिनाएका छन्। बौद्ध धर्ममा गाइनेहरूलाई राजाका सेवकको रूपमा चिनाइएको पाइन्छ।<sup>७</sup> रामायण, महाभारत र पुराणहरूमा यक्ष, गन्धर्व, किन्नर र अप्सराहरूको नाम उल्लेख भएको पाइन्छ। यिनमा गन्धर्वहरूलाई गायकका रूपमा चिनाइएको पाइन्छ। यिनै पौराणिक ग्रन्थका आधारमा भन्न सकिन्छ गायन पेसा गर्ने जातिको सोझो सम्बन्ध

<sup>५</sup> कुसुमाकर न्यौपाने, वि सं २०६५, 'गन्धर्वको लोकसाहित्य : निरन्तरता र परिवर्तन', रमेशप्रसाद भट्टराई (सम्पा), भृकुटी, काठमाडौं : क्वालिटी प्रिन्टर्स, रामशाह पथ, वर्ष १, अङ्क २, पृ ८६

<sup>६</sup> मोरिस विन्टरनिज, सन् १९९१, हिस्ट्री अफ इन्डियन लिटरेचर, नई दिल्ली : रानी झान्सी रोड, पृ १०४

<sup>७</sup> विवेक छेत्री, सन् २०१७, 'गन्धर्व जातिको धार्मिक अनि सांस्कृतिक व्याख्यान', पुष्प शर्मा (सम्पा), अनुसन्धान, सिक्किम विश्वविद्यालय : नेपाली विभाग, ७ माइल, वर्ष १, अङ्क २, पृ ४९-५०

जति स्पष्ट रूपमा गाइने शब्दमा प्रतिबिम्बित हुन्छ, त्यति स्पष्ट अरू शब्दमा भएको पाइँदैन। यसैकारण वर्तमान यिनै गाइने जातिलाई परापूर्वकालका देवप्रिय गीतका सूत्रधार गन्धर्वसित सम्बन्ध स्थापित गर्न सकिने देखिन्छ।

गन्धर्वहरूको भनाइअनुसार गाइने जाति गाइने ऋषिका सन्तान हुन्। पृथ्वीनारायणको दिव्योपदेशमा कास्कीको राजा जगतीखानसित गाइनेहरूको पुर्खा आएका थिए। काठमाडौँ उपत्यकामा जयस्थिति मल्लको पालामा विभिन्न गोष्ठीहरूको जात विभाजन गर्दा *गायना* भन्ने जातको पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ।<sup>८</sup>

गाइनेहरूको उत्पत्तिको कथा पनि अन्य जात जातिको लोककथा जस्तै रहेको पाइन्छ। गाइनेहरूको उत्पत्तिबारे धेरै मत गाइनेहरूमाझ प्रचलित पाइन्छ। गाइनेहरूको उत्पत्तिबारे मतहरूलाई क्रमैले यसरी पुष्टि गरिन्छ-

पहिलो मत अनुसार - 'सुरूमा ब्रह्माजीले चारजना ऋषि, चार वर्ण र छत्तीस जातको सृष्टि गरे। तीमध्ये गन्धर्व ऋषि अन्य चार ऋषि भन्दा सोझो र कम बाठो थिए। त्यसैले अन्य ऋषिहरूले उनलाई आफ्नो समूहबाट हटाउनका निम्ति गाईको खुट्टा प्रयोग गरी *अवरिहा* भन्ने शब्द जपदै केही मागेर ल्याउनु भनी पठाए। यही *अवरिहा* कालान्तरमा *अर्वाजो* बनेको हो भनी गाइनेहरू बताउने गर्छन्। अन्य ऋषिहरूको आज्ञा पालन गरी गन्धर्व ऋषिले मागेर त ल्याए तर उनले गाईको खुट्टा प्रयोग गरी मागेर ल्याएको हुनाले उनलाई आफ्नो समूहबाट अन्य ऋषिहरूले निकालिदिए। त्यसपश्चात गन्धर्व ऋषिलाई उनीहरूले अछूतको संज्ञा दिए र जीवनभरी यसरी नै मागेर नै जीवन यापन गर्नुपर्छ भनीदिए। यसरी गन्धर्व ऋषिको सन्तान भएका कारणले गाइनेहरूलाई अनुसूचित तथा अछूत भनिएको पाइन्छ।<sup>९</sup>

<sup>८</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ ३८

<sup>९</sup> पूर्ववत्

गाइनेहरूको उत्पत्तिबारे अर्को मत यसप्रकार रहेको छ- विभिन्न ऋषिहरूको काम वितरण हुन लागेको बेलामा गाइने ऋषि भने अप्सराहरूको नाच हेर्न एकोहोरिएका हुनाले उनलाई गीत गाउने काम सुम्पिदिए। देवताहरूबाट गीत गाउने आज्ञा पाएपछि गाइने ऋषिले गीत गाएर सबै देवताहरूलाई आनन्दित साथै मनोरञ्जन तुल्याईदिए।<sup>१०</sup> यसपछि सधैंको निम्ति गाइने ऋषिलाई गीत गाउने काम प्राप्त भयो। यसैकारण गाइने ऋषिको सन्तान मानिने गाइने जातिको व्यवसाय गीत गाउने भएको हो।

स्टिफनी स्प्रे - का भनाइअनुसार 'संसारको सृष्टि भएपछि गाइने ऋषिले तपस्या गर्न थाले। बाह्र वर्ष लामो तपस्यापछि उनको तपस्या भङ्ग गर्न एउटा अप्सरा आएर नाचन र गाउन थालिछन्। यसबाट गाइने ऋषिको तपस्या भङ्ग भयो। ऋषि पनि अप्सरासित नाचन र गाउन थाले। अप्सरा गर्भिणी भइन्। गाइने ऋषिलाई साह्रै भोक लाग्यो। देवताहरूले भोज खाइसकेका थिए। बाकी रहेको जूठो जम्मा गरेर गाइने ऋषिलाई खान दिइयो। जूठो खाना खाएपछि उनको तपस्या गरेर प्राप्त भएको शक्ति पनि हरायो। उता भोजकै बेलामा नाच हुँदा अप्सरा गर्भिणी भएकोले नाच राम्रो भएन भनी विष्णु भगवान रिसाए। अप्सराले गाइने ऋषिको पेट बोकेको कुरा पनि लक्ष्मीबाट थाह पाए। यसपछि गाइने ऋषि र अप्सरालाई झ्यालखानामा हालेर राखियो र उनका सन्तानलाई जातिच्युत मानेर सारङ्गी बजाउँदै गाउँगाउँ डुलेर गीत गाउँदै जीविका चलाउन भनी निर्देश भयो। यसपछि यिनीहरूले रुने मान्छेलाई हँसाउने र हँसाउने मान्छेलाई रुवाउने गर्न थाले। कालान्तरमा गएर तिनैका सन्तान आजका गाइने भए।<sup>११</sup>

इतिहासकारका भनाइअनुसार 'गाइनेका पूर्खा उत्तर भारतका रसताला अलमोडा सहरबाट पश्चिम नेपाल हुँदै कास्की आएका हुन् भन्ने भनाइ रहेको पाइन्छ। भारतमा तेहाँ

<sup>१०</sup> पूर्ववत्

<sup>११</sup> पूर्ववत्, पृ ३९

शताब्दीतिर मुसलमानले आक्रमण गरेपछि यस आक्रमणबाट बाँचन भारतका हिन्दूहरू भारतबाट अन्य मुलुकतिर छरिए र त्यसै समयदेखि गाइनेहरू पनि भारतदेखि पलायन भएर नेपाल पसेका हुन् भन्ने भनाइ रहेको पाइन्छ।<sup>१२</sup> गाइनेहरूको इतिहास केलाउँदै जाँदा यिनीहरू नेपालको तत्कालीन कर्णाली प्रदेशबाट मुलुकका अन्य भागहरूमा फैलिएको पाइन्छ। यिनीहरूको पूर्खाको खोजी गर्ने क्रममा सुदूर पश्चिमाञ्चलका वादीहरूलाई गाइनेहरू आफ्नै जातीय बन्धु मान्दछन्। वादीहरू मशक (भारतीय सारङ्गी) बजाउँछन् भने गाइनेहरू नेपाली सारङ्गी बजाउँछन्।<sup>१३</sup> गाइनेहरूलाई भाटहरूसित पनि जोडेर हेर्ने गरिएको पाइन्छ। भाटहरू उहिले राजाका वन्दना स्तुति कवितामा वाचन गर्ने गर्दथे। वर्तमानमा यी भाटहरूले हातमा माला लिएर महान् व्यक्तित्वहरूको प्रशंसा गर्दै कविता वाचन गर्ने गरेको पाइन्छ।

नेपाल एकीकरणको समयमा गाइनेहरूले नेपालको बस्तीबस्ती, घरघर तथा दुर्गम क्षेत्रहरूमा स्थलगत भ्रमण गर्दै राजा पृथ्वीनारायणको वीरताको गुणगान गीतको भाकामा ढालेर जनसाधारणलाई सुनाउँदै हिँड्थे। जसरी वैदिक कालमा गाइनेहरूले युद्ध हुन अघि योद्धाहरूलाई जोस र प्रोत्साहन दिनको निम्ति भयावह सङ्गीतको शंखघोष गर्ने गर्दथे। त्यसरी नै पृथ्वीनारायण शाहले पनि युद्धमा जाने सिपाहीहरूलाई नैनसुताको सेतो पगरी बाँधिदिएर रणपहिरणमा तयार पारी साथमा वीर रसका गीत गाएर उनीहरूलाई उत्साहित पार्न गाइनेहरूलाई पनि अघि लगाई पठाउने गर्दथे।<sup>१४</sup> नेपाल एकीकरण तथा गोर्खा अभियानको समयमा गाइनेहरूले दिएको यसप्रकारको योगदानलाई विशेष महत्त्व दिइन्छ।

बाइसे-चौबीसे राजाका पालामा गन्धर्वहरू राजा रजौटाहरूका अधिपतिहरूको वीरताको वर्णन गर्दै गीत गाथा गाएर हिँड्ने गर्थे भने पृथ्वीनारायण शाहको पालामा पनि

<sup>१२</sup> पूर्ववत्, पृ ४०

<sup>१३</sup> पूर्ववत्, पृ ३९

<sup>१४</sup> पूर्ववत्

पृथ्वीनारायण शाहको गुणगान स्तुति र वन्दनाका गीत गाथा गाउँदै हिड्थे। यसपछि राणा शासनमा पनि गाइनेहरूले राणाहरूको वीरता गाथा गाएको पाइन्छ। पौराणिककालमा देवताहरूलाई मनोरञ्जन दिने हेतुले गाउँदै आएका गाइनेहरूले राजा रजौटाका समयमा राजाहरूको वीरताको वर्णन गर्दै गीत गाथालाई निरन्तरता दिइरहेको पाइन्छ। नेपालमा राजशासन हटेर प्रजातन्त्र आएपछि भने गाइनेहरू यस्ता गाथाहरू गाउन छोडेर अन्य व्यवसायतिर लागेका पाइन्छन्।

### २.३ गाइने जातिको भाषा

गाइनेहरूमाझ नेपाली भाषा बाहेक आफ्नै निजी भाषा तथा गोप्य भाषा पनि बोल्ने परम्परा रहेको पाइन्छ। गाइनेहरू आफ्नो निजी भाषालाई पाल्सी, पार्सी र गन्धर्व भाषा भन्ने गर्छन्। पाल्सी भाषा भनेको प्रचलित शब्दहरूलाई उल्टो गरेर बोलिने बोली मात्र हो। यसलाई पाल्से तथा पालिसे पनि भनिन्छ।<sup>१५</sup> यिनीहरूले केही नयाँ शब्दहरूको पनि प्रयोग गरी एकाअर्काबिच बोल्ने गरेको पनि पाइन्छ। केही नौला शब्दको प्रयोग गरेको हुनाले यिनीहरूको आफ्नो भाषा थियो भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ तथापि नेपाली भाषालाई नै उल्टोपुल्टो पारेर बोलेको हुँदा यिनीहरूको बोल्ने भाषा पाल्सी कुरा मात्र हो भन्ने पनि बोध हुन्छ। गन्धर्व जातिले आफ्ना जातिभित्र पाल्सी, पार्सी तथा गन्धर्व भाषाको प्रयोग गरे तापनि यस भाषामा गन्धर्वहरूले गीत भने गाइएको पाइँदैन।

केही शब्द लिएर गाइनेहरूको भाषालाई उदाहरणका रूपमा नेपाली भाषामा अर्थ्याएर यसरी देखाउन सकिन्छ।

---

<sup>१५</sup> कुसुमाकर न्यौपाने, वि सं २०६९, *कस्केली जनजाति र उखान*, पोखरा : पेमाकुमारी न्यौपाने, फूलबारी, पृ २४

## सामान्य बोलचालको भाषा

एक हजार

एक

राजा रानी कति राम्रा

बाहुन बाहुनीले कुखुराको मासु खादैनन्

छेत्रीहरू आएका छन्, नराम्रा कुरा नगर्नु है।

मगरले सुँगुरको मासु खान्छन्।

पुलिस आए राम्रो मुख गर बा।

गाइनेले गीत गाएको कति राम्रो।

गाइनेले चोरेर खान जानेको छैन।

धान बाहुन, छेत्रीबाट मागेको।

कोदो, मकै गुरुड मगर कहाँबाट मागेको।

बाहुनका घर मोही खाएँ।

## गाइने भाषा

एक टापा बाक्लो

एस्मे

सेरूवा सेरूवाई के चिदाआ।

छाउने छाउनी ने पखेल्लो खुमास  
दुताउँदैनन्।

खोइरहरू निसाएका छन्,  
असितोरुडिका नसम्ल है।

छाँगरले धुसेलको खुमास  
धुताउँछन्।

तिलुवा निसाए चिदो खोसर पार।

चुलाउने ले चुलाआको चिदो छ।

चुलाउनेले खिचरेर दुताउन

जासमानेको नठियो।

खारसा छाउने, खोइरे

कहाँबाट लोभेको।

धुलिको कोतका मिल्खे र

छाँगार का बाट लोभेको।

छाउनेको खौलाहा सेतिल्लो दुताएँ।

गुरुडका घरमा रक्सी खाएँ ।

मगरका घरमा जाँड खाँए ।

भात खान गएको भात रहेनछ, ढिडो खाए ।

भैंसीले दूध दिएन अनि पानी खाएको ।

माछा मार्न जान लागेको ।

लाहुरे कहाँ माग्न गएको लाहुरेले बस भने ।

गीत गाउँदा गाउँदै पैसा दिए ।

थकालीको रक्सी र माछा मिठो हुन्छ ।

गाउँदै थिएँ, सारङ्गीको तार छिन्यो ।

काँक्रो छैन खाली नून र खोर्सानी मात्रै छ ।

लाहुरे रक्सी र भात खाने, चुरोट नखाने ।

मिल्खेका खेलाआँ सेनो दुताएँ ।

छाँगारका धमिलो दुताएँ ।

सुवउरो दुताउन निसाको सुवउरो

नठियो गिल्टो दुताएँ ।

लम्सियाले सेतिल्लो हिचाएन र

रियाउँने दुताएँ ।

गिम्छला गुडाउँन निसाउन

लाएको ।

राते लोबन निसाको रातेले

टिम्साएँ ।

चुलाउँदा चुलाउँदै फूँजो हिँचाए ।

ढोलपाराँ काँ गिम्छला र सेर्नो

चिदो ठियो ।

चुलाउँदै गसमर्दा घुउँरोको तासमार

चुसमुडियो ।

खिरिलो नठियो खाली रसिको र

पिरिलो मात्रै ठियो ।

राते सेर्नो र सुवउरो दुताउने,

घुरकौरो नदुताउने ।

यो मान्छे कस्तो नराम्रो रहेछ।

यो छिम्को कस्तो अछितो रच।

बूढा मर्न लागेकी क्या?

खुडा गुडिन छन् के रे?

कुकुरले झण्डै टोकेको।

झुक्कीलले झन्त्रै दुताएको।<sup>१६</sup>

गाइने जातिमा प्रचलित गोप्य भाषाको उपर्युक्त वाक्यबाट यिनीहरूले आफ्नै जात गन्धर्वलाई 'चुलाउने' बाहुनलाई 'छाउने', छेत्रीलाई 'खोइरे', ठकुरीलाई 'सेरुवा', गुरुडलाई 'मिल्खे', नेवारलाई 'खोआर', थकालीलाई 'झोलपारा', मगरलाई 'छाअर', कामीलाई 'माखा', दमाईलाई 'गडा', सार्कीलाई 'बक्कु', भोटेलाई 'खोटे', लाहुरेलाई 'राते', प्रहरीलाई 'तिलुवा' र चोरलाई 'खिचरा' भनिएको पाइन्छ। यसैगरी बुढाबुढीलाई 'खुडाखुडी', आमालाई 'खिआमा/खिमा', लोग्ने-स्वास्नीलाई 'खिउला-खिउली', लोग्ने मान्छेलाई 'छिम्को', आइमाईलाई 'छिम्की', काकालाई 'कास्माका', काकीलाई 'कास्माकी' भनिएको पाइन्छ। यसका साथै 'शरीरका अङ्गहरूमा आँखालाई 'जिइना', मुखलाई 'खोसर', खुट्टालाई 'खुरिका' भनिन्छ अन्न र खाद्य पदार्थमा चामललाई 'दतिका', धानलाई 'खारसा', कोदोलाई 'धुलिको', दुध र दहीलाई 'सेतिल्लो', भातलाई 'सुवाउरो', मासुलाई 'खुमास', जाँडलाई 'धमिलो', माछालाई 'चिम्छला', नुनलाई 'रसिको', रक्सीलाई 'सेर्नो', पानीलाई 'रियाउनी', तिहुनलाई 'रिउन', चुरोटलाई 'धुर्काउनी', चटनीलाई 'चस्मटनी' जस्ता शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। गन्धर्व जातिले प्रयोग गर्ने यी शब्दहरूलाई पाल्सी कुरा भनिन्छ। यसरी नेपाली भाषामा रहेका शब्दहरूलाई पाल्से कुराको ढाँचामा अन्य शब्दको निर्माण गरी काम चलाउनु गन्धर्व समुदायमा प्रचलित गोप्य भाषाको विशेषता हो।

<sup>१६</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ ११४



## २.४ गाइने जातिको सामाजिक स्थिति

नेपाली जाति ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य र शुद्र वर्णमा विभाजित छन्। यीमध्ये गन्धर्व जाति शुद्र वर्णमा आउँछन्। शुद्र भएका कारणले नेपालमा गन्धर्वहरूलाई पहाडी जनजाति तथा दलित वर्णमा राखिएको छ। पहिले छेत्री, बाहुन र अन्य केही नेपाली जातिसँग गन्धर्वहरूको खानपान इत्यादिमा छुवाछुत चल्दैन थियो। गन्धर्वहरूले यिनीहरूदेखि अलगगै बसेर क्रियाकलाप गर्नुपर्थ्यो। तर वर्तमानमा भने गन्धर्व र अन्य जातिबिच यस्तो छुवाछुत परम्परा हट्दै गएको र सबै एउटै समाजमा रहेर कार्यव्यापार गरेको पाइन्छ।

गन्धर्व समुदायमा पहिले आफ्नै सन्तानभिन्नका साइनो हुनेहरूसित मात्र विवाह गर्ने परम्परा थियो अर्थात् मामा चेला र फुपू चेलीभिन्न विवाह गर्ने परम्परा रहेको पाइन्थ्यो। तर वर्तमानमा भने गन्धर्वहरूको विवाह परम्परामा परिवर्तन आएको देखिन्छ। अहिले गन्धर्व समाजमा आफ्नै सन्तानमाझ विवाह गर्ने परम्परामा परिवर्तन आएर कुनै पनि केटा र केटीको मन मिलेपछि प्रेम विवाह गर्ने मान्यता रहेको देखिन्छ।

गन्धर्व समाजमा ज्वाइँ र भानिजको छुट्टै महत्त्व रहेको पाइन्छ। गन्धर्वहरूले लौकिक पुरोहितको रूपमा ब्राह्मण पुरोहितलाई संस्कार, कर्मकाण्ड आदि गर्न लगाउँछन्। व्यावहारिक पुरोहितका रूपमा ज्वाइँ वा भानिजलाई पुरेत्याई गर्न वा धार्मिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक संस्कार गर्न लगाउने परम्परा छ। 'ज्वाइँ वा भानिजलाई पुरोहित मान्ने चलन ब्राह्मण समाजमा पनि देखिन्छ'।<sup>१७</sup> कूलको नाता सम्बन्धमा ज्वाइँ र भानिजलाई मर्यादायुक्त व्यक्तिका रूपमा पुजिन्छ। ज्वाइँ र भानिजले पुरोहितको समेत कार्य गर्ने हुँदा गन्धर्व समाजमा ज्वाइँ र भानिजको विशेष महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको देखिन्छ।

---

<sup>१७</sup> खत्री (सम्पा), नेपालका जातीय संस्कार, पृ १२६

### २.४.१ गाइने जातिको आर्थिक स्थिति

गाइने जाति आर्थिक दृष्टिले कमजोर देखिन्छन्। गीत गाएर नै जीविकोपार्जन गर्नु यिनीहरूको प्रमुख पेसा हो। गन्धर्व समाजमा केही गन्धर्वहरूको मात्र आफ्नो घर र जग्गा रहेको पाइन्छ। धेरै गाइनेहरूको खेतीपाती गर्ने जग्गा पनि नरहेको पाइन्छ। त्यसैकारण यिनीहरू कृषि व्यवसायलाई मात्र आर्थिक उपार्जन मान्दैनन्। शिक्षाका दृष्टिले पनि गाइनेहरूको स्थिति निकै निम्न रहेको पाइन्छ। पहिले पहिले गाइनेहरू गाउँ गाउँ डुलेर अर्थ आर्जन गर्थे भने अचेलका गाइनेहरू गाउँ बस्तीमा गीत गाउन छोडेर बजारतिर धेरै अर्थ लाभ गर्ने हेतुले हिड्न थालेको पाइन्छ। आजका युवा गाइनेहरू गीत गाएर हिड्न हीनता बोध भएको ठान्छन्। सारङ्गी रेट्टै गीत गाएर जीविकोपार्जन गर्ने गाइनेहरू पहिलेको अनुपातमा आजभोलि कमै पाइन्छन्। आजका गाइनेहरू गाउने पेसामा मात्र सीमित नभएर आजभोलि उनीहरू माछा मारेर बेच्ने अनि माछा पार्ने जाली बनाएर बेच्ने जस्ता पेसामा पनि आफूलाई व्यस्त राखेको पाइन्छ। गीत गाउनु मात्र नभएर माछा व्यापार र सारङ्गीको व्यापार गर्नु पनि वर्तमानमा गाइनेहरूको प्रमुख पेसा भएको छ। यसै पेसाद्वारा गाइनेहरूले आफ्ना जीविकोपार्जन गर्दै आएका छन्।

आर्थिक विपन्नताले गर्दा गन्धर्व समाजका कतिपय सामाजिक परम्परा र जीवन उपयोगी मूल्य मान्यताहरू लोप हुँदै गएको पाइन्छ।

### २.५ गाइने जातिको संस्कार अनि संस्कृति

नेपाली जातिमा संस्कार र संस्कृतिको ठुलो महत्त्व रहेको पाइन्छ। संस्कार र संस्कृति एकाअर्काका पूरक हुन्। परिष्कार गरिएको विशेष विधि विधानलाई संस्कार भनिन्छ। संस्कृतिको उद्भवसँगसँगै संस्कारको पनि उद्भव भएको पाइन्छ। प्रत्येक जातिका संस्कारहरू प्रारम्भिककालमा व्यावहारिक रूपले उपयोगी हुन्छन् तर समयको अन्तरालमा

केही संस्कारहरू अनुपयोगि र रुढीवादी हुँदै गएका हुन्छन्।<sup>१८</sup> मानिसहरूले सभ्यताको प्रगतिसँगै यस्ता संस्कारहरू पनि बिर्सिँदै जाने गरेको पाइन्छ।

मानसिक बनोट र त्यसै मानसिक बनोटले स्थिर गरेका व्यवहार संस्कार हुन्। संस्कारलाई राम्रो पारेर प्रस्तुति दिँदा संस्कृति हुन्छ। यसैकारण संस्कारको परिष्कृत रूपलाई संस्कृति भनिन्छ। संस्कार र संस्कृति एउटै जस्तो देखिए तापनि विषयमा धेरै पार्थक्य पाइन्छ। संस्कारमा अन्धविश्वास, छुवाछुत आदिका भावनाहरू अघिबाटै रोपिएर आएका हुन्छन्। संस्कारको तुलनामा संस्कृतिमा केही लचिलोपन हुन्छ। संस्कृतिले एउटा ठुलो जन समूहलाई अङ्गालिरहेको हुन्छ।

कतिपय नेपाली समाजले गर्दै आएका संस्कार र संस्कृतिहरूलाई नै गाइने जातिले पनि अनुसरण गरेको पाइन्छ। गन्धर्व समाजमा जन्म, छैंटी, न्वारान, पासनी, क्षोर, व्रतबन्ध, पाखा सर्ने, विवाह, चौरासी पूजा, अन्त्येष्टि कर्म, श्राद्ध जस्ता संस्कारहरू विद्यमान रहेको पाइन्छ भने साउने सङ्क्रान्ति, साउनको व्रत, कृष्णजन्मअष्टमी, तीज, गणेश चौथी, दसैं, तिहार, माघे सङ्क्रान्ति, श्रीपञ्चमी आदि जस्ता संस्कृतिहरू गन्धर्व समाजमा विद्यमान रहेको पाइन्छ।

### २.५.१ गाइने जातिको संस्कार

गन्धर्व जाति हिन्दू धर्म भएका कारण जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त पनि हिन्दू धर्मका अनुसार संस्कारहरू गर्ने गर्छन्। कुनै पनि संस्कार गर्दा बिहान उठेर स्नान गरी चोखो निष्ठा भएर आफूलाई संस्कार कार्यमा सङ्लग्न गराउँछन्। गन्धर्व समाजमा प्रचलित संस्कारलाई निम्नलिखित रूपमामा चर्चा गरिएको छ-

---

<sup>१८</sup> जी के अग्रवाल, सन् २००९, *भारतीय सामाजिक व्यवस्था*, एस बी पी डी पब्लिसिड हाउस, पृ ६२

### (क) गाइने जातिको जन्म संस्कार

गाइने जातिमा बालक जन्मेपछि संस्कार गर्ने परम्परा छ। मानिस जन्मेपछि गरिने पहिलो संस्कार नै जन्म संस्कार हो। नानी जन्म भएपछि सामान्य संस्कार गरेर सालनाल काट्ने र त्यसलाई घरका चेलीबेटीले खिराको बोट वा कुनै सेतो चोप निस्किके रुखमुनि स्याल वा कुकुरले नखाने गरी खाल्डो खनेर माटो नलगाई पातले छोपेर साल गाइने चलन छ। नानी जन्मिने बित्तिकै मुख हेर्न हुने र नहुने कुरा बुझ्न पण्डितकामा लगेर साइत हेराइसकेर जन्मेको नानीको नाभी गाउँकै सुँडेनीले पत्ती र धागोद्वारा काट्ने चलन छ। गन्धर्व समाजमा छोरो जन्मे कुखुराको पोथी र छोरी जन्मे कुखुराको भाले काट्ने चलन छ।

घरको मूल मान्छेले एकमाना चामल र भेटी लिएर ज्योतिषीकोमा जान्छन् र नानीको जन्म नक्षत्र र ग्रह हेराउँछन्। त्यसपछि त्यो चामल र भेटी ज्योषीलाई दिएर घरतिर आउँछन्। अनिष्ट ग्रह परेको खण्डमा स्वस्ती शान्तिको पूजा गर्दछन्। अनिष्ट ग्रह परेको खण्डमा स्वस्ती शान्तिको पूजा नगरी बाबु आमाले नानीको मुखै हेर्दैनन्। गन्धर्व समुदायमा नानी जन्मेको तेस्रो दिन सबैभन्दा वृद्ध गन्धर्वले नानीलाई बोकेर सात घर पुऱ्याउने परम्परा छ, जसको अर्थ सो वृद्ध जस्तै ती नानी पनि दीर्घ आयुसम्म बाँचोस् भन्ने हो।

### (ख) छैँटी संस्कार

गन्धर्व जातिमा छैँटी संस्कार नानी जन्मेको छैँटौँ दिनमा गरिन्छ। छैँटी संस्कार छोरो जन्मिँदा मात्र गर्ने चलन छ। गन्धर्व समुदायमा छोरी जन्मेको खण्डमा छैँटी संस्कार गर्ने चलन छैन। छैँटी गर्दा नानीको सिरानमा एक माना चामल र पुस्तक तथा कलमको साथै पैँयूको लौरो, सारङ्गी राखिदिन्छन्। छैँटौँ दिनको बेलुका छरछिमेकीका गाइनेहरू सारङ्गी, अर्बाजो, मुजुरा, मादलका साथमा उपस्थित भई ती बाजा बजाएर भजन कीर्तन

गरेर साथै त्यस नानीको नाममा कर्खा गाएर बिताउँछन्।<sup>१९</sup> छैँटीका रात परिवारका सबै सदस्यहरू जागाराम बस्दछन्। छैँटीको रात नवजात नानीलाई आमाले रातभरी काखमा राखेर बस्ने चलन छ। सम्बन्धित नानीको भविष्य उज्ज्वल होस् भन्ने कामना राखेर गाइनेहरू गीत गाउँछन्। ती सबै गन्धर्वहरूले रातभरी गीत गाएर नै उज्यालो बनाउँछन्। भोलिपल्ट बिहान सम्बन्धित नानीका अभिभावकले दान दक्षिणा दिएर ती गीत गाउने गन्धर्वहरूलाई खुसीसाथ बिदा गर्छन्।

यो संस्कार गर्दा गीत, गाथाका साथै लोककथाहरू पनि सुनाउने गरिन्छ। यो संस्कार गर्दा गाइने-गीत र गाथा यसप्रकार छन्- माअल, मङ्गल, भजन, कीर्तन, सन्ध्या, कृष्णचरित्र, महाभारत, विविध गीत आदि।

### (ग) न्वारान संस्कार

गन्धर्व जातिमा नानी जन्मेको नवौँ दिनमा न्वारान संस्कार गर्ने चलन छ। कसै कसैले यो संस्कार एघारौँ दिनमा पनि गर्ने गर्छन्। यो संस्कार गर्दा बिहान नानीको आमाले सुत्केरी लुगा धोएर, स्नान गरी बस्छिन्। यस दिन गाईको गोबरले घर लिप्ने गरिन्छ। लिपपोत गरेर शुद्ध गरेको ठाउँमा आफ्नो कुटुम्बले दीप कलशको स्थापना गरी पूजा र हवन आदि कार्य गर्दछन्। 'नानीको नामकरण गर्नको निमित्त ब्राह्मण पुरोहित र ज्वाइँ अथवा भान्जालाई निम्तो गरिन्छ। यस संस्कारमा नानीको एउटा नाम ब्राह्मण पुरोहितले राख्छन् भने अर्को नाम ज्वाइँ वा भानिजले राख्ने चलन छ।<sup>२०</sup> ब्राह्मण पुरोहितले राखेको नाम विवाह, व्रतबन्धको साइत जुराउनमा प्रयोग गरिन्छ भने ज्वाइँ वा भानिज पुरोहितले राखेको नाम घरमा बोलचाल वा बोलाउने नाममा प्रयोग गरिन्छ। ब्राह्मण पुरोहितले नवजात नानी र नानीको आमाको हातमा पहेंलो धागो बाँधिदिन्छन् अनि निधारमा टीका लगाइदिन्छन्। नवजात नानीको बाबु आमाले अन्तमा पण्डितलाई दानदक्षिणा दिँदछन्।

<sup>१९</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ ६२

<sup>२०</sup> खत्री (सम्पा), नेपालका जातीय संस्कार, पृ १२१

यसपछि मात्र त्यो बालक र बालककी आमा चोखो ठहर्दछन्। यो कार्यपछि मात्र ती दुवैसित परिवारहरूको छुवाछुत चल्ने गर्छ।

न्वारान संस्कार गर्दा माअल, मङ्गल, भजन, कीर्तन, सन्ध्या, कृष्णचरित्र, महाभारत आदि गीतहरू गाउने परम्परा छ।

#### (घ) छेवार संस्कार

नेपाली जातिको छेत्री, बाहुन समुदायमा छेवार गर्ने परम्परा छ। यही परम्परा गन्धर्व जातिमा पनि रहेको पाइन्छ। छेवार संस्कारलाई गन्धर्वहरूले क्षोर भन्ने गरिन्छ। क्षोर कार्य पनि गन्धर्व जातिको एक प्रकारको कर्म संस्कार नै हो। यो कर्म नवजात बालक पाँच, सात तथा नौ वर्षको भएपछि गरिन्छ। यो कार्य गर्नु अघि शुभमुहूर्त हेरिन्छ। यसपछि सोही शुभ दिन अनि समयमा नानीको मामाद्वारा सम्पन्न गराइन्छ। मामाद्वारा नानीको कपाल खुर्किने काम सम्पन्न भएपछि नानीको शिरमा ढाका टोपी, घाँटीमा पैसा अर्थात् रूपियाँ उनेर बनाएको माला लगाइदिन्छन्। यस कार्यमा उपस्थित पाहुनाहरूलाई जाँड, रक्सी, मासु, भात तथा रोटी खुवाई सत्कार गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ।

#### (ङ) व्रतबन्ध संस्कार

छेत्री बाहुनको जस्तै गाइने जातिमा पनि व्रतबन्ध गर्ने संस्कार रहेको पाइन्छ। गाइने जातिमा बालक पाँच वर्ष पुगेपछि व्रतबन्ध गर्ने चलन रहेको पाइन्छ। पाँच वर्षदिखि एघार, तेह्र, पन्ध्र जस्ता बिजोडी वर्षमा व्रतबन्ध गरिन्छ। व्रतबन्धको निम्ति ज्योतिषीले हेरेको शुभ दिन र शुभ समयमा आफ्नै जातिको पण्डितलाई बोलाइन्छ। लिपपोत गरी शुद्ध बनाएको स्थानमा पण्डितले दीप, कलश तथा देवतालाई स्थापना गर्छन्। व्रतबन्ध हुने बालकलाई नुहाएर चोखो बनाई यज्ञमण्डप बनाएर ल्याइन्छ। भगवानको पूजा गर्दै त्यस बालकको पुनः क्षोर कर्म गराइन्छ। कन्याहरूले त्यस बालकको शरीरमा बुकुवा दलिदिन्छन्। त्यसपछि फेरि पुनः स्नानका साथ पूजा गराइन्छ। पण्डितले हवन आदि

कार्य सुरु गर्छन्। यसपछि त्यस बालकका शिरमा सेतो फेटा, शरीरमा नयाँ वस्त्र र निधारमा टीका लगाइदिन्छन्। त्यसपछि त्यो बालक आफ्नो न्वारानमा सिरानीमा राखिदिएको एक माना चामल, पैँयूको लौरो लिएर आफ्नो जीवनको लागि ज्ञान आर्जन गर्न भनी हिड्दछन्। यसरी हिड्दै गरेको बालकलाई उसका मामाहरूले अनेक आश्वासन दिँदै फर्काई ल्याउँछन्। यसपछि त्यस बालकलाई आफन्तहरूले पैसा दिन्छन् अनि मङ्गल, भजन आदि गीतमा नाचन लगाइन्छ। एकातिर बूढापाकाले हातमा तरबार नचाउँदै रोमाञ्चकारी तरबारे नृत्य गर्ने गर्छन् भने अर्कोतिर आफ्नै जातीय बाजागाजाका साथ भजनकीर्तन गाउँदै त्यस बालकालाई देवीदेवताको मन्दिर घुमाउँछन्।

गन्धर्व समाजमा व्रतबन्ध संस्कारको सम्बन्ध शिक्षासँग गाँसिएको पाइँदैन। तथापि गन्धर्व समाजमा व्रतबन्ध नगरिएको बालकलाई 'विखौँला' भनेर समाजलेहेला घृणा गर्ने र भान्सामा समेत उसले छोएको नचल्ने भएकाले समाजको एक पूर्ण सदस्य बन्नका लागि व्रतबन्ध संस्कार अनिवार्य मानेको देखिन्छ।<sup>२१</sup>

व्रतबन्ध सकेपछि त्यस घरमा गीत गाउने, दक्षिणा दिने र भोज भतेर खुवाउने कार्य हुँदछ। भतेर पकाउनु भन्दा अघि नाइलोमा एक पाथी चामल राख्छन्। नाइलोलाई गाइनेहरू 'भर्नाउलो' भन्ने गर्छन्। चामलमाथि बत्ती बाल्छन् अनि त्यो भतेर पकाउने ठाउँमा लान्छन्। त्यसपछि मात्र भतेर पकाउन पाइन्छ। भर्नाउलो नलगेसम्म भतेर पकाउन पाइँदैन। भोजमा मासु, भात, जाँड, रक्सी आदि विविध लोकखाद्यहरू समाविष्ट हुन्छन्।

गाइनेहरूले व्रतबन्ध संस्कार गर्दा माअल, मङ्गल, भजन, कीर्तन, रामायण, महाभारत, कृष्णचरित्र, कर्खा, तरबारे नृत्य आदि गीत, गाथा गाउने गर्छन्।

---

<sup>२१</sup> पूर्ववत्, पृ १२६

### (च) पास्नी

गन्धर्व समाजमा बाहुनलाई शुभ साइत देखाएर पास्नी गर्ने चलन छ। गन्धर्वहरूले नानी जन्मेपछि छोरोको छ महिनामा र छोरीको तीन महिनामा पास्नी गर्ने गर्छन्। कोही कोही गन्धर्वहरूले पास्नी संस्कार न्वारानकै दिन पनि गर्ने गर्छन्। न्वारानकै दिनमा नानीलाई नुन पानी चटाएर पास्नीको रित पुऱ्याए भने तीन महिनापछि यो पास्नी संस्कार गर्नु पर्दैन। पास्नी गर्ने दिनमा परिवारजन तथा आफन्तहरू भोज भतेरमा सामेल हुने चलन छ। यस संस्कारमा सामेल भएकाहरूले नानीलाई उज्ज्वल भविष्यको निमित्त आशिष दिन्छन् र गीत गाएर रमाइलो गर्छन्। नानीलाई पास्नी संस्कार गरेपछि अन्न खुवाउने चलन रहेको पाइन्छ।

### (छ) पाखा सर्नी

गन्धर्व समुदायमा छोरी चेलीको पाखा सर्ने अवसरलाई संस्कारको रूपमा हेरिन्छ। कन्याकेटीहरू पहिलोपल्ट महिनावारी हुँदा यो पाखा सर्ने संस्कार गरिन्छ। 'यसोहुँदा ती कन्याकेटीलाई सात दिनसम्म लुकाएर राखिन्छ। सात दिनपछि बाहिर निस्केर पनि घर परिवारमा बाइस दिनसम्म उसले छोएको पानी चल्दैन। तर आजभोलि यो संस्कारमा पनि केही परिवर्तन आएको छ। अचेल गन्धर्व समुदायमा महिनावारी भएको तीन दिनमा नुहाएर चार दिनमा पानी चलाउने चलन सुरु भएको देखिन्छ'।<sup>२२</sup>

पाखा सर्ने समयमा कन्यालाई साइने नलाग्ने घरमा राखे चलन छ। 'छोरी पहिलोपल्ट महिनावारी हुँदा बाबु, दाजुभाई, नातेदार आदिले मुख हेर्न नहुने र त्यस्तो हुन गएमा माइतीहरूलाई पिरोल्छ भन्ने लोकविश्वास रहेको पाइन्छ। यसरी कन्या महिनावारी

---

<sup>२२</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ ६५



भएर पर सर्दा कुखुरा काटेर सात दिनसम्म खुवाउने र एक जोडी नयाँ लुगा दिने चलन रहेको पाइन्छ।<sup>२३</sup>

### (ज) विवाह संस्कार

विवाह सबै जातिकै प्रमुख संस्कार हो। गाइने जातिको पनि विवाह प्रमुख संस्कारमध्ये एक हो। गन्धर्वहरूको विवाह मूलतः हिन्दू धर्मका मूल्य र मान्यतामा आधारित छ। गाइने जातिमा केटी बीस वर्ष र केटी सोह वर्ष भएपछि मात्र विवाह संस्कार गर्न योग्य मानिन्छन्। गाइने जातिले आफ्नै जातिभित्रका तर गोत्र नमिल्नेहरूसित मात्र विवाह गर्न पाउँछन्। मुख्य रूपमा यिनीहरूमाझ फुपूको छोरा र मामाको छोरीमाझ विवाह गर्ने चलन रहेको पाइन्छ, तर फुपूको छोरीसित भने विवाह चल्दैन। यिनीहरूले एउटै थर तथा गोत्र भएकाहरूसित विवाह गर्दैनन्। गाइनेले कामी तथा सार्कीको स्वास्नी लगयो भने त्यो गाइने पोडे ठहर्दछ।

गाइनेहरूको विवाह हुँदा विवाहको कुरा मिलाउने एउटा लमी हुन्छ। त्यो लमीलाई केटी माग्न पठाउँछन्। केटीको बाबुले केटी दिन स्वीकार गर्‍यो भने केटा र केटीको ग्रह हेरिन्छ। ग्रह हेरेपछि ग्रह मिल्ने भयो भने त्यसलाई विवाह जुन्यो भन्छन्। त्यसपछि हुनेवाला बेहुलाले हुनेवाला बेहुलीको बाबुलाई एक रूपियाँ पठाउँछन्। त्यो एक रूपियाँ स्वीकारेपछि विवाह हुने पक्कापक्की हुन्छ र दुवैतिरकाहरू मिलेर भोज खान्छन्। भोजको आयोजना सकिएपछि हुनेवाला बेहुला र बेहुलीका निमित्त कपडा र गहना किन्छन्। त्यसपछि ती कपडा र गहनालाई पूजा गर्छन्। पूजा गर्दा सारङ्गी र अर्बाजो बजाएर मङ्गल गीतहरू गाउँछन्। यसपछि फेरि राँगो काटेर एउटा भोज तयार गर्दछन्। त्यस राँगोको मासुमध्ये टाउको लमीलाई र एउटा साँप्रो केटीको मामालाई दिन्छन् अनि उब्रेको अरू मासु उपस्थित आफन्तहरूले खान्छन्। केटीको मामाले त्यो

---

<sup>२३</sup> खत्री (सम्पा), नेपालका जातीय संस्कार, पृ १२२

मासु ग्रहण गरेवापत् केटोलाई एकमाना नून दिन्छन्।<sup>२४</sup> त्यसपछि केटीका मामालाई केटोले मामाससुरा भनी पुकार्छन्। यो कार्यको एक हप्तापछि विवाह कार्य सम्पन्न गर्दछन्।

विवाहका निमित्त घरबाट निस्कनु अघि घरमा गणेश, ब्रह्मा, विष्णु, महेश, कूलदेवता, नाग-नगेनी आदि स्थानीय देवदेवीको पूजा गर्दछन्। सारङ्गी, अर्बाजो, मुजुरा, मादल आदि बाजा बजाउँदै बेहुला लिएर बेहुलीको घरमा आउँछन्। बेहुलाको घरमा आइमाईहरू रत्यौली खेलै नाच्दछन् भने उता बेहुलीको घरमा पनि अनेक थरी मङ्गलहरू गाउँछन्। यसपछि गोडा धुने, कन्यादान गर्ने, सिन्दूर हाल्ने जस्ता शुभ समयमा अघिदेखि बाजा बजाउँदै गरेका गाइनेले बाजाको धुन, राग र लय परिवर्तन गर्दछन्। विवाह सम्पन्न हुँदासम्म नै गन्धर्वहरू गीत गाइरहेका हुन्छन्।

विवाह सम्पन्न गरेर बेहुली ल्याएपछि बेहुलाको दिदी अनि बहिनीले त्यस बेहुलीलाई घरभित्र पस्न दिँदैनन्। बेहुलीले पैसा दिएपछि मात्र भित्र पस्न दिन्छन्। साथसाथै घरबाहिर जैमलपत्ता नृत्य र तरबारे नृत्य गरिरहेका हुन्छन्। भित्र गएपछि सर्वप्रथम बेहुला र बेहुलीले भोज ग्रहण गर्छन्। घरकाहरूले भोलिपल्ट एउटा ठुलो गम्छामा माटो, ढुङ्गा, पात, कसिङ्गर आदि राखेर भर्छन् अनि त्यसमा एउटा सुपारी लुकाउँछन्। त्यो सुपारी बेहुला र बेहुलीलाई खोज्न लगाउँछन्। त्यो सुपारी बेहुलीले भेटाई भने छोरी र बेहुलाले भेटायो भने छोरो जन्मन्छ भन्ने विश्वास यस जातिमा रहेको पाइन्छ।<sup>२५</sup>

---

<sup>२४</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ ६५

<sup>२५</sup> पूर्ववत्

विवाह संस्कार गर्दा विवाहको राति गाइने-गीत, गाथाहरू यसप्रकार छन् माअल, मङ्गल, भजन, कीर्तन, सन्ध्या, कृष्णचरित्र, महाभारत, कर्खा, विविध गीतहरू विवाह संस्कार गर्दा नगाई नहुने गीतमा माअल, मङ्गल र जैमलजत्ता पर्दछन्।<sup>२६</sup>

### (झ) चौरासी पूजा

गन्धर्व समाजमा प्रचलित एक संस्कार चौरासी पूजा पनि हो। यो पूजा ब्राह्मण बोलाएर सम्पन्न गरिन्छ। यस पूजामा केसरीको रेखी बनाएर तयार पारिएको जग्गेमा, लोटामा पानी भरेर वरपीपलको पात राखी केसरीले सिँगारिइन्छ। त्यस लोटाभित्र तामाको पैसा राखिन्छ साथै त्यसको चारै कुनामा चामल, फूलपाती र फलफूल राखिन्छ। अधिबाटै चौरासी पूजा गरिएका वृद्धहरूसित बसेर परिवार जन र अन्यले धान, गहुँ, तिल घिउमा मुछेर जग्गेमा होम गर्दछन्। साँझ परेपछि भजन गाएर ती चौरासी गरिएका व्यक्तिलाई मन्दिर घुमाउँछन् साथै अन्य गन्धर्वहरू सारङ्गी बजाएर गीत गाउँदै रमाइलो गर्छन्। अन्तमा ब्राह्मण, छोरी, ज्वाई तथा भानिजलाई टीका लगाएर दक्षिणा दिने चलन छ।

### (ञ) मृत्यु संस्कार

गाइने जातिको मृत्यु संस्कार अन्य नेपाली जातिले गर्ने मृत्यु संस्कार जस्तै हुन्छ। गाइने जातिमा मान्छे मर्नासाथ आँगनमा लगेर राखिन्छ। मृतकको शिरको छेउमा बत्ती बालिन्छ। मृतकको छोरोले कपाल खुर्किन्छ। मृतकको लाशलाई ओढाउने पाट पिताम्बर किन्न मृतकको घरबाट पैसा निकाल्न नहुने हुँदा अरूसँग सापट मागेर पाट पिताम्बर किन्नु पर्ने चलन गन्धर्वसमुदायमा मात्र सीमित छ। गन्धर्वको लाशलाई नदीको किनारमा लगी जलाइन्छ। गाइने वा जलाउने दुवै संस्कार गन्धर्व जातिमा पाइन्छ। दाह संस्कार गरेपछि मलामी सबै घर फर्कन्छन्। घर पुगेर मृतकको छोरो क्रियामा बस्छन्। मृतकको छोरीहरू कसैले तीन दिन, कसैले पाँच दिन, कसैले दस दिन र कसैले तेह्र दिन

---

<sup>२६</sup> पूर्ववत्

बाछन्। चोखिने दिनमा हवन गरिन्छ अनि पूजापाठ र दानदक्षिणा पनि गरिन्छ। वर्ष दिनसम्म क्रियापुत्रीले सेतो कपडा लगाएर खाने कुरा बाछन्। आमा मरेको भए एक वर्षसम्म कुवाको पानी दुध बाछन् अनि बाबु मरेको भए दही र धाराको पानी बाछन्। यस अवधिमा बाहुन, छेत्री र मगर आदिले छोएको खाँदैनन्। वर्ष दिनसम्म यसरी दुःखमाबसेपछि पूजापाठ तथा हवन गरेर लगाइराखेको सेतो कपडा फाल्छन्। यसो गरेपछि मात्र गन्धर्व जातिमा मृत्यु संस्कारको कार्य पूर्ण हुन्छ।

गन्धर्व जातिमा दुर्घटना तथ अकालमा मृत्यु भयो भने वाई हुन्छन् भन्ने विश्वास छ। यसरी अकाल मै मृत्यु हुनेहरूको संस्कार विधि पुन्याएर गर्नुपर्ने हुन्छ। यदि यसो नगरेको खण्डमा यिनीहरू वाई हुन्छन् र परिवार, घर र गाउँलाई पिरोल्छ भन्ने धारणा रहेको पाइन्छ। नेपालका अन्य केही जातिहरूमा पनि अकालमा मृत्यु भएकाहरू वायु हुन्छन् भन्ने लोकविश्वास छ।<sup>२७</sup> त्यही वायु शब्दलाई गन्धर्वहरूले वाई भन्ने गरेको प्रतीत हुन्छ। लास लिएर जाँदा मलामीको रूपमा आफ्ना इष्टमित्र, छिमेकी र दाजुभाईहरू जान्छन्।

#### (ट) श्राद्ध संस्कार

गाइने जाति माघे सङ्क्रान्तिको दिन गंगा वा खोलाको किनारमा गएर स्नान गर्छन्। त्यसपछि केराको पातमा चामल, अदुवा, घ्यू, पैसा राख्छन् अनि त्यसमा बत्ती बालेर पितृको नाममा त्यो खोला वा गङ्गामा बगाइदिन्छन्। त्यस क्रममा आफ्नो पितृहरू सम्झन्छन्। यो दिन गाइनेहरूको लागि पितृ सम्झेर पितृका नाममा श्राद्ध गर्ने दिन हो।

---

<sup>२७</sup> खत्री (सम्पा), नेपालका जातीय संस्कार, पृ १२५

## २.५.२ गाइने जातिमा प्रचलित विभिन्न संस्कृति

गन्धर्व जाति गीत र सङ्गीतको संस्कृतिमा हुर्केका हुनाले यिनीहरूले मनाउने चाडपर्व एवम् संस्कृतिहरू गीत र सङ्गीतकै सेरोफेरोमा रहेको पाइन्छ। कृष्णअष्टमीमा कृष्णको गीत गाउनु, तीजमा तीजे गीत गाउनु, नवरात्रीमा मालसिरी गाउनु, दसैँको टीकाको दिनमा श्रीनन्दको चाँचरी गाउनु तिहारमा सारङ्गी बोकेर देउसी र भैलो खेल्नु नै गन्धर्वको संस्कृति हुन्। गन्धर्व जातिमा प्रचलित संस्कारहरूलाई निम्नलिखित रूपमा चर्चा गरिएको छ-

### (क) गाइने जातिको धर्म

गाइने जातिले हिन्दू धर्म मान्छन्। गाइनेहरूको स्वरूप, व्यवहार र रीतिरिवाजले पनि यिनीहरू हिन्दू धर्मावलम्बी हुन् भन्ने स्पष्ट पार्दछ। यिनीहरूले हिन्दू देवीदेवताको पूजा आराधना गर्ने गर्छन्। यिनीहरूले आफ्नै भान्जा ज्वाइँलाई पण्डित मान्छन् अनि यज्ञ यज्ञादि गर्छन्। यिनीहरूले महादेव, गणेश, सरस्वती, देवी, चण्डी, कालिका आदि देवीदेवताहरूलाई आफ्नो ईश्वर मान्छन्। गाइने जातिले एकादशी, औँसी, पूर्णिमा, सङ्क्रान्ति आदि जस्ता चाड पनि मान्ने गर्छन्। अझ गीत गाउँदा राम, कृष्ण, विष्णु, शिव, पार्वती, गणेश आदि देवी देवताको नाम पुकार्नु यिनीहरूको धार्मिक विशेषता हो।

### (ख) गाइने जातिको प्रमुख चाडपर्व

गाइने जातिले मनाउने प्रमुख चाडपर्व एकादशी, औँशी, पूर्णिमा, सङ्क्रान्ति, नागपञ्चमी, जन्मअष्टमी, तीज, दसैँ, तिहार र होली हुन्।

गन्धर्वहरूले एकादशीमा व्रत बस्ने, स्नान गर्ने, धुपबत्ती बाल्ने गर्छन्। औँसीमा स्नान गरी चोखो वस्तु खाने र दानदक्षिणा गर्ने गर्छन्। नाग पञ्चमीको दिन यिनीहरू

नागको पूजा गर्छन् र जन्मअष्टमीमा तीजे गीत गाएर रमाइलो गर्ने गर्छन् साथै भगवान कृष्णको लीला गाउँछन्। सङ्क्रान्तिमा यिनीहरू माछामासु पनि खान्छन्।

गन्धर्वहरूले साउने सङ्क्रान्ति र माघे सङ्क्रान्ति दुवै पर्व मनाउने गर्छन्। साउने सङ्क्रान्ति रोपाईं सकेर मिठो मसिनो खाने चाड हो। सङ्क्रान्ति मूल रूपमा बर्खा सकियो अब बाँचिन्छ भनेर मनाइने चाड हो। गन्धर्व समाजमा सङ्क्रान्तिको दिन विधि वा पूजा गर्ने कुनै खास विधि वा चलन पाइँदैन। यस दिन गन्धर्वहरूले आफ्ना छोरी ज्वाइँ र भान्जालाई बोलाएर टीका लगाएर दान दक्षिणा दिन्छन्। 'साउने सङ्क्रान्तिमा गन्धर्वहरूले सुन्तलाको हाँगा, बेलौतीको हाँगा, आरूको हाँगा, सिरूका मुठा, पानीसरो र लुतेझार लिई 'लुतो पुतो लैजा सराङ्कोटे' भनेर बाहिर फाल्ने गर्छन्।<sup>२८</sup>

गन्धर्व महिलाहरूले नेपाली समुदायका अन्य महिलाहरू जस्तै तीज धुमधामसँग मनाउने गर्छन्। तीजको दिन महिलाहरूले तीजे गीत गाएर नाच्ने गर्छन्। यस पर्वमा विवाहित गन्धर्व महिलाहरूले नाच्ने, गाउने र आफ्ना लोग्नेको दीर्घ आयुको कामना गर्दछन् भने अविवाहित कन्याहरूले राम्रो पति पाइयोस् भनी व्रत बस्ने गर्दछन्। यस अवसरमा गन्धर्व महिलाहरूले रातो सारी, रातो चुरा, विभिन्न रङको पोते, तिलहरी र सुनको सिक्री लगाई गीत गाएर नाच्ने गर्दछन्।

असत्यमाथि सत्यको विजयका रूपमा गन्धर्वहरूले दसैं पर्व धुमधामसित मनाउने गर्छन्। गन्धर्वहरू दसैंमा कालीदेवीको मन्दिर गएर मालसिरी गाउँदै पूजा आराधना गर्ने गर्छन्। गन्धर्व समुदायमा दसैंको बेला आफूभन्दा सानालाई दानदक्षिणा र ज्वाइँ, भान्जा, भान्जीलाई पैसा, कपडा दिने चलन छ। टीका लगाउँदा ठूलाले सानालाई आशिक दिने गर्छन्। दसैंको अवसरमा गन्धर्वहरूले गाउने मालसिरीमा दुर्गाभवानीको शक्ति र

---

<sup>२८</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ ६५

उनीप्रतिको भक्तिलाई मूल रूपमा स्तुतिका रूपमा गाइन्छ। यसका साथै गन्धर्वहरूको गीतद्वारा दुर्गादेवीको विभिन्न स्वरूपको वर्णन गरिन्छ।

तिहार गन्धर्वहरूको अर्को मूल चाड हो। तिहार पर्व पनि गन्धर्व संस्कृतिसित जोडिएको छ। यस चाडमा गन्धर्व देउसी भैलो साथसाथै विभिन्न तरिकाको लोकधुनहरू बजाउने गर्छन्। यसका साथै जुवा, तास, कौडा आदि पनि खेल्ने गर्छन्। भैलो गन्धर्वहरूले तिहारको औंसीका दिन बिहान लक्ष्मी पूजा गरेपछि भाईटीकाको दिनसम्म गाउने एक प्रकारको गीत हो। भैलो गीत मनोरञ्जन गर्ने र आशीर्वाद दिने उद्देश्यले गाइन्छ। यो गीत घरको आँगनमा भेला भएर सामूहिक रूपमा गाइन्छ। तिहार पर्वमा मात्र यो भैलो गीत गाइने हुनाले यस तिहारको छुट्टै महत्त्व रहेको पाइन्छ। तिहारमा भाईटीकाको दिन दिदी बहिनीले दाजु भाईलाई बदाम, कटुस, नरिवल, अलैंची, सुकुमेल, ओखर र बयर खान दिन्छन्। यस दिन दिदी बहिनीहरूले कानमा तेल राखेर कपाल कोरिदिनुको साथै लोटामा पानी राखेर तीनचोटि घुम्ने गर्छन्। यसरी नै दिदीबहिनीले दाजुभाईलाई रोटी, झिलिङ्गा र पाकेको खाने कुरा दिन्छन्। यसका साथै भाईटीकामा दिदीबहिनीले दाजुभाईलाई नयाँ टोपी, कमिज, रुमाल र अन्य उपहारहरू दिने चलन छ। यस दिन दिदी बहिनीले दाजुभाईको दीर्घ आयुको पनि कामना गर्छन्।

माघेसङ्क्रान्ति गन्धर्व समुदायको विशेष पर्व हो। गन्धर्वहरू माघेसङ्क्रान्तिको दिन पितृलाई सम्झँदै बिहानै चोखो भएर पितृको नाम लिएर पिण्ड दिने गन्धर्वहरूको आफ्नै चलन छ। यस अवसरमा यिनीहरूले 'हामीहरूलाई दुःख नदेऊ' र 'घरमा सुःख शान्ति कायम होस्' भनेर प्रार्थना गर्छन्। यस दिन एघारवटा पिण्ड बनाई सुःख शान्तिको कामना गर्दै नजिकको खोलामा तर्पण दिन्छन्। यस दिन गन्धर्वहरूले तरुल र सखरखण्डका अतिरिक्त चिउरा, मासु, खुदो, गहत, बटुक, चाकु, तिलको लड्डु बोडीको अचार र मस्याङ आदि खाने चलन छ।

## (ग) गाइने जातिको पूजापाठ

हिन्दूहरूले मनाउने प्राय चाडपर्व गाइनेहरूले मनाउने गर्छन्। 'दुर्गा पूजा, दोखला पूजा वा बाई पूजा, भँगेरपूजा, देउराली पूजा, झाँक्री पूजा, संसारी पूजा, विषणुपादुका माईको पूजा, आइतबारे पूजा, कुलायनपूजा, गणेशको चौथी पूजा, कास्कीकोटको पूजा, कालिका र चन्द्रकालिकाको पूजा, श्रीपञ्चमीको पूजा, स्वस्थानी पूजा आदि जस्ता पूजा गन्धर्व जातिमा प्रचलित पुजाहरू हुन्।<sup>२९</sup> यी पूजामा ब्राह्मणको प्रयोग नगरे तापनि यिनीहरूले आफ्नै भान्जा, ज्वाइँलाई पण्डित बनाएर धार्मिक पूजाको कार्य गर्दछन्। यिनीहरूले मनाउने चाडपर्व र धार्मिक क्रियाकलापहरूमा पूजा गर्ने प्रवृत्ति हिन्दू धर्मावलम्बीसित मिल्दोजुल्दो पाइन्छ।

गाइने जातिले पूजा गर्दा यज्ञमण्डपमा कटुसका समाधिको प्रयोग गर्छन्। समाधिको प्रत्येक तलामा पाँचवटा समिधा तेर्साई टाँड बनाउँदै तला बनाउँछन्। शुभ कार्यमा नौ तलाको र शोक कार्यमा पाँच तलाको टाँड बनाउँछन्। त्यस टाँडलाई गाइने जातिले जग्गेकारखाना भन्दछन्। त्यस जग्गेकारखानामा पूजा गरी माथिबाट आगो खन्याएर बाल्ने काम गरिन्छ। त्यसपछि गाइनेहरूले सुरो पूजा गर्दछन्।

सुरो पूजा गर्दा भनिने मन्त्र यसप्रकार रहेको छ-

'ए काठ।

परिपठ।

कहाँ जान्छस्?

मधुवन।

कसले पठायो?

---

<sup>२९</sup> पूर्ववत्, पृ ९०



ब्रह्माजीले ।

के लिन?

सुरो लिन ।

ओम् स्वाहा ।

यो पूजा गर्दैँ सुरो पूजा गर्दछन् ।<sup>३०</sup>

यसरी सुरो पूजा गरेपछि हवन कार्य आरम्भ हुन्छ । हवन गर्दा कम्तीमा सात पटक चरू र घ्यू हवन गर्नुपर्दछ । हवन गर्दा भन्ने मन्त्र यसप्रकार छन्-

‘ॐ नमः श्री गणेशाय नमः

श्री दरवाच तस्मै गुरु निरञ्जन

आपिले, थापिले अन्न हेतुकी

पृथ्वीमा भए नमः

खन्न अतलन, वितलन, सुतलन, रसातलन, पातलन, महातलन

शौतिसिला, भूगिरूपा बर्नाउनुहोस्

सम्पत श्री गुरुब्रह्म, श्री गुरु विष्णुका पाउमा नमः नमः

शुभ स्वाहा

ॐ श्रीयदेवी नमस्तुते कन

बरदेवी, विश्वलक्ष्मी, पद्मकेशरी, मालिनी,

नित्यपाल, श्यामपदगी, धारनी

हंसवाहनसंयुक्ता आफ्नो विद्ये

आगे मागे देऊ परमेश्वरी

गुर्की थाज

---

<sup>३०</sup> नरबहादुर गन्धर्वसित ०१/०१/२०१८ को दिन दिउँसो २ बजी उनैको वासस्थान पोखरामा लिएको अन्तर्वार्ता

हाम्को मागे विद्येकी भार

एक विद्ये मागौँ सहश्र विद्ये पाम्

हाट गुरु, पाट गुरु, जिव्यान गुरु

यति गुरु बाबुका पुका नमः नमःस्वाहा ।<sup>३१</sup>

गाइने जातिले पूजा गर्दा लिपपोत गरेको चोखो ठाउँमा चामलको रेखीको चारकोणको आकृति बनाउँछन्। त्यसपछि गणेश, विष्णु, शिव, पार्वती, लक्ष्मी, सरस्वती आदि देवदेवताको आकृति बनाउँछन्। त्यस्तै त्रिशूल, खड्ग, चक्र, गदा, डमरू आदिको पनि आकृति बनाउँछन्। त्यसपछि त्यो ठाउँमा फूलपाती अक्षता लिएर पूजा गरिन्छ।

#### (घ) गाइने जातिको वेशभूषा

नेपाली जातिमा प्रत्येक जातिको विशेष आआफ्नो वेशभूषा रहेको पाइन्छ। नेपाली जातिको वेशभूषा दौरा, सुरूवाल र ढाका टोपी नै हो। गाइने जातिको कुनै विशेष आफ्नै निजी पोशाक अथवा वेशभूषा भने छैन। समग्र नेपालीको वेशभूषा नै गाइनेहरूको पनि प्रमुख वेशभूषा हो। यस समुदायका पुरुषले दौरासुरूवाल, कोट, फेटा, टोपी अथवा भोटो, कछाड जस्ता पोशाक प्रयोग गर्थे। पुरुषले घाँटीमा रिठ्ठाको माला पनि लगाउँथे। गन्धर्व महिलाले गुन्युचोली, पटुका र पछ्यौरा लगाउँछन्।

चाडपर्व र विशेष धार्मिक कार्यक्रममा पुरुष गन्धर्वहरू दौरासुरूवाल र ढाकाटोपी लगाएर नै उपस्थित हुने गर्छन्। सारङ्गी रेटेर गीत गाउँदै हिड्दा पनि यिनीहरू दौरासुरूवाल र ढाकाटोपी लगाएर गाउँ गाउँ डुल्ने गर्छन्।

---

<sup>३१</sup> पूर्ववत्

## (ड) गाइने जातिको वाद्यवादन

गन्धर्व जातिको मूल लोकवाद्यवादन भनेको नै अर्बाजो र सारङ्गी हो। नेपाली जातिमा यी दुई लोकवाद्यवादन बनाउने र बजाउने कला अथवा सिप गाइनेहरूसित मात्र हुने गर्दछ। सारङ्गीको सहयोगमा नै गन्धर्व जातिले जीविकोपार्जन गर्छन्।

गाइनेहरू मूल वाद्य अर्बाजो र सारङ्गीको निम्नलिखित रूपमा चर्चा गरिएको छ-

गन्धर्व समुदायमा अर्बाजो ब्रह्मादेवले उनीहरूलाई दिएका हुन् भन्ने विश्वास रहिआएको पाइन्छ। 'मूलतः ब्रह्माले संसारको सृष्टि गर्दा नै अर्बाजोको पनि सृष्टि गरेका हुन् भन्ने गन्धर्वहरूको विश्वास छ। ब्रह्माजीले तिमीहरू यो बाजा बजाएर आफ्नो जीविका चलाउनु भनेर दिएका हुन् भन्ने गन्धर्वहरू मान्दछन्।<sup>३२</sup> अर्बाजोलाई गाइनेहरूको प्राचीन तथा मुख्य बाजा मानिन्छ। अर्बाजोलाई गन्धर्वहरूले आफ्नो पुख्र्यौली बाजाको रूपमा लिने गर्दछन्। अर्बाजोलाई भाले स्वरको बाजा भन्दछन्। पहिले पहिले गाइनेहरू यही अर्बाजो बोकेर गाउँतिर गीत गाउँदै हिड्ने गर्दथे। तर अर्बाजो बाजा निकै लामो र ठूलो भएको कारणले बोकेर हिड्न पनि निकै गाह्रो भएकोले कालान्तरमा सारङ्गीको प्रयोग हुन गएको हो।

सारङ्गी र अर्बाजो एकै तरिकाले बनाइन्छ। सारङ्गी र अर्बाजोका अङ्गहरूको नाम मात्र भिन्न भिन्न रहेको पाइन्छ। ती नामहरू यसप्रकार छन्- सारङ्गीमा जसलाई घोडी भनिन्छ, त्यसलाई अर्बाजोमा चडाउ भनिन्छ। सारङ्गी बजाउने साधनलाई धनो भनिन्छ भने अर्बाजो बजाउने साधनलाई नक्की भनिन्छ। नाममा पनि अर्बाजो र सारङ्गीमा यति मात्र फरक रहेको पाइन्छ। अर्बाजो बजाउँदा सानो काठको टुक्राले बजाइन्छ।

---

<sup>३२</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ २४७

सारङ्गी गन्धर्वहरूको प्रमुख वाद्य हो। यो वाद्य गन्धर्व समुदायको परिचायक वाद्य पनि हो। 'प्राचीन वाद्य वीणाका उन्तीस भेदमध्ये सारङ्गी पनि एक हो'।<sup>३३</sup> पहाडी, देहाती, किराती र हिमाली गरी सारङ्गी चार प्रकारका हुन्छन्। यी चार सारङ्गीका प्रकारमध्ये पहाडी सारङ्गी गन्धर्व समुदायमा प्रचलित छ। गन्धर्व समुदायमा प्रचलित पहाडी सारङ्गीका पनि ढोड सारङ्गी, माझ सारङ्गी र तिख सारङ्गी गरी तीन प्रकारका भेद पाइन्छन्। ढोड सारङ्गी ठुलो आकारको हुन्छ। माझ सारङ्गी मझौला आकारको र तीख सारङ्गी सानो आकारको हुन्छ। यीमध्ये गन्धर्व समुदायले मझौला आकारको सारङ्गी प्रयोग गर्छन्। निम्नलिखित रूपमा सारङ्गीको बनावटबारे विस्तारपूर्वक चर्चा गरिएको छ-

#### (ड) १. सारङ्गी बनाउने तरिका

परापूर्वकालदेखि नै पूर्खाहरूले सिउँडी र खिरोको काठ काटेर मूढो बनाएपछि महिना दिनसम्म जमीन मुनि गाडेर राखे गरेको पाइन्छ। यसपछि तिखे नक्षत्र पारेर त्यसलाई बाहिर निकालिन्छ। अहिले यस्तो नक्षत्र हेर्ने काम लोप भईसकेको छ। सारङ्गी बनाउदा औजारहरूमा बन्चरो, बाउसी, ठोरेठो, छिनोले काटेर अनि खोपेर सारङ्गीको बान्किलो स्वरूप बनाउने गर्दथे। काठलाई खोपेर सारङ्गीको स्वरूप बनाएपछि बाउसीले चिल्लो त्यसलाई मिहीन पार्ने काम गरिन्छ। बोकेर हिँड्न सजिलो र हलुका हुने भएकाले यसमा सिउँडी वा खिरो मात्र प्रयोग गरिन्छ। वास्तवमा सारङ्गीको आवाजमा गम्भीर स्वर उत्पन्न गराउने उद्देश्यले यस्तो काठहरू प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ।

<sup>३३</sup> पूर्ववत्, पृ २४४

### (ड) २. मुर्दा बनाउने तरिका

सारङ्गीको मुर्दा विशेषतः असुरो काठको बनाइन्छ किनभने यो असुरोको काठ सुकेर पुरानो भइञ्जेलसम्म पनि नभाचिने हुने हुनाले तारहरूलाई ओहाल्ने चढाउने गर्दा पनि नखुस्कने भएकोले यो असुरोको काठले नै मुर्दा अर्थात् टिउनिड पोज बनाइएको हो।

### (ड) ३. सुन्नरी बनाउने तरिका

सारङ्गीको घाँटी अगाडीको भागमा राखिने दुई ईन्चको काठलाई सुन्नरी भनिन्छ। यो सुन्नरीले सारङ्गीको सुन्दरता बढाउनुको साथै तारहरूलाई हलचल गर्न दिँदैन किनभने त्यो सानो काठलाई तार नहल्लने गरी चारवटा डोब बसालिन्छ। तिनै डोबमाथि तारहरू राखिने गरिन्छ। तारहरू आआफ्नै ठाउँमा हुँदा सुन्नरी राख्न परेको हो। श्रीखण्डको काठलाई किराले खान नसक्ने भएकाले र नमक्किने भएकाले यो सुन्नरीमा पहिले श्रीखण्डको काठ मात्र प्रयोग गर्ने चलन थियो। श्रीखण्डकै काठ राख्न पर्ने अर्को कारण चाहिँ बजाउँदै अथवा गाउँदा सारङ्गीलाई कतिले आफ्नो गालामा टाँसेर बजाउने र कतिले नाकको छेउमा राखेर बजाउने भएकाले र श्रीखण्डको वासना उपयुक्त मानिने भएकोले सुगन्धित श्रीखण्ड काठको सुन्नरी राखिएको हो।

### (ड) ४. धनो बजाउने तरिका

धनो बजाउँदा वजन भएको काठलाई लिने गरिन्छ जस्तै पर्यौं, साल, सिसौ, चाँपको काठहरूलाई गोलो प्रकारले डोल्याउँदै जाने, सारङ्गी सुहाउँदो दुई फिट लम्बाई भएको गोलाकार बनाइने गरिन्छ किनभने धनो चलाउने दाहिने हात जति गह्रौं भयो त्यति नै राम्रो ताल त्यसले प्रदान गर्छ। यसपछि तालसितै सारङ्गीको आवाज ठुलो हुँदै जान्छ। धनोमा राखेर बजाउँने रौं जिउँदो घोडाको पुच्छर तानेर २० देखि २५ वटा रौंहरू दाहिने हातले बज्ने काठको फेद र टुप्पासम्म प्वाल पारेर रौंहरू छिराइन्छ र गाँठो पार्ने गरिन्छ। फेदतिरको भागलाई कपडाले मोरेर सिलान्छ। धनो अझै वजनदार बनाउनको

लागि दुईवटा घुडघुर अर्थात् चाँप पनि बाँध्ने गरिन्छ। यसले गर्दा बिचबिचमा घुडघुरको आवाजले राम्रो ताल, धुन र स्वरहरू निस्कने गर्दछ।

#### (ड) ५. सारङ्गीको आरीमा छाला राख्ने तरिका

सुरूमा सारङ्गीको आरीमा बाँदरको छाला प्रयोग गर्ने गरिन्थ्यो भने वर्तमान युगमा बाँदर र जङ्गलका पशु पन्छीहरूका छाला पाउन असम्भवका कारण हाल बाखाको छालालाई ल्याएर जमीनमुनि आधा फिट जति गोलो खाल्टो खनेर, त्यो छाला र पानीसँगै मिसाई खाल्डोभित्र दुई दिनसम्म पानी हाल्दै गर्ने वा ओसिलो ठाउँमा खन्यो भने त पानी हाल्न पनि पर्दैन र दुई दिनपछि त्यो छाला ढाडिएर ठुलो आकारको हुँदछ। त्यसलाई छुरा वा पत्तिले रौंहरू खुर्किने गरिन्छ। त्यसपछि त्यो पातलो भएपछि सारङ्गीको आरी बराबर गरेर वरिपरी चोप लगाउँदै, काठको किला ठोकिसकेपछि अन्तमा घोढी राख्ने आरी तयार हुन्छ।

#### (ड) ६. सारङ्गीको तारहरू बनाउने तरिका

परापूर्वकालमा तारहरू बनाउँदा हरिन, मृगको आन्द्राले तार बनाइन्थ्यो भने अहिले भेडा, बाखा तथा खसीको आन्द्राबाट नै तारहरू बनाइने गरिन्छ। विशेषतः विजय दशमीको उपलक्ष्यमा देवी दुर्गालाई भेडा, बाखा, बोका, राँगा आदि भोग दिने चलन छ। त्यही चाड मनाउने क्रममा अष्टमीको दिनमा गाइनेहरूको आन्द्रा माग्न जाने दिन पनि भनिन्छ र आफ्ना आफ्ना तोकिएको क्षेत्रमा मात्र गएर गाइनेहरू आन्द्रा माग्ने गर्छन्। बाबु बाजेले गर्दै आएको प्रयोग प्रचलन र रीतिरिवाज मनाउँदै अष्टमीमा मार हात्रे दिनको दुई दिन अगाडी गाउँ टोलमा गएर सेवा लगाउने गरिन्छ। विशेष कार्यमा उपस्थित भएको छु मार हात्रे दिनको आन्द्रा राखिदिनु होला भनेर पूर्व सूचना दिने र दसैँको चाडमा घरघरमा मालश्री गाउँदै हिड्ने र गाइसकेपछि दिइएको दान दक्षिणा लिएर सेवा लगाउने चलन छ। आन्द्रा माग्ने दिन अर्थात् अष्टमीको दिन सबैजनाले खसी बोकाको आन्द्रा दुनो

अथवा टपरीमा एक किसिमको काय आन्द्रो राखिदिएका हुन्छन्। त्यही आन्द्रा सङ्गालेर पिरिङ्गोमा गोडेर घरमा लगिन्छ र त्यही साँझमा माटोको आरीमा पानी हालेर डुबाएर राख्ने गरिन्छ। भोलिपल्ट लामा लामा आन्द्रालाई छुट्याई आन्द्रा दुहन बसिन्छ। दुहुँदा दुहुँदा ती आन्द्रामा भएका मासुको भाग दुहेर फालिन्छ। बाँकी भएको नशालाई बाबीयोले एक छेउदेखि अर्को छेउसम्म बाँधेर बटार्न थालिन्छ, बटार्दा बटार्दै त्यो आन्द्राले तारको रूप लिइसकेको हुन्छ। मोटो तार बनाउनु छ भने त्यसलाई जोडा मिलाएर आलैमा बटार्नु पर्दछ। त्यो मोटो तार घोल्ले स्वर रेटिनु उपयुक्त बन्दछ। ठिकैको स्वर बनाउनु परेमा जोडा नमिलाई एकसरो बनाएर बटार्नु पर्दछ। त्यस्तै तिखो स्वर बनाउनु परेमा त्यो नशालाई अझै दोहेर मिइन पारिन्छ जसले गर्दा पातलिएर खिरिलो आकारमा परिणत हुँदछ। त्यसपछि ती तारहरूलाई एउटा खाँबोदेखि अर्को खाँबोसम्म बाँधेर सुकाइन्छ। भोलिपल्ट तथा पर्सिपल्ट ती तारहरू सारङ्गीको तारहरूमा परिणत हुन्छन्। सारङ्गीको तारहरू बनाउन कठिन भएकाले गर्दा नै अचेल गाइनेहरूले सारङ्गीमा प्लास्टिकको तारहरूको प्रयोग गर्न थालेका छन्।

#### (ङ) ७. घोडी बनाउने तरिका

घोडी बनाउने काठ चाँप, सिसौ वा विजय सालको हुनुपर्दछ। यसको आकार सुल्टा पादा अङ्ग्रेजीको वर्ण ए आकारको र उल्टा गर्दा भी आकारको हुने गर्दछ। माथि ऊचाईमा तार राखिने चारवटा डोब काटिन्छ। त्यही चारवटा डोबमा तार राखेर सारङ्गीको पिँधमा बाधिन्छ र यो घोडीको तल बराबर हुने किसिमले तलास्नु पर्दछ। जसले गर्दा त्यो आरीको छालामा मिलेर अडिने गर्दछ।

## तेस्रो अध्याय

### ३. लोकसाहित्य र गाइने-गीत : सैद्धान्तिक परिचय

#### ३.१ नेपाली लोकसाहित्यको परिचय

लोकसाहित्य 'लोक' र 'साहित्य' दुई शब्दको संयोगद्वारा बनेको शब्द हो। 'लोक' दर्शने धातुमा 'घञ्'(अ) प्रत्यय लगाउँदा 'लोक' शब्द निर्मित हुन्छ। यसको अर्थ हो देख्नु। अतः लोक शब्दको अर्थ हुन्छ देख्ने वा हेर्ने कार्य र तत्सम्बन्धी व्यक्ति वा लोकसमुदाय।<sup>३४</sup> लोक शब्द स्थान विशेषका अर्थमा पनि प्रयोग हुन्छ। 'पौराणिक ग्रन्थमा लोक शब्दलाई विभिन्न भुवन वा स्थान विशेषका अर्थमा प्रयोग गरेको भेटिन्छ जस्तै भुलोक, भुवर्लोक, स्वर्गलोक, महर्लोक, जनलोक, तपलोक, सत्यलोक आदि। पुराणमा बहुलोकको चर्चा गर्ने क्रममा भुवन वा स्थान विशेषको नाममा लोकशब्दको प्रयोग गरिए पनि पुराण र साहित्यमा प्रयुक्त लोक शब्द लोक समुदायकै अर्थमा प्रयुक्त हुन्छ।<sup>३५</sup> त्यसैले 'लोक' शब्दको अर्थ लोक समुदाय नै हुन आउँछ। लोक शब्दले सहरी वा ग्राम्य दुवै थरीका मानिसमध्ये सामान्य तहका वर्गलाई बुझाउँछ। लोक शब्दलाई जन शब्दको समानार्थी शब्दको रूपमा पनि राखिन्छ। 'लोक शब्दको समानार्थी जन शब्दको प्रयोग ऋग्वेदमा भएको पाइन्छ।'<sup>३६</sup> जन शब्दले गाउँले अथवा रैतीहरूलाई बुझाउने हुँदा लोक शब्दलाई बढी महत्त्व दिएर प्रचलनमा ल्याएको पाइन्छ। यसैकारण जनसंस्कृति, जनसाहित्य, जनगाथा, जनविश्वास, जनगीत, जननाटक आदि जस्ता शब्दको प्रयोग नगरेर लोकसंस्कृति, लोकसाहित्य, लोकगाथा, लोकविश्वास, लोकगीत, लोकनाटक आदिमा लोक शब्दकै प्रयोग गरेको पाइन्छ।

<sup>३४</sup> मोतीलाल पराजुली, वि सं २०६८, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, पृ ३

<sup>३५</sup> पूर्ववत्

<sup>३६</sup> खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल, वि सं २०६८, लोकसाहित्यको परिचय, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ २



परम्परादेखि लोकद्वारा सिर्जित साहित्यलाई लोकसाहित्य भनिन्छ। समाजमा परम्परादेखि हस्तान्तरित हुँदै आएको अभिव्यक्ति नै त्यस समुदायको लोकसाहित्य हो। 'परम्पराबाट नै प्रत्येक भाषी, जाति तथा समुदायले लोकगीत, लोकगाथा, लोककथा, लोकोक्तिका विविध रूप ग्रहण गरेका हुन्छन्। यस्ता विविध विधाहरू परम्पराबाट नै प्राप्त गरेको हुनाले लोकसाहित्यलाई परम्परागत साहित्य पनि भनेको पाइन्छ'।<sup>३७</sup> लोकसाहित्य लिखित नभएर मौखिक परम्परामा बाँचेको हुन्छ।

लोकसम्बन्धी अध्ययनलाई भाषिक र अभाषिक गरी दुई वर्गमा बाँडिएको पाइन्छ। भाषिक वर्गअन्तर्गत लोकगीत, लोककविता, लोकगाथा, लोककथा, लोकनाटक, गाउँखाने कथा, उखान, तुक्का वा टुक्का, मन्त्र आदि आउँछन्। अभाषिक वर्गअन्तर्गत लोकसङ्गीत, लोकनृत्य, लोककला, लोकआभूषण, लोकोपचार, लोकयुक्ति, लोकप्रथा, लोकधर्म, लोकशिल्प, लोकअनुष्ठान, लोकप्रशासन, लोकऔषधी आदि आउँछन्। यसरी लोकसम्बन्धी अध्ययनलाई दुई भागमा बाँडिए तापनि लोकसाहित्यको अध्ययन चाहिँ भाषिक वर्गअन्तर्गत पर्दछ।

साहित्यले भाषाका माध्यमबाट गरिने भावको कलात्मक अभिव्यक्तिलाई बुझाउँदछ। लोकसाहित्य शब्दमा साहित्य शब्द लोकसित जोडिने हुँदा लोकको साहित्य भन्ने अर्थ लाग्दछ। लोकले जनसाधारणको अर्थ बोकेको हुन्छ। यसैकारण लोकको साहित्य जनसाधारणको साहित्य हुने हुँदा यो ललित तथा सिर्जित साहित्यदेखि भिन्न हुन्छ। जनसाधारणका बीचमा प्रचलित यसप्रकारको लोकसिर्जनाले सामान्य जनसमुदायको जीवनका सुःख-दुःखका अनेक पक्षलाई छोएको हुँदा त्यो तिनका माझमा लोकप्रिय रहको हुन्छ।

---

<sup>३७</sup> चूडामणि बन्धु, वि सं २०६६, नेपाली लोकसाहित्य, काठमाडौँ : एकता बुक्स हाउस, पृ १४

नेपाली लोकसाहित्यको परम्परा मानव सभ्यताको थालनीसितै अघि बढेको पाइन्छ। नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययन प्रणाली भन्ने र सुन्ने परम्पराबाट आएको थाह लाग्छ। प्राचीन नेपाली समाजमा त्यसबेलाका व्यक्तिहरू युद्ध, धर्मप्रचार, तीर्थयात्रा, बसाई-सराई आदिका कारणले अन्य समुदायका नजीक आउँथे र एकाअर्काको लोकपरम्परा जान्न पाउँथे। त्यसैले यो स्वयममा परस्पर समन्वयताको सम्बन्ध र सरोकारको आडमा विकसित हुन्थ्यो। यसरी नै नेपाली लोकजीवनले पनि आफूले भोगेका र देखेका घटनाहरूलाई गीत र गाथाको रूपमा व्यक्त गर्ने परम्परालाई विकसित गर्दै फुर्सदको समयमा आनन्द प्राप्तिसँगै आदर्श ज्ञानको प्रचार प्रसारमा आफूलाई समर्पित गरेको पाइन्छ। ई पू तेहसय शताब्दीतिर भारतमा मुगलहरूको आक्रमण भयो। यसले भारतवासीमा भयको वातावरण सिर्जना भयो। फलतः भारतीय जनजीवन अस्तव्यस्त बनायो। भारतीय राष्ट्रिय सांस्कृतिक सम्पदाको विकासमा यसले ठूलो प्रभाव पार्‍यो र भारतवासीका विरासत र लोकधरोहर डगमगायो। भारतका जनमानस मुगल साम्राज्यको अतिक्रमणबाट सुरक्षित रहन पहाड र हिमालतर्फ लागे।<sup>३८</sup> नेपाली समुदाय जहाँ जहाँ आवाद हुँदै गए, त्यहाँ त्यहाँ तिनीहरूले आफ्नो भाषा संस्कृति रीतिरिवाजलाई पनि वरण पोषण गर्दै गए। यसरी शान्ति र सरल जीवनको खोजीमा हिडेका समुदायले चर्या र धमारी गीत पहिल्यैदेखि पहाडी क्षेत्रमा बसोबासो गर्दा आएका मगर, गुरुङ, तामाङ, चेपाङ, नेवार, राई, लिम्बू आदि जातिलाई सुनाए र यसै क्रममा परस्परको भाषा र संस्कृति पनि बुझ्ने मौका पाए। आदानप्रदानका क्रममा नेपाली भाषीले अन्य जातिलाई आफ्नो लोकसाहित्य सुनाउने र अन्य जातिले नेपाली भाषीलाई आफ्नो लोकसाहित्य सुनाउने परम्पराले नेपाली लोकसाहित्य अझ समृद्ध बन्दै गयो। नेपाल राष्ट्र बनिन अघि बाइसे र चौबीसे राज्यहरू थिए। यही बाइसे चौबीसेको राज्यकालमा नेपाली लोकसाहित्यको धेरै विकास भएको पाइन्छ। यसै समय 'उत्तर भारतबाट लोकसाहित्यका

<sup>३८</sup> पूर्ववत्, पृ १००

विभिन्न तत्त्वहरू र होरीका गीत, सोरठी, घाटु, भजन र आरतीका रूपहरू वर्तमान नेपालको तराई क्षेत्रमा बसोबासो गर्ने नेपाली जातिहरूमा प्रचलनमा आए। यसैगरी तराईबाट पहाडी क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषामा पनि यी भित्रिए। सेनहरूका समयमा मध्यपहाडी क्षेत्र र तराईमा छिमेकी उत्तर भारतका लोकवार्ताको र मल्लहरूका समयमा मैथिली संस्कृतिको विस्तार काठमाडौँ उपत्यकामा पनि भयो।<sup>३९</sup> यसरी नेपाली लोकसाहित्यको विकास हुनमा भारतीय लोकसंस्कृति र साहित्यको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको प्रतीत हुँदछ।

नेपाली जाति विभिन्न जात-जातिको एक विशाल रूप हो। गाइने जाति नेपाली जाति कै एउटा प्रजाति हो। नेपाली जातिका छेत्री, बाहुन, मगर, राई, लिम्बू, तामाङ आदि जाति जस्तै गाइने जातिको पनि आफ्नै लोकसाहित्य रहेको पाइन्छ। गाइनेहरूले विभिन्न पर्व, धार्मिक अनुष्ठान आदिमा विशेष किसिमको गीत गाउने गर्छन्। यस्ता गीतहरू विशेष प्रयोजन तथा उद्देश्य लिएर गाइन्छ। नेपाली भाषामा गाइने लोकगीत, लोकगाथा अनि सुन्ने सुनाइने लोककथा, प्रदर्शन गरिने लोकनाटक तथा संवाद-वादविवाद आदिमा आउने उखान, टुक्का एवम् गाउँखाने कथाहरू गाइने समुदायमा पनि उत्तिकै प्रचलित छन्। गाइने समुदायलाई चिनाउने लोककलाहरूमा वाद्यवादन कला, गायनकला र नृत्यकला प्रमुख छन्।

### ३.२ नेपाली लोकसाहित्यका विविध विधाहरू

लोकसाहित्य भन्नाले लोकद्वारा सिर्जित मौखिक साहित्य भन्ने बुझिन्छ। लोकको हित, कल्याण, मनोरञ्जन आदिको निम्ति लोकसाहित्यको ठुलो महत्त्व रहेको हुन्छ। लोकसाहित्यका विभिन्न विधाअन्तर्गत लोकगीत, लोककविता, लोककाव्य, लोकगाथा,

---

<sup>३९</sup> पूर्ववत्, पृ १०१

लोककथा, उखान, टुक्का र पहेली पर्दछन्। लोकसाहित्यका यी विविध विधाहरू लोकद्वारा लोकको निम्ति रचना गरिएका हुन्।

विधा शब्द अङ्ग्रेजीमा प्रचलित फ्रान्सेली भाषाको जानर्-को निम्ति प्रयोग गरिएको छ। यसको अभिप्राय भाषिक अभिव्यक्तिको विशिष्ट रूप भन्ने हुन्छ। लोकसाहित्यका विधाहरू सम्पादनकर्ताका तर्फबाट मौखिक अभिव्यक्ति हुन्।<sup>४०</sup> सम्पादनकर्ता भन्नाले लोकवार्ताको प्रयोग गर्ने साथै लोकविधाको गायन अथवा वाचन गर्ने समूह भन्ने अर्थ लाग्दछ। सम्पादनको परिवेशमा गायन तथा वाचन गर्दा गायक र श्रोताको सहभागिता रहन्छ। यस परिवेशमा गायक र श्रोता दुवै समान रूपले परम्पराको संवाहक भएकाले एका एकालाई बुझ्ने यी दुवै एकै परिवेशका रैथाने हुन्छन् भन्न सकिन्छ।

लोकसाहित्यका विधाहरूको रचना शैली पनि एकाअकदिखि फरक फरक हुन्छन्। लोकसाहित्यका विधाहरूको निश्चित कुनै एक आदर्श रूप वा मूल रूप हुँदैन। लोकसाहित्यमा काव्य वा गीतको जति जति पुनरावृत्ति गरिन्छ, उति उति नै ती काव्य वा गीत केही भिन्न रूपमा प्रस्तुत हुँदै जान्छन्। यसरी दोहोरिँदै जाँदा गीतमा पनि केही परिवर्तन हुँदै जान्छ। 'यसैकारण लोकसाहित्यका कुनै खास काव्य चाहिँ मूल वा शुद्ध हो र अर्को काव्य चाहिँ नक्कली वा अशुद्ध हो भन्न मिल्दैन'।<sup>४१</sup> समय र परिस्थितिअनुरूप सबै काव्य उत्तिकै प्रमुख हुन्छन्।

लोकसाहित्यका प्रमुख रूप लोकगीत वा गाथामा आआफ्नै मौलिकता एवम् विशुद्धता पाइन्छ। यसका आफ्नै संरचना स्वरूप र गायनकला हुन्छ। जब लोकगीत, गाथा र काव्यका वाचन र गायन एकल हुन्छ भने त्यो एउटै व्यक्तिले सम्पादन गरेको

<sup>४०</sup> जीवेन्द्र देव गिरी (सम्पा), वि सं २०७२, *नेपाली लोकवार्ता*, काठमाडौं : नेपाला प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, पृ २५

<sup>४१</sup> माधव प्रसाद पोखरेल (सम्पा), वि सं २०७६, *नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास*, ललितपुर : कमलमणि प्रकाशन, पाटनढोका, पृ ११

हुन्छ। केही गायन वा वाचन यी भन्दा फरक एकजनाको नेतृत्वमा समूहले उसैलाई अनुसरण गर्दै गायन गरेको पनि पाइन्छ। यसका मुख्य गायकले अन्तरा गाउने र समूहले स्थायीलाई दोहोर्‍याउने गरेको पनि पाइन्छ। सम्पादनकर्ताका रूपमा बाहुन र छेत्री जातिका समाजमा पुरुष र महिला दुवैको सहभागिता पाइन्छ। बाहुन छेत्री समाजमा पुरुषले खाँडो, कर्खा आदि गाउने गर्छन् भने महिलाले सङ्गिनी, तीजे र रत्यौली गाउने गरेको पाइन्छ। गाइने समाजमा पनि पुरुषले कर्खा, घटना, लोकरामायण आदि गाउँछन् भने गाइने महिलाले तीजे गीत, रत्यौली गीत र वेदना गीतहरू गाइएको पाइन्छ। यसैगरी भगर, गुरुङ, दर्राई र कुमाल जातिले घाटु र सोरठी आदिको सम्पादनमा बहुमूल्य योगदान पुर्‍याएका छन्।<sup>४२</sup> यसरी लोकसाहित्यका विविध विधाहरू नेपाली जातिका प्रत्येक समुदायमा परम्परागत रूपमा बाँचेको पाइन्छ।

### ३.३. नेपाली लोकगीतको परिचय

‘लोक’ र ‘गीत’ यी दुई शब्दको योगद्वारा लोकगीत शब्द निर्मित भएको छ। ‘लोकगीतलाई गीत, ग्रामगीत, जनगीत, झ्याउरेगीत पनि भन्ने गरिन्छ’।<sup>४३</sup> वास्तवमा लयात्मक र गेय पद्य रचनालाई लोकगीत भनिन्छ। लोकगीत भनेको लोकजीवनका सुःखदुःख, आँसुहासो, आशानिराशाका साथै लोकको चलचलन, विधिव्यवहार, आस्था र मान्यताहरूको चित्रण हो। वास्तवमा यसमा लोकको सम्पूर्ण क्रियाकलाप, जीवनशैली, गतिविधिहरूको चित्र प्रस्तुत भएको पाइन्छ। लोकको संस्कृति र सांस्कृतिक समृद्धता पनि भएको पाइन्छ। यसैमा अभिव्यक्त धीरेन्द्र वर्माद्वारा सम्पादित हिन्दी साहित्य कोश भाग १ अनुसार लोकगीतको अर्थ यसरी लगाइएको छ-

<sup>४२</sup> पूर्ववत्

<sup>४३</sup> गिरी (सम्पा), नेपाली लोकवार्ता, पृ १०३

उदाहरणार्थः

लोकमा प्रचलित गीत, लोक निर्मित गीत, लोक विषयक गीत।

उपर्युक्त लोकगीतको अर्थलाई नियाल्दा लोक प्रचलित गीत भन्नाले अस्थायी रूपमा मात्र सीमित रहने साथै केही पिँढीसम्म मात्र प्रचलित रहने अनि कालान्तरमा गएर यी गीतहरू लोप हुने गर्छन् भन्ने अर्थ लाग्दछ। लोक निर्मित गीत भन्नाले लोकद्वारा निर्मित गीत भन्ने बुझिन्छ। यस्ता गीत कुनै एक व्यक्तिको रचना नभए पनि यस्ता गीतमा लोककै व्यक्तित्व देखापर्छ। यस प्रकारका गीतका कोही रचयिता कोही एकजना भन्ने निश्चित हुँदैनन्। लोकगीत लोकजीवनको अनुभवबाट स्वतः स्फूर्त रूपमा अभिव्यक्त भएका यस्ता गीतहरू समूहका सम्पति स्वरूप बाँचेका हुन्छन्। समयको बिताइसँगै लोक निर्मित गीतमा परिवर्तन आइरहन्छ। एउटा पिँढीदेखि अर्को पिँढीमा हस्तान्तरण हुँदै जाँदा देशकाल परिस्थितिअनुसार यस्ता गीतहरूका ढाँचा, लवज शैली र घटनात्मक अभिप्रायहरूमा परिवर्तन आएर कतिपय तत्त्व हराउँदै र कतिपय कुराहरू थपिँदै पनि जान्छन्। लोकगीतको आधारभूमि लोकविषयकै उपज हो। लोक विषयक गीत हुनाले लोकले यसलाई आआफना सहजतासँग यसलाई आत्मासात गर्ने गर्छन्। जाति वा समुदायको बाहुल्य भएको क्षेत्रमा उत्सव, पर्व तथा विशेष अवसरको समय आफ्नो मनोरञ्जनको उपकरण जुटाउन प्रदर्शन गर्ने गीत हुनाले यो लोककै उपयोग एवम् प्रयोगअनुसार प्रचलनमा आउँछन्।

नेपाली बृहत् शब्दकोश अनुसार लोकगीतको अर्थ यसरी लगाइएको पाइन्छ- समाजमा परम्परादेखि गाउँदै र चल्दै आएको गीत नै लोकगीत हो भनिएको पाइन्छ। यसरी नै हिन्दी साहित्यकोशमा लोकगीत वस्तुतः त्यही हुनसक्छ जसमा रचयिताको निजी व्यक्तित्व हुँदैन भनिएको पाइन्छ। रचयिताले लोकमानससँग तादात्म्य राखेर समस्त लोकको व्यक्तित्वमा उतार्ने काम गर्दछ र यसलाई लोकले आफ्नै चीज भन्न थाल्छ भने

त्यसलाई व्यक्तित्वहीन सार्वजनिक रचनाका रूपमा प्रयोग गर्दछ, त्यसैले यो लोकको भएर रहन्छ अर्थात् त्यही रचना लोकको आफ्नो गीत हुन्छ। जुन गीत परम्परामा गासिन्छ र परम्पराले समय समयमा आफ्नो अनुकूल अनुसार यसलाई परिवर्तन गर्दै रहन्छ।<sup>४४</sup> यसलाई चिनाउने क्रममा पूर्वीय र पाश्चात्य दुवैतिरका विद्वान्हरूले निम्नलिखित रूपमा लोकगीतलाई परिभाषित गरेका छन्-

### पाश्चात्य लोकवार्ताविद्

लोकगीत त आफैआफ जन्मेका हुन्।

- ग्रीम

आदिमानवका उल्लासमय सङ्गीतलाई नै लोकगीत भनिन्छ।

- पेरी

लोकगीत मानिसको स्वतः प्रवाहित सिर्जनात्मक शक्तिबाट उत्पन्न भएको हुन्छ, यो अत्यन्त स्वाभाविक हुन्छ।

- म्याक्सिम गोर्की

पाश्चात्य लोकवार्ताविद्हरूमध्ये ग्रीम दाजुभाईले लोकगीतलाई आफै आफ जन्मेको, पेरीले आदिमानवका उल्लासमय सङ्गीत र म्याक्सिम गोर्कीले यसलाई मानिसको स्वतः प्रवाहित सिर्जनात्मक शक्तिबाट उत्पन्न भएको अत्यन्त स्वाभाविक सिर्जना मानेका छन्।

### भारतीय लोकवार्ताविद्

भारतीय लोकवार्ताविद्ले पनि लोकगीतलाई आफ्ना तरिकाले परिभाषित गरेका छन्-

---

<sup>४४</sup> पूर्ववत्

लोकगीत तिनीहरूको जीवनको अनायास प्रवाहात्मक अभिव्यक्ति हो, जुन सुसंस्कृत तथा सुसभ्य प्रभावहरूबाट बाहिर रहेर कम या बढी आदिम अवस्थामा रहन्छ।

- कुञ्जबिहारी दास

लोकगीत लोकविषयक नै हुन्छन्। तिनमा लोकजीवनको झाँकीहरू रहन्छन्।

- डा. सरोजनी रोहतगी

जुन गीतमा लोकमानसको अभिव्यक्ति हुन्छ अथवा जसमा लोकमानसको आभास पनि हुन्छ त्यो गीत लोकगीतअन्तर्गत आउँछ।

- डा सत्येन्द्र

### नेपाली लोकवाताविद्

लोकगीत भनेको लोकजीवनको रागात्मक स्वतः स्फूर्त लयात्मक अभिव्यक्ति हो। यसमा लोकजीवनको दुःखसुःख, आँसुहाँसो, आशानिराशाका साथै लोकको चालचलन, विधिव्यवहार, आस्था र मान्यताहरूको चित्रण हुन्छ।

- चूडामणि बन्धु

चोखो लय र शब्दको प्रभावबाट उठी जनजीवनलाई प्रभाव पार्न सक्षम र मानवसिर्जित पहिलो प्रस्फुरण नै लोकगीत हो।

- धर्मराज थापा

लोकगीत जनजीवनका आधारभूत संस्कार र मार्मिक भाव तथा सत्तलित चेतनाको उपज भएकाले लोकगीत नै हाम्रो काव्यपरम्पराको प्रारूप पनि हो।

- वासुदेव त्रिपाठी



लोकगीत लोकसंस्कृतिको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो। लोकगीतका भाका र भावले जातीय परम्परालाई चिनाएर राष्ट्रिय एकताको गाठो कस्ने काममा ठुलो मदत पुऱ्याउन सक्छन्।

- प्रदीप रिमाल

उपर्युक्त सबै परिभाषालाई समेटेर लोकगीतलाई यसरी परिभाषित गर्न सकिन्छ-

मौखिक रूपमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुने, लोकभावना वा विचारलाई लयात्मक र गेय पद्धतिमा व्यक्त गरिने अवैयक्तिक भाषिक संरचनालाई लोकगीत भनिन्छ।

विश्वका सबै जातिमा लोकगीत पाइन्छ। लोकगीत लोकसाहित्यका अन्य विधाहरूमध्ये सबैभन्दा बढी समृद्ध, व्यापक र लोकप्रिय रहेको पाइन्छ।

नेपाली समाजमा लोकगीतको लामो परम्परा रहेको पाइन्छ। लोकद्वारा सृजित तथा एउटा पुस्तादेखि अर्को पुस्तासम्म हस्तान्तरित यस्ता गीतहरूमा नेपाली समाज र इतिहासको प्रतिनिधित्व पाइन्छ। सामाजिक जीवनमा हुने उल्लासउमङ्ग, मायाममता, विरह, विदेश जानुपर्ने दुःख र बाध्यता, घर माइतीका सम्झौनी बिसौनी, सङ्घर्षशील जीवन आदि नेपाली लोकगीतका विषयहरू हुन्। नेपाली समाजमा यस्ता गीतहरूले लोकजीवनका विविध पक्षलाई समेट्दै ग्राम्य परिवेशमा हुर्केका खेताला, गोठाला, रोपाहार आदि र बालक, युवा, प्रौढ र वृद्धहरू सबैका हृदयमा चोखो, मार्मिक र उद्गार भाव ध्वनित गराइरहन्छ। नेपाली लोकगीतले लोकजीवनका सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, आर्थिक आदि विभिन्न स्थितिको परिचय दिएको हुन्छ। यसका साथै लोकगीतमा समयानुरूप जीवनका प्रत्येक अवस्थालाई समेट्न सक्ने क्षमता अन्तर्निहित भएको पाइन्छ। लोकगीतको परिवेश व्यापक रहेको पाइन्छ। नेपालीहरू नेपाल र भारत दुवै देशमा बसोबासो गर्ने भएकाले नेपाली लोकगीतमा दुवै देशको जीवन, वनजङ्गल, समाज, इतिहास, खोलानदी, पहाडपर्वत, आस्था, विश्वास आदिको प्रभाव पाइन्छ। यस्ता

विविध पक्षले गर्दा नेपाली लोकगीतले मौलिक विशेषताको सिर्जना पनि गरेको पाइन्छ र यसले आफ्नो परिवेश व्यापक विस्तृत रूपमा विकसित गरेको पाइन्छ।

### ३.४ लोकगीतको तत्त्व

कुनै पनि साहित्यिक संरचनाको निर्माणमा अनिवार्य रूपमा चाहिने उपकरणलाई तत्त्व भनिन्छ। 'तत्त्वलाई अङ्ग, घटक, संरचक घटक, अवयव आदि पनि भनिन्छ'।<sup>४५</sup> तत्त्वहरूको अभावमा कुनै पनि सिर्जनात्मक रचनाले साकार रूप लिन सक्दैन। यसरी लोकगीतमा पनि तत्त्वहरूको अभाव हुँदा गीतले सठीक स्वरूप ग्रहण गर्न सक्दैन। यसैकारण लोकगीतमा तत्त्वको स्थान अनिवार्य रहन्छ।

लोकगीतहरूको बनोट तत्त्वद्वारा हुन्छ। लोकगीत बन्नका लागि चाहिने आवश्यक उपकरण तथा संरचक घटकलाई लोकगीतको तत्त्व भनिन्छ। 'लोकगीत एउटा संरचना हो। जसरी एउटा घर बनाउन ढुङ्गा, माटो, खाट, खर आदि तत्त्वहरूको खाँचो हुन्छ त्यसरी नै लोकगीतको संरचना खडा गर्न विभिन्न तत्त्वहरू आवश्यक हुन्छ'।<sup>४६</sup> लोकगीतका तत्त्वका सम्बन्धमा विद्वान्हरूमाझ विभिन्न मत मतान्तर पाइन्छन्। ती परस्परमा पार्थक्य राख्दछन्।

हिन्दी साहित्यका लोकवार्ताविद् सत्येन्द्रले लोक साहित्य नामक पुस्तकमा लोकगीतका तत्त्वलाई गीतका निर्माण तत्त्व नाम दिएर रीठ, स्वरसम्भरण, स्वरालङ्करण, तोड, भरती, मोड गरी छ वटा तत्त्व चिनाएका छन्। सावित्री मल्लले लोकगीतका तत्त्वलाई मुख्य र सहायक गरी दुई भागमा छुट्याएकी छन्। मुख्य तत्त्वमा सन्देश, भाषा, छन्द, अलङ्कार, लय, चरन, थैगो छन् भने सहायक तत्त्वमा नृत्य, वाद्य आदि रहेको पाइन्छ। कृष्णप्रसाद पराजुलीले नेपाली लोकगीतको आलोक नामक पुस्तकमा

<sup>४५</sup> पूर्ववत्, पृ १०५

<sup>४६</sup> मोतीलाल पराजुली र जीवेन्द्र देव गिरी, वि सं २०६८, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, पृ २९

‘प्रमुख र सहायक गरी दुई भागमा तत्त्वको विभाजन गरेका छन्- प्रमुख तत्त्वका रूपमा संरचना, लय, गेयता, कथनपद्धति, भाषा र भावलाई लिएका छन् भने नृत्य र वाद्यलाई सहायक तत्त्व मानेका छन्।<sup>४७</sup> ‘चूडामणि बन्धुले लोकगीतको तत्त्व चिनाउने क्रममा कथ्य, भाषा, चरन वा पद, स्थायी र अन्तरा, रहनी वा वथन, लय र भाका गरी छवटा तत्त्व रहेको बताएका छन्। यसका साथै बन्धुले नृत्य र वाद्य पनि लोकगीतको तत्त्व हुनसक्ने सम्भावना प्रकट गरेका छन्।<sup>४८</sup> ‘लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य पुस्तकमा मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले भाव वा विचार, उद्देश्य, भाषा र शैली गरी लोकगीतका जम्मा चारवटा तत्त्व रहेको बताएका छन्।<sup>४९</sup> ‘कृष्णप्रसाद पराजुलीले नेपाली लोकगीतको आलोक नामक पुस्तकमा संरचना, लय, गेयता, कथनपद्धति, भाषा र भाव गरी छवटा तत्त्व रहेको बताउँदै नृत्य र वाद्यलाई सहायक तत्त्व भनी मानेका छन्।<sup>५०</sup> यसैगरी ‘जीवेन्द्र देव गिरीद्वारा सम्पादित पुस्तक नेपाली लोकवार्तामा कुसुमाकर न्यौपानेले संरचना, कथ्य, विषय, भाषा, शैली, स्थायी, अन्तरा र थेगो र लय गरी लोकगीतका छवटा तत्त्व रहेको बताएका छन्।<sup>५१</sup> यसरी लोकगीतका तत्त्वबारे लोकवार्ताविद्हरूको एक समान मत नरहेको देखिन्छ।

प्रस्तुत शोधमा लोकगीतका तत्त्वबारे उक्त लोकवार्ताविद्हरूको भनाइलाई ध्यानमा राखेर लोकगीतका निम्नलिखित पाँचवटा प्रमुख तत्त्वहरूको चर्चा गरिएको छ-

क. कथ्य एवम् भाव

ख. आयाम एवम् संरचना

<sup>४७</sup> कृष्णप्रसाद पराजुली, वि सं २०६८, नेपाली लोकगीतको आलोक, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ ७६

<sup>४८</sup> बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, पृ ११५

<sup>४९</sup> मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले, वि सं २०६३, लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, पृ ७५

<sup>५०</sup> पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, पृ ७६

<sup>५१</sup> जीवेन्द्र देव गिरी (सम्पा), नेपाली लोकवार्ता, पृ १०५

ग. लय र भाका

घ. स्थायी, अन्तरा र थेगो

ड. भाषाशैली

### क. कथ्य एवम् भाव

कथ्य एवम् भाव लोकगीतको अनिवार्य एवम् मुख्य तत्त्व हो। गीतको विषय र सन्देश नै कथ्य एवम् भाव हो। लोकगीत गाउने क्रममा मानिसको दैनिक जीवनमा घट्ने कुनै पनि घटना, परिवेश वा अन्तर्क्रियाद्वारा उत्पन्न जीवन जगत्का विविध पक्षहरूमध्ये कुनै पनि पक्ष लोकगीतका विषय हुनसक्छन्। यस्ता विषयहरूमा धर्म, पुराण, इतिहास, राजनीति, समाज आदि जस्ता विषयहरू हुनसक्छन्। यसमध्ये कुनै पनि विषयको कथन गरी लोकगीत गाइन्छन्। यसका साथै लोकजीवनका व्यवहार, परम्परा, विचार, विश्वास तथा विविध पक्षहरू लोकगीतमा कथ्य एवम् भावको रूपमा व्यक्त भएका हुन्छन्। यी विषयभिन्न कुनै न कुनै सन्देश तथा भाव सूक्ष्म अथवा स्थूल रूपमा रहेको हुन्छ। लोकगीतमा प्रस्तुत यिनै सन्देश र भावले लोकसभ्यता र लोकसंस्कृतिको प्रभावकारी दिग्दर्शन प्रस्तुत गरेको हुन्छ। यसका साथै माया-वियोग, मिलन-बिछोड, हर्ष-विस्मात, सुःख-दुःख लोकगीतका कथ्य बनेका हुन्छन्। यी भावहरू भए मात्र लोकगीत बढी प्रभावकारी हुन्छ।

‘लोकगीतमा सरलता र तरलताको युक्त भावको कोमलता हुन्छ। त्यही भाव लोकगीतको गुदी हो र गुदीमा नै सारतत्त्व हुन्छ’।<sup>५२</sup> लोकगीतमा जुन भाव जसरी व्यक्त भएको हुन्छ, त्यसमा आन्तरिक भाव र अनुभूतिको स्थापना हुन्छ। लोकगीतमा एउटै मूल भावको विस्तार गरिएको हुन्छ। भावको एकोन्मुखताका कारण कथ्य जटिल हुन पाउँदैन। यसरी कथ्यद्वारा लोकगीतमा विषयवस्तु वा भावको विस्तार हुन्छ। विषयवस्तु

<sup>५२</sup> पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, पृ ७५

र भावबिनाको लोकगीत हुन सक्दैन। यसैकारण विषयवस्तु र भाव लोकगीतको प्रमुख तत्त्व हो।

### ख. आयाम एवम् संरचना

आयाम भन्नाले गीतको लम्बाई तथा चौडाई भन्ने बुझिन्छ। 'कुनै पनि वस्तुको बाहिरी सिङ्गो बनोट र भित्री बनोटको समष्टि नै संरचना हो। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने कुनै पनि भाषिक सङ्कथन नै संरचना हो। त्यसैले भाषिक सङ्कथनका रूपमा चिनिएको लोकगीत पनि एक प्रकारको संरचना नै हो। लोकगीत आफै पनि एक किसिमको संरचना हो। लोकगीत स्वयममा पूर्ण त्यस्तो संरचना हो, जसमा त्यसका चरण योजना र चरण वितरणका साथै ती चरणहरूमा कथित विषय, भाव वा विचारको क्रमिक अन्विति, एकता, संक्षिप्तता, सघनता र पूर्णता जस्ता वैशिष्ट्य रहन्छन्। त्यसैले चरणगत बनोट र विषयगत उक्तिका बुनोटको संक्षिप्तता नै लोकगीतको संरचना हो'।<sup>५३</sup> लोकगीतमा दुई किसिमको संरचना पाइन्छ। ती हुन् बाह्य र आन्तरिक। 'बाह्य संरचना भन्नाले गीतको आवरण वा पहिरन भन्ने बुझिन्छ। यो वर्ण, शब्द सुललित वाक्य र अनुच्छेद हुँदै सङ्कथनसम्म पुगेको हुन्छ। आन्तरिक संरचना चाहिँ वस्तुको सिलसिलेवार संयोजन गरिएको सारपूर्ण टुङ्ग्याउनी हो'।<sup>५४</sup>

### ग. लय र भाका

लय लोकगीतको अनिवार्य तत्त्व हो। कथ्य वा भावलाई लोकलयमा ढालेपछि मात्र त्यो लोकगीतमा रूपान्तरण हुन्छ। लोकगीतको लयलाई लोकलय र लोकभाका पनि भनिन्छ। लय वा भाका भनेको गाउँदा लोकगीतलाई कहाँ तन्काउने र कहाँ खुम्चाउने भनी निर्धारण गरिएको एक प्रकारको शैली हो। लोकगीतमा प्रयोग गरिने लय त्यसका

<sup>५३</sup> गिरी (सम्पा), नेपाली लोकवार्ता, पृ १०६

<sup>५४</sup> पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, पृ ७७

चरणगत उच्चार्य वर्ण वितरणमा आधारित हुन्छ। लयले गायकका आवेग संवेगलाई स्वरका लच्काइद्वारा सम्प्रेषित गर्ने काम गर्छ। 'लयले भावात्मक गहिराईमा पुन्याएर रागात्मक साहचर्य प्रदान गर्ने काम गर्छ'।<sup>५५</sup> 'भाका भनेको लयको सूक्ष्म र स्थानीय वा क्षेत्रगत भेद हो। एउटै भाषाका लोकगीतमा पनि फरक ठाउँमा फरक फरक भाका हुनसक्छन्। भाकाले लोकगीतलाई अझ विशिष्ट र लचिलो तुल्याउँछ। लोकलयमा जस्तै भाकामा पनि विविधता रहन्छ'।<sup>५६</sup> लयको निर्माण गर्न र लोकगीतलाई सुरक्षित तथा प्रभावकारी बनाउन लोकगीतमा यति र गतिको प्रयोग गरिन्छ।

लोकगीतको निश्चित अक्षर र मात्रा हुन्छन्। गाउँदा विशेष ठाउँमा रोकिनु तथ अडिनु पर्ने हुन्छ। यही 'लोकगीत गाउँदा विशेष ठाउँमा अडिनु वा रोकिनुलाई यति तथा विश्राम भनिन्छ। यसरी नै गात गाउँदा लिइने समयलाई गति भनिन्छ। गति तीन प्रकारका हुन्छन्- ती हुन् द्रुत, मध्य र विलम्बन। लोकगीत छिटो छिटो लयमा गाइएको छ भने द्रुत गति भनिन्छ। लोकगीत मन्द तथा ढिलो गतिमा गाइएको छ भने विलम्बन गति भनिन्छ। द्रुत र विलम्बन बिचको गतिमा गीत रहेको छ भने यसप्रकारको गतिलाई मध्य गति भनिन्छ'।<sup>५७</sup>

#### घ. स्थायी, अन्तरा र थेगो

स्थायी, अन्तरा र थेगो गीतमा निहित तत्त्व हुन्। लोकगीतमा स्थायी र थेगो नहुन पनि सक्छन्। 'कालीभक्त पन्तले स्थायीलाई गीतको बोल, बथन वा टुवा भनेका छन् भने चूडामणि बन्धुले स्थायीलाई रिटक, दुआ, छोपुवा र टेको पनि भनिन्छ भनेका छन्'।<sup>५८</sup> गीतको मुख्य भाव तथा बोल नै गीतको स्थायी रूप हो। लोकगीतको मुख्य कथन हुँदै

<sup>५५</sup> पूर्ववत्

<sup>५६</sup> कपिलदेव लामिछाने, वि सं २०६८, नेपाली लोकगीतको अध्ययन, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन, पृ १७

<sup>५७</sup> लामिछाने, नेपाली लोकगीतको अध्ययन, पृ १७

<sup>५८</sup> पूर्ववत्, पृ २०

सुरूमा दोहोरिएर पुनः आउने पङ्क्ति वा पङ्क्तिपुञ्जलाई स्थायी भनिन्छ। यसबाट गीतको मुख्य भनाइ प्रस्तुत हुन्छ।

स्थायीमा व्यक्त भावलाई पुष्टि र विस्तार गर्न प्रयोग हुने अंश तथा अरू पङ्क्तिपुञ्जलाई अन्तरा भनिन्छ। अन्तरा भनेको गीतको शरीर तथा बिचको भाग हो। यसले स्थायीको भाव विस्तार गर्छ। अन्तराले गीतमा हुने मुख्य भावलाई सघाउ पुऱ्याउने काम गर्छ। 'अन्तराको पहिलो र दोस्रो दुवै पङ्क्तिको अर्थ र विषयमा मेल भए सम्बद्ध चरण र मेल नभए असम्बद्ध चरण भनिन्छ'।<sup>५९</sup> लोकगीतका विभिन्न भेदहरूमध्ये कुनैमा स्थायी र अन्तरा दुवै आएका हुन्छन् भने कुनैमा अन्तरा मात्र गाइएको हुन्छ।

भाका वा लयको निर्माणमा थेगोले विशेष सहयोग पुऱ्याउँछ। गीत गाउँदा बारम्बार दोहोरियाउने निरर्थक शब्द, वर्ण, पद, पदावली तथा वाक्यांशलाई थेगो भनिन्छ। थेगो गीत आदि, मध्य र अन्त भाग जहाँ कहीं पनि प्रयोग भएर आउन सक्छ। 'थेगोलाई रहनी र बथन पनि भनिन्छ। थेगो तीन प्रकारका हुन्छन्। ती हुन् वर्णस्तरीय थेगो, पदस्तरीय थेगो र पदावली स्तरीय थेगो'।<sup>६०</sup> लोकगीतमा थेगोको प्रयोग नहुन पनि सक्छ।

## ड. भाषाशैली

भाषा अभिव्यक्तिको प्रमुख माध्यम हो। भाषाद्वारा नै लोकगीत प्रकट हुन्छ। लोकगीत संसारको सबै भाषामा गाइएको पाइन्छ। लोकगीतको भाषा सामान्य बोलचालको भाषा भन्दा भिन्न हुन्छ। लोकगीतको भाषिक अभिव्यक्ति लयात्मक हुन्छ। कथ्य स्वरूप भएको बोलीचालीको कथ्य भाषालाई लोकभाषा भनिन्छ। लोकगीतको भाषा नै लोकभाषा हो। लोकभाषामा लोकले प्रयोग गर्ने भाषाको प्रयोग भएको हुन्छ।

<sup>५९</sup> गिरी (सम्पा), नेपाली लोकवार्ता, पृ १०२

<sup>६०</sup> मोतीलाल पराजुली र जीवेन्द्र देव गिरी, वि सं २०६८, नेपाली लोकसाहित्यको रूपरेखा, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, पृ ३१

भाषा लोकगीतको माध्यम हो भने शैली त्यसको प्रस्तुतिकरणको ढाँचा अथवा तरिका हो। लोकगीत गाउने तथा प्रस्तुत हुने ढाँचा, रीति वा तरिकालाई शैली भनिन्छ। लोकगीत कथन गर्ने ढाँचालाई कथनपद्धति भनिन्छ। लोकगीत वर्णनात्मक, आख्यानान्तात्मक, दृश्यात्मक अथवा संवादात्मक ढाँचामा प्रस्तुत भएको हुन्छ। नेपाली लोकगीतका शैली अथवा कथनपद्धति विविध छन्-

एकल गीत - एकालापि, एकलैले गाउने गीत

दोहोरी गीत - संवादका रूपमा गाउने गीत

युगल गीत - दुईजनाले सँगै गाउने गीत

एकोहोरी गीत - बालबालिकालाई सुनाएर फकाउने गीत

खेलगीत - बालखेलमा प्रयोग हुने गीत।<sup>६१</sup>

### ३.५ लोकगीतको वर्गीकरण

लोकगीतको वर्गीकरण गर्दा केही आधारहरू निश्चित गरी सोही आधारमा समान वा असमान प्रकारका लोकगीतहरू केलाएर तिनका प्रकारहरू निरूपित गरिन्छ। केही भिन्न अवस्था र आधारहरूद्वारा लोकगीतको किसिम छुट्याउने कामलाई वर्गीकरण अथवा प्रकार भनिन्छ। यिनै भिन्न अवस्थाहरूका कारण लोकवार्ताविद्हरूले लोकगीतलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरेर अध्ययन विश्लेषण गरेको पाइन्छ। लोकगीतको वर्गीकरण गर्ने क्रममा लोकवार्ताविद्हरूले निम्नलिखित प्रकारले लोकगीतको वर्गीकरण गरेका छन्-

‘भारतीय लोकसाहित्यका अध्येता कृष्णदेव उपाध्यायले संस्कारसम्बन्धी गीत, ऋतुसम्बन्धी गीत, व्रतसम्बन्धी गीत, जातिसम्बन्धी गीत, श्रमसम्बन्धी गीत र विविध गीत गरी जम्मा छ प्रकारले लोकगीतको वर्गीकरण गरेका छन्। लोकगीतका विद्वान् सूर्यकरण

---

<sup>६१</sup> लामिछाने, नेपाली लोकगीतको अध्ययन, पृ १७



पारीकले ऋतु, व्रतउपवास, विवाह, प्रेम, पशुपन्छी आदि गरी लोकगीतको उन्नाइस प्रकारको वर्गीकरण हुनसक्ने देखाएका छन्।<sup>६२</sup> यसरी नै रामनरेश त्रिपाठीले संस्कारसम्बन्धी गीत, जाँतो र चर्खासम्बन्धी गीत, धर्मगीत, ऋतुगीत, खेलसम्बन्धी गीत, भिक माग्नेको गीत, मेलाको गीत, जातिगीत, वीरगाथा, गीतकथा, अनुभवका वचन गरी लोकगीतलाई त्रिपाठीले एघार भागमा वर्गीकरण गरेका छन्। अर्का भारतीय लोकविद् सत्येन्द्रले क्षेत्रका आधारमा, जातीय आधारमा, अवस्थाका आधारमा, योनिभेदका आधारमा, उपयोगिताका आधारमा, वस्तुभेदका आधारमा, रूपभेदका आधारमा, प्रकृतिभेदका आधारमा गरी लोकगीतका जम्मा आठ प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन्।<sup>६३</sup>

नेपाली लोकवार्ताविद्हरूले लोकगीतलाई निम्नलिखित प्रकारले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ-

‘कालीभक्त पन्तले नेपाली लोकगीतलाई राष्ट्रभाषा स्तरीय गीत, चिल्ला स्तरीय गीत, ग्राम स्तरीय गीत, जाति स्तरीय गीत, जातिभाषा स्तरीय गीत, पर्व स्तरीय गीत, लोकनाट्य स्तरीय गीत, कार्य स्तरीय गीत र ऋतु स्तरीय गीत गरी नौ भागमा वर्गीकरण गरेका छन्। यसैगरी धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले लोकगीतलाई सामान्य गीत, संस्कार गीत, ऋतु वा व्रत सम्बन्धी गीत, पर्व गीत, कर्म गीत, लोकनृत्य वा नृत्य गीत र विविध गरी सात भागमा विभाजन गरेका छन्।<sup>६४</sup> नेपाली लोकगीतको आलोक नामक पुस्तकमा कृष्णप्रसाद पराजुलीले लोकगीतलाई क्षेत्रका दृष्टिमा, जातीय दृष्टिमा, उमेर वा लिङ्गका दृष्टिमा, कार्यावस्थाका दृष्टिमा, स्वरूपका दृष्टिमा, प्रस्तुतिका दृष्टिमा गरी छ प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन्। नेपाली लोकसाहित्य नामक पुस्तकमा चूडामणि बन्धुले सहभागिताको आधारमा, लय वा भाकाको आधारमा, प्रकार्यका आधारमा वर्गीकरण विभिन्न

<sup>६२</sup> पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, पृ १४२

<sup>६३</sup> गिरी (सम्पा), नेपाली लोकवार्ता, पृ ११४

<sup>६४</sup> पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक, पृ ११५

अवस्थाका गीतलाई यी वर्गीकरणभित्र राखेर विश्लेषण गरेका छन्। लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य नामक पुस्तकमा मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले नेपाली लोकगीतलाई क्षेत्रीय आधार, जातीय आधार, उमेरका आधार, लिङ्गका आधार, सहभागिताका आधार र बनोटका आधार गरी छ प्रकारको वर्गीकरण गरेका छन्। जीवेन्द्र देव गिरीद्वारा सम्पादित नेपाली लोकवार्ता नामक पुस्तकको लोकगीत नामक शीर्षकमा कुसुमाकर न्यौपानेले नेपाली लोकगीतलाई भूगोल, जाति, उमेर, लिङ्गभेद, सहभागिता, प्रस्तुति, विषय, आकार, गायन समय, गायन अवसर, प्रकार्य गरी एघार प्रकारको वर्गीकरण गरेका छन्। यसरी नै नेपाली लोकगीतको अध्ययन नामक पुस्तकमा कपिलदेव लामिछानेले नेपाली सदाकालिक लोकगीत, नेपाली संस्कार लोकगीत, नेपाली पर्व लोकगीत, नेपाली धार्मिक लोकगीत, नेपाली श्रम लोकगीत गरी पाँच प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन्।

### ३.६ गाइने-गीतको सैद्धान्तिक परिचय

#### ३.६.१ गाइने-गीतको परिचय

मूल रूपमा नेपालको मध्य र पश्चिम भूभागमा बसोबासो गर्दै आएका विशेष जातिको रूपमा गाइने जातिलाई चिनिन्छ। गाइने अर्थात् गाइने जातिको मूल पेसा गीत गाउनु हो। यिनीहरू आफैं सारङ्गी रेटेर धुन दिँदै गीत गाउँछन्। गीत गाएर एक ठाउँदेखि अर्को ठाउँ घुम्दै हिड्ने भएकाले यिनीहरूलाई गाइने भनिएको हो।

गाइने भनेको गायक अथवा गाउने पेसा लिएको जाति भनिएको हो।<sup>६५</sup> गाइने जातिले गाउने गीतलाई गाइने-गीत भनिन्छ। गाइने-गीतमा विविध विषयहरू रहेका हुन्छन्। यसप्रकारको गीतमा शोक, हर्ष, विस्माद, व्यङ्ग्य, ठट्टा आदि सबै पक्षको समावेश गरिएको हुन्छ।

<sup>६५</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ ३१

गाइने समुदायले मौखिक रूपमा गाउँदै जीवित राखेको गीत नै गाइने जातिको लोकगीत हो। गाइने जातिलाई चिनाउने मूल कुरा भनेको नै गाइनेहरूको गीत हो। गाइने जातिले लोकजीवनमा कर्मकाण्डहरू गर्दा शास्त्रीय नियमको पालना गर्दै विशेष अवसरहरूमा गीतहरू गाउने गर्छन्। गीतका बान्कीमा रहेको यस्तो शास्त्रलाई पिङ्गुल शास्त्र भनिन्छ अर्थात् पिङ्गुल शास्त्र गेयविद्या हो। तर यो अहिले आएर लोप हुने अवस्थामा पुगेको पाइन्छ। पिङ्गुल शास्त्र लिखित रूपमा उपलब्ध छ भनेर उल्लेख गरेको पाइए तापनि पिङ्गुलका अक्षर तथा शब्दहरू पढेर अर्थ्याउन सक्ने गाइनेहरू भेटिएका छैनन्।<sup>६६</sup> विगतका गाइने जातिले पिङ्गुल शास्त्र ब्रतबन्ध गर्न लागेका आफ्ना बालकलाई गाएर सुनाउने गर्थे। त्यसपछि मात्र बालक सुसंस्कृत भएको ठानिन्थ्यो।

गीत गायनलाई मुख्य पेसा बनाएर जीवन निर्वाह गर्दै आएका गाइनेहरूले आफ्नो परिचायक गीत मात्र नगाएर अन्य गीत पनि गाउने गरेका छन्। कसैले गाइनेका लोकगीतलाई मुख्य गीत र अन्य गीत गरी दुई भागमा छुट्याएर मुख्य गीतअन्तर्गत कर्खा, गाथा, सवाई, मालसिरी, माअल, मङ्गल, आरती, तरबारे जस्ता गीतहरूलाई वर्गीकरण गरेका छन्। उनीहरूले गाउने गरेका अन्य गीतअन्तर्गत बाह्रमासे, कर्म, पर्व र संस्कार गीत पर्दछन् भनी चर्चा गरेका छन्। यस्तै कतिपय ठाउँमा गाइनेले गाउने बाह्रमासे गीत, कर्म गीत, पर्व गीत र संस्कार गीत गरी चार प्रकारका रहेका उल्लेख गरेका छन्। कसैले भक्ति सङ्गीत, निर्गुण, आरती, गाथा, राग, संस्कारगीत, मन्त्र, रत्यौली, पर्वकालीन गीत, पूजापाठका गीत, साखी, राष्ट्रिय गीत, घटना गीतका साथै कर्खालाई समेत गीतअन्तर्गत राखेर चर्चा गरेको पाइन्छ।

राग सङ्गीतशास्त्रले उल्लेख गरेको सङ्गीतसम्बन्धी व्यवस्थित धुन वा लयलाई राग भनिन्छ। रागका भेद उपभेदहरूलाई राग रागिनी भनिन्छ। रागहरू गाउँदा तथा

<sup>६६</sup> प्रो कुसुमाकर न्यौपानेसँग २७/१२/२०१७ को दिन पोखरामा उनैको वासस्थानमा लिएको अन्तर्वार्ता

बजाउँदा एउटा निश्चित समय तोकिएको हुन्छ। गाइनेले गाउने तथा बजाउने रागहरू विभिन्न प्रकारका छन्। 'पोखरा क्षेत्रको हेमजा, गगनगौडा, अर्घा आदि ठाउँहरूमा बसोबासो गर्दा आएका गाइनेहरूले गाइने-गीत गाउँदा प्रयोग हुने रागहरूमा विवास राग, बेल्वल राग, धनसिरी राग, रामकली राग, सन्ध्या आरती राग, सामताल राग, गजताल राग, ख्याली ताल राग, आरती राग र उपकार राग गरी एघारवटा रागहरू छन् भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ। नेपालको पश्चिमाञ्चलका गाइनेहरूले गाइने सङ्गीत र गायनमा विवास राग, बेलौल राग, धनश्री राग, ठाडीजस राग, सारङ्गा राग, रामकली राग, गौरिया राग र मौलिया राग गरी आठवटा राग छन् भनी देखाएका छन्। यस्तै प्रकारले पूर्वीय नेपालका गाइनेहरूले वसन्त राग, आशावरी राग, मालसिरी राग, चाँचरी राग र रामकली राग भनी पाँच प्रकारका रागहरू बताएका छन्। कास्की बाटुलीचौरका खिमबहादुर र हेमजाका लालबहादुर गन्धर्वको भनाईअनुसार रागहरूमध्ये कतिपय रागहरू हराइसकेका छन्। यी दुईजनाले छुट्टाछुट्टै गाएका रागहरूमा बेलौल, धनसिरी, रामकली, सारङ्गा, सन्जे आरती, मालुवा आरती र मालसिरी गरी आठवटा रागहरू मुख्य छन् भनेको पाइन्छ।<sup>६७</sup> यसरी रागबारे विभिन्न विद्वान् र अध्येताहरूको मत भिन्न भिन्नै प्रकारको पाइन्छ।

गाइने-गीत गायनको मूल उद्देश्य भनेको मानिसहरूलाई समाजमा घटित विविध घटनाहरूको जानकारी प्रदान गर्नु, ईश्वरप्रतिको आस्था र विश्वासको प्रकटीकरण गर्नु, समाजलाई ऐतिहासिक, वीरतामूलक, करुणामय गीत गाएर प्रोत्साहन र भावुक बनाउनु रहेको पाइन्छ।

---

<sup>६७</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ ११५

### ३.६.२ गाइने-गीतको परम्परा

गाइने-गीतको परम्परा प्राचीनकालदेखि वर्तमानसम्म नै प्रचलित रहेको पाइन्छ। गाइनेहरूको उत्पत्तिसँगसँगै गाइने-गीतको परम्परा पनि अघि बढेको हो। वैदिक तथा संस्कृत साहित्यमा उल्लेख भए अनुसार राजा पुरुरवा र अप्सरा उर्वसीको कथालाई आधार गरेर हेर्दा अप्सराहरूलाई आफ्नो अधीनमा राखेर अर्धदेवका रूपमा राज गर्ने एउटा वंशका वा जातिका रूपमा गन्धर्वहरूलाई चिनाइएको छ। राजा पुरुरवा र उर्वसीको कथाको प्रसङ्गमा गन्धर्वहरूले स्वर्गमा गीत गाउने काम गरेको, किन्नरहरूले धुन तथा सङ्गीत दिने र अप्सराहरू नृत्य गर्ने पेसामा सङ्लग्न रहेको थाह लाग्छ। राजा पुरुरवा र स्वर्गकी अप्सरा उर्वसीले केही शर्तका साथ विवाह गरेपछि उर्वसी राजा पुरुरवासित पृथ्वीलोक जान्छिन्। उर्वसीको अनुपस्थितिमा स्वर्गलोक शून्य भएको प्रतीत हुँदा गन्धर्वहरूले छल कपट गरेर राजा पुरुरवाबाट उर्वसीलाई पृथ्वीलोकदेखि पुनः स्वर्गलोकमा पुऱ्याएको कथा पाइन्छ।<sup>६८</sup> यस कथाबाट गन्धर्वहरू सर्वप्राचीन गायकको रूपमा रहेको प्रतीत हुन्छ।

गाइने-गीतको पृष्ठभूमि खोज्दै जाँदा श्रीमद्भागवत महापुराणसम्म पनि पुगनु पर्ने हुन्छ। श्रीमद्भागवत महापुराणमा नारदमुनि स्वयम्ले पनि गन्धर्व जीवन बिताउनु परेको कथा पाइन्छ। श्रीमद्भागवत महापुराणको कथाअनुसार गन्धर्व गीतको प्रसङ्ग यसरी आएको पाइन्छ-

नारदमुनिले गन्धर्व परिवारको घरमा जन्म लिन्छन्। गन्धर्ववंशी नारद सितार बजाउन र गायनमा निपुण हुन्छन्। उता ब्रह्मालोकमा भने ब्रह्माभगवानको आदेशअनुसार पृथ्वीलोकमा रहेका सबै सङ्गीतशास्त्रीहरूलाई ब्रह्मालोकमा निम्ताएर विराट सङ्गीत सभाको आयोजना गरिने निर्णय लिइन्छ। त्यस आयोजनामा सङ्गीतकर्मीहरूले आफ्नो

<sup>६८</sup> विन्टरनिज, हिस्ट्री अफ इन्डियन लिटरेचर, पृ १०४

सङ्गीतको धुनद्वारा विष्णु भगवानलाई प्रसन्न पारेर पुरस्कारको भागिदार हुने सौभाग्य प्राप्त हुने ब्रह्माले आदेश दिन्छन्। यही कुरा सबैलाई जानकारी गराइदिनु भनेर ब्रह्माले देवराज इन्द्रलाई भन्छन्। एक दिन देवराज इन्द्र समुन्द्र मन्थनबाट निस्केकी स्वर्गकी अप्सरा रम्भालाई लिएर नारदको गुरु महामुणिको आश्रममा जान्छन्। त्यहाँ पुगेर इन्द्रले महामुणिलाई ब्रह्मालोकको सभामा हुने सङ्गीत कार्यक्रममा आउने निम्तो दिन्छन्। मिठो धुनको आवाज सुनेर आश्रममा इन्द्रको दृष्टि गन्धर्वरूपी नारदतिर पर्छ। तर गन्धर्वरूपी नारद घमण्डी, अहङ्कारी र वासना भोगी हुन्छन्। गन्धर्वरूपी नारदलेले इन्द्रलाई सत्कार गर्दैनन्। इन्द्र आफैँ उनलाई सत्कार गर्छन् र सभामा आउने निम्तो दिन्छन्। गन्धर्वरूपी नारदले पनि यो कुरा सहजै स्वीकार गर्छन्। तर गन्धर्वरूपी नारदमा रम्भालाई देखेसाथ रम्भालाई प्राप्त गरेर आफ्नो तृष्णा मेटाउने इच्छा जाग्छ। सभामा सबैलाई जितेर ब्रह्माबाट रम्भालाई पुरस्कार स्वरूप ग्रहण गर्ने उनको इच्छा हुन्छ। सङ्गीत प्रतियोगितामा गन्धर्वरूपी नारद पनि जान्छन्। सङ्गीत सभामा ब्रह्माले सरस्वतीलाई वीणा बजाएर सङ्गीत सुरु गर्ने आदेश दिन्छन्। तर गन्धर्वरूपी नारदले ब्रह्माको पनि आदेशको पालना नगरी देवी सरस्वती भन्दा अघिबाटै आफ्नो वीणा बजाउन आरम्भ गर्छन् र त्यसपश्चात रम्भालाई आफ्नी श्रीमती बनाउने प्रस्ताव दिन्छन्। यस्तो तुच्छ विचार देखेर अन्तमा ब्रह्माले गन्धर्वरूपी नारदलाई मृत्युलोकमा सङ्घर्ष गरेर वा मागेर जीवनयापन गर्ने श्राप दिन्छन्। यसै श्रापको परिणामस्वरूप कालान्तरमा गन्धर्व जातिले गीत गाएर जीविकोपार्जन गर्नु परेकोले यिनीहरूलाई मागी खाने जाति भनेर पनि भन्ने गरेको पाइन्छ। यस सन्दर्भमा गाइनेलाई अहङ्कारी, घमण्डी र वासना भोगीको रूपमा चिनाइएको छ। वैदिक कालमा आफ्नो सङ्गीतद्वारा देवीदेवतालाई मनोरञ्जन गराउने र स्वर्गलोकका अप्सरालाई आफ्नो धुनमा नचाउने गायक साथै सङ्गीतकर्मीको रूपमा गाइनेहरू चिनिन्छन्। तर ब्रह्माको श्रापको भागीदार भएको कारणले गाइनेहरू पृथ्वीलोकमा आउनु परेको जानकारी उक्त कथाबाट थाह लाग्दछ।

विवेक छेत्रीको अनुसन्धान पत्रिकामा छापिएको गन्धर्व जातिको धार्मिक अनि सांस्कृतिक व्याख्यान लेखमा गन्धर्व गीतको परम्परालाई हिन्दू र बौद्ध दर्शनमा यसरी चर्चा गरिएको बताइएको छ-

हिन्दू धर्ममा वेद, पुराण, महाभारतको कालदेखि नै गन्धर्वको चर्चा पाइन्छ। हिन्दू धर्मको आधारमा गन्धर्वलाई पुरुष प्रकृतिको आत्मीय रूपमा चिनिन्छ। गन्धर्वहरू अप्सराहरूका पति हुन् भनेर चिनाइन्छ। हिन्दू शास्त्रमा यिनीहरूको शरीर मानवीय ढाँचा भन्दा केही भिन्न प्रकारको हुन्छ भनेर भनिएको छ। यिनीहरूको शरीरको बनोट पशुहरूको जस्तो हुन्छ। पशुहरूमा पनि चरा र घोडाको जस्तो बनोट भएका हुन्छन् भनेर लेखिएको छ। उनीहरूले सङ्गीत रचेर गीत गाउने गुण स्वतः वरदान स्वरूप पाएका हुन्छन्। देवताहरू सधैं पवित्र रहनको निम्ति एक प्रकारको पदार्थ पिउने गर्थे, जसलाई सोमा भनिन्थ्यो। गन्धर्वहरूले यही सोमा जलको संरक्षण गर्थे र समय समयमा देवी देवताहरूको निवासमा गएर उनीहरूको मनोरञ्जनका निम्ति सोमा सेवन गरेर सुन्दर सुन्दर सङ्गीत सुनाउने गर्थे।

गन्धर्वलाई देवता र मानिसबिचको सन्देशवाहक पनि भनिन्छ। हिन्दू रीतिअनुसार गन्धर्वको विवाह दुवै पक्षको आपसी सहमतिद्वारा गरिन्छ। यिनीहरूको विवाहमा कुनै धार्मिक औपचारिकताको पालन गरिँदैन। केटा र केटीमाझ विवाह गर्ने स्वीकृति भए कुनै रीतिरिवाज बिना नै दाम्पत्य जीवन सुरु गर्छन्।

महाभारतमा गन्धर्वलाई देवता र यक्षको सन्दर्भमा डर उत्पन्न गराउने सेनापतिको रूपमा वर्णन गरिएको छ। यिनीहरू एकाधिक क्षेत्रहरूमा फैलिएर बसेका हुन्छन्। गन्धर्वलाई ब्रह्माको सृजना पनि भनिन्छ। सामवेदमा गन्धर्वका गीतहरू र सङ्गीतको उल्लेख प्रशस्त गरिएको पाइन्छ।

बौद्ध धर्ममा गन्धर्वलाई देवता कै रूपमा पूजा गरिन्छ। बौद्ध धर्ममा गन्धर्वलाई सबैभन्दा तल्लो स्तरको देवता मानिन्छ। यिनीहरूलाई 'कतुरमहाराजाकयैका'<sup>६९</sup>-का सेवकका रूपमा चिनिन्छ। गन्धर्वहरू स्वर्गका चार दिशामध्ये पूर्व दिशाको राजा धृतराष्ट्रको सेवामा सङ्लग्न हुन्थे। गन्धर्वहरूले आफ्नो जीवनकालमा धर्मको सद्पयोग गरी नैतिकतालाई शिरोपर गरी त्यसैको मार्गमा लागिपरे भने मात्र उनीहरूले फेरि गन्धर्वको अवतार लिएर जन्म हुनेछ भन्ने विश्वास रहिआएको छ। गन्धर्व भएर जन्म लिनु बौद्ध धर्ममा पवित्र मानिएको छ।

गन्धर्वहरूमा हावामा माथि माथि उड्न सक्ने शक्ति हुन्छ। उनीहरूमा भएका कलाद्वारा नै उनीहरूलाई गीतकार, रचनाकार, सङ्गीतकार आदिको पद प्राप्त भएको हो। बौद्ध शास्त्र अनुसार गन्धर्व फूल तथा रूखसित जोडिएका हुन्छन्। जुन रूखको बोक्रा, मञ्जरी आदिबाट सुगन्धित बासना आइरहेको हुन्छ, गन्धर्वको बास त्यहीं भएको हुन्छ। गन्धर्वले बास गरेको रूखबाट छरिएको सुगन्धले भिक्षुको ध्यानलाई समेत भङ्ग गर्न सक्ने शक्ति हुन्छ भन्ने बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको विश्वास रहेको छ।

बौद्ध धर्ममा यक्ष र गन्धर्वलाई कहिलेकाहीं समान अर्थमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ। बौद्ध शास्त्रमा प्रस्तुत पनाडा, ओपामामा, नल्ल, अट्टसेना राजा नाम गरेका प्रमुख गन्धर्वहरू थिए भन्ने वर्णन पाइन्छ। मताली गन्धर्व 'सक्र'<sup>७०</sup> राजाका सारथी थिए।

तिम्बर्व नाम गरेका गन्धर्व सम्पूर्ण गन्धर्व जातिका मुखिया थिए। तिम्बर्वको छोरीको नाम भद्र सूर्यवर्कसा थियो। सूर्यवर्कसा र पन्ससिखा माझ गहिरो प्रेम सम्बन्ध थियो। पन्ससिखा पनि गन्धर्व नै थिए। सक्रको महलमा सूर्यवर्कसा सधैं आफ्नो नृत्य प्रस्तुत गर्न जान्थिन्। त्यहीं उनको सुन्दर नृत्य देखेर पन्ससिखा सूर्यवर्कसाको प्रेममा परेका थिए। तर तिनताक सूर्यवर्कसा मतालीका छोरा सिखन्डीसित प्रेममा बाँधिइकी

<sup>६९</sup> स्वर्गका चारै दिशामा स्वर्गको प्रत्येक दिशाको संरक्षण गर्न बनाइएका राजा।

<sup>७०</sup> बौद्ध शास्त्रमा वर्णित त्रायासत्रिमसा भन्ने राज्यका राजा।



थिइन्। यो सब कुरा थाह पाएपछि सूर्यवर्कसालाई आफ्नो बनाउन पन्ससिखा तिम्वर्वको घरमा गए अनि वीणाबाट मधुर धुन निकाल्दै बुद्ध र उनका प्रेमीहरूबाचको प्रेम कथालाई अति नै सुन्दर स्वर र भाकामा गीतको रूप दिएर सबैलाई आफ्नो सिपको कायल बनाए। सूर्यवर्कसा पनि पन्ससिखाको गायनको कायल बनेकी थिइन्। यसपछि सक्रले बुद्धको सामु गएर पन्ससिखाको प्रशंसा गरे र यही गुण र सेवाको प्रतिफल पन्ससिखासित सूर्यवर्कसाको विवाह सम्पन्न भएको थियो। पन्ससिखाले स्वर्गका राजाका सन्देशलाई सबै लोकमा गएर सुनाउथ्यो। उसले यो सन्देश वीणाको धुन बजाउँदै गीतको भाकामा भन्ने गर्थ्यो। यसरी पन्ससिखाले गरेकी काम नै पछि गएर सबै गन्धर्वले गर्न थालेका हुन् भन्ने लोकविश्वास रहेको छ।

यसरी 'बौद्ध धर्मशास्त्रमा गन्धर्व-गीत स्वर्गका दरबारहरूमा राजालाई खुसी बनाउन र कन्यालाई फकाउनको निम्ति गाइएको पाइन्छ। कालान्तरमा यही गीत दरबारदेखि बाहिर गाउँ, बस्ती, सडक, घर, दैलो आदिमा गाउँदै विकसित भएको पाइन्छ।'<sup>७१</sup>

प्राचीनकालमा सभा, समारोह तथा विशेष अवसरहरूमा मान्यजनहरूलाई खुसी बनाउनको निम्ति गन्धर्वहरूले गीत गाउने गरेको पाइन्छ। यिनै गीत गाउने परम्परा गन्धर्व जातिमा वर्तमानसम्म रहिआएको पाइन्छ।

### ३.६.३ गाइने-गीतको वर्गीकरण

लोकगीतको वर्गीकरणबारे नेपाली लोकवार्ताविद्हरूको वर्गीकरणलाई आधार गरेर गाइने-गीतलाई निम्नलिखित प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ-

क. धार्मिक एवम् प्रार्थना गीत

ख. संस्कार गीत

<sup>७१</sup> विवेक छेत्री, सन् २०१७, *गन्धर्व जातिको धार्मिक अनि सांस्कृतिक व्याख्यान*, सिक्किम विश्वविद्यालय : नेपाली विभाग, ७ माइल, गान्तोक, पुष्प शर्मा (सम्पा) अनुसन्धान, वर्ष १, अङ्क २, पृ ४९-५०

ग. पर्व गीत

घ. बाह्रमासा गीत

ङ. गाथा गीत एवम् नृत्य गीत

च. चलनचल्तीका गीत

छ. घटना गीत

ज. लाहुरेको सन्देश गीत एवम् बिछोड गीत

झ. हस्यौली गीत

यसरी उपर्युक्त गाइने-गीतलाई नौ प्रकारमा वर्गीकरण गरेर यी वर्गीकरणहरूलाई निम्नलिखित रूपमा चर्चा गरिएको छ-

**क. धार्मिक एवम् प्रार्थना गीत**

ईश्वरको स्तुति तथा आराधना गरेर गाइने-गीतलाई प्रार्थना गीत भनिन्छ। यस गीतमा देवी देवतासित आफ्नो मनको कुरा पुन्याइदिन, अनर्थ हुनबाट जोगाइदिन र आइपरेका विभिन्न समस्याबाट मुक्त गरिदिन इश्वरलाई आह्वान गरिएको हुन्छ। प्रार्थना गीत धार्मिक गीतकै एक भेद हो।<sup>७२</sup> पुराना समयका गाइनेहरूले धेरजसो प्रार्थना एवम् धार्मिक गीत नै बढी गाएको पाइन्छ। यिनीहरू हिन्दू धर्मावलम्बी भएको कारणले गर्दा शिव, ब्रह्मा, विष्णु, गणेश, राम आदि जस्ता देवताको उपासना गर्दै प्रार्थना गीत गाउने गर्छन्। आरती, बेलौल, धनसिरी, रामकली गीत, सारङ्गा, मालुवा गीत, सन्जे आरती आदि जस्ता गीतहरू गाइनेहरूको प्रार्थना एवम् धार्मिक गीत हो। गाइनेहरूले सारङ्गीको माध्यमद्वारा यी गीतहरू लय मिलाएर गाउँछन्। यी गीतहरूमा धार्मिक पक्ष भए तापनि समाज विकासका

---

<sup>७२</sup> पराजुली र गिरी, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा, पृ ३५

विविध अवस्थाका विशेषताहरू पनि अन्तर्निहित हुन्छन्। अहिलेको नयाँ युवा पुस्ताका गाइनेहरूले यसप्रकारको गीत गाउन छोडेका छन्।

ईश्वरप्रतिको भक्ति र जीवनप्रतिको मङ्गल कामना धार्मिक एवम् संस्कार गीतको मूल आधार हो। गाइनेहरूले निर्गुण गीत पनि गाउने गर्छन्। निराकार ईश्वरको प्रशंसा गर्दै गाइएको गीतलाई पनि धार्मिक गीत अन्तर्गत नै राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ। यसका साथै सगुण तथा निर्गुण गीत गाइनेहरूले विशेष गरेर धार्मिक उत्सव तथा धर्म कर्ममा विश्वास राख्ने व्यक्तिको अगाडी गाएर सुनाउने गर्छन्। घर आँगनमा बसेर सारङ्गीको धुनसँगै एकलै वा दुईजना भएर गाइने यस प्रकारको निर्गुण गीतले श्रोताभिन्नको अहम् भावलाई सन्तुलन गराउनमा विशेष सहयोग पुऱ्याउने गर्छ। अचेल गाइनेहरूले निर्गुण गीत गाउन छोडिसकेका छन्। वर्तमानमा निर्गुण गीत गाउने गाइनेहरू नपाइएकाले यो गीत पनि लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेको पाइन्छ।

## ख. संस्कार गीत

मानिसहरूले आफ्नो नियन्त्रण भन्दा बाहिरका अप्राकृतिक शक्तिहरूका कारण वर्तमान अनि भविष्यमा आफ्नो जीवन, घर परिवारमा बाधा र हानी नहोस् भन्ने मनसायले संस्कारहरू गर्ने गर्छन्। यसरी अलौकिक शक्तिहरूसित सम्झौता गर्ने क्रममा जन्मदेखि मृत्युसम्म अनेकौँ संस्कारहरूको परिपूर्ति नेपाली समाजका प्रत्येक जातिले गर्ने एक प्राचीन परम्परा हो। नेपाली समाजमा सगुन, माँगल, फाग, रत्यौली, आसिका गीत यिनै संस्कारमा गाइने-गीतहरू हुन्। यस संसारमा मानिसले जन्म लिएपछि ऊ हुर्किँदै किशोर अवस्थामा पुग्छ अनि किशोर अवस्था पार गर्दै युवावस्थामा प्रवेश गरेर विभिन्न संस्कारलाई कार्यव्यपार गर्दै अन्तमा मृत्यु हुन्छ। यी सबै मानिसमा आइपर्ने प्राकृतिक घटना हुन्। मानिस सुसंस्कृत प्राणी भएकाले मानिसको जीवनमा आइपर्ने यी सबै प्राकृतिक घटनाहरूको छुट्टै सांस्कृतिक महत्त्व हुन्छ।

नेपाली समाजको एक अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको गाइने समाजमा पनि जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त विभिन्न संस्कारहरू गर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ। भौगोलिक भिन्नता र सामाजिक सम्पर्कका कारणले गाइने समाजमा प्रचलित संस्कारहरूमा ठाउँ अनुसार सामान्य भिन्नता पाइए तापनि यिनीहरूको संस्कारमा आधारभूत भिन्नता पाइँदैन। गाइनेहरूले मनाउने जीवन संस्कारहरू हिन्दू धर्मबाट प्रभावित देखिन्छन्। गाइनेहरूले मङ्गल, भजन, कीर्तन, सन्ध्या, कृष्णचरित्र, कर्खा, रत्यौली, आशिका गीत, नृत्यगीत, विविध गीत आदि जस्ता गीतहरू विभिन्न जीवन संस्कारका क्रममा गाउने गर्छन्।

गाइनेहरूले संस्कार गर्ने क्रममा गाउने गीतलाई संस्कार गीत भनिएको हो। गाइनेहरूद्वारा संस्कार गर्दा गाइने धेरै प्रकारको गीतमध्ये एउटा मङ्गल गीत हो। मङ्गल भन्नाले नवग्रहमध्येका एउटा ग्रह बुझिन्छ अनि सातवटा वारमध्ये एउटा वार पनि बुझिन्छ। यस शब्दले कल्याण, भलाई भन्ने अर्थलाई पनि बुझाउँछ। मङ्गल शब्दले यस्ता विविध अर्थ दिए तापनि गाइनेहरूले माङ्गलिक वा शुभ कार्यको अवसरमा गाइने-गीतलाई मङ्गल गीत भनिएको पाइन्छ। यो गीत विशेष गरी गाइने जातिमा न्वारान, व्रतबन्ध, विवाह आदि जस्ता शुभकार्य वा मङ्गल कार्य हुँदा गाइने गरिन्छ। सारङ्गीको साथै अर्बाजो र मादल बजाएर यो गीत गाउने गरिन्छ। यस गीतमा देवीदेवताको स्तुति, मङ्गलको कामना आदि जस्ता विशेषता पाइन्छन्। शुभ तथा मङ्गलको कामना यस गीतको प्रमुख उद्देश्य हो। गाइनेले गाउने यस्ता मङ्गलहरूमा ओङ्कारको मङ्गल, गणेशको मङ्गल, सरस्वतीको मङ्गल, ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वरको मङ्गल, गोरखनाथको मङ्गल, कृष्ण-गङ्गाको मङ्गल, अकला माईको मङ्गल आदि मुख्य छन्।

पश्चिम नेपालमा माङ्गलिक कार्यमा पुरुषहरूले मङ्गल गीत गाउँछन् भने महिला गाइनेहरूले माअल अथवा मागल गीत गाउने गर्छन्। गाइनेले गाउने यी धार्मिक गीत अहिले पनि माङ्गलिक अवसरमा गाउने गरेको देखिन्छ।

गाइनेहरूले दसैं तथा तिहारको समयमा आआफ्ना भागमा परेको टोल वा बस्तीका घर एवम् मन्दिरमा गीत गाइसकेपछि आसिक दिने कार्यलाई सेवा लाउने भन्दछन्। सेवा लाउँदा गाउने गीतलाई सेवा लाउँदाको गीत भन्ने गरिन्छ। गाइनेहरू दसैंमा देवीको मन्दिरमा देवीको आराधना गर्ने उद्देश्यले मालसिरी गाउँछन्। सुरुमा मालसिरी सारङ्गी र अर्बाजो दुवै वाद्य बजाएर गाइन्थ्यो। तर वर्तमानमा मालसिरी गाउँदा अर्बाजोको प्रयोग गरिएको पाइँदैन। यो गीत गाउँदा सारङ्गी मात्र बजाएर गाइन्छ। एकलै वा दुईजना भएर गाउने गरिएको यस गीतमा देवदेवीको भक्तिलाई विषय बनाउने गरिन्छ। यसरी परिवर्तित स्वरूप मै भए पनि यस गीतले अहिलेसम्म निरन्तरता पाउँदै आएको छ।

विवाहमा गाइने एकप्रकारको गीत र नृत्यको नाम रत्यौली हो। बेहुला विवाहको निमित्त जन्तीसित बेहुलीको घर गएपछि विवाहको खुसियालीमा महिला गाइनेहरूले बेहुलाको घरमा गाउने गीतलाई रत्यौली गीत भनिन्छ। बेहुला जन्तीसित बेहुलीको घर गएपछि बेहुलाको घरमा बलेको दीपलाई रूड्दै राती भेला भएर महिला गाइनेहरूले यो गीत गाउने गर्छन्, यो गीत बढी मात्रामा अक्षील खालको हुन्छ। यो नृत्य गाइने समुदायमा फरक ढङ्गले प्रचलनमा आएर प्रदर्शित भएको पाइन्छ। नेपाली अन्य जातिका महिलाले पनि विवाह संस्कारमा रत्यौली गाउँदै नाच्ने गर्छन्। यो नृत्यगीत गाइने समुदायको महिलाले भने आफ्नो समुदायका व्यक्तिको विवाह एवम् व्रतबन्धमा गाउँदै नाच्ने गर्दछन्। विवाहको अवसरमा नाच्दा कामवासनासित सम्बन्धित अक्षील खालको रत्यौली नृत्य प्रस्तुत गर्दछन्। विशेष गरेर यो गीत प्रेमलाई विषय बनाएर छिटो भाकामा गाइन्छ। अन्य नेपाली जातिले विवाहको अवसरमा मात्र रत्यौली गाउने गरे तापनि गाइने जातिले विवाहको साथ साथै व्रतबन्धमा पनि रत्यौली गीत गाउने गरेको पाइन्छ। अहिले रत्यौली गीतमा अक्षीलताको प्रयोग हराइसकेको छ। अहिले आएर भने विवाह तथा व्रतबन्ध दुवै अवसरमा क्षील खालकै रत्यौली नृत्य प्रदर्शन गरेको भेटिन्छ। यो नृत्य गर्दा

झ्याउरे लगायतका विभिन्न लय र भाकाका गीत गाउने गरिन्छ। यस नृत्यसित सम्बन्धित गीत गाउँदा मादल बजाउने गरेको भेटिन्छ। यसरी पहिलेको अक्षील रत्यौली नृत्य अहिले क्षील नृत्यमा परिणत भएकाले रत्यौली नृत्यको मूल स्वरूप र संरचना हराइसकेको छ। अहिले प्रदर्शन गरिने गरेको रत्यौली नृत्य अन्य झ्याउरे नृत्यसँग नजिकिन पुगेको छ। यसरी गन्धर्व समाजमा विवाह संस्कार गर्दा रत्यौली गीत गाइने हुनाले रत्यौली गीतलाई गाइनेहरूको संस्कार गीतअन्तर्गत राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ।

### ग. पर्व गीत

नेपाली समाज विभिन्न जातिहरूको सम्मीश्रणले बनिएको छ। ती प्रत्येक जातिको आआफ्नै चाडपर्वहरू छन्। नेपाली समाज बहुसङ्ख्यक जातिद्वारा बनिएको हुनाले एक जातिको पर्व अर्को जातिले मनाउनु स्वाभाविक हो। यसैकारण गाइने जातिले पनि अन्य नेपाली जातिले मनाउने चाडपर्व मनाउँदै आएका छन्। 'नेपालीका अन्य जातिहरू जस्तै गाइने जातिले पनि दसैं, तिहार, तिज, शुक्ल पञ्चमी आदि पर्वहरूमा गौरागीत, देउसे गीत, भैलो गीत, तिजे गीत, मालसिरी आदि गीत गाउने गरेको पाइन्छ'।<sup>७३</sup>

गाइने जातिले तिहारको औँसीको दिन बिहान अन्य नेपाली जातिले जस्तै लक्ष्मीपूजा गर्छन्। गन्धर्व समाजमा तिहारमा भाईटीकाका दिन गाइने-गीतलाई भैलो गीत भन्छन्। यो गीत मनोरञ्जन गर्ने, आसिक दिने अनि अर्थोपार्जन गर्ने उद्देश्यले गाइन्छ। घरको आँगनमा विभिन्न उमेरका व्यक्तिहरू एकत्रित भएर गाउने भैलो गीतको गायनमा सारङ्गी, मादल, झ्याम्टा, खैँजडी आदि लगायतका बाजाहरू बजाउने चलन छ। यो गीत गाउँदा गाइनेहरूले नृत्य पनि गर्ने गर्छन्। 'पुराण, धर्म, समाज आदि विभिन्न विषयवस्तुमा आधारित भई गाइने यो गीत आख्यानयुक्त र आख्यानरहित गरी दुई प्रकारका हुन्छन्। दिदी भाईको भैलो, 'श्रवणकुमारको भैलो, भैलोको आसिक आदि गीतहरू गाइनेले गाउने

<sup>७३</sup> लालबहादुर गन्धर्वसँग २५/१२/२०१७ को दिन सुदूर पश्चिम नेपालको हेमजामा लिएको अन्तर्वार्ता

गरेका भैलो गीतका शीर्षकहरू हुन्।<sup>७४</sup> अहिले पनि गाइनेले तिहारमा भैलो खेल्ने र भैलो गाउने गर्दछन् तर ती पुरानो आख्यानमूलक भैलो छोडेर उनीहरूले नयाँ किसिमले भैलो गाउन थालेको पाइन्छ। यसरी गन्धर्व समाजमा भैलो खेल्ने र गाउने परम्परामा पनि केही परिवर्तन आएको पाइन्छ।

अन्य नेपाली महिलाहरूले जसरी गन्धर्व महिलाहरूले तीजको अवसरमा गाउने गीतलाई तिजे गीत भनिन्छ। यो तीजे गीत तीजको बेला मनोरञ्जन गर्ने उद्देश्यले घर, आँगन वा सार्वजनिक स्थलमा बसेर गाइन्छ। यस गीतको गायनमा विशेष गरी गाइने महिलाहरूको सहभागिता रहन्छ भने पुरुषहरू श्रोता तथा दर्शकको रूपमा उपस्थित भएका हुन्छन्। यस गीतमा सारङ्गी र मादल दुवैको प्रयोग गर्दै नृत्य पनि गर्ने गरिन्छ। एकलै गाउन सकिने भए तापनि महिलाहरूले सामूहिक रूपमा यस गीतमा नारी वेदनालाई विषय बनाएका हुन्छन्। मैले लाउनी सिरफूल, तीजे आयो भन्छन्, लिन र भेट्न, बाबाको दैलामुनि, पानी पन्यो अहेर, शिरफूल धुनी, घाटमा बसनी, आज मैले घाँस काटे, चितौनको मन्सी धान तीजको अवसरमा माइतीलाई सम्झेर गन्धर्व महिलाहरूले गाउने गीत हुन्।<sup>७५</sup> पुराना पुस्ताका महिला गन्धर्वहरूले यस्ता गीतहरूमा आफ्ना वेदनालाई प्रकट गरेर श्रोताहरूलाई सुनाउने गर्थे। वर्तमानमा टोलिभिजन, मोबाइल, सञ्जाल आदिको प्रयोगले गर्दा यस्ता गीतहरू हराउँदै गएको प्रतीत हुन्छ।

#### घ. बाह्रमासा गीत

बाह्रवटा महिनाको वर्णनमा केन्द्रित भई गाइने-गीतलाई बाह्रमासा गीत भनिन्छ। यो गीत बाह्रवटा महिनामा गाइने हुनाले यस गीतलाई बाह्रमासा गीत भनिएको हो। यो गीत गाइनेहरूले ऋतुहरूको वर्णन गर्दै गाउने पुरानो कारुणिक गीत हो। यस गीतमा बाह्रवटा महिना र छवटा ऋतुको वर्णन पाइन्छ। गाइनेले गाएका बाह्रमासा गीतमा प्रेमीको

<sup>७४</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ ३२४

<sup>७५</sup> पूर्ववत्

अनुपस्थितिका वियोगका कारण प्रेमिकाले विभिन्न ऋतु वा महिनामा भोग्दै गरेको प्राकृतिक प्रकोपमा छटपटीपूर्ण जीवनको चित्रण पाइन्छ। यस्ता गीतमा बाह्र महिना अनि छवटा ऋतुको वर्णन मात्र पनि हुनसक्छ र यसै ऋतु र महिनाको आडमा कुप्रथा, जातीय भेदभाव तथा अन्य सामाजिक विषयलाई बाह्रमासा गीतका माध्यमद्वारा पनि व्यक्त गर्ने गर्छन्। यो गीत गाइनेहरूले सारङ्गी बजाउँदै एकल अनि सामूहिक रूपमा गाउँने गर्छन्। बाह्रमासा गीत केही पुराना पुस्ताका गाइनेहरूले गाउने गरेको पाइए तापनि युवा पुस्ताले भने यो यस्तो गीत गाउन छोडेका छन्। युवा पुस्तामा गाइने गायनको पेसाप्रतिको उदासीनता र आधुनिक गीतको प्रभावका कारण यो बाह्रमासा गीत लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेको पाइन्छ।

#### ड. लोकगाथा वा गाथागीत

समाजमा मौखिक रूपमा हस्तान्तरित हुँदै आएको आख्यानयुक्त वर्णनात्मक गेय लोकसाहित्यिक विधालाई गाथा भनिन्छ। जीवन जगतका विविध पक्ष विषय बनेर आउने यस विधामा व्यक्ति, घटना आदिको वर्णन हुन्छ। यो स्वतन्त्र र असीमित हुने भएकाले यसको स्वरूप र संरचनाको आकार भनी निश्चित रहेको पाइँदैन। त्यसैले कुनै गाथा छोटो र कुनै गाथा लामा हुन्छन्। लोकगाथालाई लोककाव्य, गीतकथा, आख्यानकाव्य, आख्यानगीत, प्रबन्धकाव्य तथा प्रबन्धगीत जस्ता शब्दद्वारा चिनाइन्छ, तापनि यस विधालाई चिनाउने प्राचीन र लोकजीवनमा प्रचलित शब्द चाहिँ लोकगाथा नै हो।

गाइने जातिले भने नेपाल राष्ट्रको निर्माण अभियानमा वीर रसका कर्खाहरू गाएर सहयोग पुऱ्याएको अनि आफ्नो जीवन निर्वाहको निम्ति आफ्ना मौलिक र पुर्खाहरूको गुणगान गर्दै घरघर घुमेकाले नेपाली लोकगाथाको विकासमा गाइने जातिको योगदान ठूलो रहेको छ। नेपाल एकीकरणको अभियानदेखि अहिलेसम्म गाइने जातिले अनेक



थरीका गाथा गाएको पाइन्छ। ती गाथाहरूवीर गाथा, नृत्यगाथा र भक्ति गाथा गरी तीन प्रकारका छन्।

### (ड) १. कर्खा

कर्खा गाइनेहरूले गाउने लोकगाथा हो। 'कर्खालाई परिभाषित गर्ने क्रममा कसैले वीर पुरुषहरूको प्रशंसा तथा सम्मानमा गाइनेहरूले गाउने वीर रसप्रधान चरित्रकथा हो भनेका छन् भने कसैले वीरहरूको प्रसङ्गमा गाइनेहरूले कथने वर्णनात्मक लोककाव्यलाई कर्खा भनिन्छ भनी उल्लेख गरेका छन्। यस्तै कसैले बितेर गएका राजा महाराजाका जीवनगाथा र गाउँका ठूलाबडाहरूको इतिवृत्ति लोकलयमा अभिव्यञ्जना भइरहने गीति धारालाई नै कर्खा भनिन्छ भनी परिभाषित गरिएको पाइन्छ।<sup>७६</sup> यी सबैलाई समेटेर सङ्क्षेपमा चिनाउने हो भने गाइनेद्वारा गाइने अनि वीरता एवम् साहस सञ्चार गर्ने स्मृतिमूलक वर्णनात्मक शैलीको गाथालाई कर्खा भनिन्छ। नेपालमा एकीकरणपूर्वदेखि नै कर्खा गाउने चलन थियो भने भारतमा त्यो भन्दा पनि अघिदेखि कर्खा गाउने चलन रहेको पाइन्छ। यसैकारण कर्खा गायनको इतिहास धेरै लामो रहेको पाइन्छ। 'चूडामणि बन्धुका भनाइअनुसार फ्रेञ्च सङ्गीतशास्त्री मेरिल हेल्फरले भने ५३ वटा नेपाली कर्खाहरू सङ्कलन गरेका छन्।<sup>७७</sup> गाइनेहरूले नेपाली वीरहरूको स्तुति गर्दै कर्खा गाउने गर्दथे। गाइनेले गाउने यस गाथालाई श्रोताहरू पनि गम्भीर भएर सुन्थे। तर आजभेलि यो कर्खा गाउने परम्परा हराउँदै गएको पाइन्छ। यस्ता कर्खाहरूमा द्रव्यशाहको कर्खा, चन्द्रशमशेरको कर्खा, जङ्गबहादुरको कर्खा, बुद्धिबल राणाको कर्खा मुख्य छन्। आज कर्खा गाउने परम्परा नेपालका केही गन्धर्वहरूले मात्र अनुपालन गरेका छन्। अचेल कर्खा गाउने मात्र नभएर कर्खा सुन्ने श्रोतावर्ग पनि हराउँदै गएको पाइन्छ। नयाँ व्यक्तिले

---

<sup>७६</sup> पूर्ववत्, पृ ३२१

<sup>७७</sup> पूर्ववत्

त्यस्ता पुराना गीत मन पराउन छाडेकाले कर्खा गाउने गाइने छुटपुट रूपमा भेटिए पनि कर्खा चाहिँ लोप हुने अवस्थामा पुगिसकेको छ।

### (ड) २. नृत्यगाथा

‘लोक’ र ‘नृत्य’ शब्दको मेलबाट ‘लोकनृत्य’ शब्द बनेको हो। यसै आधारमा भन्ने हो भने लोकले गर्ने नृत्य वा लोकको नृत्य नै लोकनृत्य हो। लोकनृत्यका विभिन्न भेद छन्। कोरा र घाँटो मगर जातिको गीत हो, मगरहरू घाटोलाई नै घाटुको रूपमा नृत्य गर्ने गर्दछन्। यसैगरी रत्यौली स्त्रीको लोकनृत्य हो भने सोरठी एवम् मारुणि पुरुषको नृत्य हो। तर यी लोकनृत्यहरूमा नृत्य मात्रै हुँदैन। यसमा सङ्गीतसँगै गीत पनि रहेको हुन्छ। गीत बिना नृत्य सम्भव छैन। यसैकारण यी लोकनृत्यलाई यहाँ लोकनृत्यगीत भनी सम्बोधन गरेको छ। नेपालीहरूका यस्ता लोकनृत्यगाथामध्ये गाइने समुदायका पनि आफ्नै प्रकारका लोकनृत्य छन् ती हुन्- तरबारे नृत्यगाथा, जैमलपत्ता नृत्यगाथा, रत्यौली नृत्यगाथा।

### (ड) ३. तरबारे नृत्यगाथा

गाइने समुदायद्वारा तरबार नचाउँदै गरिने नृत्यलाई तरबारे नृत्य भनिन्छ। गाइने जातिको विवाह एवम् व्रतबन्धमा यस्तो नाच नाच्ने गरिन्छ। यस्ता नर्तकहरू दुई वा दुईभन्दा बढी हुने गर्छन्। यस नृत्यमा एकलै भन्दा जोडी भएर गरिने अभिनय बढी रमाइलो हुन्छ। नर्तक एवम् वाद्यवादकले लगाउने पोशाकमा दौरा, सुरूवाल, फेटा आदि पर्दछन्। यीमध्ये नर्तक एक जोडा हुनै पर्दछ भने वाद्यवादकमा सारङ्गी र अर्बाजो बजाउने दुईजना हुनै पर्दछ। यस्तै मादल र मुर्चुङ्गा बजाउने व्यक्ति पनि भएमा यो नृत्य बढी प्रभावकारी देखिन्छ। यिनै वाद्यवादक र अन्य गायकहरू मिलेर तरबारे गीत नाच्छन् र गाउँछन्। यस नाचमा वाद्यवादक र गायकहरूले गाउने बजाउने गर्दछन् भने नर्तकहरूले युद्ध हुँदाको अभिनय गर्दै तरबार नचाएर नाच्ने गर्दछन्। दर्शकहरूले ताली बजाएर अनि यस्तै

गीतमा स्वर मिलाएर गायक, नर्तक एवम् वाद्यवादकलाई उत्साहित तुल्याउँदै आनन्द लिन्छन्। यसरी यस नृत्यमा तीन थरी समूहको सहभागिता रहन्छ। पुरानै विधिविधानअनुसार नगरिए पनि गाइनेको विवाह अनि ब्रतबन्धमा यो नृत्य अहिले पनि रमाइलोका लागि तथा मनोरञ्जनका लागि प्रदर्शन गरेको भेटिन्छ। तर अहिले आएर यो परम्परा पनि हराउने अवस्थामा पुगिसकेको देखिन्छ।

#### (ड) ४. जैमलपत्ता नृत्यगाथा

जैमलपत्ता नृत्य गाइने जातिमा प्रचलित नृत्य हो। यस नृत्यको गायन तथा अभिनय कार्यलाई जैमलपत्ता खेल्ने भनेर पनि भन्ने गरिन्छ। यस नृत्यमा गीत गाथाको प्रयोग हुन्छ। हंसपुरे सुवेदी र धर्मराज थापाका अनुसार यस नृत्यसित सम्बन्धित गाथालाई अध्येताहरूले चितौरगढको जैमलपत्ता गाथा भनेर चिनाएको पनि पाइन्छ। यो गाथा ऐतिहासिक गाथासित सम्बन्धित छ। यो नृत्य प्रत्येक वर्ष कृष्ण जन्मअष्टमीका दिन नाचिन्छ। यस नृत्यमा चारवटा सारङ्गी, दुईवटा अर्बाजो, दुईवटा मादल र दुईवटा मुजुरा बजाइन्छन्। यस नृत्यमा एउटा नर्तक, दुईजना अर्बाजो वादक, दुईजना मादल वादक र दुईजना मुजुरा वादक हुन्छन्। यस्तै नृत्यमा गीत पनि गाइने हुनाले तिनै वाद्यवादकहरूले गायकको भूमिका पनि निर्वाह गर्ने गर्दछन्। यसीमध्ये सबै नर्तक, वाद्यवादक र गायक पुरुष नै हुन्छन्। यस नृत्यका नर्तकले दौरासुरूवाल, फेटा लगाउँछन् भने नर्तकी बनेका पुरुषले गुन्युचोलो र पटुकासँगै स्त्रीले लगाउने गहना पनि लगाएका हुन्छन्। अन्य गायक तथा वाद्यवादकहरू अनौपचारिक पोशाकमा यस नृत्यमा सहभागी हुन्छन्। यही विधिविधानसहित प्रदर्शन गरिनुपर्ने यी नृत्यहरू अहिलेका गाइनेहरूले प्रदर्शन गरिरहेको भेटिँदैन। त्यसैले यो नृत्य पनि हराउने अवस्थामा पुगिसकेको छ।

## (ड) ५. भक्ति गाथा

गाइनेहरूले गाउने अर्को गाथा भक्ति गाथा हो। भक्ति गाथाअन्तर्गत रामायणमा रामको गाथा, कृष्णलीला कृष्णको गाथा, शिव पार्वतीको गाथा र सन्तोषी माताको गाथा गाइने हुनाले यहाँ क्रमैले भक्ति गाथाबारे चर्चा गरिएको छ-

### (ड) ५.१ रामको गाथा

रामका कीर्ति अर्थात् चरित्रमा आधारित भएर संस्कृतमा बाल्मीकिले, हिन्दीमा तुलसीदासले र नेपालीमा भानुभक्तले रामायण ग्रन्थ तयार पारे, जुन रामायणलाई लोकले श्रद्धापूर्वक पढ्ने र सुन्ने गर्दछ। तिनै रामका कथामा आधारित भएर गाइनेहरूले विभिन्न काण्डमा विभाजित अनि झ्याउरे लोकछन्दमा आबद्ध रामायणलाई गाउने गर्दछन्। यस्तो रामभक्तिले युक्त गाथालाई गाइनेहरूले रामायणकै नाम दिएका छन्। त्यसैले गाइनेले मौखिक रूपमा गाउने यस्तो रामगाथालाई लोकरामायण भन्नु सान्दर्भिक हुन्छ। गाइनेहरू रामायणका बालकाण्ड, अयोध्याकाण्ड, अरण्यकाण्ड, किष्किन्धाकाण्ड जस्ता विभिन्न काण्डहरू गाएर सुनाउने गर्दछन्। यस्तै घुमन वा डुल्लन जाँदा पहिलो घरमा पनि यही रामायण वा अन्य धार्मिक भजन गाउने गर्दछन्। यस रामायणद्वारा धर्म र सत्यको वर्णन गरिन्छ। यसरी सारङ्गी बजाएर गाउने यो लोकरामायण अहिले लोपोन्मुख अवस्थामा पुगिसकेको छ।

### (ड) ५.२ कृष्णको गाथा

द्वारपर युगमा भगवानले कृष्ण अवतार लिएका थिए भन्ने लोकविश्वास छ र तिनै कृष्णको जीवनलीलाको वर्णन कृष्णचरित्रमा गर्ने गरिन्छ। यही कृष्णचरित्रमा आधारित गाथालाई कतिपय पुराना गाइनेले 'कृष्णचलित्र' पनि भन्ने गर्दछन्। नेपालमा विभिन्न जातिले आआफ्नै तरिकाले गाए जस्तै गाइनेहरूले पनि कृष्णचलित्र गाउने गर्दछन्। गाइनेले गाउने कृष्णचलित्र श्रीमद्भागवतको दशमस्कन्धको कृष्णलीलामा आधारित छ। त्यहाँ

वर्णित विभिन्न घटनाहरूमा आधारित भएर गाइने गीतिलयको कृष्णलीला नै गाइनेहरूले गाउने 'कृष्णचलित्र' हो। बाह्रै महिना जुनसुकै समयमा गाइने यो कृष्णचलित्रलाई गाइनेले घुम्न वा डुलन जाँदा वैष्णव वा यस्तै धार्मिक व्यक्तिका गरमा गाउने गर्दछन्। एकलै वा दुईजना भएर सारङ्गी बजाउँदै गाइने यो गाथा सुनेर श्रोताहरू पनि भावुक गम्भीर भएका देखिन्छन्। पश्चिम नेपालको कास्की जिल्लाको गाइनेले अहिलेसम्म गाउने गरेका कृष्णचरित्रका भेदहरूमा कृष्णचरित्र, भक्त सुदामाचरित्र र उपाकारचरित्र प्रमुख छन्। पुराना कतिपय गाइनेले मात्र यो गाथा गाएको सुन्न पाइन्छ। त्यसैले यो गाथा पनि लोप हुने अवस्थामा पुगिसकेको छ।

### (ड) ५.३ शिव पार्वतीको गाथा

व्यासद्वारा रचित अठार पुराणहरूमध्येका एउटा पुराण स्कन्धपुराण हो। श्री स्वस्थानी व्रतकथा स्कन्धपुराणको माघ महात्म्य भएको अनि शिव पार्वतीसित सम्बन्धित घटनाहरूमध्येका एउटा अंशवाट नेपाली भाषामा बनाइएको कृति हो। यो कृति एकतीसवटा अध्यायहरूमा विभाजित छ। नेपाली हिन्दू समाजमा लोकप्रिय रहेको यो आख्यान माघ महिनामा धार्मिक विधिविधान सहित सुन्ने सुनाउने गरिन्छ। यही धार्मिक ग्रन्थका कथामा आधारित भएका सिर्जिएको कथालाई गाइनेले स्वस्थानी नाम दिएर गाउने गरेको पाइन्छ। यही स्वस्थानी गाथा कतिपय पुराना गाइनेले गाउने गरे पनि नयाँ गाइनेले यसको गायन परम्परालाई समातेका छैनन्। त्यसैले यो गाथा पनि लोपोन्मुख अवस्थामा छ।

### (ड) ५.४ सन्तोषी माताको गाथा

गाइनेले सन्तोषी माताको महिमालाई विषय बनाएर सारङ्गी बजाउँदै गाउने एकप्रकारको धार्मिक गाथा 'सन्तोषी माता' हो। पौराणिक सन्दर्भको जगमा टेकेर लोकसमाजको प्रसङ्गलाई भित्र्याएर गाइने यस गाथाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि सुदीर्घ रहेको कुरा गाइनेले

सुनाउने गर्दछन्। सन्तोषी माताको पूजाको अवसर र समयमा गाइने यस गाथालाई सारङ्गीका स्वरले अझ मिठासपूर्ण तुल्याउँछ। सन्तोषी माताको शक्तिको वर्णनमा केन्द्रित भई वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिने यो गाथा झ्याउरे लयमा हुन्छ। गाइनेले सन्तोषी माताको गीत भनेर गाउने गरे पनि आख्यानको प्राचुर्यका कारण यस विधालाई लोकगाथाको भेद भनेर चिनाउनु पर्ने हुन्छ। धार्मिक खालका श्रोतालाई सुनाउने यो गाथा गाइनेले गाउनुको मुख्य उद्देश्य श्रोताका मनमा भक्ति भाव जागृत गराउनु, आफ्नो गायन कलाको क्षमता प्रदर्शन गरी श्रोताका साँचलाई आफूप्रति सकरात्मक तुल्याउनु अनि आय आर्जन गर्नु हो। धेरै पहिलादेखि गाउँदै आएको यस्तो उद्देश्ययुक्त गाथा गुने पुराना गाइनेहरू अहिले धेरै हराइसके तापनि छुटपुट रूपमा भेटिने पुराना गाइनेले अहिले पनि यसलाई गाएर सुनाउने गर्दछन्। अहिलेका युवा पुस्ताहरूले यसको गायनप्रति चासो नराखेको हुनाले यो गाथा पनि लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेको ।

### (च) चलनचल्लीका गीत

चलनचल्ली शब्द चलन र चल्ली शब्दको योगबाट बनेको छ। चलनचल्ली शब्दमा प्रयुक्त दुईवटा शब्दमध्ये चलनको अर्थ रीति, परम्परा र 'चल्ली'को अर्थ चालू हो। यसका अर्थमा भन्नु हो भने तत्कालीक रीति परम्पराअनुसार गाइने-गीतलाई गन्धर्व जातिले चलनचल्लीका गीत भन्ने गरेको पाइन्छ।

रीति र परम्पराअनुसार गाउँदै आएको गीतलाई चलनचल्लीका गीत भनिन्छ। समाजमा लोकप्रिय रहेका अनि बाह्रै महिना जुनसुकै समयमा पनि गाइने-गीतलाई गाइनेहरू चलनचल्लीका गीत भन्दछन्। उहिलेको चलनअनुसार गाइनेहरूले गाउँघर एवम् सहरबजार जताततै कर्खा, सवाई, रामायण, कृष्णचरित्र आदि जस्ता गीतगाथाहरू सुनाउने गर्थे। यी गीतहरू त्यस समयका चलनचल्लीका गीत थिए भने अचेल दूरदर्शन, सीडी, विद्युतीय सञ्जाल आदिमा सञ्चारित भई समाजमा लोकप्रियता ग्रहण गरेका साथै

विभिन्न सिनेमाका गीतहरू समेतलाई गाइनेहरू आफ्नो जातिको रङ दिएर गाउँछन् र तिनै गीत अहिलेका चलनचल्तीका गीत हुन पुगेका छन्। यी चलनचल्तीका गीतमा एकरूपता भने पाइँदैन। यसप्रकारको गीतमा समयसँगै परिवर्तन पनि आउँदै जान्छ। चलनचल्तीका गीतलाई दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ। ती हुन् विगतका चलनचल्तीका गीत र वर्तमान चलनचल्तीका गीत। विगतका चलनचल्तीका गीत भन्नाले पुरानो समयमा प्रचलनमा रहेका गाइनेहरूले गाउने गीत बुझिन्छ। बाइबाइ मयाँ छड्के सलामी, डाँडै लाग्यो जून, नाम्दी मानचौका, दाइ साइँलो, दुम्ने भन्सार, कर्पुटारे विगतका चलनचल्तीका गीत हुन्। वर्तमान चलनचल्तीका गीत भन्नाले वर्तमान समयमा प्रचलनमा रहेका गाइनेहरूले गाउने गीत भन्ने बुझिन्छ। पूर्वै रमाइलो गीत, सररर पानी घट्टामा, नारी प्रसङ्ग आदि जस्ता गीतहरू वर्तमान चलनचल्तीका गीतहरू हुन्।

चलनचल्तीका गीतहरू आफ्नो गाउँघरदेखि टाडा घुम्न तथा डुलन जाँदा गाइन्छ। गाइनेहरूले यो गीत गाउँ समाजका ठूला बडाहरूको घरैमा गएर गाइने एक प्रकारको गीत हो। गीत गाएर केही रुपियाँ आर्जन गर्ने उद्देश्यले यस्ता गीत गाइन्छ।

बिहान घरबाट सारङ्गी लिएर गीत गाउन हिँड्ने र उसै दिन बेलुका आफ्नो घरमा फर्कने कार्यलाई गाइनेहरू घुम्न जाने भन्दछन्। घुम्न जाँदा पहिल्यै रागहरू गाउने चलन थियो भने अहिले चाहिँ पहिलो घरमा भगवानको भक्तिपरक एउटा गीत वा गाथा गाएर अन्य चलनचल्तीका गीत गाइन्छन्। घुम्न जाँदा गाइने-गीतहरू भक्तिपरक, करूणामूलक, प्रेमपरक, हाँस्यमूलक आदि विभिन्न प्रकारका हुन्छन्। यस्तै प्रकारले गाउने अर्को गीत डुलन जाँदाको गीत हो। घुम्न जाँदाको र डुलन जाँदाको गीतमा कुनै फरक छैन। केवल जाने र आउने समयको मात्र फरक हो। घुम्न जाँदा उसै दिन गएर उसै दिन फर्केर आइन्छ भने डुलन जाँदा उसै दिन घर फर्किँदैन, अर्कोको घरमा वास बसिन्छ। यसरी लामो अवधिसम्म जाने कार्यलाई गाइने जातिले डुलन जाने भन्दछन्।

घुम्न वा डुलन जाँदा गाइनेहरूले लोकगीत एवम् लोकगाथाका साथ चलनचल्तीमा रहेका विविध लोकप्रिय गीतहरू पनि गाउने गर्छन्।

हिजोआज गाउँघरतिर घुम्ने परम्परा छोड्दै गएकाले गाइनेले गाउने यस्ता गीतहरू पनि दुर्लभ हुँदै गइरहेका छन्, केही गाइनेले भने मात्र यस्ता गीत गाउने परम्परालाई जोगाइ राखेका छन्।

### (छ) घटना गीत

गाइने-गीतको अर्को थरी घटना गीतलाई अपराध गीत पनि भनिन्छ। मारपिट, हत्या, दुर्घटना, अपराध आदिलाई विषय बनाएर गाइने जातिद्वारा गाइएको गीतलाई घटना गीत भनिन्छ। समाजमा सूचनाको संवाहक मानिने गाइनेले गाउने गरेका घटना गीत कौतुहलपूर्ण र रोचक हुने गर्छ। यो गीतले मानिसहरूलाई कारुणिक बनाउँछ। केही वर्ष अघिसम्म पनि यस्ता गीतहरू गाइनेहरूले गाउने गरेको पाइन्थ्यो। यस्ता गीतहरू गाइनेले घर, आँगन वा सार्वजनिक ठाउँमा बसेर सारङ्गी बजाउँदै गाउने गर्छन्। गाइनेले गाएको घटना गीत सुनेर श्रोताहरू भावुक भएको देख्न पाइन्थ्यो। 'छोरीले आमा मारेको घटना, 'बाउले छोरी मारेको घटना, 'बिस्नुमाया ठकुनीले छोराछोरी मारेको घटना, मामाले भान्जी मारेको घटना, पाँचथरको परिवारको सामूहिक हत्याकाण्ड, डडेलधुराको हत्याकाण्ड आदि गीतहरू घटना गीतका उदाहरणहरू हुन्। यो गीत एकलै वा दुईजनासम्म गाइनेहरूले गाउने गर्छन्। समाजमा घटित अशुभ तथा शोकका घटनालाई यस प्रकारको गीतमा विषय बनाइएको हुन्छ। विषय सामाजिक भए पनि घटना गीतमा गायकले अनुरोध, विवरण सुझाव दिँदै एउटा श्रद्धाला बनाएका हुन्छन्। जुन श्रद्धालाले गीतलाई प्रभावकारी बनाउँदछ। अहिले यस्ता घटना गीत गाउने परम्परा हराउँदै गएको छ। यसो हुनुको कारण मानिसले सञ्चारको माध्यमबाट विभिन्न प्रकारका



लोकगीतहरू सुन्न थाले अनि समाजमा घटनाहरू पनि असीमित किसिमले घट्न थाले। यसैको परिणास्वरूप गाइनेले गाउने घटनाहरू लोप हुँदै गएका छन्।

### (ज) लाहुरेको सन्देश गीतएवम् बिछोडको गीत

लाहुरेले लडाइँमा गोली लागेर छटपटाइराखेका बेलाको परिस्थितिलाई आफ्नो घरमा पठाएको समाचारलाई मूल विषय बनाएर गाइनेले गाउने गरेको सन्देशमूलक गीत नै लाहुरेको सन्देश गीत हो। विशेष गरेर लाहुरेसित सम्बन्धित स्थलमा बसेर गाइनेहरूले सारङ्गीको माध्यमद्वारा यो गीत गाउने गर्छन्। विश्वमा प्राविधिकरण तथा कारखाना युगको प्रारम्भ हुनुभन्दा धेरै अघि मानिसहरू चिट्ठीद्वारा नै आफूभन्दा टाढा भएका साथीभाई, आफन्त आदिलाई हालखबर सोध्ने र भन्ने गर्थे। यसैगरी आफ्ना घरदेखि टाढिएर बसेका लाहुरेले आफ्ना घरमा चिट्ठीका माध्यमबाट सुःखदुःखका कुरा पठाउने चलन थियो। यस्तो गीत गाएर श्रोताका मनभिन्नका करुण भाव जागृत गराउने र आफूप्रति श्रद्धा उत्पन्न गराई उनीहरूबाट धन आर्जन गर्ने उद्देश्यले गाइने यस्ता गीत पुराना गाइनेहरूले गाउने गरेको पाइन्छ।

लाहुरेको विषय मात्र नभएर यसप्रकारको गीतमा माया गर्ने मान्छे तथा पति विदेश गएर नफर्केपछि एक्लोपनाले सताउँदाको परिस्थितिलाई केन्द्र गरेर पनि गन्धर्वहरूले यसप्रकारको गीत गाएर सुनाउने गरेको पाइन्छ। यसप्रकारको गीतमा करुण भाव जागृत हुनाले गर्दा कतिपय श्रोताहरू भावुक हुने गरेको पाइन्छ। यो गीतको परम्परा धेरै अघिदेखि नै प्रचलनमा रहे तापनि यस गीत परम्परालाई देशव्यापी प्रसिद्ध बनाएर विकास गराउने काम झलकमान गन्धर्वले गरेका हुन्।<sup>७८</sup> झलकमान भन्दा पछिका पुस्ताले यस गीतलाई आफ्नै प्रकारको शैली दिएर गाउने गरेको पाइए तापनि आजका युवा पुस्ताका गन्धर्वहरूले भने यस प्रकारको गीत गाउन छोडिसकेका छन्।

<sup>७८</sup> प्रो कुसुमकार न्यौपानेसँग २७/१२/२०१७ को दिन उनैको वासस्थान पोखरामा लिएको अन्तर्वार्ता

## (झ) हस्यौली गीत

सारङ्गी बजाउँदै श्रोतामा हाँसो उत्पन्न गराउने उद्देश्यले गाइएका गीतहरू गाइनेहरूको हस्यौली गीत हो। यस्ता गीतमा सामाजिक विकृतिलाई हाँसोको माध्यमद्वारा प्रस्तुत गरिन्छ। यस प्रकारको गीतमा समाज सुधारको मूल सन्देश रहेको हुन्छ। गाइनेहरूले यस प्रकारको गीत घर, आँगन साथै हाटबजार, मेलाजात्रा आदि जस्ता सार्वजनिक ठाउँहरूमा गाउने गर्छन्। पश्चिम नेपालमा अहिले पनि यसप्रकारको गीतहरू गाउने चलन रहेको पाइन्छ। यस्ता गीतको विषय मूल रूपमा राजनीति र समाजसँग सम्बन्ध रहेको पाइन्छ।

## चौथो अध्याय

### ४. गाइने-गीतको साहित्यिक अध्ययन

गन्धर्वको गीतलाई पूर्व अध्येयताहरूले विभिन्न आधार लिएर वर्गीकरण गर्दै चर्चा गरेका छन्। यस गीतलाई वर्गीकरण गर्ने क्रममा कुसुमाकर न्यौपानेले बाह्रमासे गीत, पर्व गीत, कर्म गीत र संस्कार गीत गरी पोखरा क्षेत्रमा बसोबासो गर्ने गन्धर्वहरूका चार प्रकारका गीतको वर्गीकरण गरेका छन्। यसरी नै पूर्ण नेपालीले भक्तिसङ्गीत, निर्गुण, आरती, गाथा, राग, संस्कार गीत, मन्त्र, रत्यौली, पर्वकालीन गीत, पूजापाठका गीत, साखी, राष्ट्रिय गीत, घटनाक्रम गीत, कर्खा गरी जम्मा १४ वटा गन्धर्व गीतको वर्गीकरण गरेका छन्। तुलसी दिवसले गन्धर्व गीतलाई वर्गीकरण गर्ने क्रममा लोकनिर्गुण र मङ्गल, कर्खाहरू, लोकरामायण, कृष्णचरित्र र स्वस्थानी, तीज र तिहारका लोकगीत गाथाहरू, घटना र लोककविताहरू, हस्यौली र चलनचल्तीका लोकगीतहरू गरी छ प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन्। प्रस्तुत शोधमा यिनै लोकगीतका अध्येयताहरूले गरेका गन्धर्व गीतको वर्गीकरण र लोकगीतका तत्त्वगत आधारलाई केन्द्र गरेर गाइने-गीतको विश्लेषणात्मक अध्ययन निम्नलिखित प्रकारले गरिएको छ-

४.१ प्रार्थना एवम् धार्मिक गीत

४.२ संस्कार गीत

४.३ पर्व गीत

४.४ बाह्रमासा गीत

४.५ नृत्यगीत एवम् गाथागीत

४.६ चलनचल्तीका गीत

४.७ घटना गीत

४.८ बिछोड एवम् लोहुरेको सन्देश गीत

४.९ हस्यौली गीत

गाइने-गीतको उपर्युक्त वर्गीकरणलाई अघिल्लो अध्यायमा पनि चर्चा गरिएको हुनाले यस अध्यायमा गाइने-गीतको वर्गीकरणअन्तर्गत राखिएका गीतहरूको मात्र अध्ययन गरिएको छ।

४.१. प्रार्थना अथवा धार्मिक गीत

४.१.१ आरती गीत

आरती गीत सन्ध्याकालमा शङ्ख घण्टी बजेपछि गाइन्छ। यस गीतलाई आरती गीत, सन्जे आरती गीत, भैरमको आरती पनि भनिन्छ।<sup>७९</sup> यस गीत र सन्जे आरती गीतको गायन समय र विषयवस्तुमा मेल देखिएकाले यस आरती गीतसित सम्बन्धित पृष्ठभूमि सन्जे आरती गीतमा पनि पाइन्छ। यस्तो गीत गाउनाले घरमा भूतप्रेतले बास गर्दैन अनि रोग व्याधीले पनि आक्रमण गर्दैन भन्ने विश्वास राखिन्छ।

आरती गीतको पाठ यसप्रकार रहेको छ-

*‘आहा! तम् न ननै हरि...*

*सन्ज्यान परिगए प्रभुजी दिन अवस्थालाई भल*

*जगत्र द्रिपक तेल*

*जगत्र द्रिपक तेल...*

*जसका घरम् पनि सुलच्छिनी नारी*

---

<sup>७९</sup> लालबहादुर गन्धर्वसँग २५/१२/२०१७ को दिन उनैको वासस्थान सुदूर पश्चिम नेपालको हेमजा भन्ने ठाउँमा लिएको अन्तर्वार्ता

भला दिन-दिन अमृतै बोल

तम् न ननै हरि...

आहा! तम् न ननै हरि...

आहा! हो...हो<sup>७९</sup>

### (क) कथ्य एवम् भाव

विषयवस्तुका आधारमा हेर्दा आरती गीतमा देवीदेवताको पूजा गर्नुपर्छ, ठूलाबडाको सङ्गत गर्नुपर्छ र ठूलाबडा मानिसको सङ्गत गर्नाले आफ्नो आचार व्यवहारमा सकरात्मक परिवर्तन आउँछ भन्ने भाव भएको पाइन्छ।

प्रस्तुत गीतमा मानिस भएर जन्म लिएपछि लोभ पनि गर्नु हुँदैन भन्ने सन्देश रहेको छ। मानिसको जन्म हुँदा केही नलिई यस संसारमा आएका हुन्छन् र मृत्यु हुँदा पनि केही धन नलिई जानुपर्छ। त्यसैले बाचुञ्जेल धनको लोभ गर्नु हुँदैन। मनुष्यले सदैव उदार भावको उजागर गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश पनि गीतमा रहेको छ। यसका साथै गीतमा नेपाली समाजमा बुहारीको अस्तित्वलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ। बुहारी लक्ष्मणकी छ भन्ने परिवार सुःखमय हुन्छ साथै घरको सही अर्थ लाग्छ भन्ने सन्देश पनि पाइन्छ।

हे राम ! ठूला वृच्छेका पनि किमिरि छायाँ

साना वृच्छेका अन्त्य न पाएँ

मन्टै काट प्रभु दुधका आँसु

भिन्न पखेटा बाहिर मासु

---

<sup>७९</sup> लालबहादुर गन्धर्व र गोविन्द गन्धर्वसँग २६/१२/२०१७ को दिन उनैको वासस्थान हेमजामा लिएको अन्तर्वार्ता

उपर्युक्त पङ्क्तिको अर्थ यसप्रकार रहेको छ-

ठूला बढासँग लागे गुवापान, सानासँग लागे नाक कान भने झैं सङ्गत गुणाको फल भन्ने भनाइसँग यस पङ्क्तिमा ठुलो रूख मुनि ओत लागेको छ भने पानीले भिर्जिँदैन। त्यसरी नै सङ्गत पनि ठूलै मान्छेको गर्नुपर्छ। मनुष्यले आफू भन्दा सानाको सङ्गत गर्नु हुँदैन। सानाको सङ्गत गर्नाले सामाजिक स्तर घट्छ साथै हरेक मोडमा हार मिल्छ भन्ने भाव तथा सन्देश अभिव्यक्त पाइन्छ।

साँचिल्ला भैरम् तिमि सरन तुमारा

रोगबेध करिलेउ सँगार हो.....

साँचिल्ला भैरम् सरन तुमारा

रोगबेध करिलेउ सँगार राम् नि.....

उपर्युक्त पङ्क्तिको अर्थ यसप्रकार रहेको छ-

उपदेशमूलक भावलाई स्वर र लय मिलाएर अभिव्यक्ति दिइएको प्रस्तुत गीतमा साँचिल्ला भैरव देवतालाई आफ्नो रक्षा गरिदिने विन्ति गरिएको छ। साँचिल्ला भैरव देवताको स्तुति एवम् आराधना गरिएको यस पङ्क्तिलाई साँचिल्ला भैरव स्तुति पनि भनिन्छ।

हामी त गरम् प्रभु भैरम्की आसा

निरधारा पानीको बा...स राम.....

हामी त गरम् प्रभु भैरम् की आस

निरधारा पानीको बा..स राम.....

भेक र भेक र अबधुतको वर्णन

हजुरमा आयौं नि पिछ्या परन् हो.....

साँचिल्ला भैरम् सरन तुमारा

रोगबेध करिलेउ सँगर राम नी

यस पङ्क्तिमा निम्नलिखित अर्थ रहेको छ-

हिन्दू धर्मशास्त्र अनुसार तेत्तीस कोटि देवीदेवता रहेका छन्। गन्धर्वहरूले ती सबै तेत्तीस कोटि देवताकै आराधना तथा स्तुति गर्दै आइरहेका छन्। निम्नलिखित पङ्क्तिमा तेत्तीस कोटि देवताकै स्मरण गर्दै भैरमको शरणमा आएको भन्ने भाव पाइन्छ र रोग, कष्ट आदिबाट सदैव रक्षा गरिदिने निवेदन गरिएको पाइन्छ।

हे राम! रामगीता, रत्नगीता, पान्डव गीता पढेम्

भगवत गीता रथ लियो भक्त राम्....

रामगीता, रत्नगीता, पान्डव गीता पढेम्

भगवत गीता रथ लियो भक्त राम्.....”

पुर्व, पश्चिम, उत्तर, दच्छिन चारै दिशा डुल्चु

रच्छे गर तेत्तीस कोटि देवता हो

साँचिल्ला भैरम् सरन तुमारा

रोगबेध करिलेउ सगर राम नी

अर्थात् गन्धर्वहरूले विभिन्न थरीका गीता पढेका छन् भन्ने जानकारी पनि प्रस्तुत गीतद्वारा भन्न सकिन्छ। ती गीताको अर्थलाई गन्धर्वहरूले चिन्तन मनन गरेर आफ्नो जीवनमा अनुसरण गरेका छन्। गन्धर्वहरू घुम्न जाँदाको गीत, डुल्न जाँदाको गीत आदि गाउँदै पहाड, मदेश, उकालो, ओहालो गर्दै देशको चारै दिशामा घुम्ने गर्छन्। त्यसैले यस्तो यात्रा गर्दा तेत्तीस कोटि देवताले सदैव रक्षा गरून् साथै साँचिल्ला भैरम् हाम्रा सबैभन्दा नजिकका देवता हुन् त्यसैले यिनै देवताले सदैव हाम्रो रक्षा गरून् भन्ने भाव पाइन्छ। त्यसैले हामी गन्धर्वहरू परम्परागत रूपमा भैरमको पूजा गर्दै आइरहेका छौं भन्ने अर्थ यस पङ्क्तिमा लगाइएको छ।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

पाँच पद्यांशमा संरचित प्रस्तुत आरती गीतमा ६७ वटा पङ्क्ति रहेका छन्। पहिलो पद्यांशमा १६ पङ्क्ति, दोस्रो र तेस्रो पद्यांशमा ७ पङ्क्ति, चौथो पद्यांशमा ५ पङ्क्ति, पाँचौं पद्यांशमा १८ पङ्क्ति र छैटौं पद्यांशमा १४ पङ्क्तिमा प्रस्तुत गीत संरचित भएको पाइन्छ।

### (ग) लय र भाका

द्रुत गतिमा गाइने आरती गीत नेपालको पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा प्रचलित रहेको पाइन्छ। प्रस्तुत गीतको पहिलो पद्यांशमा १६औं पङ्क्तिमा विश्राम रहेको छ। दोस्रो र तेस्रो पद्यांशमा ७औं पङ्क्तिमा विश्राम पाइन्छ। चौथो पद्यांशको ५औं पङ्क्तिमा गीतको विश्राम रहेको छ। यसैगरी पाँचौं पद्यांशमा १८औं पङ्क्ति र छैटौं पद्यांशमा १४औं पङ्क्तिमा गीतको विश्राम रहेको पाइन्छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

स्थायी, अन्तरा र थेगोको प्रयोग भएको प्रस्तुत सन्जे आरती गीतमा 'आहा! तम ननै हरि, भन्ने स्थायी बोलबाट गीत सुरु भएको छ भने 'आहा! राम हो जस्तो स्थायी मा गीतको अन्त भएको पाइन्छ। यसरी नै 'आहा हो, भन्ने थेगोको प्रयोग प्रस्तुत आरती गीतमा रहेको पाइन्छ। द्रुत गतिमा गाइएको यस प्रार्थना गीतमा स्थायीलाई पुष्टि गर्ने क्रममा ६ पल्ट अन्तराको प्रयोग भएको पाइन्छ।

### (ङ) भाषाशैली

प्रस्तुत आरती गीतमा पश्चिम नेपालको हेमजा, महाकाली अञ्चल र त्यस अञ्चलका छेउछाउका क्षेत्रमा प्रचलित नेपाली भाषिकाको प्रयोग पाइन्छ। यस गीतमा थिएम्, भएम्, करिलेऊ, हिरिदये, गुनिजन आदि जस्ता स्थानीय लोकबोलीको प्रयोगका साथै तुमारा,



सरन, की आदि जस्ता हिन्दी शब्द र विभक्तिको पनि प्रयोग गरिएको छ। गीतमा कतिपय शब्द जस्तै 'तम न ननै हरि', 'पुपागत्र', 'साँचिल्ला' जस्ता अर्थहीन शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ।

#### ४.१.२ बेलौल गीत

गन्धर्व जातिले गाउने र बजाउने प्रमुख गीतको नाम बेलौल गीत हो। बेलौल गीतलाई विलावल गीत पनि भनिएको पाइन्छ। यस गीतको गायन वादनमा एकरूपता पाइँदैन। कसैले यस गीतको गायन तथा वादन गर्ने समय बिहानको रिमरिम उज्यालो भएपछि हो भनेका छन् भने कसैले बिहान ६ बजेदेखि १० बजेसम्मको अवधिमा बेलौल गीत गाउनुपर्छ भनेका छन्। शास्त्रीय सङ्गीतका विभिन्न भेदहरूमध्ये एउटा भेदको नाम विलावल गीत हो। यमनी विलावल गीत, अल्हैया विलावल गीत, देवगिरी विलावल गरी विलावल गीतका विभिन्न तीन भेद रहेका छन्। यीमध्ये यमनी विलावल गायन वादनको समय दिनको पहिलो प्रहर हो। यस्तै गीत अल्हैया विलावल गाउने बजाउने समय प्रातः काल हो।

बेलौल गीतको पाठ यस प्रकार छ-

'तमु नाइ.....

ननहरि ननहुँ.....

आइ बरिया पनि की.....

एकु नाम लिम् पनि की परमेश्वरीको

दुतिया र नाई कोई कोई दुतिया र नाई

भगती मगती जपम् सिरी राजरामचन्द्र की

आहै! दिनदिन मच्छे मुक्ति भला पाम् शिवगोविन्द तम् न

ननहरि .....

आहे राम नि<sup>५०</sup>

(क) कथ्य एवम् भाव

प्रस्तुत बेलौल गीतमा धार्मिक पक्षलाई विषय बनाइएको पाइन्छ। यस गीतको आदिदेखि अन्त्यसम्म हिन्दूधर्मसित सम्बन्धित गङ्गा देवी, तीर्थस्थल, देवीदेवता, गङ्गा नदी आदि प्रसङ्गरू आएका छन्। आफूले गरेको पाप र आफूले भोग्न परेको कष्टमोचनका निम्ति सर्वप्रथम काशीमा स्थित गङ्गामा स्नान गरेर मुक्त बनेको, गयामा गई गङ्गा स्नान गरेको आदि कुरा बाइसौं पङ्क्तिमा गरिएको छ। यसरी गङ्गा स्नान गर्नुका साथै काशी, गया, गोदावरी, दामोदरकुण्ड, वैद्यनाथ, ठाकुरद्वारी लगायतका तीर्थस्थलमा भ्रमण गरेर तीर्थस्थलहरूमा शिव, हरि, नारायण, गोविन्द, परमेश्वरी आदि देवदेवीको दर्शन गरेको वर्णन गीतमा रहेको छ। यसरी विभिन्न तीर्थस्थलमा गएर गङ्गाको स्नान, देवीदेवता दर्शन गरेकाले आफ्नो पाप मोचन र यो जीवनको कष्टबाट मुक्ति पाँऊ भनी भगवानसँग प्रार्थना गरिएको छ। यसरी बेलौल गीतसित सम्बन्धित यस गीतमा नेपाली मूलका हिन्दू धर्मावलम्बीहरूले गर्ने तीर्थव्रतको झल्को देखाइएकोले धार्मिक, आध्यात्मिक, भक्तिभावपरक गीत मान्न सकिन्छ।

धर्म पक्षलाई विषय बनाई गाईएको यस गीतमा नेपाली समाजसँग सम्बन्धित लोकसंस्कृति र लोकविश्वासलाई समेत झल्काइएको छ। हिन्दू धर्म मान्ने नेपालीहरूमा आफूलाई पाप र जीवनको कष्टबाट मुक्त गराउन विभिन्न देवदेवीको दर्शन, आराधना गर्ने अनि विभिन्न तीर्थस्थलहरूमा गई स्नान गरेर भगवानको दर्शन गर्ने, आशीर्वाद लिने आस्था, विश्वास रहेको पाइन्छ।

---

<sup>५०</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ २७७

### (ख) आयाम एवम् संरचना

आठ पद्यांशमा संरचित प्रस्तुत बेलौल गीतमा ६२ वटा पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। पहिलो पद्यांश, तेस्रो पद्यांश, चौथो पद्यांश, पाँचौं पद्यांश, सातौं पद्यांश र आठौं पद्यांशमा ९ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ भने दोस्रो पद्यांशमा ३ र छैटौं पद्यांशमा ५ वटा पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। गीतको ९औं, १२औं, २१औं, ३०औं, ३९औं, ४४औं, ५३औं र ६२औं पङ्क्ति गरी यस गीतको आठ ठाउँमा विश्राम तथा यति रहेको पाइन्छ।

### (ग) लय र भाका

प्रस्तुत बेलौल गीत लामो लयमा उच्च स्वर निकालेर गाइएको पाइन्छ। प्रत्येक पद्यांशको विश्रामपछि आरम्भमा चर्को स्वरमा लामो लय त्यसपछिका पङ्क्तिहरूलाई मध्यम खालको स्वर र त्यसपछि मधुरो स्वर र लामो लयमा गाइएको पाइन्छ। यसैकारण यस गीतमा द्रुत, मध्यम र विलम्बन सबै प्रकारको गति पाइन्छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

प्रस्तुत बेलौल गीतमा स्थायी भाव नरहेको देखिए तापनि अन्तरामा हिन्दू धर्ममा ईश्वरको आराधना गर्नाले सबै प्रकारको पापबाट मुक्ति पाइन्छ भन्ने भाव विस्तार गरिएको छ। यस गीतमा *तमु नाइ,आहै !राम नी* जस्ता पदावली स्तरीय थेगोको प्रयोग भएको पाइन्छ। आठ पद्यांशमा अन्तरा गाइएको छ भने आठ ठाउँमा थेगोको प्रयोग भएको पाइन्छ।

### (ङ) भाषाशैली

यस बेलौल गीतमा तीर्थस्थल तथा देवीदेवताको स्थलमा गई तीर्थव्रत गरेको वर्णन छ। स्तुतिमा विभिन्न शब्दहरूको प्रशस्त पुनारावृत्ति भएको छ। *गया, गङ्गा, गोदावरी, दामोदरकुण्ड, मछिन्द्रनाथ* जस्ता तीर्थस्थलमा गई स्नान ध्यान गरेको प्रसङ्ग रहेकाले यस

गीतमा परिधीय आन्तरिक दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ। तीर्थस्थलको वर्णन गरेको हुँदा यस गीतमा वर्णनात्मक सरल शैलीको प्रयोग भएको भेटिन्छ।

बेलौल गीतमा तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र देशज जस्ता शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ। प्रस्तुत गीतमा *परमेश्वरी, मुक्ति, गङ्गा, प्रभु, हस्तगमन, गया* जस्ता संस्कृत तत्सम शब्दहरू, *एकु, दुतिया, भगती, सिरी, सर्व र पाप, उकपहरामा, तपहस्से, तिरिथ* जस्ता तद्भव शब्द रहेको छ। यसैगरी *तमु, भला, काएका* जस्ता हिन्दी शब्द, *लिम्, जपम्, पाम्* जस्ता स्थानीय लोकबोलीका शब्दहरूको प्रयोग पनि यस गीतमा गरिएको छ। यस्ता शब्दहरूमा पनि संस्कृत, हिन्दी, देशज शब्दका बढी प्रयोग पाइन्छ। कतिपय ठाउँमा *तमुनाइ, ननहरिननहूँ, आइबरिया* जस्ता अर्थ लगाउन नसकिने शब्दहरू पनि प्रयोग भएको छ।

गन्धर्व जातिले गाउने यस गीतलाई प्रातः कालमा मात्र गाइनु, धार्मिक विषयवस्तु, कही छन्दोबद्ध र कही छन्दविहीन स्वतन्त्र संरचना रहेको, तद्भव शब्दको बढी प्रयोग गरिएको, परिधीय आत्मपरक एवम् वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग रहेको यस गीतका विशेषता हुन्। गन्धर्वले गाउने बेलौल गीत आज लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेको छ।

### ४.१.३ धनसिरी गीत

गन्धर्व जातिले गाउने र बजाउने एक प्रकारको गीतको नाम धनसिरी गीत हो। 'पूर्ण नेपाली अनुसार 'यस गीतको गायनवादन समय बिहान १० बजीदेखि १२ बजीसम्मको अवधि हो भनेका छन् भने खिमबहादुर गन्धर्वले बिहान ८ बजीदेखि १० बजीसम्मको समय हो भनेका छन्। वीर रसपूर्ण यस गीत दिउँसो गाइन्छ। यो धनसिरी गीत शास्त्रीय सङ्गीतको धनाश्री रागसँग मेल खाने देखिएको छ। यस्तै गीत पुरिया धनाश्रीको गायन समय दिनको चौथो प्रहर अर्थात् सन्ध्याकाल हो भनी भनिएको छ'<sup>५१</sup> यसरी हेर्दा गन्धर्व

<sup>५१</sup> पूर्ववत्, पृ ११९

जातिले गाउने बजाउने धनसिरी गीत शास्त्रीय सङ्गीतको धनाश्री रागको नामसँग मेल खाने देखिए पनि यस गीतको मौलिक पक्ष र विशेषता बेग्ला बैग्लै छन्।

यस धनसिरी गीतसित सम्बन्धित गीतको पाठ यस प्रकार छ :

‘आहा!

त कृस्नमुरली सुदर्शनधारी

मुरली बजौनी तिमि काँ छौ ?

कृस्नमुरली सुदर्शनधारी

मुरली बजौनी प्रभु काँ छौ ?.....

अबरिया

मध्ये राति नि प्रभु ! मथुरा छोडी

बासुदेबको बन्दन तोडी.....

मध्ये राति नि मथुरा छोडी

बासुदेबको बन्दन तोडी.....

बर्खाको बाढी नि चरनले मारी

जमुना घटाउनी तिमि कहाँ छौ?.....

कृस्नमुरली.....सुदर्शनधारी

मुरली बजौनी प्रभु काँ छौ?<sup>५२</sup>

**(क) कथ्य एवम् भाव**

धनसिरी गीतमा पौराणिक विषयवस्तु रहेको छ। श्रीमद्भागवत महापुराणमा वर्णित भगवान कृष्णको जीवनलीलामा आधारित यस धनसिरी गीतमा भगवान कृष्णले गरेका चमत्कारपूर्ण लीला क्रीडाको वर्णन गरिएको छ। आयाम एवम् संरचनाका दृष्टिले मझौला

<sup>५२</sup> प्रो कुसुमाकर न्यौपानेसँग २७/१२/२०१७ को दिन उनैको वासस्थान पोखरामा लिएको अन्तर्वार्ता

आयामको यस गीतमा भगवान कृष्ण, वासुदेव, पुतना, भक्तसुदामा, कंश, द्रुपद जस्ता पौराणिक पात्र र तिनीहरूसित सम्बन्धित पौराणिक घटनाको स्मरण गरिएको छ। ती घटनाहरू भगवान श्रीकृष्णको जन्मदेखि उनको बाल्यकाल, अन्याय विरुद्ध उनको प्रतिक्रिया, दुःखीप्रति रक्षाको भाव, घोर कष्टबाट उद्धार कार्य गरेका विभिन्न प्रसङ्गहरूसित सम्बन्धित छन्। भगवानश्री कृष्णको जन्म कंशको बन्दीगृहमा भए पनि उनको अदम्य शक्ति र चमत्कारले बन्दीगृहको ढोका खुलेको र सबै मुक्त बन्न सकेको घटनालाई यस गीतको ६ देखि ९ पङ्क्तिमा अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ। वासुदेवद्वारा श्री कृष्णलाई गोकुल पुन्याउँदा बाटामा पर्ने जमुना नदीको पानी कृष्णका पाऊले स्पर्श गरेपछि जमुनाको पानीको तिब्र बहाउ शान्त बनेको कुरा १०औं देखि १२औं पङ्क्तिमा व्यक्त गरिएको पाइन्छ। श्री कृष्णले पुतनाको स्तनपान गर्दा वेशधारी पुतनाले राक्षसनीको रूप लिएको र कृष्णबाट उसको मृत्यु भएको कुरा १९औं पङ्क्तिदेखि २०औं पङ्क्तिमा रहेको छ। स्तनपान गर्ने निउँमा पुतना मारेको चर्चा पनि गीतको १९औं - २०औं पङ्क्तिमा रहेको छ। कृष्णले आफ्ना प्रिय मात्रि सुदामाले ल्याइदिएका कौशल कनिका ग्रहण गरेको, कौरवहरूले पाण्डवहरूप्रति गरेको अत्यचारमा पाण्डवहरूकै सारथी भएर हिडेको आदि कुरा ४१औं पङ्क्तिमा रहेको छ। यसरी आफ्ना भक्तहरूको रक्षा गर्ने यी कृष्ण भगवान कहाँ छन् भनी प्रश्न गर्दै भगवान श्री कृष्णको स्तुति, गुणगान एवम् प्रार्थना गरिएको पाइन्छ।

भगवान कृष्णको यस्तो उद्धारक एवम् क्रान्तिकारी जीवनको वर्णन गर्ने क्रममा राम्रो काम गर्ने उपकारी व्यक्तिको सधैं खोजी भइरहेको हुन्छ भन्ने सन्देश पनि यस गीतमा गुञ्जित भएको छ।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

मझौला आकारमा संरचित प्रस्तुत धनसिरी गीतमा आठ पद्यांश र जम्मा ६४ वटा पङ्क्तिहरू रहेका छन्। यस गीतमा प्रत्येक पद्यांशको ५औँ, १४औँ, २३औँ, ३२औँ, ४१औँ, ५०औँ, ५९औँ र ६४औँ पङ्क्ति गरी जम्मा आठ ठाउँमा विश्राम रहेको पाइन्छ। तेस्रो पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको यस गीतमा अन्त्यानुप्रास अलङ्कार रहेको छ। आलङ्कारिक शब्द र हरफहरूले गीतको गीति संरचना साङ्गीतिक बन्न पुगेको छ।

### (ग) लय र भाका

सवाई छन्दमा रचिएको धनसिरी गीतको आरम्भ *आहा !* शब्दबाट भएको छ। ६४ पङ्क्तिमा रचित यस गीतमा *मुरली बजौंनी प्रभु कहाँ छौं?... भनी प्रश्न गर्दै विश्राम* लिएको पाइन्छ। गीतमा गुञ्जित *मुरली बजौंनी प्रभु कहाँ छौं?... पदावली* नै यस गीतको यति रहेको छ। छिटो छिटो गाइने हुनाले यस गीतलाई द्रुत गति रहेको गीत भन्न सकिन्छ।

उच्च स्वर निकालेर गाइएको यस गीतको आरम्भमा सारङ्गीको धुन बजाएपछि *आहा त* भन्ने थेंगो चर्को स्वरमा लय घुमाएर गाइन्छ। त्यसपछि स्थायी र अन्तरा वा पद्यांशहरू गाइने चलन रहेको पाइन्छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेंगो

सवाई छन्दमा रचित यस गीतको पहिलो पद्यांशको ५औँ पङ्क्ति र दोस्रो पद्यांशको ६औँ पङ्क्तिमा विश्राम पाइन्छ भने प्रत्येक अन्तराको ६औँ अनि ७औँ पङ्क्तिमा विश्राम रहेको पाइन्छ। यी बाहेक गायन सहजताको लागि स्थायी र अन्तरा दुवैमा अक्षरसङ्ख्या अवस्थानुसार घटाउने बढाउने गरेको पाइन्छ। *कृस्नमुरली सुदर्शनधारी, मुरली बजौंनी प्रभु कहाँ छौं?* भन्ने पङ्क्ति गीतको स्थायी भाव रहेको यस गीतमा ८ पल्ट अन्तराको

गाइएको छ। प्रस्तुत गीतमा *आहा, अबरिया* जस्ता थेगो छ ६ पल्ट प्रयोग भएको पाइन्छ।

### (ड) भाषाशैली

वर्णनात्मक शैलीमा रचिएको धनसिरी गीतका पङ्क्तिका अन्त्यमा आएका *तोडी, छोडी, फगत, रगत, आयौं, ल्यायौं, खायौं, धारी, मारी, रखवारी* जस्ता शब्दहरूको प्रयोगबाट यो गीत अन्त्यानुप्रास अलङ्कारले सजिएको भन्न सकिन्छ। कंशलाई पापको भारी भन्दै गरिएको वर्णनले पनि आलङ्कारिक अभिव्यक्तिमा तीव्र प्रभावकारी भाव दिएको पाइन्छ।

यस धनसिरी गीतमा तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र देशज गरी चार प्रकारका शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। *सुदर्शनधारी, मुरली, समस्त, महाभारत, शास्त्र, भाग्य* जस्ता तत्सम शब्दहरूको प्रयोग छ भने *कृष्णमुरली, प्रभु, मध्ये, बर्खा, जमुना, बालक, छकित, रगत, छिनमा, भगती, मुठी, गोबर्धन, सत्तेअसत्ते* जस्ता तद्भव शब्दहरूको बहुलता पनि पाइन्छ। आगन्तुक शब्दअन्तर्गत *तोडी, रखवारी, झुपडी* जस्ता हिन्दी शब्दको प्रयोग भेटिन्छ। यीमध्ये पनि गन्धर्व जातिले *बजौनी, आहा त, छकितै, देखौनी, सुजाउनी, हुन्च, देखाउँचन्* जस्ता शब्दहरू र स्थानीय भाषा, लोकबोलीका ठेट झर्रा शब्दहरूको प्रयोग गरेर यस गीतलाई बढी आकर्षक एवम् मौलिक बनाउने प्रयत्न गरिएको पाइन्छ।

यसप्रकार गन्धर्व जातिले गाउने धनसिरी गीतमा श्री कृष्णलाई आफ्नो आराध्यका रूपमा आलम्बन बनाएर उनको भक्तिआराधना, स्तुति, गुणगान, भजन कीर्तनको जस्तो शैलीमा ढालेर रचिएकाले यस गीतको आफ्नै किसिमको विशेषता छ भन्न सकिन्छ। पौराणिक विषयवस्तु समाजसुधार संस्कारको आन्तरिक सन्देश, मझौला आयामको संरचना, तेस्रो पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग, वर्णनात्मक शैली एवम् माधुर्य गुण, तत्सम, तद्भव एवम् स्थानीय लोकभाषाको प्रयोग यस गीतका विशेषता बनेर देखापरेको छ।



#### ४.१.४ रामकली गीत

दिउँसोको समयमा गाउनु, गन्धर्व जातिमा मात्र प्रचलित हुनु, धार्मिक एवम् पौराणिक पक्षलाई विषयबद्ध गर्नु, गद्य कविताको संरचना हुनु, वैभव विलासको निरर्थकतालाई देखाउनु, करुण रसयुक्त हुनु, मझौला आकारको गद्य संरचना हुनु, थैगोको प्रयोग हुनु, गद्य लयको प्रयोग हुनु, तद्भव शब्दको बहुलता हुनु आदिलाई यस गीतको विशेषता मान्न सकिन्छ। यस गीतमा विशेष गरी राम, कृष्ण, विष्णु, देवी आदि देवी देवताको स्तुति गरिन्छ। पहिल्यैको समयमा रामकली गीत लोकसमाजमा प्रचलित रहेको पाइए तापनि वर्तमान समयमा गन्धर्वहरू अन्य व्यवसाय र पेसातिर लोगेका हुनाले यो लोप हुने अवस्थामा रहेको देखिन्छ।

रामकली गीतको पाठ यसप्रकार छ-

‘अबरिया तई

धनधरती

धनधरती साथैमा जानी नाई.....

राज प्रभु !.....

यो धरती साथैम जानी नाई राम हो.....

अबरिया तई

सत्ते जुगमा भएका त

सत्ते जुगमा भएका त

हिरन्यकसेप भए १ राज नी.....

सत्ते नि जुगमा नि भएका र.....

हिरन्यकसेप भए १ राज नी.....

चारै जुगको भयो सही राम् हो.....

असदल, गज दल प्रभु

बहुदलै बढ्यो नी.....

एकु दलसँग साथै जानी नाई.....

राज प्रभु! .....

यो धरती साथैमा जानी नाही.....

राम हो !<sup>८३</sup>.....

### (क) कथ्य एवम् भाव

रामकली गीतमा सम्पत्ति तथा वैभवको अस्थिरतालाई विषयबद्ध गरिएको छ। यसलाई स्पष्ट पार्न पौराणिक आयाम एवम् संरचनाको आधार लिइएको छ। चारवटा युगमध्ये सत्ये युगमा हिरण्यकश्यप राजा भएको कुरा ६औं देखि ११औं पङ्क्तिमा गरिएको छ। उनीसँग हात्ती, घोडा, मान्छेका दल थिए भन्ने कुरा १३औं देखि १८औं पङ्क्तिमा रहेको छ। मरेपछि सम्पूर्ण ऐश्वर्य-वैभव छोडेर जानुपर्ने अभीष्ट पनि गीतमा अभिव्यक्त पाइन्छ।

त्रेतायुगमा राक्षसराज रावणले सुनैसुनको कञ्चन दरबार बनाएको चर्चा पनि गीतमा रहेको पाइन्छ। द्वापर युगमा दुर्योधन राजा भए। दुर्योधनले सम्पत्ति प्रशस्त पाए। छोरा, नाति, ऐश्वर्य, वैभव र हैकमले सम्पन्न भए। यस्तो वैभव भोगेर पनि मरेपछि यो सम्पत्ति लान त परै जावोस् उनको नाममा बत्तीसमेत बालिदिने कोही भएनन्। मृत्युपछि उनले यो सम्पत्ति यही छोडेर जानुपन्थो। यसै युगमा कृष्ण राजा भए। कंसलाई कृष्णले मारे। कंसले आफ्नो सबै वैभव यही छोडेर जानुपन्थो। त्यसपछि गोकुलमा कृष्णको जयजयकार भयो तर उनले पनि यो वैभव लान पाएनन्। सम्पत्ति तथा वैभव अस्थिर हुन्छ भन्ने आशय रहेकोको यस गीतमा वैभव, सुःख, सम्पत्तिलाई अस्थायी मानिएको छ। मरेपछि

---

<sup>८३</sup> गोविन्दबहादुर गन्धर्वसँग २५/१२/२०१७ को दिन उनैको वासस्थान सुदूर पश्चिम नेपालको हेमजामा लिएको अन्तर्वार्ता

यी सबै यही छाडी जानुपर्छ भन्ने भाव व्यक्त भएको यस गीतले वैभव, सुःख, सम्पत्तिलाई स्थायी सम्झेर घमण्ड गर्नु व्यर्थ छ भन्ने सन्देश दिइएको पाइन्छ।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

यो गीत बिहान दस बजीदेखि दिउँसोको बाह/एक बजीसम्म गाइन्छ। मझौला आकारको प्रस्तुत रामकली गीतमा छ वटा पद्यांशका साथै ६१ वटा पङ्क्तिहरू रहेका छन्। ५औं, १८औं, ३०औं, ४३औं, ५६औं, ६९औं पङ्क्तिहरू गरी यस गीत गाउँदा ६ ठाउँ विश्राम लिएको पाइन्छ।

### (ग) लय र भाका

रामकली गीत शीर्षक भएको प्रस्तुत गीत गद्य लयमा रचिएको छ। ढिलो लयका साथ उच्च र मध्यम स्वरमा गाइने यस गीतलाई गन्धर्वहरूले आफ्नो इच्छाअनुसार लय र भाकालाई लम्बाउने र छोट्याउने गर्दछन्। 'यो धरती साथैमा जानी नाई' भन्ने स्थायी यस गीतमा पटक पटक दोहोरिएको छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

रामकली गीत *अबरिया तई* पदावलीबाट सुरु भएको छ। *राजा प्रभु र यो धरती साथैमा जानी नाई* यी दुई पङ्क्ति गीतको मूल स्थायी बोल हो। यही स्थायीलाई वर्णन गर्ने क्रममा ६ पद्यांशमा अन्तरा गाइएको छ। अन्तरामा रामको गुणगान गरिएको छ। छवटा पद्यांश रहेको यस गीतमा *अबरिया तई, अबरिया* थेगोको रूपमा प्रयोग भएको छ। यी दुवै पदस्तरीय थेगो हुन्। यस गीतमा '*अबरिया तई* थेगो दुईपल्ट र '*अबरिया* थेगो तीनपल्ट प्रयोग भएको पाइन्छ।

## (ड) भाषाशैली

सारङ्गीबाट स्वर गुञ्जित हुँदा करूण भाव जागृत गराउने यस रामकली गीतमा *हिरण्यकश्यप, रावण, दुर्योधन, कृष्ण* जस्ता तेस्रो पुरुषको वर्णन गरिएकाले यसलाई तेस्रो पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको गीत मानिन्छ। विभिन्न युगमा राजा बनेर सम्पतिमा आनन्द लिएका ती राजाहरूको वर्णनमा केन्द्रित यस गीतमा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको देखिन्छ।

*त, नाई, को, नि, नाहि* जस्ता अन्त्यानुप्रासको नजीक पुग्न खोजेका यी शब्दहरूले सारङ्गीको धुन र गन्धर्वले गाउने यस गीतको स्वरले आफैँमा साङ्गीतिक उचाई प्राप्त गरेको छ। सम्पतिको अर्थहीनतालाई करूण भावको जलप दिएर यस गीतलाई कारुणिक तुल्याईदिएको छ।

प्रस्तुत रामकली गीतमा तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र देशज गरी चार प्रकारका शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ। *गजदल, प्रभु* जस्ता तत्सम शब्दको प्रयोग भए पनि यस्ता शब्दको प्रयोग न्यून रहेको पाइन्छ। यस्ता शब्दबाहेक संस्कृत, हिन्दी, नेपाली आदि भाषाका शब्दहरूलाई तद्भवकृत तुल्याएर प्रयोग गरेका देखिन्छ। तद्भव शब्द अन्तर्गत *धनधरती, सत्ते, जुगमा, हरण्यकश्यप, राम, असदल, बहुदलै, त्रिथे जुगमा, रामण, कन्चन, दोपर जुगमा, दुर्जोधन, लच्छिमी, कलिजुगमा, कृस्न, कौसको, विध्वम्स* जस्ता संस्कृत तत्सम शब्दहरू, *नाई, साथ, धरायौं* जस्ता हिन्दी शब्द आदिको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। *अबरिया, तई, बाजित्र* जस्ता शब्दको प्रयोगले केही अस्पष्टता अनुभव भए पनि यस गीतले श्रुतिमधुर, तीव्र प्रभावकारी एवम् अर्थपूर्ण भाषा शैली दिएको छ भन्न सकिन्छ। समग्रमा यस गीतमा तद्भव भाषाको बहुल प्रयोग पाइन्छ।

### ४.१.५ सारङ्गा गीत

सारङ्गा शब्दले विभिन्न अर्थ बोकेको छ। सारङ्गा भनेको सङ्गीतसित सम्बन्धित गीतको नाम हो। सारङ्गा गीत गन्धर्व जातिले गाउने बजाउने गीत भएकाले यस गीतलाई गन्धर्व गीत अथवा मधुर गीत पनि भनिएको पाइन्छ। गन्धर्व जातिले गाउने बजाउने यस गीतलाई मधुर गीत पनि भनेको पाइन्छ। सारङ्गा गीत दिउँसोको समयमा गाइने-गीत हो।<sup>८४</sup>

सारङ्गा गीतको पाठ यसप्रकार रहेको छ-

‘आहे.....

गन्धर्व जाति प्रभु जी !.....

गन्धर्व जाति प्रभु जी !

अर्थ लाई भन भाँती, भाँ....ती....नी

गन्धर्व जाति प्रभु.....

अर्थ लाई त.....भन... भाँती भाँती ही.....हो..हुँ...

अबरिया<sup>८५</sup>

#### (क) कथ्य एवम् भाव

प्रस्तुत सारङ्गा गीतमा गन्धर्व जातिको क्षमता मापन गर्ने विभिन्न विषयलाई आधार बनाइएको छ। सारङ्गा गीत गाउन अघि आफ्नो पितृलाई सम्झिने परम्परा छ। यस गीतमा विभिन्न विषय आए पनि धार्मिक विषय बढी प्रभावकारी देखिन्छ। अन्य गन्धर्व गीत जस्तै यस गीतलाई घर गाउँ सहर घुम्दै गाउने गरिन्थ्यो। तर अग्रज पिँढीका

<sup>८४</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ २२

<sup>८५</sup> गोविन्दबहादुर गन्धर्वसँग २५/१२/२०१७ को दिन उनैको वासस्थान सुदूर पश्चिम नेपालको हेमजा भन्ने ठाउँमा लिएको अन्तर्वार्ता

गन्धर्व जाति सकिंदै गएपछि नयाँ पिँठीका अरू गन्धर्वहरू नयाँ पेसातिर सङ्लग्न भएकाले यसको प्रचार प्रसारमा कमी आएको देखिन्छ। यसको सरोकार राखेहरूमा कमी आएकाले पनि सारङ्गा गाउने, सुनाउने, सुन्ने परम्परा लोप भइसकेको पाइन्छ। प्रश्नोत्तर शैली र ढाँचामा संरचित यस गीतमा गन्धर्वहरू प्रश्न उत्तर गर्दै गीत गाउने गर्दछन्।  
उदाहरणार्थ:

कुन युगमा ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर उत्पन्न भए? अनि कुन युगमा पृथिवी, जल, तेज, वायु पृथिवी शक्तिको उत्पत्ति भयो? पातालको मानिस को हुन्?, शेषका नेती को हुन्?, चन्द्र सूर्यका रथ कता घुम्छन्, अविनासी ईश्वर कहाँ बस्छन्, सङ्गीतका गीत ताल कुन कुन हुन् र ती कहाँबाट जन्मे?, गन्धर्वीका तार कति थिए?, पिङ्गुल कति अध्याय थियो अनि त्यसलाई कसले बनायो। यस्ता प्रश्नको उत्तर दिन गन्धर्वसँग आग्रह गरिएको छ। यस किसिमको आग्रहमा लोकले विश्वास गरेको आकास, पाताल, पृथिवी, स्वर्गसित सम्बन्धित पक्षको उत्तरको अपेक्षा गरिएको छ। गन्धर्व जाति सर्वज्ञ जाति विभिन्न विषयका ज्ञाता हुन्छन् भन्ने भाव व्यक्त भएको यस गीतले गन्धर्व जाति सर्वज्ञ हुनुपर्दछ भन्ने आन्तरिक सन्देश दिएको छ।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

सारङ्गा गीत दिउँसोको बाह्र बजीदेखि चार बजीसम्म गाइन्छ। चारवटा पद्यांशमा संरचित यस सारङ्गा गीतमा ३२ वटा पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। लघु आयाम भएको प्रस्तुत सारङ्गा गातको पहिलो पद्यांशमा ६ पङ्क्ति, दोस्रो पद्यांशमा ९ पङ्क्ति, तेस्रो पद्यांशमा ९ पङ्क्ति र चौथो पद्यांशमा ८ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ।

### (ग) लय र भाका

प्रस्तुत सारङ्गा गीतमा गद्ययात्मक लय सिर्जित भएको छ। यो गीत ढिलो अनि उच्च स्वर निकालेर गाइन्छ। 'आहँ' भन्ने थेंगोबाट आरम्भ गरेपछि विभिन्न पङ्क्तिहरू गाउँदा

प्रत्येक पङ्क्तिको अन्तमा विश्राम लिइन्छ। गाउँदा १औं, ६औं, १५औं, २४औं र ३२औं गरी जम्मा पाँच ठाउँमा विश्राम लिएको पाइन्छ।

#### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

‘गन्धर्व जाति प्रभु जी,

अर्थलाई त भन भाँती भाँती हुँ

प्रस्तुत पङ्क्ति सारङ्गा गीतको मूल स्थायी बोल रहेको छ। यही स्थायी भावलाई पुष्टि गर्नको निमित्त चार पद्यांशमा अन्तरा गाइएको छ। गन्धर्व जातिको उत्पत्ति र उनीहरूको पिङ्गुल शास्त्रको कुरा अन्तरामा गरिएको पाइन्छ। यस गीतमा ‘आहे’ र ‘अवरिया’ थेगो एक-एकपल्ट र ‘अवरिया तै’ थेगो दुईपल्ट प्रयोगमा आएको छ।

#### (ङ) भाषाशैली

गन्धर्व जातिलाई सम्बोधन गरिएको यस गीतमा शान्त रस रहेको पाइन्छ र तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। यसमा संसारको सृष्टि सम्बन्धी ज्ञानका लागि विभिन्न जिज्ञासा प्रकट गरिएको र पटकपटक प्रश्न गरिएकाले यसमा प्रश्नमूलक शैलीको पुनरावृत्ति गरेको पाइन्छ।

‘गन्धर्व जाति प्रभु, ‘कौन जुगमा’ अर्थलाई त भन भाँती भाँती हुँ - को पुनरावृत्तिले यस गीतको सङ्गीतलाई जागृत गराएको छ। न वर्णको निरन्तर पुनरावृत्ति गरिएको यस गीतमा साङ्गीतिक अनुप्रास अलङ्कारको प्रयोग गरिएकाले यो संगीतात्मक, लयात्मक बनेको छ भन्न सकिन्छ। यस्ता सारङ्गा गीतमा तत्सम शब्दको प्रयोग धेरै रहेको पाइन्छ।

संस्कृतका तत्सम शब्दहरू पनि नेपाली भाषाले आफ्नै रूपमा स्वीकारेका छन् जस्तै जुगमा, उत्पन्न, वायु, पताल, चन्द्रसूर्जे आदि। यस्तै केही जी, कौना जस्ता हिन्दी

शब्दहरूको प्रयोग पनि गीतमा रहेको पाइन्छ। यस अतिरिक्त गन्धर्व जातिले आफ्नै लवज र उच्चारण अनुसार प्रयोग गर्ने शब्दहरू प्रशस्त पाइन्छ जस्तै *अवरिया, कौना, ब्रमा, बिष्णु महेस्वर, वायु, पृथिवी, सौती, बनेच, घुम्चन्, काँदैखि, गन्धर्वी, अध्ये, कल्ले, पिङ्गुल* आदि।

दिउँसोको समयमा गाइनु, गन्धर्व जातिमा मात्र प्रचलित हुनु, विषयगत विविधता हुनु, गद्य कविताको सानो संरचना हुनु, थैगोको प्रयोग हुनु, गद्य लयको प्रयोग हुनु, तद्भव शब्दको बहुलता हुनु, सारङ्गा गीतको विशेषता हुन्।

#### ४.१.६ मालुवा गीत

गन्धर्व जातिले सारङ्गी रेटेर त्यसका धुनमा गाउने प्रमुख गीतहरूमध्ये मालुवा गीत पनि एउटा प्रमुख गीत हो। विशेषतः कतै कतै बास माग्न पन्यो भने गन्धर्वहरू यस गीतलाई गाउने गर्दछन्। यस गीतको गायन तथा वादन समय डुल्ल जाँदा जहाँ रात पर्न थाल्छ त्यहाँ त्यही गीत गाएर बास मागिने भएकाले मालुवा गीतलाई बास माग्ने गीत, बासे गीत पनि भनिन्छ। यस गीतको गायन तथा वाद्यवादन गर्ने समयका बारेमा भने एकरूपता पाइँदैन। 'कसैले बेलुका सात बजी पछिको समय यसको गायनवादन समय हो भनेका छन् भने कसैले गीत गाउँदै डुल्दा रातपरेपछि बास माग्न पर्दा गाइने-गीत भनेर चिनाएका पनि छन्। अर्कातिर शास्त्रीय सङ्गीतका विभिन्न भेदमध्ये मारवा गीत एउटा भेद हो। जसलाई गाउने बजाउने समय दिनको अन्तिम प्रहर हो भनिएको छ'।<sup>६६</sup> यसरी हेर्दा गन्धर्व जातिले गाउने मालुवा गीत र मारवा गीतका बिच केही समानता रहेको पाइन्छ।

बास माग्दा गाइने बजाउने यो मालुवा गीतलाई बासे गीत पनि भनिन्छ। मालुवा गीत र बासे गीत भनेर चिनिने यो गीत साँझमा घरपतिसित 'बास दिनुहोस् हजुर' भनेर गाइन्छ। यो गीत गाएको सुनेपछि 'बस तनी' भनेर बस्न अनुमति दिइन्छ। यसरी बास

<sup>६६</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ १२३



पाएपछि साँझको आरती गाउने चलन थियो। यस्तो परम्परा भएकाले गन्धर्व र अन्य जातिका बिच समधुर सम्बन्ध थियो भन्ने बुझिन्छ तर आजभोलि परस्परको हार्दिकता भने नरहेको देखिन्छ।

मालुवा गीतको गीतको पाठ यसप्रकार छ-

‘आज त....रामकाहाँ गए तंयौं....नी....

याँ रा....नी....तिमी.....काहाँ....छ्यौं?...

आज त ....रामकाहाँ....गए तंयौं...ने

मयाँ रा....नी....तिमी.....काहाँ....छ्यौं?...

हे राम!

नगरी मा झाँपु र माता कोसिला..

भाई भरतरी है.....

हे राम! नगरी मा झाँपु र माता कोसिला.....

भाइ भरतरी होइ.....

जनकी र आस र निर्मल कैसे

यो र सेवा होई

मया रा.....नी....हो.....

आज त .....रा काहाँ गए तयो....नि

मया रा..नी...तिमी....काहाँ...छ्यौं?....

आज त...राम काँहा गएत्यौं..नी..

मयाँ रा..नी...तिमी..काहाँ छ्यौं?’<sup>८६</sup>

---

<sup>८६</sup> पूर्ववत्

### (क) कथ्य एवम् भाव

प्रस्तुत मालुवा गीतमा राम वनवासपछिको पीडालाई विषयवस्तु बनाइएको छ। भगवान रामले अयोध्या छोडेर वनवास गएपछि रामको अभावमा व्यक्ति, पशुपन्छी आदि व्याकुल बनेका छन्। सल दोसल्ला जस्ता कपडा ओडेर सुःखपूर्वक बसेका, भोकमा मीठो भोजन खाएर बढेका रामचन्द्रले वनवासमा के खाएका होलान्? के लाएका होलान्? उनको बिछोडमा आमा कौशल्या र भाई भरत व्याकुल हुन पुगेका छन्। यस्तै तालमा खेल्ने जलेवा, लेकमा रमाउने मैना, महलका रानी सुसारे, गोठका लैना भैसी पनि व्याकुल बनेका छन्। त्यसैले राम तिमी कहाँ छौ भनी यहाँ प्रश्न गरिएको छ। भगवान रामलाई केन्द्रविन्दु बनाई यो गीत आदि अन्त्य भएकाले यस गीतमा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ। राम वनवास गएपछि व्याकुल बनेका मानव, मानवेत्तर जगतमा भएको व्याकुलताको पशुपन्छीहरूको व्याकुलताको वर्णनबाट यस गीतका पङ्क्तिहरूमा करुणभाव परिपाक भएको पाइन्छ। यसरी भगवान रामको वनवासले मान्छे मात्र होइन पशुपन्छी पनि व्याकुल हुन पुगे भन्ने भाव व्यक्त भएको यस मालुवा गीतले राम्रो काम गरे आफन्त मात्र होइन परचक्री एवम् पशुपन्छी पनि आफ्ना भक्त हुन्छन् भन्ने सन्देश दिइएको छ।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

लघु आयाम रहेको प्रस्तुत 'मालुवा गीत' सात पद्यांश र उन्चालीस पङ्क्तिद्वारा संरचित पाइन्छ। पहिलो पद्यांशमा ४ पङ्क्ति, दोस्रो पद्यांशमा ८ पङ्क्ति, तेस्रो पद्यांशमा ४ पङ्क्ति, चौथो पद्यांशमा ८ पङ्क्ति, पाँचौं पद्यांशमा ४ पङ्क्ति, छैटौं पद्यांशमा ७ पङ्क्ति र सातौं पद्यांशमा ४ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। थैगो, स्थायी र अन्तराको प्रयोग र माध्यमबाट यो गीत संरचित भएको छ।

### (ग) लय र भाका

प्रस्तुत मालुवा गीत मध्य लय र गतिमा गाइने एक प्रकारको गीत हो। प्रत्येक पद्यांशको आरम्भमा उच्च स्वरमा गाइने यस गीतलाई शनै शनै मधुरो स्वर बढाउँदै लगेर समाप्त गरिन्छ। ४औँ, १२औँ, १६औँ, २४औँ, २८औँ, ३५औँ र ३९औँ पङ्क्तिहरूमा गीतको विश्राम तथा यति रहेको पाइन्छ। मात्रिक छन्दको मार्गको अनुसरण गरेर तयार पारिएका केही पङ्क्तिहरू पनि गीतमा पाइन्छ। यी प्रत्येक पङ्क्तिको अन्तमा विश्राम रहे तापनि अवस्थाअनुसार लोकगायक तथा गन्धर्वहरूले लय र भाका घटाउने र बढाउने गरेका पाइन्छन्।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

प्रस्तुत गीतमा 'हे राम' थेगोलाई तीनपटक दोहोर्याइएको पाइन्छ भने 'आज त राम काहाँ गएत्यौं नि र मयाँ रानी तिमि काहाँ छ्यौं' भन्ने दुवै स्थायी गीत गायनमा चार चारपटक दोहोरिएको पाइन्छ। यस गीतमा चारवटा पद्यांशहरू अन्तराको रूपमा गाइएको छ। यिनै थेगो, स्थायी र अन्तराका माध्यमबाट मालुवा गीत संरचित भएको छ। राम कहाँ गयो अनि... राम पनि कहाँ बसेकी छ्यौं? भनी प्रश्न गर्दाको कारुणिक पीडाले यस गीतलाई थप मार्मिक तुल्याएको छ।

### (ङ) भाषाशैली

प्रस्तुत मालुवा गीतमा संस्कृतको तत्सम शब्द र हिन्दीका *कैसे*, *महल* शब्दको न्यून प्रयोग पाइए तापनि विभिन्न स्रोतबाट आएका शब्दहरूलाई गन्धर्वहरूले आफ्ना शैलीमा ढालेर उपयोग पनि गरेका छन् जस्तै *काहाँ*, *गएत्यौं*, *मयाँ*, *कौसिला*, *भरतरी*, *होई*, *जनकी*, *साल दोसल्ला*, *झुराबे*, *जालजलेबा*, *लैना* आदि। यसरी शब्दलाई स्थानीय रङ र जातिगत लवज दिएर गाइएको हुनाले गीत बढी स्वाभाविक बनेको छ।

बास माग्ने क्रममा मात्र गाइनु, रामको चरित्रलाई मात्र विषय बनाउनु, लघु आयाम एवम् संरचना हुनु, तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु हुनु, वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गर्नु, करुण भावको बहुलता हुनु, मध्यम लय र मिश्रित छन्दको प्रयोग हुनु, आफ्नै भाषाका शब्दको मौलिकता र स्थानीय भाषाको प्रयोग गर्नु यस गीतको विशेषता मानिन्छ।

#### ४.१.७ मालसिरी गीत

गन्धर्वहरूले गाउने मालसिरी गीतको गीत यसप्रकार रहेको छ-

‘महादेवी माई! तिमी त भवानी!

जगत्की हौं प्रतिपालनी

आहा! देवा त भवानी जगत्की हौं प्रतिपालनी

माई हो...

हे माई! प्रथम देवी र उत्पन्न भएका

जनम भैगैले कैलासमा हो...

प्रथम देवी उत्पन्न भए नी...हौं...

जनम भैगैले कैलास हो

ज्योती जगमग चाहिँतीस देवी

ज्योती जगमग चौँतीस देवी

चौँसट्टी जोगिनी साथ लिई

पङ्क्ति चलतो भवानी रूनुझुनु

भवन्न देखेर रमायौं माई हो..’<sup>८७</sup>

---

<sup>८७</sup> पूर्ववत्, पृ २८७

### (क) कथ्य एवम् भाव

मालसिरी गीत गन्धर्व जातिले गाउने एक प्रकारको लोकगीत हो। 'मालसिरी' शब्द संस्कृत भाषाको मालसी शब्दबाट मालश्री हुँदै नेपालीमा आएको हो। मालश्री गीतको नेपाली रूप नै मालसिरी हो। मालसिरी गीत दुर्गा भवानीको महिमा वर्णित स्तुतिगीत हो।<sup>५५</sup> दसैँको अवसरमा देवीको स्तुति गर्दै गाइने भक्तिपरक गीत हो। यस गीतलाई गाइनेहरूले मन्दिरमै बसेर पनि गाउने गर्छन्। गाइनेहरू गीत गाउन निस्केको बेला बाटोमा कतै देवीको मन्दिर भेटियो भने यसप्रकारको गीत गाउने गर्छन्। विशेष गरेर बडा दसैँ र चैते दसैँमा टीका लगाएर ठूलाबडाले सानाहरूलाई यस गीत गाएर नै आशिष दिने गरेको पनि पाइन्छ।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

आयाम वा संरचनाको दृष्टिले मालसिरी गीत मध्यम आयाममा संरचित पाइन्छ। विशेष गरेर दसैँको नवरात्रीमा गाइने प्रस्तुत मालसिरी गीतमा दुर्गादेवीको चरित्रलाई मूल विषयवस्तु बनाइएको पाइन्छ। सातवटा पद्यांशका साथै प्रस्तुत गीत ९८ पङ्क्तिमा संरचित भएको पाइन्छ। पहिलो पद्यांशमा ४ पङ्क्ति, दोस्रो पद्यांशमा २० पङ्क्ति र तेस्रो पद्यांशमा ३० पङ्क्ति रहेको छ भने चौथो पद्यांश, पाँचौँ पद्यांश, छैँटौँ पद्यांश र सातौँ पद्यांशमा ११ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ।

### (ग) लय र भाका

गन्धर्वहरूले गाउने प्रस्तुत मालसिरी गीत मालश्री रागको धुनमा गाइन्छ। मालश्री रागद्वारा गन्धर्वहरूले अनेक गीत रचेका छन्। प्रस्तुत मालसिरी गीतमा मुक्त लयको प्रयोग पाइन्छ। *माई हो* गएपछि यति तथा विश्राम व्यवस्था गरिएको छ। यस गीतलाई द्रुत गतिमा गाइएको पाइन्छ। पहिलो पद्यांशको ४ पङ्क्ति, दोस्रो पद्यांशको २० पङ्क्ति

<sup>५५</sup> धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, वि सं २०४१, *नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना*, काठमाडौँ, पृ १६५

र तेस्रो पद्यांशको ३० पङ्क्ति र चौथो पद्यांश, पाँचौं पद्यांश, छैटौं पद्यांश अनि सातौं पद्यांशको ११ पङ्क्तिमा यति तथा विश्राम रहेको पाइन्छ। प्रस्तुत गीतमा सारङ्गीको प्रयोगले सङ्गीतमय बनेको पाइन्छ। आजसम्म दसैको धुन भनेर चिनिने धुन पनि मालसिरी धुन नै हो।

#### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

प्रस्तुत मालसिरी गीत 'महादेवी माई ! तिमी त भवानी !' पदावलीबाट सुरु भएको छ। यस गीतको स्थायी भाव पनि 'महादेवी माई ! तिमी त भवानी !' पदावली नै हो। यसै पदावलीको भाव विस्तार र पुष्टि सात पद्यांशमा विस्तारित अन्तरा गाएर गरिएको छ। यस गीतमा *माई हो, हे माई, हे राम* जस्ता थेगो पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ।

#### (ङ) भाषाशैली

प्रस्तुत मालसिरी गीत सारङ्गी साथै अन्य बाजा बजाएर ईश्वरको भक्तिको रूपमा गाइन्छ। स्थान र क्षेत्रअनुसार मालसिरी गीतमा भाषिक मिश्रण पाइन्छ। यस गीतमा *दुरुगा, दितीया, भवन्न, परेवा, तिमरा* आदि जस्ता तद्भव र आगन्तुक शब्दको धेरै प्रयोग भएको पाइन्छ। यस गीत गायनमा नारी र पुरुष दुवैको सहभागी रहेको हुन्छ। प्रश्नोत्तर शैलीमा गाइने यस गीतमा वर्णनात्मक स्वरूप रहेको पाइन्छ। यस गीतलाई दोहोरी साथै युगल गीतको रूपमा पनि गाइन्छ।

### ४.२ पर्व गीत

#### ४.२.१ बाबाको दैलामुनि

गन्धर्व नारीहरूले तीज पर्वमा गाउने गीतहरूमध्ये एउटा गीत *बाबाको दैलामुनि* हो। गन्धर्व नारीहरूमाझ लोकप्रिय रहेको यस गीतमा नारीहरूले आफ्नो बाबाको घर र आफू

हुकेका गाउँघर सम्झेर यो गीत गाउने गर्छन्। बाबाको दैलामुनि गातको आंशिक पाठ यसप्रकार रहेको छ-

‘बाबाको दैलामुनि ठुलो रुख बरको  
केको बइन गरुं र ? आफ्नै घरको  
केको बइन गरुं र ? आफ्नै घरको  
केको बइन गरुं र ? आफ्नै घरको  
केको बइन गरुं र ? आफ्नै घरको  
केको बइन गरुं र ? आफ्नै घरको  
केको बइन गरुं र ? आफ्नै घरको  
मटर हिन्नी बाटामाथि घर छ मेरो घुमाउनी  
मटर हिन्नी बाटामाथि घर छ मेरो घुमाउनी  
कामी हाइको आरन भने सुआउनी  
कामी हाइको आरन भने सुआउनी  
कामी हाइको आरन भने सुआउनी  
कामी हाइको आरन भने सुआउनी  
कामी हाइको आरन भने सुआउनी  
कामी हाइको आरन भने सुआउनी  
कामी हाइको आरन भने सुआउनी<sup>८९</sup>

#### (क) कथ्य एवम् भाव

पारिवारिक जीवनलाई आधार गरेर गाइने प्रस्तुत बाबाको दैलामुनि गीत तीज पर्वको अवसरमा नृत्य गर्दै गाउने गीत हो। यस गीतमा विवाहित चेलीले माइतघरमा बस्दा

---

<sup>८९</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ ३२२-३२३

माइतीको हेला सहनुपर्छ भन्ने भाव व्यक्त गरिएको पाइन्छ। गीतमा प्रयुक्त आफ्नो घर भन्नाले माइत घरलाई सङ्केत गरिएको छ। माइत घर बस्नु परेकाले सबैको आँखाको कसिङ्गर बन्नु परेको र दासी जस्तो भएर जीवन बिताउनु परेको कुरा गीतमा प्रयुक्त *म चेली अभाकी माइत घर बसेको र केको बड्न गरुँ र? आफ्नै घरको* भन्ने पङ्क्तिले व्यक्त गरेको छ। विश्वको विभिन्न देशहरूमा वैज्ञानिक युगको विकासले यातायात र सञ्चारको क्षेत्रमा प्रगतिको गरेको यस्तो विकसित युगमा पनि आफ्नो घर चाहिँ कामीको आरन जस्तो फोहोर छ भनी यस गीतमा प्रयुक्त *कामी हाइको आरन भने सुआउनी, चाइनाले भात खायो इस्टेलको थालमा, दैला दैला मटर हिने हाम्रो पालामा* पङ्क्तिले गरेको छ। *कामी हाइको आरन भने सुआउनी* यस पङ्क्तिद्वारा गायकले जीवनमा दोखिएका निराशाप्रति सङ्केत गरेका छन्। *बाबाको दैलामुनि ठुलो रुख बरको* यस पङ्क्तिद्वारा प्रकृतिका वर्णनका साथै घर नजिकै चौतारी बनाउने, बर-पीपल रोप्ने नेपाली संस्कृतिको चित्र पनि यस गीतमा प्रस्तुत गरिएको छ।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

मध्यम प्रकारको संरचनामा आबद्ध प्रस्तुत तीज पर्वमा गाइने बाबाको दैलामुनि गीत आठ पद्यांश र ९६ पङ्क्तिमा संरचित भएको पाइन्छ। यस गीतमा पहिलो पद्यांशमा १६ पङ्क्ति, दोस्रो पद्यांशमा १८ पङ्क्ति, तेस्रो पद्यांशमा ११ पङ्क्ति, चौथो पद्यांशमा ९ पङ्क्ति, पाँचौँ पद्यांशमा ११ पङ्क्ति, छैटौँ पद्यांशमा ९ पङ्क्ति, सातौँ अनि आठौँ पद्यांशमा १० पङ्क्ति रहेको पाइन्छ।

### (ग) लय र भाका

नृत्य गर्दै र थप्पडी बजाउँदै गाइने प्रस्तुत गीत एकालापि शैलीमा गाइएको छ। नेपालको पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा प्रचलित तीजे गीतमा प्रयोग हुने लयमा यस गीतलाई गाइने गरिन्छ। अन्त्यानुप्रास प्रयोग भएको प्रस्तुत तीजे गीतमा स्थायी र अन्तराको पुनरावृत्तिले लयमा



मिठास थप्नुका साथै अन्तराको सुरुमा प्रयोग हुने हे थेगोले लयमा श्रुतिरम्यता र सङ्गीत थप्न सहयोग गरेको पाइन्छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

स्थायी, अन्तरा र थेगोको प्रयोग रहेको प्रस्तुत बाबाको दैलामुनि गीतमा प्रयुक्त बाबाको दैलामुनि ठुलो ढुङ्गा राखेको पङ्क्ति स्थायी बोल रहेको छ। गीतमा स्थायीको प्रयोग ६ पल्ट गरिएको पाइन्छ। गीतमा प्रयुक्त हे वर्ण थेगोको रूपमा रहेको छ। गीतमा हे थेगो ७ पल्ट प्रयोग गरिएको छ। स्थायीलाई प्रष्टाउने क्रममा यस गीतमा आठ पद्यांशको रूपमा अन्तरा गाइएको छ। स्थायी र थेगोको पुनरावृत्ति संगसँगै यस गीतमा अन्तराको पनि पुनरावृत्ति गरेर गाइएको पाइन्छ।

### (ङ) भाषाशैली

भाषा प्रयोगका दृष्टिले यस गीतमा गन्धर्वहरूको बोलचालमा प्रयोग हुने लोकभाषा अथवा स्थानीय कथ्य भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ। यस गीतमा नेपाली ग्रामीण जनजीवनले दैनिक व्यवहारको भाषामा प्रयोग हुने शब्दहरूलाई नवीनता दिएर प्रस्तुत गरेका छन्। यसका साथै तत्सम, तद्भव, आगन्तुक शब्दहरूलाई पनि नेपालीकरण गरेर प्रयोग गरिएको पाइन्छ। उदाहारणार्थ बयानलाई बइन, मोटरलाई मटर, हिँड्नेलाई हित्री, चीनलाई चाइना, आगनलाई आँगनी, साबुनलाई साबन, अभागीलाई अभाकी, दाजुलाई दाज्यै आदि।

## ४.३ बाह्यमासा गीत

### ४.३.१ मनकोईला रानी

बाह्यमासा गीत गन्धर्व समाजमा प्रचलित गीत हो। यस प्रकारको गीतमा बाह्य महिनाको चित्रणसँगै सामाजिक तथा व्यक्ति जीवनको सङ्घर्ष र भोगाईलाई पनि वर्णन गरिएको

हुन्छ। बाह्रै महिनाको प्रकृतिको चित्रण गर्ने क्रममा मनकोईला रानीको एकलो अनुभवको छटपटीलाई वर्णन गरिएको छ। मूल रूपमा यस प्रकारको गीतले प्राकृतिक क्रियाकलाप तथा प्रक्रिया कै कारण लोकजीवनले बाह्रै महिना भोग्नु पर्ने चिसो-तातो, हावा-पानी, ठन्डा-गर्मी, सुकौरो-वर्षा, अनिकाल, महामारी, प्राकृतिक प्रकोप, मौसम परिवर्तन तथा हरियाली, समृद्ध फसल, रमाइलो मौसम, वासन्ती सौन्दर्य, चाढपर्वको रमझम आदिको वर्णन गरिएको पाइन्छ।

‘हाम्रा पिया गयो दूर देस  
जीवन मेरा चलिगयो जी  
चलिजाउला पूर्वैकोमा देश  
सखी हाम्रा राजाको प्रदेश  
सखी हाम्रा राजाको प्रदेश  
हे राम रूप न राग न तुम्हारे आस  
दिव्यरानी जोरी गाउँला बारै नि मास  
सखी हाम्रा राजाको प्रदेश  
हो राम ! चैत्र मासमा धुप चढेका घाम  
पालुङ्गी खटिया बसी बेदिया डोलाम्  
सखी हाम्रा राजाको प्रदेश  
हाम्रा पिया गयो दूर देश  
जीवन मेरा चलिगए जी  
चलिजाउँला पूर्वैको देश  
सखी हाम्रा राजाको प्रदेश

सखी हाम्रा राजाको प्रदेश<sup>१०</sup>

**(क) कथ्य एवम् भाव**

प्रस्तुत मनकोईला रानीमा प्रकृति चित्रणसँगसँगै मनकोईला रानीको एकलोपनाले निम्त्याएको विरह, व्यथा र छटपटीलाई विषयवस्तु बनाइएको छ। उराठलागदो वैशाख महिनाका दिनहरूसँगै विदेश गएका पतिको सम्झनाले आफू पनि उदास हुनुपरेको, जेठ महिनाको गर्मीमा पतिलाई सपनीमा देखे गरेको, असारमा महिनामा खेत रोप्दै मङ्गल गीत गाएको, साउन महिनाको अँधेरी रातहरूमा आफ्नो पति घर आउने आशामा बाटो हेरेको, भदौ महिनामा झरीले लुथुकै पार्ने गरी भिजाएको, असोज महिनादेखि चिसा दिनहरूको आगमन भएको, कार्तिक महिनाका दिनहरू रमाइला भए पनि माया गर्ने मान्छे नभएपछि एकलोपनाले विथोलिएको, मङ्गसिर महिनामा गाउँ बस्तीमा दाइँ हालेर रमाइलो गरेको, पुष महिनाका चिसा रातहरूमा प्रत्येक क्षण आफ्ना प्रिय पतिको अनुपस्थितिले एकलै रात काट्नु परेको, माघ महिनामा हिउँ तुषारोको ठिहीं खसेकाले मुटु काम्ने गरी जाडो भएको, फागुन महिनामा सबैले फूल अबीर लगाएर नाचगान गरेको र चैत्र महिनामा चर्को घाम लागेको हुनाले दिन काट्नै गाह्रो भएको मनकोइला रानीको यथास्थितिको चित्रण यस गीतमा गरिएको पाइन्छ। प्रकृतिमा देखापरेको परिवर्तनसँगै आफ्नो पतिको वियोगमा मनकोइला रानीको जीवनमा आएको परिवर्तन र प्रभावले पति पत्नीको प्रेमभावलाई प्रतिबिम्बित गरिदिएको छ।

**(ख) आयाम एवम् संरचना**

चौधौँ पद्यांशमा आबद्ध प्रस्तुत गीतमा १२३ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। यस गीतमा पहिलो पद्यांशमा ५ पङ्क्ति रहेको छ। दोस्रो पद्यांश, तेस्रो पद्यांश, पाँचौँ पद्यांश, सातौँ पद्यांश, नवौँ पद्यांश, दसौँ पद्यांश, एघारौँ पद्यांश र बाह्रौँ पद्यांशमा ८ पङ्क्ति रहेको छ। चौथो

---

<sup>१०</sup> पूर्ववत्, पृ १४५

पद्यांशमा ७ पङ्क्ति र छैंटौं पद्यांशमा ९ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। यसैगरी आठौं पद्यांश र तेह्रौं पद्यांशमा १२ पङ्क्ति र चौधौं पद्यांशमा १३ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ।

### (ग) लय र भाका

आत्मपरक र वर्णनात्मक शैलीमा गाइएको प्रस्तुत मनकोईला रानी गीतमा अनुप्रासको समुचित प्रयोगले गरिएको पाइन्छ। यसमा अन्त्यानुप्रासको प्रयोगले प्रस्तुत गीत सङ्गीतमय हुन पुगेको छ। यस गीतको स्थायी र अन्तराको गायनमा लयको प्रयोग भिन्न भिन्नै प्रकारले भएको छ। प्रत्येक स्थायी र अन्तराको अन्त्यमा लामो अडान (यति) पाइन्छ। गीतको अन्तरा सवाई छन्दमा निर्मित रहेको छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

प्रस्तुत गीतमा स्थायी र अन्तरासँगै हे राम ! थेगोको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ।

जीवन मेरा चलिगे जी

चलिजाउला पुर्बैको देस

सखी हाम्रो राजाको प्रदेस

सखी हाम्रो राजाको प्रदेस

उपर्युक्त पङ्क्ति यस गीतको स्थायी बोल हो। गीतमा स्थायी बोल चौधपल्ट प्रयोग भएको छ भने यसैलाई पुष्टि गर्ने क्रममा चौधपल्ट नै अन्तराको पनि प्रयोग भएको छ। यस गीतमा हे राम ! थेगो तेहपल्ट प्रयोग भएको पाइन्छ।

### (ङ) भाषाशैली

आत्मपरक शैलीमा गाइएको प्रस्तुत बाह्यमासा गीतमा विभिन्न स्रोतका शब्दहरूको प्रयोग भएको छ। यस गीतमा पन्थ, मङ्गल, स्वामी आदि जस्ता तत्सम शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ भने पिया, दूर, चलिगयो, तुम्हारे, धूप, खटिया, कैसे आदि जस्ता हिन्दी

शब्दहरूको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ। यसरी तत्सम र हिन्दी शब्दको प्रयोगका साथै रुनु, झुनु, चमक, बिजुली, भयङ्कर जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले गीतलाई बिम्बमय अभिव्यक्ति दिएको पाइन्छ।

## ४.४. गाथा गीत

### ४.४.१ चन्द्रशमशेरको कर्खा

#### (क) कथ्य एवम् भाव

प्रस्तुत चन्द्रशमशेरको कर्खा नामक गीत नेपाल देशको राणाशासनको पाँचौँ प्रधानमन्त्री श्री ३ चन्द्रशमशेरको बेलायत यात्रालाई विषयवस्तु बनाएर गाइएको गाथा हो। बेलायत यात्रा बाहेक यस गाथामा चन्द्रशमशेरलाई चतुर प्रशासक र निपुण कुटनीतिज्ञको साथमा प्रतापी छवि भएका व्यक्तित्वको रूपमा चिनाइएको छ। यात्रामा चन्द्रशमशेरले बेलायत साथै प्यारिस, स्वीट्जरल्यान्ड, इटाली र मिश्र देशको पनि भ्रमण गरेको कुरा प्रस्तुत गाथामा वर्णित पाइन्छ। बेलायत यात्रा जान परेकाले चन्द्रशमशेरले आफ्नो मुख्तियारीको अभिभार भीमशमशेरलाई सुम्पिएका थिए। यसपछि जुद्धशमशेर, रुद्रशमशेर, धनशमशेर, हीराशमशेर, दलबहादुर कर्नेल, विष्णुबहादुर कर्नेल लगायत सातजना कर्नेल, दसजना सुबेदार, रिसल्ला, जर्नेल, हबल्दार, अमलदार, भारदार आदि जस्ता धेरै व्यक्ति चन्द्रशमशेरका साथ बेलायत यात्रामा निस्केका थिए। चन्द्रशमशेर नेपालदेखि भारत हुँदै र भारतको बम्बईबाट जहाजमा चढेर बेलायत पुगेका थिए। नेपालदेखि बेलायत पुग्नको निम्ति चन्द्रशमशेरले चौसठ्ठी हजार रुपियाँ खर्च गर्नु परेको र बेलायत पुगेपछि उनको स्वागतमा जम्मा भएका तीन सय साठीजना बादशाहहरूले टोपी झिकेर सलाम गरेको कुरा प्रस्तुत गाथामा व्यक्त भएको पाइन्छ।

प्रस्तुत गाथामा बेलायतबाट चन्द्रशमशेरलाई निमन्त्रणा पत्र आउनु, चैत २५ गते सोमबारका दिन साइत हेराएर बेलायततिर प्रस्थान गर्नु, बेलायतमा निशाना लगाउने

प्रतियोगिता जित्नु र कुस्तीमा पुरुषार्थ देखाउनु र १९६५ भदौ १२ गते बुधवारको दिन नेपाल फर्किने घटनासँग सम्बन्धित अन्य घटनाहरूलाई पनि कौतहलपूर्ण ढङ्गमा चित्रण गरिएको छ। घटनाहरूलाई जीवन्त बनाउन बेलायतमा बस्दा घुम्दाको पर्यटकीय स्थल, प्राकृतिक सौन्दर्य एवम् सामाजिक वातावरणको पनि चित्रण गरिएको छ। चन्द्रशमशेरको वीरताको वर्णनका साथ तत्कालीन नेपाली समाज, संस्कृति र शासन पद्धतिको झल्को पनि यस गाथामा व्यक्त भएको छ।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

बीस पद्यांशमा संरचित यस गाथामा जम्मा ३५० पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। गाथाको पहिलो पद्यांशमा ४ पङ्क्ति रहेको छ। दोस्रो पद्यांश, तेस्रो पद्यांश, चौथो पद्यांश, छैंटौँ पद्यांश र आठौँ पद्यांशमा १८ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। पाँचौँ पद्यांश र दसौँ पद्यांशमा १७ पङ्क्ति रहेको छ। सातौँ पद्यांशमा १७ पङ्क्ति, नवौँ पद्यांशमा १९ पङ्क्ति र सत्रौँ पद्यांशमा ३० पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। एघारौँ र बाह्रौँ पद्यांशमा २२ पङ्क्ति, तेह्रौँ र पन्ध्रौँ पद्यांशमा १६ पङ्क्ति र सोह्रौँ र अठारौँ पद्यांशमा १२ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ।

### (ग) लय र भाका

वर्णनात्मक शैलीमा गाइएको प्रस्तुत चन्द्रशमशेरको कर्खालाई स्वभावोक्ति, अतिशयोक्ति जस्ता अलङ्कारका साथै अन्त्यानुप्रासले सुन्दर र साङ्गीतिक बनाएको छ। घटनाहरूलाई आदि, मध्य र अन्त्यको रूपमा शृङ्खलित बनाएर गाइएको प्रस्तुत गाथामा लयको आरोहअवरोह रहेको पाइन्छ। यस गाथामा ४औँ पङ्क्ति, २२औँ पङ्क्ति, चालिसौँ पङ्क्ति, ५८औँ पङ्क्ति, ७४औँ पङ्क्ति, ९२औँ पङ्क्ति, १०५औँ पङ्क्ति, १२३औँ पङ्क्ति, १४२औँ पङ्क्ति, १५९औँ पङ्क्ति, १८१औँ पङ्क्ति, २०३औँ पङ्क्ति, २१९औँ पङ्क्ति, २३९औँ पङ्क्ति, २५५औँ पङ्क्ति, २६७औँ पङ्क्ति, २९७औँ पङ्क्ति, ३०९औँ पङ्क्ति, ३३०औँ पङ्क्ति र ३५०औँ पङ्क्तिमा यति तथा विश्राम रहको पाइन्छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

गाथाको आरम्भमा *आहा त र नि राम !* भन्ने स्थायी बोल रहेको छ भने प्रत्येक पद्यांशको अन्तमा *सिरी प्रभु महाराज प्रतापी थिए, सिरीकृष्ण बनीकिन जन्मन पाए रैं नि हो, सिरीप्रभु महाराज चन्द्रशमशेर, हालाहुकुम राजाको डङ्कचारै वोर रैं नि हो* जस्ता स्थायी बोल पाइन्छ। मध्यम लयमा गाइएको यस गाथामा अन्तरा जम्मा २० पद्यांशमा गाइएको छ। गाथामा थेगोको प्रयोग पाइँदैन।

### (ङ) भाषाशैली

प्रस्तुत कर्खामा *महाराजअतिरबुद्धि* जस्ता तत्सम शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। यस गाथामा प्रस्थान शब्दलाई *परस्थान*, श्री शब्दलाई *सिरी*, भुवन शब्दलाई *भवन्त*, पशुपति शब्दलाई *पसपति* भनी प्रयोग गरिएको छ। यस प्रयोगका साथै *खान्की, झकमक, झिलिमिलि* आदि जस्ता अनुकरणात्मक शब्दले गाथालाई नेपालीपनको बोध गराएको छ। *हुकुम, भारदार, मुकाम, भित्रिया, भँडैरै, बैठके, पोसाके, छाते, हुके, मुख्तियारी* आदि जस्ता तत्कालीन दरबारीय भाषाको प्रयोग पनि प्रस्तुत गाथामा पाइन्छ।

### ४.५ चलनचल्तीका गीत

गन्धर्व जातिले चलनचल्तीका गीत गाउँ, बस्ती, घर, होटल, बजार, बस आदि विभिन्न स्थानहरूमा गाएर सुनाउँछन् र अर्थोपार्जन गर्ने गर्दछन्। यस्ता गीतको गायनमा सारङ्गी बाजा बजाएको पाइन्छ। गन्धर्व जातिले चलनचल्तीका गीत भनेर गाएका गीतहरूका शीर्षकहरू यस प्रकारका छन् (१) बाइबाइ मयाँ छड्के सलामी (२) डाँडै लाग्यो जून (३) नाम्दीमान चौका (४) दाइसाइँलो (५) डुम्रे भान्सार आदि।

#### ४.५.१ बाइबाइ मयाँ छड्के सलामी

नेपाली लोकसमाजमा लोकप्रिय रही चलनचल्तीमा विद्यमान एउटा गीतको भाका 'तिम्रो जन्ती मेरो मलामी'लाई लिन सकिन्छ। 'यस भाकाका रचनाकार तथा गायक राजु परियार हुन्'।<sup>९१</sup> यसै भाकामा आधारित भएर गाएको गीतलाई गन्धर्वले 'बाइबाइ मयाँ छड्के सलामी' गीत बोललाई उच्चारण गरेर गाएको पाइन्छ। गन्धर्वहरूले गाउने बाइबाइ मयाँ छड्के सलामी गीत यसप्रकार रहेको छ-

'जानुका -                   रैछ मेरो करिमै खरानीकरिमै खरानी  
रुन्न भन्चु रोइ र न परनी  
बाइबाइ मयाँ छड्के सलामी  
एकै चोटि हुनी भो निर्मयाँ  
तिम्रो जन्ती मेरो मलामी  
करि मै खरानी  
रुन्न भन्चु रोइरन परनी  
बाइबाइ मयाँ छड्के सलामी  
एकै चोटि हुनीभो निर्मयाँ  
तिम्रो जन्ती मेरो मलामी  
एकै चोटि हु नीभो निर्मयाँ  
तिम्रो जन्ती मेरो मलामी'<sup>९२</sup>

<sup>९१</sup> प्रो कुसुमाकर न्यौपानेसँग २७/१२/२०१७ को दिन उनैको वासस्थान पोखरामा लिएको अन्तर्वार्ता

<sup>९२</sup> लालबहादुर गन्धर्व र गोविन्दबहादुर गन्धर्वसँग २६/१२/२०१७ को दिन सुदूर पश्चिम नेपालको हेमजा भन्ने ठाउँमा लिएको अन्तर्वार्ता



## (क) कथ्य एवम् भाव

‘बाइबाइ मयाँ छड्के सलामी’ गीतमा समाजका मानिसहरूको कारुणिक पक्ष र लोकजीवन शैलीलाई विषयवस्तु बनाइएको छ। प्रस्तुत गीतमा प्रेमीले मनपराएको व्यक्ति अरुसँगै विवाह गरेर गएपछि संसार अँध्यारै अँध्यारो देखिएको भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन्। उसका लागि आफ्नो कर्मलाई धिक्कार्नु सिवाई केही रहँदैन। उसका दृष्टिमा अपेक्षा गरेको प्रेममा आगो लागेर त्यो मायाप्रेम खरानी भएकाले दिनदनेँ रुन परेको छ। मान्छेले होइन बरू कुनै देवताले नै सराप दिएकाले होला आज भाग्य चिरिन पुगेको छ। सितलो हुनुपर्ने हृदयमा घाउ नै घाउका बल्कइले पोलेको हुँदा कसैसँग बोल्न मन लागेको छैन। शत्रुले मात्र यस्तो बिजोक तुल्याउन के सक्थे र भाग्य नै बिग्रेको हुँदा त्यो पीडादायी जीवन बाँचिदिन परेको छ। अभागीलाई त मरेर जाने ठाउँ पनि नहुने भएकाले होला कालले पनि छिट्टै लगेको छैन। मर्नु न बाँच्नु भएर धड्धडिदा धड्धडिदै शरीर कमजोर भएकाले काम गरेर खान सक्ने अवस्था पनि गइसकेको छ। यस्तो स्थिति भएकाले तिमीसितको अन्तिम भेट अब यही हो। बियोगको आगोबाट मुक्त हुनका निम्ति तिम्रो जन्ती र मेरो मलामी एकै समयमा देखिने छन्। यसरी गीतमा वियोगी प्रेमीले यस्तो दृढ अठोट व्यक्त गर्दै आफ्नो जीवनको कारुणिक व्यथा व्यक्त गरेको छ। प्रेममा व्यवधान आएपछि मर्नु न बाँच्नु भइन्छ भन्ने भाव व्यक्त भएको यस गीतले प्रेममा व्यवधान आएपछि बाँच्नुको कुनै अर्थ रहँदैन भन्ने आन्तरिक सन्देश ध्वनित भएको पाइन्छ।

यस गीतमा भाग्य नराम्रो हुँदा दुःख पर्यो, देवताले सराप दिएर असजिलो भयो, भाग्य नराम्रो भएकोले शत्रु लागे, कालले लगेन स्वर्गमा ठाम भएन आदि लोकविश्वासयुक्त भाव प्रकट गरिएको छ।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

प्रस्तुत 'बाइबाइ मयाँ छड्के सलामी' गीतमा ५६ वटा पङ्क्ति रहेका छन्। प्रस्तुत गीत गायनमा पुरुष र स्त्री दुवैको सहभागी रहेको पाइन्छ। सातवटा पद्यांशमा संरचित प्रस्तुत बाइबाइ मयाँ छड्के सलामी गीतमा स्थायी, अन्तरा र थेगो गरी पुरुषले दुई पद्यांश र स्त्रीले पाँच पद्यांश गाएका छन्। पहिलो पद्यांशमा १२ पङ्क्ति, दोस्रो पद्यांशमा ८ पङ्क्ति, तेस्रो पद्यांशमा ७ पङ्क्ति, चौथो पद्यांशमा ८ पङ्क्ति र पाँचौँ पद्यांश, छैटौँ पद्यांश र सातौँ पद्यांशमा ७-७ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। यस गीतमा स्त्री गायकले पहिलो, तेस्रो, पाँचौँ, छैटौँ र सातौँ पद्यांश गाएकी छन् भने पुरुष गायकले दोस्रो र चौथो पद्यांश गाएका छन्।

### (ग) लय र भाका

गन्धर्व समाजका नारी र पुरुषले स्थानीय भाकामा गाएको यस गीतमा दोहोरी भाकाको प्रयोग गरेको पाइन्छ। यस गीतमा नारी र पुरुषले एकाअर्कालाई प्रश्न गर्दै प्रतिउत्तर फेरि उत्तर दिने गरेको पाइन्छ। मध्यम गतिमा गाइएको प्रस्तुत बाइबाइ मयाँ छड्के सलामी गीतमा पहिलो पद्यांशको १२ पङ्क्तिमा यति वा विश्राम रहेको पाइन्छ भने दोस्रो र चौथो पद्यांशमा ८ पङ्क्तिमा विश्राम वा यति रहेको पाइन्छ। यसैगरी तेस्रो, पाँचौँ, छैटौँ र सातौँ पद्यांशमा ७ पङ्क्तिमा विश्राम वा यति रहेको पाइन्छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

प्रस्तुत 'बाइबाइ मयाँ छड्के सलामी' शीर्षकको गीतमा गीतका स्थायी र अन्तरा गरी छप्पन ५६ पङ्क्ति रहेका छन्। गीतमा प्रयुक्त एकै चोटि हुनी भो निर्मयाँ, तिम्रो जन्ती मेरो मलामी पङ्क्ति स्थायी बोलको रूपमा १५ पल्ट प्रयोगमा आएको छ भने यही स्थायी बोललाई स्पष्ट गर्नका निम्ति सातवटा पद्यांश अन्तरा गाइएको पाइन्छ। प्रत्येक अन्तरामा दुईवटा पङ्क्ति र दुईवटा स्थायी छन्। गीत गाउँदा दुई ठाउँमा हे थेगोको प्रयोग भएको पाइन्छ।

## (ड) भाषाशैली

मयाँ, हुनी, भो, निर्मयाँ, खराप, कुन, देवता, दिएच, सराप, हिर्दये, भाछ्यैँन, मन, लाछ्यैँन, क्यारे, सतुर, सोर्ग, वेदना, भाछ, खानी जस्ता गन्धर्व जातिमा प्रचलित शब्दहरूको प्रयोग यस गीतमा प्रशस्तै पाइन्छ। संवादका रूपमा गाउने यो बाइबाइ मयाँ छुङ्के सलामी गीत दोहोरी भाकामा गाइएको गीत हो। यस गीतमा पनि गायकले गन्धर्व जातिले बोल्ने लवज र भाषामा ढालेर नेपाली भाषाको प्रयोग गरेको भेटिन्छ।

प्रस्तुत बाइबाइ मयाँ छुङ्के सलामी शीर्षकको गीतमा कारुणिक विषयवस्तु, लोकविश्वासको प्रयोग, मझौला आयामको संरचना, आत्मालाप शैली, आलङ्कारिकता, दीर्घ लयको प्रयोग र जातिगत कथ्य भाषाको प्रबलता जस्ता विशेषता पाइन्छ। यिनै विशेषतालाई हेर्दा यो गीत अरूभन्दा छुट्टै छ भन्न सकिन्छ।

### ४.५.२ डाँडै लाग्यो जून

नेपाली समाजमा चलनचल्तीमा रहेको एउटा गीतको भाका 'डाँडै लाग्यो जून' हो। 'यस गीतका रचनाकार राजन ठकुरी हुन् भने गायक बिमाकुमारी दुरा र राजन ठकुरी स्वयम् हुन्'।<sup>९३</sup> यही 'डाँडै माथि जून' शीर्षकको भाकामा आफ्नै शैली र संरचनामा गाएको यस गीतलाई गन्धर्वले 'डाँडै लाग्यो जून' भनी गाएको पाइन्छ। त्यसैले राजन ठकुरीको 'डाँडै माथि जून' नामको भाकाको गीतलाई यहाँ 'डाँडै लाग्यो जून' भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

'हा । । ।

यो मनमा येति पिर भैच र । येतिल पिर भैच र ।

भन्दै । हिन्र । नहुनी । रैच र

डाँडै माथि जून । । ।

<sup>९३</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ २०५

न त। सुनले। न खुनले। तिरिन्च

पिरतीको गुन् ।।।

येति पिर भैच र। येति पिर भैच र।

भन्दै। हिन्न। नहुनी। रैच र

डाँडै माथि जून ।।।

न त। सुनले। न खुनले। तिरिन्च

पिरतीको गुन् ।।।<sup>१४</sup>

### (क) कथ्य एवम् भाव

प्रस्तुत 'डाँडै लाग्यो जून' नामक गीतमा प्रेमिकाको कारुणिक पीडालाई विषयवस्तु बनाइएको छ। पिरै पिरले व्याकुल बनेकी प्रेमिका आफ्ना आन्तरिक व्यथा कसैलाई भन्न नसकेर कुण्ठित बनेकी छ। उसले आफ्नो प्रेमीले आफूलाई छाडेर अर्कै ठाउँमा गएपछि झन् दुःख पाएको होला। उसलाई पनि दाइँमाहालेको पराल जस्तै तुल्याएका होलान्। यता प्रेमीको अभावमा व्याकुल बनेकी नारीको मन बिसाउने ठाउँ छैन। चिन्ताको आगोले मन पोलिएर अङ्गार भइसकेको छ। दुःखका बेलामा कसैले राम्रो व्यवहार गरेका छैनन्, हेला गरेका छन्। यस्ता पीडा सम्झँदा सुतेका बेला पनि निद्रा लाग्दैन बरू आँसुका बलिन्द्र धाराले सिरानीसमेत भिज्छ। यस्तो स्थितिमा रहँदा पनि परचक्रीले सोचविचार नगरी जे पनि भनिदिन्छ। यो उमेरमा जसलाई देखे पनि माया लाग्छ। माया गर्न पनि डराउनु पर्ने समाजमा अरूलाई दोष लगाउनुभन्दा आफ्नै कर्मलाई दोष दिनु उचित हुन्छ। भाग्यमा नभएपछि कर्म गर्न नल्याएपछि सुःख पाइने कुरै भएन भन्दै प्रेमीले आफूभित्रको लोकविश्वासलाई प्रकट गरेकी छ। यसरी मनमा पिर लिएर जिन्दगी बिताउन परेकाले सिर ठाडो गरेर हिड्न पाएकी छैन। आफ्नो प्रेमीले गरेको प्रेम

<sup>१४</sup> टीकामाया गन्धर्वसँग १८/१२/२०१७ के दिन दिउसो ११.३० बजे लेखनाथ नगरपालिका वडा नं १३ स्थित गगनगौडाको गन्धर्व बस्तीमा लिएको अन्तर्वार्ता

पिरतीको गुणको मूल्य सुन दिएर पनि सकिँदैन अनि रगत बगाएर पनि तिरिँदैन। ती नायकले उनीमाथि गरेको प्रेमप्रतिको गुणको मूल्य सुन दिएर पनि तिरिँदैन अनि खुन बगाएर पनि तिरिँदैन। प्रेमको यस्तो अवस्थामा जीवन बिताउन गाह्रो हुन्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेको यस गीतले प्रेमीको अभावमा प्रेमिकालाई बाँचन गाह्रो हुन्छ भन्ने बिलौना सुनाएको छ।

### (ख) आयामा एवम् संरचना

दीर्घ आयाम रहेको र छ पद्यांशमा संरचित यस गीतमा ७४ वटा पङ्क्ति रहेको छ। प्रस्तुत गीतको पहिलो पद्यांश, दोस्रो पद्यांश र चौथो पद्यांशमा ११ पङ्क्ति रहेको छ। तेस्रो पद्यांशमा १८ पङ्क्ति, पाँचौं पद्यांशमा १५ पङ्क्ति र छैंटौं पद्यांशमा ८ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ।

### (ग) लय र भाका

यस गीतको लयद्वारा भावनात्मक गहिराइमा पुन्याएर श्रोतालाई रागात्मक साहचर्य प्रदान गर्ने काम गरिएको छ। *डाँडै लाग्यो जून* गीत द्रुत गतिमा गाइएको छ। प्रस्तुत गीतको पहिलो पद्यांश, दोस्रो पद्यांश र चौथो पद्यांशमा ११औं पङ्क्तिमा विश्राम रहेको छ। तेस्रो पद्यांशमा १८औं पङ्क्तिमा विश्राम रहेको छ। पाँचौं पद्यांशमा १५औं र छैंटौं पद्यांशको ८ पङ्क्तिमा गीतको विश्राम तथा यति व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

प्रस्तुत *डाँडै लाग्यो जून* शीर्षकको गीत स्थायी, अन्तरा र थेगो गरी ७४ पङ्क्ति रहेको छ।

*डाँडै माथि जून । । । न त । सुनले । न खुनले । तिरिन्चपिरतीको गुन् । । ।*

यस गीतको प्रमुख स्थायी बोल रहेको छ।

यसको ६ ठाउँमा 'हा' वर्णस्तरीय थेगोको प्रयोग भएको छ। गीतमा अन्तराको प्रयोग पनि ६ चोटि नै भएको छ। गीतमा ६ ठाउँमा स्थायीको पुनरावृत्ति भएको छ अनि २ ठाउँमा तुक्काहरूको प्रयोग गरिएको छ।

### (ड) भाषाशैली

प्रस्तुत डाँडै लाग्यो जून गीतमा एउटी प्रेमीकाले प्रेमीप्रतिको प्रेमको भावनालाई सरल र सहज भाषामा प्रकट गरेकी छ। यस गीतले एउटा प्रेमीकाको माध्यमबाट लोकभावनालाई प्रकट गरे तापनि यस गीतलाई एकलै गाइने गरिन्छ। *डाँडै लाग्यो जून* गीत एकालापि तथा एकलैले गाउने एकल गीत हो। यस गीतमा *मयाँ, हिम, ड्याम्मै, सम्मै* आदि जस्ता स्थानीय शब्दको बढी प्रयोग भएको पाइन्छ।

### ४.५.३ नाम्दी मानचौका

'नाम्दी मानचौका' लमजुङ जिल्लाअन्तर्गत पर्ने एक स्थानीय ठाउँको नाम हो। यसै ठाउँलाई आधार बनाएर गाइएको एउटा गीतको नाम 'नाम्दी मानचौका' हो। यो भाका लमजुङमा बसोबासो गर्ने गन्धर्व जातिले रचना गरेको गीत हो। लमजुङका स्थानीय गन्धर्वहरूले यस गीतलाई लोकसमाजमा मौखिक रूपमा प्रचलनमा ल्याएका छन्। यसलाई आजसम्म रेडियो, दूरदर्शन आदि सञ्चार माध्यमबाट प्रसारित गरिएको पाइएको छैन।<sup>९५</sup> प्रस्तुत 'नाम्दी मानचौका' नामक गीतको पाठ यसप्रकार रहेको छ:

हे । । ।

दैलामुनि लेट न् साग छ

पछि दुख पर्च कि झैं लाग्छ

नाम्दी मानचौका

---

<sup>९५</sup> प्रो कुसुमाकर न्यौपानेसँग २७/१२/२०१७ को दिन उनैको वासस्थान नेपालको पोखरामा लिएको अन्तर्वार्ता

जुन ठाम्मा गए नि निर्मयाँ  
छैन सन्तोक  
लटे नि साग छ  
पछि दुख पर्च कि झैं लाग्च  
नाम्दी मानदौका  
जुन ठाम्मा गए नि निर्मयाँ  
छैन सन्ताक  
जुन ठाम्मा गए नि निर्मयाँ  
छैन सन्तोक<sup>९६</sup>

**(क) कथ्य एवम् भाव**

‘नाम्दी मानचौका’ नामक प्रस्तुत गीतमा दुःखीको जीवनलाई विषयवस्तु बनाइएको छ। गीतमा चित्रित म पात्रले जहाँ गए पनि सास फेर्नेसम्मको फुर्सत पाएको छैन। कर्म खोटो भएकाले अहिले जति बेला पनि रुनु परेको अवस्था छ। देवताले सराप दिएकाले नै कर्म बिग्रेको हो। कर्म बिग्रेकाले गएको माया पनि फर्केर आएन। देखेर के गर्ने? लेखेको मात्र पाइने रहेछ। यस्तो छटपटीपूर्ण जीवनबाट मुक्त हुनका निम्ति ज्योतिषीले राम्रोसँग ग्रह हेरिदिनुहोस् भनेर म पात्र ज्योतिषीलाई निवेदन गर्न पुगेको छ। ईश्वरको इच्छा र कर्मको दोषमा विश्वास गर्ने नेपाली समाजका लोकविश्वासको एउटा पक्षलाई यस गीतमा भित्र्याइएको पाइन्छ। भाग्य नै खोटो लिएर जन्मेपछि जीवनमा दुःख आइलाग्छ, त्यसैले यस्तो दुःखबाट मुक्त हुन ग्रह दशा शान्ति गर्नुपर्छ भन्ने लोकविश्वास यस गीतमा व्यक्त भएको पाइन्छ।

---

<sup>९६</sup> बलराम गन्धर्वसँग २४/०१/२०१८ मा उनैको वासस्थान पूर्व नेपालको गारामुनि भन्ने ठाउँमा लिएको अन्तर्वार्ता

### (ख) आयाम एवम् संरचना

दीर्घ आयाममा संरचित प्रस्तुत *नाम्दी मानचौका* गीतका जम्मा ७६ वटा पङ्क्ति छन्। यस गीतमा पहिलो पद्यांश, तेस्रो पद्यांश, छैटौँ पद्यांश र सातौँ पद्यांशमा १३ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ भने दोस्रो पद्यांश, चौथो पद्यांश र पाँचौँ पद्यांशमा ८ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। यस गीतमा म पात्रले आफ्ना दुःखपूर्ण व्यथाहरू व्यक्त गर्दा लोकविश्वासलाई आधार बनाइएको छ।

### (ग) लय र भाका

लमजुडको स्थानीय भाकाको गाइएको प्रस्तुत *नाम्दी मानचौका* गीतको आरम्भ हे... भनेर लामो लयमा गाइएकाले सुरुमा विलम्बन गतिमा गीत गाइएको पाइन्छ। यसपश्चात् अन्तरामा भने फेरि मध्यम गतिमा नै गीत गाइएको छ। प्रत्येक पङ्क्तिमा *छैन सन्तोक* भनेर यति तथा विश्राम गरिएको पाइन्छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

सातवटा पद्यांशमा संरचित प्रस्तुत गीतमा ७६ वटा पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। हे वर्णस्तरीय थेगोबाट सुरु भएको यस गीतमा ७ ठाउँमा यो हे वर्णस्तरीय थेगोको पुनरावृत्ति पाइन्छ। यस गीतमा प्रयुक्त *नाम्दी मानचौका, जुन ठाउँमा गए नि, छैन सन्तोक* पङ्क्ति गीतको स्थायी बोल रहेको छ। स्थायी ठाउँमा पुनरावृत्ति भएको स्थायी पङ्क्तिलाई पुष्टि गर्नको निम्ति सातैपल्ट अन्तरा पनि गाइएको पाइन्छ।

### (ङ) भाषाशैली

म पात्रले आफूले भोगेका पीडा, व्यथा गीतको थालनीदेखि समाप्तिसम्म व्यक्त गरेकाले प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु र आत्मालाप शैलीको प्रयोग भएको छ। लमजुड जिल्लामा पर्ने नाम्दी मानचौका भन्ने ठाउँको विशेष गीत भएको कारणले यसमा स्थानीय भाषाकै बढी



प्रभाव रहेको पाइन्छ। उदाहरणार्थ साग छ, पर्च, ठाम्, लाग्च, खोटी, चोटी, खराप, सराप आदि शब्द स्थानीय बोलचालका भाषाका शब्दहरू हुन्।

#### ४.५.४ दाइ साइँलो

'हा...

यो मनमा येति पिर भैच र दाइ साइँला....

भन्दै हिन्न, नहुनी रैच र दाइ साइँला.....

हा.....

यो मयाँले मानेर पि..र दाइ साइँला....

कैल्यै प..नि भएन मन थिर दाइ साइँला....

चमेलीको रस

दोबानमा बिजुली दाइ साइँला....

नौँ डाँडेमा बस

दोबानमा बिजुली दाइ साइँला....

नौँ डाँडेमा बस<sup>९७</sup>

#### (क) कथ्य एवम् भाव

प्रस्तुत दाइ साइँलो गीतमा प्रेमविरक्त नारीको जीवनको पीडा र करुणालाई विषयवस्तु बनाइएको छ। आफ्नो प्रेमीलाई दाइ साइँलो भन्दै सम्बोधन गरेकी प्रेमिकाले प्रेमीको वियोगमा व्याकुल बन्दै एकलै आफ्ना व्यथा व्यक्त गरेकी छ। मनमा पिरको आगो बलेको कुरा कसैलाई भनेमा समाजले अर्कै आँखाले हेर्छ। प्रेमीले छाडेर जाँदा घरजम गरेर बस्न पाइएन त्यसैले एकलै रुँदै भौँतारिनु परेको छ। सम्पत्ति एवम् घरवारविहीन भएर हिडेपछि सम्पत्तिमा हाइहाइ गर्ने समाजले विपत्ति पर्दा छुड्के आँखाले पनि नहेर्ने

<sup>९७</sup> धनबहादुर गन्धर्वसँग २७/१२/२०१७ को दिन पोखराको बाटुलीचौर भन्ने ठाउँमा लिएको अन्तर्वार्ता

रहेछ। प्रेमीले अकैँ बाटो समातेर टाढा पुगिसकेकाले आज आफू उभिन सकिन्छ कि भनेर कहीं टेक्न खोज्यो त्यहीं लर्किएर लडिएको छ। एकातिर सहारा छैन, अर्कातिर टेक्न ठाउँ छैन, मनको व्यथा भन्ने ठाउँ पनि छैन। बूढी भए बोक्सी भनी आरोप लगाउने दुःख परेपछि हेला गर्ने यो समाजमा प्रेमीबिहीन भएर बाँच्ने भनेको दिन कटाउने र काल पर्खने मात्रै हो भन्ने भाव व्यक्त भएको छ। यसै क्रममा प्रेमीबिहीन भएर जीवन धान्न गाह्रो हुन्छ भन्ने बिलौना यस गीतमा पाइन्छ।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

प्रेममा विरक्त नारीको मनोस्थितिलाई लिएर बनाइएको यस गीतमा नारीको मानसिक दशाको चित्रण गरिएको पाइन्छ। प्रेमको महिमाको वर्णन दाइ साइँलो गीतको मूल भाव हो। प्रस्तुत दाइ साइँलो गीत मध्यम आयाम एवम् संरचनामा गठन भएको छ। यस गीतलाई नौ पद्यांशमा विभाजन गरिएको छ। पहिलो पद्यांशमा ३ पङ्क्ति रहेको छ। दोस्रो पद्यांश, तेस्रो पद्यांश, पाँचौँ पद्यांश र सातौँ पद्यांशमा ८ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। चौथो पद्यांशमा १४ पङ्क्ति र छैँटौँ पद्यांशमा ११ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। यसैगरी आठौँ पद्यांश र नवौँ पद्यांशमा १३ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ।

### (ग) लय र भाका

प्रस्तुत *दाइ साइँलो* गीतमा *हा* वर्णस्तरीय थेगोबाट गीतको आरम्भ हुन्छ। वर्णस्तरीय थेगोबाट गीतको आरम्भ भएकाले लामो अर्थात् विलम्बन लयको प्रयोग भएको छ। तर अन्तरामा आएर यस गीतमा मध्यम गतिको लयमा गाइएको पाइन्छ। यस गीतको विश्राम तथा यति *दोबानमा विजुली दाई, नौँ डाडैमा बस* पदावली स्तरीय थेगोको गायनपछि गरिएको पाइन्छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

प्रस्तुत दाइ साइँलो गीतमा *दोबानमा विजुली दाई, नौं डाडैमा बस* भन्ने स्थायी बोल जम्मा १६ ठाउँमा गाएर प्रयोग गरिएको छ। यस स्थायी पङ्क्तिलाई प्रष्टाउने क्रममा नौवटा पद्यांशमा अन्तरा गाइएको छ। यस गीतमा वर्णस्तरीय *हा* थेगो पाँच ठाउँमा उच्चारण भएको पाइन्छ।

### (ङ) भाषाशैली

प्रस्तुत दाइ साइँलो गीतमा सरल लोकभाषाको अधिक प्रयोग भएको छ। यस गीतमा आत्मपरक शैलीको धेरै प्रयोग पाइन्छ। आलङ्कारिकता र झ्याउरे छन्दको प्रयोगले गीतलाई छुट्टै विशेषता प्रदान गरेको छ। यो गीतलाई एकल तथा दोहोरी दुवै रूपमा गाउन सकिन्छ।

### ४.५.५ डुम्रे भन्सार

प्रस्तुत *डुम्रे भन्सार* शीर्षकको गीत नेपाली लोकसमाजमा निकै प्रचलित भएको गीत हो। तनहूँ जिल्लामा स्थित एउटा ठाउँको नाम डुम्रे भन्सार हो। यसै स्थानको नाममा यो डुम्रे भन्सार शीर्षक गीत बनाइएको हो।

*‘यो मयाँले के... गन्यो .... कडी*

*घुम्व मे..रो., नजरै... अगाडि*

*डुम्रे ... भन्सार*

*मयाँमा ... भुलेको*

*रै छ सन्सार*

*के... ग..न्यो .... कडी*

*घुम्व मे..रो., नजरै... अगाडि*

डुम्रे ... भन्सार

मयाँमा ... भुलेको

रैछ सन्सार<sup>१८</sup>

### (क) कथ्य एवम् भाव

डुम्रे भन्सार शीर्षकको प्रस्तुत गीतमा हार्दिक प्रेमलाई विषयवस्तु बनाइएको छ। म पुरुष पात्रले एउटी प्रेमिकालाई हार्दिक प्रेम गरेको छ। ती प्रेमिका टाढा भए पनि आफ्ना आँखामा घुमिराखेकी छन्। ती प्रेमिकाले कुनै बेला भनेका कुरा नमानेको खण्डमा अहिले ती पुरुषलाई मनमा खिन्न लागेको छ। प्रेमिका हिँडेको बाटोमा एक छिन आँसु झार्छु भन्दा पनि त आँसु ढुङ्गा र माटोमा परेकाले मनमा चिन्ताको आगो बलेको छ। चिन्तित भएर रुन परे पनि प्रेमिकाका सम्झनामा दिन बितेका छन् किनभने यो सन्सार नै मायाजालमा भुलेको रहेछ भन्दै म पात्रले घरिघरी चित्त दुखाएको छ। कर्ममा नलेखेपछि बाहिर हाँसे पनि भित्र मन रोइ राखेको हुन्छ। यस्तो व्यक्तिको कलेजो फटाउने र मन धड्काउने काम गर्नु हुँदैन। यसरी साँचो र निष्कपट प्रेम दिगो हुन्छ भन्ने भाव व्यक्त भएको यस गीतले नबुझिकन प्रेम गर्दा जिन्दगी भरी रनु पर्छ भन्ने सन्देश पनि दिएको छ।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

लघु आयाममा संरचित प्रस्तुत डुम्रे भन्सार गीतमा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु रहेको पाइन्छ। पाँच पद्यांशमा संरचित भएको यस गीतमा ४४ वटा पङ्क्ति रहेको छ। पहिलो पद्यांश, चौथो पद्यांश र पाँचौँ पद्यांशमा १० पङ्क्ति रहेको छ भने दोस्रो पद्यांश र तेस्रो पद्यांशमा ७ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ।

---

<sup>१८</sup> धनबहादुर गन्धर्वसँग २७/१२/२०१७ को दिन पोखराको बाटुलीचौर भन्ने ठाउँमा लिएको अन्तर्वार्ता

### (ग) लय र भाका

द्रुत गति गाइएको प्रस्तुत डुम्रे भन्सार गीतमा तनहुँ जिल्लामा अवस्थित डुम्रे भन्सार भन्ने ठाउँमा प्रचलित स्थानीय लयको विशेष प्रयोग गरिएको पाइन्छ। यस गीतमा डुम्रे भन्सारको भाकाले गायकका स्वरको लच्काइद्वारा आवेग संवेगलाई सम्प्रेषित गर्ने काम गरेको छ। पाँचवटा पद्यांशमा रहेको यस गीतमा दोस्रो पद्यांशको ७औँ पङ्क्ति र तेस्रो पद्यांशको ७औँ पङ्क्तिमा यति तथा विश्राम छ भने अन्य सबै पद्यांशको १०औँ पङ्क्तिमा यति तथा विश्राम रहेको पाइन्छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

प्रस्तुत डुम्रे भन्सार गीतमा पाँचवटा पद्यांश रहेका छन्। पाँचवटा पद्यांशमा स्थायी बोल ३ पल्ट प्रयोग भएको छ।

डुम्रे ... भन्सार

मयाँमा .. भुलेको

रै छ सन्सार

यही स्थायीको भाव विस्तारको निमित्त पाँचैवटा पद्यांशमा अन्तरा गाइएको छ। यस गीतमा थेगोको प्रयोग पाइँदैन।

### (ङ) भाषाशैली

प्रस्तुत गीतमा आत्मालापपूर्ण आलङ्कारिक शैलीको प्रयोग रहेको पाइन्छ। संवाद शैलीका रूपमा पनि यस गीत गाउने चलन रहेको पाइन्छ। लोकछन्दको विविधता र लोकभाषाको मीठासपूर्ण प्रयोगले गीतलाई सौन्दर्य प्रदान गरेको पाइन्छ। यस गीतमा नेपाली भाषाको कतिपय शब्दलाई गन्धर्वले स्थानीय रूप दिएका छन्। उदाहरणार्थ

रूपमा माया- मयाँ, मलाई- मालाई, जाओस्-जाओइन्, घुम्छ- घुम्च आदि । गीतमा घुम्च, धुन्च, रुन्च जस्ता शब्दमा छ वर्णको साटो च वर्ण उच्चारण गरिएको छ ।

#### ४.५.६ कर्पुटारे भाका

‘हा...

धन्सार कल्ले के भन्छ र?

कल्ले मान्यो स..हर..?

हा..

कल्ले मान्यो स..हर..?

मिजिमखोले दुवाली त करिपुटारे चपरी

कल्ले मान्यो स..हर..?

हा..

कल्ले मान्यो स..हर..?

धन्सार कल्ले के भन्छ र.. ?

कल्ले मान्यो स..हर..?

धन्सार कल्ले के भन्छ र..?

कल्ले मान्यो स..हर..?’<sup>९९</sup>

#### (क) कथ्य एवम् भाव

कर्पुटार भन्ने ठाउँ नेपालको लमजुङ् जिल्लामा पर्दछ । यो कर्पुटारे भाकालाई ठाडो भाका, दुरा भाका पनि भनिन्छ ।

प्रस्तुत गीतमा प्रेमलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । यहाँ म पात्रले आरम्भमा लमजुङ्को मिजिम खोलामा दुवाली थुन्दा कर्पुटारका चपरी प्रयोग गरेको स्मरण गरेको

<sup>९९</sup> धनबहादुर गन्धर्वसँग २७/१२/२०१७ को दिन पोखराको बाटुलीचौर भन्ने ठाउँमा लिएको अन्तर्वार्ता

छ। त्यसपछि नानीले आफूसित प्रेम गर्ने भएकाले आफू जान नपर्ने, बरू उ आफै आउने भएकाले, म पात्र गमक परेको छ। अर्कोतिर अमचुरको दाना पाकिसकेकाले भुईमा झरे कुहिने डर भए जस्तै आफू भेट गर्न छटपटाउँदा छटपटाउँदै आफ्नी प्रेमिका कतै कुहिने हो कि भन्ने शङ्का पनि व्यक्त गरेको छ। अब त्यस्ती माया कहाँ प्राप्त गर्न सकिन्छ भनी आशङ्का पनि व्यक्त गरेको छ। आफूले दुःख गरेर थुनेको दुवालीबाट प्राप्त हुने सहर (एक थरीको माछा), माछा कसैले मारिदिएको पीडा व्यक्त गर्दा आफ्नो माछारूपी प्रेमिकालाई पनि कसैले लगिदियो भनेर म पात्रले चिन्ता व्यक्त गरेका छन्।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

चारवटा पद्यांशमा संरचित प्रस्तुत कर्पुटारे गीतमा ५७ वटा पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। स्थानीय भाकाका गीत र चलनचल्तीका गीतको तुलनामा आयामका दृष्टिले यस गीतलाई लघु आयामका गीत भन्न सकिन्छ। पहिलो पद्यांशमा १५ पङ्क्ति, दोस्रो पद्यांशमा १४ पङ्क्ति, तेस्रो पद्यांशमा १७ पङ्क्ति र चौथो पद्यांशमा ११ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ।

### (ग) लय र भाका

प्रस्तुत गीतको प्रत्येक पङ्क्तिको अन्त्यमा लामो लयमा स्वर तानिएको पाइन्छ। लयले गीतलाई मौलिक रूप दिएको छ र स्वर सङ्गीतको मोहनी लाग्दो स्थितिमा पुऱ्याएको छ भन्न सकिन्छ। चारवटा अन्तरा रहेको प्रस्तुत गीतमा पहिलो अन्तराको १५औँ पङ्क्तिमा यति तथा विश्राम व्यवस्था गरिएको छ। यसैगरी दोस्रो अन्तराको १४औँ पङ्क्तिमा, तेस्रो अन्तराको १६औँ पङ्क्तिमा र चौथो अन्तराको ११औँ पङ्क्ति गरी १५औँ, २९औँ, ४६औँ र ५७औँ पङ्क्तिहरूमा यति वा विश्राम रहेको छ। यस गीतलाई मध्यम गतिमा गाइने गरिन्छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

प्रस्तुत गीतमा चारवटा अन्तरा र चारैवटा स्थायी रहेका छन्। प्रत्येक स्थायी बोललाई अन्तरामा पुष्टि गरिएको छ। यस गीतमा थेगोको अत्याधिक प्रयोग पाइन्छ। उदाहरणार्थ हा..., हे....., हो.....जस्ता वर्णस्तरीय थेगोको प्रयोगलाई लिन सकिन्छ। के पिर माननी, भेट कैल्ये नहुनी, कल्ले मा-यो सहर जस्ता पदावली स्तरीय थेगोको पनि प्रयोग प्रशस्तै रहेको पाइन्छ।

### (ङ) भाषाशैली

प्रस्तुत गीत आत्मपरक शैलीमा गाइएको पाइन्छ। यस गीतमा तद्भव शब्दको धेरै प्रयोग पाइन्छ। यस गीतमा धेरैजसो शब्दलाई स्थानीय रूप दिइएको पाइन्छ। उदाहरणार्थ कसले- कल्ले, माया- मयाँ, भन्छ- भन्च, मात्रे- माननी, आउने- आउनी, कुहिन्छ- कुहुन्छ, नहुने- नहुनी, कहिले- कैल्ये, खाउँला- खाम्लै, पाउँला- पाम्ला आदि।

## ४.६ घटना गीत

### ४.६.१ डडेलधुराको घटनामा आधारित घटना गीत

‘डडेलधुरा तितेपुर थियो जन्मगाउँ  
अहिले बस्दै आएकि थिन् भिमकदर्ता ठाउँ  
छोरीहरू पनि सरस्वती पन्त  
माइली छोरी सुकुमारी भिर्मला पन्त  
आमाको नाम दुर्गादेवी बिताएकी राज  
सारङ्गीमा सुनाउँदै छु त्यै गीत नी आज  
गाएँ गीत समाजको लागि



गल्ती भएँ माफ पाउँ दाजुभाइः<sup>१००</sup>

(क) कथ्य एवम् भाव

प्रस्तुत घटना गीत पश्चिम नेपालको डडेलधुरा निवासी दुर्गादेवी पन्तको परिवारमा घटित घटनालाई वर्णन गरिएको छ। यो एउटा कारुणिक गीत हो। यो घटना डडेलधुरा भन्ने ठाउँमा घटेको घटना हो। गाउँमा चटपटे बेचेर जीविकोपार्जन गर्ने दुर्गादेवी निम्नवर्गीय मजदूर हुन्। उनको लोग्नेले उनलाई छोडेर पहाड गई अकैसित विवाह गरेर बसेका छन्। उनको तीनवटा छोरीहरू छन्।

साउन १०मा आमा गइन् इन्डिया तिर  
छोरी गइन् होमवर्क गर्न साथीको तिर  
बेलकासम्म छोरी आउने कुनै चालचुल छैन  
गाउँघरमा सोढा खोज्दा अत्तो पत्तो छैन  
साथी घरमा पुग्दा पनि अत्तो पत्तो छैन  
भोलिपल्ट छ बजे बिहान खबर फैल्यो गाउँमा  
घोप्टो पन्यो एउटा लास उखु बारी छेउमा  
तेति खेर आमालाई कस्तो भो  
पहाड ढली थिचेको जस्तो भो

उक्त पङ्क्तिमा आमा केही कारणवश इन्डियातिर गएको र त्यसै बखत छोरी पनि स्कूलको होमवर्क गर्न साथीको घरमा गएको कुरा सुरुको दुई पङ्क्तिले बताएको छ। आमा घर आइपुग्दा पनि छोरी घर आइ नपुगेकाले आमाले छोरीको साथीहरूको घरमा गएर पनि सोधखोज गर्छिन् तर त्यहाँ पनि उनको छोरीको पत्तो लाग्दैन। त्यतिकै रात

---

<sup>१००</sup> तेजेन्द्र गन्धर्वसँग ०५/०१/२०१८ को दिन नेपालको काठमाडौँमा लिएको अन्तर्वार्ता

बित्छ। भोलिपल्ट बिहान उखु बारीको छेउमा आफ्नै छोरीको मृतक शरीर देखदा आमालाई सन्तान घात परेको कुरा पहाड ढली थिचेर लागेको प्रसङ्गले बताएको छ।

प्रस्तुत गीतमा एउटी छोरी बलत्कृत भएको कुराले गाउँ समाजमा नै मार्मिक परिवेशको सृजना भएको छ। मृतकको लुगा खोलिएको र चोट लागेको कुरालाई गायकले कारुणिक स्वरमा वर्णन गरेका छन्। नेपालको प्रहरीलाई आमाले आफ्नो सन्तानको अपराधीलाई दण्ड दिन बिन्ति चढाएकी छन्। दुर्गदिवीको छोरीलाई बलात्कार पश्चात् घाँटी न्याँकेर मारेको थियो। जाँचपछि हत्यारालाई प्रहरीले बन्दी बनायो तर त्यस अपराधीलाई पहिलेको जस्तै केही दिनमै कानूनले छोडिदिएको हुनाले यस्तो कुव्यवस्थादेखि गायक दुःखी बनेका छन् र मर्मस्पर्शी भावमा डुबेका छन्।

असुरक्षित छोरी चेली दिन अनि साँझ  
असुरक्षित छोरी चेली दिन अनि साँझ  
पापीहरूलाई झुन्डाइदेउ टुडिखेल माँझ  
पापीहरूलाई झुन्डाइदेउ टुडिखेल माँझ  
तिनै जस्तो छोरी चेली यसरी नै मर्छन्  
फाँसी दिने कानून हेरौं  
कहिले पास गर्छन्  
फाँसी दिने कानून हेरौं  
कहिले पास गर्छन्

उक्त पङ्क्तिमा गायकले नेपाल सरकारलाई दोषीलाई कडा कारवाही गर्न बिन्ति चढाएका छन्। छोरीहरू हाम्रो समाजमा असुरक्षित भएका छन्। यसैकारण गायकले सरकार समक्ष बलात्कारीलाई टुडिखेलमा झुन्डाएर मार्ने कठोर कानून छिट्टै संशोधन गरी

लागु गर्नुपर्ने आग्रह गरेका छन्। यसो नगरेको खण्डमा हाम्रा छोरी चेलीले यसरी नै मर्नुपर्ने घटना फेरि दोहोरिन सक्ने सङ्केत व्यक्त गरेका छन्।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

प्रस्तुत घटना गीत आठ पद्यांशमा गाइएको छ। यो गीत जम्मा ६४ पङ्क्तिद्वारा संरचित छ। प्रस्तुत गीतको पहिलो पद्यांश र सातौँ पद्यांश ८ पङ्क्तिमा संरचित भएको छ भने दोस्रो पद्यांश, तेस्रो पद्यांश, पाँचौँ पद्यांश र छैटौँ पद्यांश ६ पङ्क्तिमा संरचित पाइन्छ। यसरी नै चौथो पद्यांशमा ९ पङ्क्ति र आठौँ पद्यांशमा १५ पङ्क्तिमा गीत संरचित भएको पाइन्छ।

### (ग) लय एवम् भाका

प्रस्तुत गीत मध्य र विलम्बन गतिमा गाइएको गीत हो। पहिलो पद्यांश र सातौँ पद्यांशको ८ पङ्क्तिमा विश्राम रहेको छ। दोस्रो पद्यांश, तेस्रो पद्यांश, पाँचौँ पद्यांश र छैटौँ पद्यांशको ६ पङ्क्तिमा विश्राम पाइन्छ। यसैगरी चौथो पद्यांशको ९ र आठौँ पद्यांशको १५ पङ्क्तिमा गीतको अडान तथा यति रहेको छ। प्रस्तुत गीत डडेलधुरामा घटित घटनाको वर्णन हुनाले यस गीतमा डडेलधुराको स्थानीय भाका रहेको पाइन्छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

प्रस्तुत डडेलधुरामा घटित घटना गीतमा स्थायी र अन्तराको प्रयोग गरिएको छ। यस गीतमा कहीं पनि थेगोको प्रयोग भएको पाइँदैन।

*गाएँ गीत समाजको लागि*

*गल्ती भए माफ पाउँ है दाजुभाइ*

उपर्युक्त पङ्क्ति गीतको स्थायी बोल रहेको छ। यस पङ्क्तिलाई स्पष्ट पादैँ अन्तराको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। गीतमा स्थायी दुईपल्ट प्रयोग भएको छ भने अन्तरा

आठपल्ट प्रयोग भएको छ। गीत गायनमा गायकले कतिपय पङ्क्तिलाई दोहोराएर गाएको पनि पाइन्छ।

### (ड) भाषाशैली

प्रस्तुत घटना गीतमा नेपाली समाजमा प्रचलित व्यावहारिक भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ। प्रस्तुत गीतमा एकाध अङ्ग्रेजी शब्द जस्तै साइकल, होमवर्क-को प्रयोग गरिएको छ। गीतको अन्तमा पङ्क्ति दोहोरिएकोले गीत अझ बढी रोचक बनेको छ। यो गीत आख्यानान्तरक ढाँचामा प्रस्तुत भएको छ। एकलै गाउन सक्ने भएकाले यस गीतमा एकल पद्धति रहेको पाइन्छ।

### ४.६.२ पाँचथरको घटनामा आधारित गीत

‘नकहुँ त कहुँ लाग्छ कसो गरौं साथी  
कुन दैवले हत्या गऱ्यो सुति रको राति  
निर्दयले ज्यान लियो यता जेठा साथमा  
ठुलो घटना घट्न पुग्यो सोमवारको रातमा  
तेतिबेला गाउँलेलाई कस्तो भो  
निद्रा पनि सपना जस्तो भो<sup>१०१</sup>

### (क) कथ्य एवम् भाव

प्रस्तुत गीत पाँचथरको विकलाड गाउँको एक परिवारमा घटित घटनाको वर्णन हो। यस गीतमा एक साँझ एकैचोटि नौजनाको हत्या भएको जानकारी गायकले गीतको माध्यमद्वारा दिएका छन्। पाँचथरको विकलाड गाउँपालिकामा भएको दुई परिवारको

---

<sup>१०१</sup> नेपालको इटहरी निवासी शिव गन्धर्वसँग १५/०१/२०१८ को दिन विर्तामोडमा लिएको अन्तर्वार्ता

हत्याको आरोपी घरैको ज्वाइँ हो हल्ला गाउँ फैलिएको कुरा यस पङ्क्तिमा यसरी पुष्टि भएको छ-

अन्धो रैछ बैरो रैछ देवता कोटि कोटि  
नौ जनाको हत्या गन्यो कसले एकै चोटि  
यति निर्मम् यति तुच्छ काम कसले गन्यो  
सबले भन्छन् सबले कहन्छन् उसकै ज्वाइँले मान्यो  
गाउँछु गीत सारङ्गी रेटेर  
यस्तै घटना सुनाए हजुर.....

गाउँमा ज्वाइँ नै हत्यारा हो भनेर हल्ला फैलिएपछि ज्वाइँले पनि रुखमा पासो लगाएर आत्महत्या गरेको छन्। यस्तो घटनाले गर्दा गायकको मनमा ज्वाइँ मात्रैले नौ जनाको हत्या गर्न सम्भव नभएको शङ्का उत्पन्न भएको छ। यस घटनालाई परिणाम दिन अन्य हत्याराहरू पनि अवश्यै सामेल हुनुपर्छ भन्ने गायकको शङ्का छ। यसरी दुई परिवारको हत्याले गाउँ नै चकित र शोकमा डुबेको छ।

अचेल जताततै हिंसा, अपराध, अत्याचार बढेको र गाउँ समाजमा हत्या भएर रगतको भेल बगेको घटनाले गायक दुःखी बनेका छन्। यस्तो दुर्व्यवहार र अपराध जसले गर्छ, उसलाई ईश्वरले पनि दण्ड दिन्छन् भन्ने भाव यस गीतमा छ। मानिस भएर जन्मेपछि मानिसलाई चिन्नुपर्छ। मान्छेको कदर गर्नुपर्छ। एकाअर्कामा माया, प्रेम र सद्भावनाको विचार राख्नुपर्छ। एकाअर्कामा प्रति संवेदनाको भाव राखेर सदैव मिठो बोलीवचनलाई उजागर गर्नुपर्छ भन्ने भाव गीतमा यसरी प्रस्फुटित भएको छ-

मान्छेबाट हरायो मान्छे आजभोलि  
जताततै बगिराछ रगतको खोली  
के कारणले खेल्यो हजुर यतिकोले खेल

आँशुको नै मूल फुटयो रगतको भेल

हत्या हिंसा नगरौं दाजुभाई

यस्तै सन्देश सुनाउँछु सबैलाई

अन्तमा गायकले यस्तो अमानवीय घटना घटाउने अपराधी जहाँ कहीं लुकेर तथा भागेर गए तापनि एक दिन अवश्य नै उ बन्दी बन्छ र कठोर दण्डको भागीदार हुन्छ भन्ने सन्देश दिएका छन्।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

पूर्व नेपालको पाँचथर विकलाङ गाउँपालिकामा घटित घटनालाई विषयवस्तु बनाएर यो घटना गीत गाइएको पाइन्छ। सात पद्यांशमा संरचित प्रस्तुत घटना गीतमा जम्मा ४१ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। यस घटना गीतको पहिलो पद्यांश, दोस्रो पद्यांश, तेस्रो पद्यांश, चौथो पद्यांश, पाँचौं पद्यांश, छैटौं पद्यांशमा ६ वटा पङ्क्ति रहेको छ भने अन्तिम तथा सातौं पद्यांश ५ पङ्क्तिमा संरचित भएको पाइन्छ।

### (ग) लय एवम् भाका

मध्य लयमा गाइएको प्रस्तुत घटना गीतमा पूर्व नेपालको पाँचथर भन्ने गाउँमा घटित घटनाको वर्णन छ। पाँचथरको स्थानीय भाकामा प्रस्तुत गीत गाइएको पाइन्छ। प्रस्तुत गीत मध्य गतिमा गाइएको भए तापनि अन्तिम ३ पङ्क्तिमा भने विलम्बित गति रहेको पाइन्छ। पहिलो पद्यांश, दोस्रो पद्यांश, तेस्रो पद्यांश, चौथो पद्यांश, पाँचौं पद्यांश र छैटौं पद्यांशको ६औं पङ्क्तिमा गीतको विश्राम अर्थात् यति रहेको छ भने सातौं पद्यांशको ५औं पङ्क्तिमा विश्राम रहेको छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

प्रस्तुत गीतमा स्थायी र अन्तराको प्रयोग भएको छ भने थेगोको प्रयोग गरिएको छैन।

गीतबाट उद्धृत

गाउँछु गीत सारङ्गी रेटेर

यस्तै घटना सुनाए हजुर

उक्त पङ्क्ति गीतको मूल स्थायी रहेको छ। यही स्थायीलाई स्पष्ट पार्नको निम्ति अन्तराको ७ पल्ट प्रयोग गरिएको छ। यस घटना गीतमा थेगोको प्रयोग पाइँदैन।

### (ङ) भाषाशैली

प्रस्तुत गीत पाँचथरे भाकामा गाइएको हुनाले पाँचथरको स्थानीय भाकाको प्रभाव गीतमा पाइन्छ। यो गीत एकलैले गाउन सक्ने हुनाले एकल गीतको पद्धति रहेको पाइन्छ।

मान्छेबाट हरायो मान्छे आजभोलि

जताततै बगिराछ रगतको खोली

उक्त पङ्क्तिमा सरल र सहज भाषाशैलीको प्रयोग भए तापनि ती सरल र बोधगम्य छन्। यहाँ पहिलो पङ्क्तिको तेस्रो शब्दको रूपमा प्रयोग *मान्छे*को अर्थ संवेदना सूचक रहेको छ। यस्ता प्रतीकले गीतलाई मार्मिक, विशिष्ट र प्रभावकारी बनाएको छ।

### ४.७. घुम्न जाँदै वा डुल्न जाँदाको गीत

#### ४.७.१ पूर्वतिर घुम्न जाँदाको गीत

‘चौतारीको बरपीपल

मायालुको नजर

मायासँगै बस्ने रहर

चौतारीको बरपीपल

मायालुको नजर

मायासँगै बस्ने रहर

ए.....नि हजुर घाम लाग्यो घमाइलो

जता हेरे पनि हजुर पूर्वै रमाइलो

जता हेरे पनि हजुर पूर्वै रमाइलो<sup>१०२</sup>

### (क) कथ्य एवम् भाव

नेपालको पश्चिम क्षेत्रबाट पर्वतिर घुम्न हिड्दा गाइएको यस गीतमा नेपालको पूर्वोत्तर क्षेत्रमा रहेका स्थान नामहरूको चर्चा गरिएको छ। पूर्वी नेपालको स्थानगत विशेषताको चित्रण गर्दै पूर्व नेपालमा अवस्थित भेडेटारको मीठो पानी, धरानको माया पिरती, ताप्लेजुङको तोड्बा सुकुटी आदि विशेषताहरूको चर्चा गरेका छन्। झापा, इलाम, पाँचथर, विराटनगर, दमक, इटहरी आदि स्थानहरूको भ्रमण गर्दा रमाइलो लागेको गीति अभिव्यक्ति स्वाभाविक, स्थानीयताको रङ एवम् आञ्चलिकताको चित्रणले मौलिक रहेको पाइन्छ।

झापा टेके...के के हेर्नु इलाम र पाँचथरी

ताप्लेजुङको तोड्बा सुकुटी

विराटनगर साइनो पन्यो दमक पन्यो छिमेकी

भेट्न नगरी दमक इटहरी

ए.....नि हजुर घाम लाग्यो घमाइलो

---

<sup>१०२</sup> रेजिना गन्धर्व र तारा गन्धर्वसँग १२/०१/२०१८ मा पूर्व नेपालको झापा जिल्ला वडा नं २ मा लिएको अन्तर्वार्ता



कथ्य, विषयवस्तु वा भावका दृष्टिले यस गीतको वर्णन जीवन्त रहेको कुरा निम्नलिखित विश्लेषणद्वारा गर्न सकिन्छ। नेपालमा अवस्थित झापाको स्थान विशेषतालाई बताउने काम गरेको छ। झापामा हेर्न लायकको धेरै ठाउँ छन्। तीमध्ये इलाम चियाबारीको निम्ति प्रसिद्ध छ भने पाँचथर सांस्कृतिक धरोहरको निम्ति चिनिन्छ र त्यही भेकमा पर्ने ताप्लेजुङ तोड्वा र सुकुटीको लागि प्रख्यात भएको कुरा गायकले बताएका छन्। उसैगरी विराटनगर र दमक पनि एउटा ठूलो सहरको रूपमा प्रस्तुत गीतमा गायकले चिनाएका छन्। विराटनगर र दमकलाई जोड्ने इटहरीलाई गायकले भेट गर्ने ठाउँ भनी सम्बोधन गरेका छन्। घाम पूर्वबाट झुल्किने हुनाले पूर्व नेपाल सदैव न्यानो रहेको कुरा पनि प्रस्तुत गीतमा वर्णित छ।

#### **(ख) आयाम एवम् संरचना**

मझौला आकारको प्रस्तुत गीतमा चार पद्यांश छन्। गीतको चारवटा पद्यांश जम्मा ३३ वटा पङ्क्तिमा संरचित पाइन्छ। यस गीतमा पहिलो पद्यांश र तेस्रो पद्यांशको ७औँ पङ्क्तिमा विश्राम पाइन्छ भने दोस्रो पद्यांशको ९औँ र चौथो पद्यांशको ८औँ पङ्क्तिमा विश्राम पाइन्छ।

#### **(ग) लय एवम् भाका**

पूर्वेली भाकामा गाइएको प्रस्तुत गीत मध्य लयमा उच्च स्वर निकालेर गाइएको पाइन्छ। यसको प्रत्येक विश्राम पछि मध्य स्वरमा गीत गाइन्छ र पद्यांशका अन्तमा लामो लय तानेर गीतलाई विश्राम दिइएको पाइने हुनाले यसलाई मध्य र विलम्बन गति रहेको गीत भन्न सकिन्छ। गीतको गति मध्यम सुरमा गाइएको पाइन्छ।

#### **(घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो**

प्रस्तुत गीतमा स्थायी, अन्तरा र थेगो सबैको प्रयोग भएको छ। गीतमा गाइएको प्रस्तुत

जता हेरे पनि हजुर पूर्वै रमाइलो

जता हेरे पनि हजुर पूर्वै रमाइलो

उपर्युक्त पङ्क्ति गीतको स्थायी बोल रहेको छ। यही पङ्क्तिलाई पुष्टि गर्नको निमित्त अन्तरा गाइएको छ। प्रस्तुत गीतमा ४ पल्ट स्थायीको प्रयोग गरिएको छ भने अन्तरा पनि ४ पल्ट नै गाइएको छ।

प्रस्तुत गीतमा हा हा, ए नि, बरी लै लै, लै जस्ता थेगोको प्रयोग गरिएको छ। यी थेगोहरूमध्ये हा हा, ए नि लै आदि वर्णस्तरीय थेगो हुन् भने बरी, लै लै पद स्तरीय थेगो हो।

#### (ड) भाषाशैली

प्रस्तुत गीतमा वर्णनात्मक सरल शैलीको प्रयोग गरिएको छ। व्यावहारिक रूपमा प्रचलित साधारण भाषाको प्रयोग गीतमा पाइन्छ। गीत गायनमा पुरुष र नारी दुवैको सहभागी रहेकाले र युगल शैलीमा संरचित रहेकाले यसलाई युगल गीत भन्न सकिन्छ।

#### ४.७.२ नारीमाथि यौन शोषण

‘धोकेबाज छ दुनिया राजैको

अचेल विश्वास लाग्दैन कसैको

भन्नु भने कुरो गहिरो छ

नभन्नु त मनमा पैहो छ

.....

हाँसो खुसी जीवनको खानी हो

ज्यानमारा नि मरेर जानी हो

भन्नु भने कुरो गहिरो छ

नभनु त मनमा पैहो छ<sup>१०३</sup>

### (क) कथ्य एवम् भाव

प्रस्तुत गीतमा नेपाली समाजमा रहेको कुरीति, पुरुषद्वारा नारीमाथि गरिएको यौन शोषण आदिलाई विषय बनाइएको छ। गायकलाई आफ्नो समाजमा शोषित, दलित असहाय नारीप्रति गरिएको अत्याचार देखेर गायकलाई घिन लागेको कुरा यस गीतमा बताएका छन्। संसार नै विश्वासघाती छ र यहाँ कसैलाई आँखा चिम्लेर विश्वास गर्न सकिँदैन भनेर सबैलाई जागरूक बन्ने आह्वान गरिएका छ। यस दुषित सामाजिक वातावरणमा बाध्यवश बस्नु परेकाले गायक स्वयम् पनि दुःखी बनेका छन्। विशेष गरेर गायकले नारीहरूलाई अन्याय र अत्याचार सहेर बस्नु हुँदैन, नारीहरूमाथि कसैको पनि पूर्ण अधिकार छैन भन्दै शोषकहरूलाई होसियार बस्ने चेतावनी दिएका छन्।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

प्रस्तुत गीत २७ पङ्क्तिमा संरचित पाइन्छ। प्रस्तुत गीत ६ वटा पद्यांशमा संरचित पाइन्छ। यस गीतको प्रत्येक पङ्क्तिमा ११ वटा अक्षरी संरचनामा आबद्ध भएको पाइन्छ। गीतको पहिलो पद्यांश ५ पङ्क्तिमा संरचित पाइन्छ। यसरी नै दोस्रो पद्यांश, तेस्रो पद्यांश, चौथो पद्यांश र पाँचौँ पद्यांशमा ४ पङ्क्तिमा संरचित र छैटौँ पद्यांश ७ पङ्क्तिमा संरचना भएको पाइन्छ।

### (ग) लय र भाका

प्रस्तुत गीत नारीलाई विषय बनाएर गाइएको गीत हो। नारीमाथि हुने हिंसालाई रोक्न गाइएको यो गीत पूर्वेली भाकामा गाइएको छ। मध्यम गति र लयमा गाइने यस गीतको

---

<sup>१०३</sup> प्रकाश गन्धर्वसँग १७/१२/२०१७ को दिन नेपालको काठमाडौँमा लिएको अन्तर्वार्ता

यति तथा अडान प्रत्येक पद्यांशको अन्तिम दुई पङ्क्तिमा भनु भने कुरो गहिरो छ नभनु त मनमा पैहो छ भनेर गरिएको पाइन्छ।

#### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

थेगोको प्रयोग नगरिएको प्रस्तुत गीतमा स्थायी र अन्तरा दुवैको प्रयोग गरिएको छ।

भनु भने कुरा गहिरो छ,

नभनु त मनमा पैहो छ

यस गीतको स्थायी बोल रहेको छ। यस गीतको स्थायी छ पल्ट दोहोरिएको छ भने अन्तरा पाँचपल्ट गाइएको छ। अन्तमा स्थायीको पुनरावृत्ति भएको छ।

#### (ङ) भाषाशैली

प्रस्तुत गीतमा पूर्वेली भाषिकाको प्रयोग भएको पाइन्छ। गीतका शब्दहरू सर्वसाधारण सबैले सहजै बुझ्न सक्ने हुँदा यस गीतको भाषा सरल र सहज रहेको पाइन्छ। यस गीतमा सरल बोधगम्य बिम्ब प्रतीकको प्रयोग यसरी गरिएको छ-

हेर भमरो नपरोस भुलैमा

तेरा बाउको राज छैन फूलैमा

यहाँ भमरो भनी शोषक तथा वासनाको भोगी पुरुषलाई भनिएको छ भने फूल भनेर नारीलाई भनिएको पाइन्छ। यसप्रकारको कथ्य भाषाले गीतलाई मार्मिक, विशिष्ट र प्रभावकारी बनाएको छ। एकलै गाउन सक्ने हुनाले यस गीतलाई एकल गीत तथा एकालापि शैली पनि भनिन्छ।

## ४.८ लाहुरेको सन्देश गीत वा बिछोडको गीत

### ४.८.१ बिछोडको गीत

‘बहाई चढाई आउँछु भनेर जानु भो

आउने ठेगान कहिले हो कहि.....ले हो

१६ पुगी १७ लागदा मेरो नि विहा भाको

पाँचै वर्ष पुग्न लाग्यो पति विदेश गाको

पाँचै वर्ष पुग्न लाग्यो पति विदेश गाको

.....

माइतीघरमा बसु भने कुरा काट्छन् धेरै

घरै बसुं मया गर्ने छैन यति खेरै

आँफू परदेश जाने भए किन विहा गर्नु

बन्धनैमा पारि छोड्यौ मलाई भयो मर्नु

बन्धनैमा पारि छोड्यौ मलाई भयो मर्नु<sup>१०४</sup>

### (क) कथ्य एवम् भाव

प्रस्तुत गीतमा एउटी नारी तथा श्रीमतीले आफ्नो श्रीमान् परदेशबाट घर नआएकोमा गीतद्वारा दुःख प्रकट गरेकी छ। १३ वर्षकी हुँदा विवाह गरेर नेपालबाट भारतको आसम भन्ने ठाउँमा आएपछि केही दिन पश्चात् धन कमाउन भनी विदेश गएका उसको पति अहिलेसम्म घर फर्केर आएका छैनन्। श्रीमान् परदेश गएपछि, उ एकलै भएकी छ। घरमा एकलै भएर जीविकोपार्जन गर्न कठिन भएपछि उसले पनि हाकिमकोमा गएर काम गर्नु परेको छ। श्रीमान्ले विदेशबाट फोन गर्छ भनेर लुकाएर राखेको फोन पनि हाकिमले खोसिदिएपछि उ झन् दुःखी बनेकी छ। दुःख पीडामा रहेर एकलो जीवन

<sup>१०४</sup> मीनबहादुर गन्धर्वसँग १५/१२/२०१७ को दिन कपिलबस्तुको वडा न ६ खोपामा लिएको अन्तर्वार्ता

बिताउनु परेकाले उ माइतघरमा गएर बसेकी छन्। तर माइतघरमा पनि आफ्नो बाबाको रूखो वचन सुन्न परेको छ। यसैकारण तिनले जति नै दुःख पाए पनि आफ्नो घर छोडेर माइतघर नजाने सुझाव प्रस्तुत गीतद्वारा दिएकी छन्।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

प्रस्तुत गीतमा सुरु देखि अन्तिम पद्यांशसम्म नै नारीद्वारा परदेश गएको आफ्नो पतिको कुनै खबर नपाएको हुँदा दुःख विलौना गरिएको छ। यो गीतमा जम्मा २८ वटा पङ्क्ति रहेको छ। यी पङ्क्तिहरूलाई चारवटा पद्यांशमा गाइएको छ।

### (ग) लय र भाका

प्रस्तुत गीत प्रथम पद्यांशदेखि अन्तिमसम्म नै एउटै भाकामा गाइएको छ। यो गीत तेस्रो भाकामा गाइएको छ। यस गीतमा अन्त्यानुप्रासको प्रयोग भएको छ। यस गीतलाई पहिलो तीन पद्यांशमा अन्त्यानुप्रासको प्रयोग गरेर गाइएको छ भने चौथो पद्यांशमा सारङ्गीको सहयोगमा “नानी किन रोयो...? विदेशबाट आएनन्... कति वर्ष भो...? पाँच वर्ष” भनी प्रश्नको उत्तर पनि दिने गरेको पाइन्छ। प्रस्तुत गीत मध्य गतिमा गाइएको छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

प्रस्तुत गीतमा चारवटा अन्तराको प्रयोग गरिएको छ। यो गीतमा स्थायी र थेगोको प्रयोग गरिएको छैन। प्रस्तुत गीतको पहिलो पद्यांश र दोस्रो पद्यांशमा ५-५ पङ्क्ति, तेस्रो पद्यांशमा १६ पङ्क्ति र चौथो पद्यांशमा ४ पङ्क्ति रहेको छ।

### (ङ) भाषाशैली

प्रस्तुत गीतमा सरल, सहज तथा ललित पदावलीको प्रयोग गरिएको छ। गीतमा धेरै खेरें आदि जस्ता अन्तरवर्ती अलङ्कार र गर्नु, मर्नु, भाको, गाको आदि शब्दको प्रयोगले

अन्त्यानुप्रासको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ। प्रस्तुत गीत एकालापी तथा एकल पद्धतिमा गाइएको गीत ठहर्दछ। फोन शब्दको प्रयोगले साइबार विद्युतीय सञ्चारको सङ्केत पनि गीतले दिन खोजेको छ।

## ४.९ हस्यौली गीत

### ४.९.१ दावै पन्यो (सामाजिक व्यङ्ग्यात्मक गीत)

दावै पन्यो गीत सामाजिक हस्यौली गीत हो। यो गीत गन्धर्व समाजमा प्रचलित रहेको पाइन्छ। गीतमा प्रयोग दावै शब्द दाउ नै पन्यो भन्ने अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ। विशेष गरेर यस गीत मानिसहरू झमघट भएको ठाउँमा गएर रमाइलो गर्ने लक्ष्य राखेर गाइन्छ। हाँसो र ठट्यौली शैलीमा समाजमा चलिआएका कुसंस्कारलाई व्यङ्ग्य गर्दै यस गीत गाइएको पाइन्छ।

‘दावै पन्यो पानको चौकाले, पानको चौकाले

भैयो भेट बेला र मौकाले

बन्को काफल् बनको चरीलाई

तिम्रो मयाँ दुई दिन्को भए नि

मेरो मयाँ जुनीभरिलाई

पानको चौकाले, पानको चौकाले

भैयो भेट बेला र मौकाले

बन्को काफल् बनको चरीलाई

तिम्रो मयाँ दुई दिन्को भए नि

मेरो मयाँ जुनीभरिलाई

... ..

दियाँ बाबा मूल बाटो छेकेर, मूल बाटो छेकेर

नल्को टौवा धौले घर देखेर  
बनको काफल् बनको चरीलाई  
तिम्रो मयाँ दुई दिनको भए नि  
मेरो मयाँ जुनीभरिलाई  
मूल बाटो छेकेर, मूल बाटो छेकेर  
नल्को टौवा धौले घर देखेर  
बनको काफल् बनको चरीलाई  
तिम्रो मयाँ दुई दिनको भए नि<sup>१०५</sup>

### (क) कथ्य एवम् भाव

प्रस्तुत दावै पन्यो गीतमा नारीहरूको कष्टकारी जीवनलाई विषयवस्तु बनाइएको छ। यस गीतमा एउटी विवाहित नारीले घरमा आफ्नो पतिको कारण भोग्नुपरेको मानसिक वेदना सुनाएको पाइन्छ। नारीले आफ्नो श्रीमान्को अन्याय र अत्याचार सहनु परेको, सासु ससुराले बुहारीलाई सरापेको, भोको पेट सुन्न परेको, जेठी श्रीमती हुँदाहुँदै कान्छी विवाह गरेर जेठीलाई वास्ता नगरेको जस्ता विवाहित नारीको पीडादायक जीवनको विकृतिप्रति प्रहार गर्दै हँसाइएको छ। यस क्रममा नेपाली सभ्यता र संस्कृतिको पनि चित्रण गरिएको पाइन्छ। नेपाली नारीको जीवन पीडादायक छ भन्ने भाव व्यक्त भएको यस गीतले नारीलाई यस्तो परम्परबाट मुक्त गराउनु पर्छ भन्ने सन्देश दिएको पाइन्छ।

एय्या बाबा कम्मर दुख्यो, पोइ मोराले कुट्यो  
एय्या बाबा कम्मर दुख्यो, पोइ मोराले कुट्यो  
कुटेको झोकमा जुरुकै उठ्यो, चार घान मकै भुट्यो  
दुधको साँचो छोप्यो अनि, तेस्कै भुँडी फुट्यो

---

<sup>१०५</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ ३४१



उपर्युक्त पद्यांशमा पितृसतात्मक समाजको क्रूर व्यवहार प्रस्तुत भएको छ। पुरुषले नारीप्रति असहनीय अत्याचार गरे पनि नारीले सहनुपर्ने असहाय परिस्थितिको उजागर भएको छ। पुरुषले नारीमाथि जति हिंसा गरे पनि नारीलाई चुपचाप सहनुपर्छ र सदैव पुरुषको सेवा गरेर दासी हुनुपर्ने नेपाली समाजमा रहेको घरेलु हिंसालाई पनि गीतमा हस्यौली शैलीमा तीव्र व्यङ्ग्य गरिएको छ।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

सातवटा पद्यांशमा संरचित यस गीतमा ७९ पङ्क्ति रहेका छन्। पहिलो पद्यांश, पाँचौं पद्यांश र सातौं पद्यांशमा १० पङ्क्ति रहेका छन्। दोस्रो पद्यांश र तेस्रो पद्यांशमा १२ पङ्क्ति रहेका छन्। यसरी नै चौथो पद्यांशमा १७ पङ्क्ति रहेको छ भने छैटौं पद्यांशमा ८ पङ्क्ति रहेको छ।

### (ग) लय र भाका

प्रस्तुत दावै पन्यो गीत बनको काफल बनको चरीलाई भाकामा गाइएको छ। यस भाकामा स्थायीलाई दोहो-न्याएर गाइन्छ। गीतको स्थायी पङ्क्ति र सुरूको अन्तरा पङ्क्ति हाँस्यप्रधान रहेको पाइन्छ। पहिलो पद्यांशको १०औं पङ्क्ति, दोस्रो पद्यांशको १२औं पङ्क्ति, तेस्रो पद्यांशको १२औं पङ्क्ति, चौथो पद्यांशको १७औं पङ्क्ति, पाँचौं पद्यांशको १०औं पङ्क्ति, छैटौं पद्यांशको ८औं पङ्क्ति र सातौं पद्यांशको १०औं पङ्क्तिमा विश्राम अर्थात् यति रहेको छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

बन्को काफल् बन्को चरीलाई  
तिम्रो मयाँ दुई दिनको भए नि  
मेरो मयाँ जुनीभरीलाई

यस गीतको मूल स्थायी बोल नै उपर्युक्त पङ्क्ति रहेको पाइन्छ। गीतमा स्थायी बोल पहिलो पद्यांश, तेस्रो पद्यांश, पाँचौँ पद्यांश र सातौँ पद्यांश गरी जम्मा ४ पल्ट प्रयोग भएको छ भने यसै स्थायी बोललाई पुष्टि गर्ने क्रममा सातौँ पद्यांशमा अन्तराको प्रयोग भएको पाइन्छ। यस गीतमा थैगोको प्रयोग पाइँदैन।

### (ड) भाषाशैली

बिचबिचमा सारङ्गीको धुन सुनाएर गाइने प्रस्तुत गीतको अन्तरा झ्याउरे र टुक्का दोहामा गाइएको पाइन्छ। वर्णनात्मक शैलीमा गाइको प्रस्तुत गीतमा कुट्यो- भुट्यो, चौकाले- मौकाले, ठोट्ने- लोट्ने, सुठो- जुठो, छेकेर- देखेर, तोरी- छोरी, बुदुना- थुतुना आदि जस्ता अन्त्यानुप्रास र अर्थालङ्कारको प्रयोग पनि भएको पाइन्छ। जान्चु, खान्चु ठाम्, निम्नो, चुक्ली, मयाँ जस्ता स्थानीय लोकबोलीको प्रयोग गनि गीतमा रहेको छ। यसका साथै प्रस्तुत गीतमा छ्र वर्णको साटो च वर्णको उच्चारण र उ वर्णको साटो म वर्णको उच्चारण भएको पाइन्छ।

### ४.९.२ गलबन्दी (राजनैतिक व्यङ्ग्यात्मक गीत)

नेपालको समसामयिक राजनैतिक परिवेश, जालखेल, छलकपट, भ्रष्टाचारलाई ठाडो विरोध व्यङ्ग्य गरिएको यस गीतलाई समयसापेक्ष एवम् सान्दर्भिक विषयवस्तु मान्न सकिन्छ।

'कुर्चीमा...रा सिरी गुटबन्दीमा

कुर्चीमा....रा सिरी गुटबन्दीमा

डुबेका थ्यौँ पू...रा डुबेका थ्यौँ पू...रा

बुढेसकालमा अर्जु च्यापी बस्छन् डडेलधुरा

हल्का घमाइलो

नारायण हल्का घमाइलो

भनम् हल्का घमाइलो

(क) कथ्य एवम् भाव

प्रस्तुत हस्यौली गीत नेपालको राजनीतिलाई केन्द्र गरेर गाइएको गीत हो। यस गीतमा नेपालका सबै राजनैतिक दल केवल आफ्नो गोजी भर्ने र जनतालाई भुल्याउने प्रवृत्तिका देखिएका बताएको यस गीतमा राजनैतिक दलहरूलाई तीव्र व्यङ्ग्य कसेर भनिएको छ-

मै ठुलो हुँ. भन्थ्यौ काङ्ग्रेसी हो  
मै ठुलो हुँ. भन्थ्यौ काङ्ग्रेसी हो  
आज कता गयौ. आज कता गयौ  
बल्ल मेरो छोरोसित गुच्चा खेल्ने भयौ

उक्त पङ्क्तिमा गायकले नेपालको राजनैतिक दल काङ्ग्रेसका नेताहरूले शासन राम्रोसित गर्न नसकेको कुरा राखेका छन्। काङ्ग्रेसका नेताहरू बडो घमण्डी र महान् हुन् भन्ने प्रवृत्ति भएका तर वास्तवमा देश र जनताको हितमा कुनै काम गर्न नसकेकाले अहिले बेकामे भएर आफ्नो छोरोसित गुच्चा खेल्ने भयौ भनी व्यङ्ग्य गरेका छन्। यसैगरी तेस्रो पद्यांशमा गायकले एक नेताको यसरी व्यङ्ग्यात्मक वर्णन गरेका छन्-

बीबीसीको नाराण कटुवालले  
बीबीसीको नाराण कटुवालले  
खोल्याँ विवेक साझा खोल्याँ विवेक साझा  
एकसिट पनि देनौ जन्ता बजाइदियो बाजा

उक्त पङ्क्तिमा नेपालको राजनैतिक दल बीबीसी- को एक नेतामाथि यसरी व्यङ्ग्यात्मक प्रहार गरेको पाइन्छ। त्यस नेताको नाम गायकले नबताए पनि थर

---

<sup>१०६</sup> बलराम गन्धर्वसँग २४/०१/२०१८ को दिन काठमाडौंको बागबजार, पुरानो बसपार्कमा लिएको अन्तर्वार्ता।

कटुवाल रहेको बताएका छन्। तिनलाई जनताले चुनावमा मतदान नगरेर हराए। तिनलाई एक सिट पनि जनताले दिएनन्। यसरी समयमा नै कटुवाललाई राम्रोसित चिनेर जनताले चुनावमा हराएका हुनाले विवेकशील निर्णय रहेको बताएका छन्।

*कमलेको नाराण मासीं गाई*

*कमलेको नाराण मासीं गाई*

*उनी कता गयो उनी कता गयो*

*राजतन्त्रलाई ल्याउँछु भन्थे खोलाले बगायो*

उक्त पङ्क्तिमा नेपालको राष्ट्रिय प्रजातान्त्रिक पार्टीका नेता कमल थापालाई कमले भनेर चिनाएका छन्। कमल थापाले सुरूमा राजतन्त्र ल्याउँछु भनेर भोट माग्दै जनतालाई भ्रममा पारेको कुरा गायकले बताएका छन्। तर चुनाव हारेपछि कमल थापा पनि हराएको कुरा उक्त पङ्क्तिमा पाइन्छ।

अन्तको पङ्क्तिमा नेपालको वर्तमान सरकारलाई गायकले यसरी व्यङ्ग्य कसेर नेताहरूको मुखण्डो उतारेका छन्-

*परचण्डे र केपी मिलेर नै*

*परचण्डे र केपी मिलेर नै*

*हानेको छौं छ.का हानेका हौं छ.का*

*आलोपालो मन्त्री खाई खुइलिनेछौं पक्का*

उक्त पङ्क्तिमा वर्तमान गठबन्धित सरकारमाथि दह्रो व्यङ्ग्यात्मक प्रहार गरिएको छ। माओवादीको अध्यक्ष प्रचण्ड अर्थात् पुष्पकमल दाहाल र एमाले पार्टीको नेता अर्थात् वर्तमान नेपालको प्रधानमन्त्री केपी ओली यी दुई मिलेर नेपालमा सरकार बनाएको कुरा प्रस्तुत गीतमा वर्णित पाइन्छ। प्रचण्ड र केपी ओलीले सरकारमा रहेर जनताको

मतदानको कदर नगरेको र देशलाई विकास हुनबाट रोकेकोले एक दिन यिनीहरूको पनि सर्वनाश हुन्छ भनी गीतको अन्त्य गरेका छन्।

### (ख) आयाम एवम् संरचना

प्रस्तुत गलबन्दी गीत सातवटा पद्यांशमा गाइएको छ। यस गीतमा जम्मा ५७ वटा पङ्क्ति रहेको छ। पहिलो पद्यांश, दोस्रो पद्यांश, तेस्रो पद्यांश, चौथो पद्यांश, छैटौँ पद्यांश र सातौँ पद्यांशमा जम्मा ८ पङ्क्ति रहेका छन् भने पाँचौँ पद्यांशमा ९ पङ्क्ति रहेको पाइन्छ।

### (ग) लय एवम् भाका

प्रस्तुत गीत आरम्भमा अनि विश्राम पछि लामो लयमा गाइन्छ। डडेलधुराको स्थानीय भाकामा ढालेर गायकले यो गीत गाएका छन्। गीत गायनको पाँचौँ पद्यांशको ९औँ पङ्क्तिमा गीतको विश्राम अर्थात् यति रहेको छ भने अन्य सबै पद्यांशको ८औँ पङ्क्तिमा गीतको विश्राम अर्थात् यति छ। यो गीत मध्य गतिमा गाइएको छ।

### (घ) स्थायी, अन्तरा र थेगो

प्रस्तुत गलबन्दी गीतमा स्थायी, अन्तरा र थेगो सबै प्रयोग भएको छ। यस गीतमा *नाराण हल्का रमाइलो, आहँ सुन्दा घमाइलो, भन्दा रमाइलो* पङ्क्ति गीतको स्थायी रहेको छ। यो स्थायी गीतमा जम्मा सातपल्ट प्रयोग भएको छ। यसैगरी यस स्थायीलाई पुष्टि गर्न अन्तराको पनि सातैपल्ट प्रयोग भएको पाइन्छ। *आहँ* शब्द यस गीतमा पदस्तरीय थेगो रहेको छ। *आहँ* थेगो यस गीतमा जम्मा सातपल्ट प्रयोग गरिएको छ।

### (ङ) भाषाशैली

प्रस्तुत गीतमा नेपाली गाउँले समाजमा प्रचलित भाषिकाको प्रयोग गरिएको छ। यो गीत व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा गाइएको छ। यस गीतमा *प्रचण्ड, कमल थापा, कुर्सी, थियो, दण्ड*

जस्ता शब्दलाई गायकले परचण्डे, कमले, कुर्ची, थ्यौ, दन्डर शब्दको प्रयोग गरेर आफ्नै तरिकाले उच्चारित गरेका छन्। समूहमा गाइएको हुनाले शैलीगत दृष्टिकोणले प्रस्तुत गीत युगल गीत बनेको छ।

## पाँचौं अध्याय

### ५. गाइने-गीतको सांस्कृतिक अध्ययन

#### ५.१ लोकसंस्कृतिको परिचय

लोकसंस्कृति लोकद्वारा अनुपालन गर्ने संस्कृति हो। साधारणतः लोकसंस्कृति भनेको कुनै पनि लोकको चिन्हारी अथवा परिचय हो। लोकसंस्कृति बुझ्न अघि संस्कृति बुझ्न आवश्यक हुन्छ। संस्कृति मनुष्यको कला, पद्धति र जीवन जिउने एउटा सर्वश्रेष्ठ तरिका हो। 'संस्कृति परम्परादेखि चल्दै आएको लोकव्यवहार हो'।<sup>१०७</sup> संस्कृतिले मानिसको सम्पूर्ण सामाजिक परिस्थिति अनि वातावरणलाई समेटेको हुन्छ। संस्कृति कुनै वस्तुलाई परिमार्जन गरेर चम्किलो, उज्यालो वा निखुट बनाउने कला हो। संस्कृति मानव समाजको एक छुट्टै यथार्थ हो। वास्तवमा संस्कृति मानव समाजको मानसिक, सामाजिक, आध्यात्मिक सौँच विचारको उपज हुन्छ। संस्कृतिले मानिसको एकाअर्कासँगको सम्बन्धलाई प्रस्टाउँछ अनि हामीलाई चिन्हारी दिन्छ। संस्कृति युगयुगको संस्कारबाट विकसित हुन्छ र त्यो संस्कार सामाजिक बनोटबाट निर्मित हुँदै लोकले यसलाई व्यवहारमा अनुपालन गर्छ। संस्कृतिभिन्न जीवनको समग्र तौर तरिका, रीतिरिवाज आउँदछ। संस्कृति सामाजिक आवश्यकताहरूको पूर्तिको साधनको रूपमा मानवको आविष्कार हो। यसैकारण यो विचारहरूको आदान प्रदान तथा शिक्षाको माध्यमद्वारा एक पिँढीदेखि अर्को पिँढीमा हस्तान्तरित भइरहन्छ औ यही क्रम चलिरहन्छ। 'संस्कृतिमा कुनै पनि सामाजिक समूह विशेषको जीवनको शैली, सनातनता एवम् विधि निहित हुँदछ। यसैकारण प्रत्येक संस्कृतिमा त्यस समाजका सदस्यहरूको व्यवहारमा एक विशेष

---

<sup>१०७</sup> टेरेन्स मुखिया, सन् २००५, भाषा, साहित्य-संस्कृति र चिन्हारी, डा फा जर्ज ताडालि र अन्य (सम्पा), आलेख नेपाली भाषा साहित्यमा सांस्कृतिक चिन्हारी, दार्जिलिङ : सलेशियन कलेज पृ ५८

प्रकारको प्रभाव पर्दछ।<sup>१०८</sup> मानव जीवनक्रममा आइपरेका यावत् क्रियाकलापलाई समष्टि रूपमा ग्रहण गरी हामी संस्कृति चिन्हारी दिँदै भन्न सक्तछौं संस्कृति भन्नु मानिसको जीवन यात्राको ढङ्ग हो अर्थात् आँफू बाँच्ने क्रममा व्यवहार सञ्चालन गर्ने जे क्रियाकलाप अपनाइन्छ, सोझो शब्दमा संस्कृति त्यही हो।<sup>१०९</sup> संस्कृति सामाजिक अन्तरक्रिया र अनुभवहरूबाट प्राप्त गरेको ज्ञान हो। संस्कृतिलाई विस्तृत रूपले अध्ययन गर्दा खानपान, वेशभूषा, चाडपर्व आदि मात्र संस्कृतिभित्र पर्दैन यसभित्र कुनै पनि जाति अथवा समाजको सम्पूर्ण क्रियाकालपहरू जस्तै ज्ञान विज्ञान, लोकविधासहरू, कला, कौशल, नैतिकता, विभिन्न प्रथाहरू भाषा शिक्षा, तकनिकी आदि सम्पूर्ण कुराहरू संस्कृतिभित्र पर्दछन्।

मानव जातिको जीवनशैलीलाई बुझाउने संस्कृति शब्दले दीर्घकालसम्म राष्ट्र, जाति, समाजले भोग्दै पचाउँदै आएको रहनसहन, आचारविचार सम्बन्धी भावना र त्यसको भौतिक अभिव्यक्तिलाई बुझाउँछ। साथसाथै संस्कृतिभित्र जीवनका मूल्य र मान्यता पनि गाँसिएर आएका हुन्छन्। संस्कृतिले प्रत्येक जातिका भाषा, भाका, लय, गीत र नृत्यको प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ। संस्कृति जीवनका विविध कला र रीतिस्थिति, हातका सीप, बनोट र बुनोट, लेखाई, विचार र व्यवहारमा भिज्दै आएको हुन्छ। यसैकारण कुनै पनि जातिको कल्पना संस्कृतिविहीन हुन सक्दैन र संस्कृति कुनै पनि जातिको आत्मामा समाहित रहेर बसेको हुन्छ।

लोकले परम्परागत रूपमा अनुसरण गर्दै आएको संस्कारगत कार्य संस्कृतिलाई लोकसंस्कृति भनिन्छ। लोकसंस्कृति केवल मृतअभिमुख संस्कृति मात्र होइन, त्यो आजपर्यन्त समाजमा प्रचलित जीवित समाजिक संस्कृतिको आन्तरिक जीवनधारा पनि

<sup>१०८</sup> सन्तोष कुमार शर्मा, सन् १९८२, *संस्कृति के चार अध्याय एक अनुशीलन*, मथुरा पृ १०

<sup>१०९</sup> धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, पृ ४६



हो।<sup>११०</sup> लोकसंस्कृति युगौदेखि मानवीय समाज वा लोकको आन्तरिक तहमा चलिआएको छ। लोकसंस्कृति वास्तवमा लोकले आफ्नै ढङ्गमा सिर्जित गरेको संस्कृति हो, जो लोकद्वारा स्वतः र सम्भवत निर्मित हुन्छ।<sup>१११</sup> लोकसंस्कृति शब्दमा लोक विशेषण संयुक्त हुँदा एक अर्थले संस्कृति ध्वनित हुन्छ जसको अर्थ शिष्ट संस्कृति भन्दा फरक असभ्य, अर्धसभ्य वा अशिक्षित, गाउँले आदि जनसमूहको संस्कृति भन्ने बोध गराउँछ।<sup>११२</sup> 'लोकवार्ताविद् कृष्णदेव उपाध्यायका मतानुसार लोकसंस्कृति र लोकवार्ता पर्यायवाची शब्द हुन्। लोकसंस्कृति शब्दले जुन अर्थ दिन्छ, लोकवार्ता शब्दले पनि त्यही अर्थ दिँदछ। उपाध्यायको भनाइमा लोकसित सम्बन्धित सबै लोकविश्वास, लोकप्रथा, लोक आचार-विचार, लोकविधि, लोकनिषेध, लोकधर्म, लोकअनुष्ठान आदि लोकसंस्कृतिभिन्न पर्दछ भने लोकवार्ताभिन्न पनि पर्दछ।'<sup>११३</sup> लोकसंस्कृति र लोकवार्तालाई एकै अर्थमा पनि लिएको हुनाले जनसमुदायमा प्रचलित रीतिरिवाज, जीवनशैली, रहनसहन, नृत्य, सङ्गीत, नाटक, वेशभूषा, खानपान, आचारण, बोलीचाली, धर्मकर्म, आस्था, विश्वास, चालचलन, चाडपर्व, ऐतिहासिक एवम् धार्मिक स्थल, कलाकौशल आदिको अभिव्यक्तिलाई लोकवार्ता अथवा लोकसंस्कृति भन्न सकिन्छ।

परम्परादेखि लोकमा निहित कार्यव्यपारको परिष्कृत रूप नै लोकसंस्कृति हो। यसमा लोकले आर्जन गरिल्याएको संस्कार, रीतिथिति, विश्वास, मान्यता इत्यादिको अभिव्यक्ति हुन्छ। लोकले आफ्ना दैनिक जीवनमा मान्दै आएका गरिल्याएका विश्वास, भावना, बोलीचाली, रीतिथिति, आचार व्यवहार आदिलाई नै लोकसंस्कृति भन्न सकिन्छ। लोकसंस्कृतिलाई प्राचीन समयदेखि लोक वा जनसाधारणको परम्परा, रीतिथिति, प्रथा,

<sup>११०</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ ख

<sup>१११</sup> इन्द्रबहादुर राई, सन् १९९९, परिप्रेक्षमा भारतीय नेपाली संस्कृति, पवन चामलिङ (सम्पा), निर्माण : संस्कृति विशेषाङ्क, गान्तोक : निर्माण प्रकाशन, वर्ष १९, अङ्क ३४, पृ ४

<sup>११२</sup> हर्षनाथ भट्टराई, नेपाली लोकसंस्कृति, पृ ६९२

<sup>११३</sup> कृष्णदेव उपाध्याय, सन् २०१०, लोक साहित्य की भूमिका, इलाहाबाद : साहित्य प्रा लि, पृ १३

लोकविश्वास आदिको समुच्छ रूप मात्र सकिन्छ। लोकसंस्कृति केवल मृत वा विगत अभिमुख संस्कृति नभएर यसमा आजपर्यन्त मानव समाजमा प्रचलित जीवित सामाजिक संस्कृतिको आन्तरिक जीवन धारणा पनि पाइन्छ।<sup>११४</sup> लोककला, लोकविश्वास, विचारधारा, परम्परा, प्रथा आदि लोकसंस्कृतिका विभिन्न पक्षहरू हुन्। यी पक्षहरू लोकसंस्कृतिको व्यापक वा विशाल रूपमा समाविष्ट भएको पाइन्छ।

लोकजीवनमा प्राप्त गरिएका ज्ञान, कला, नीति, नैतिकता, चालचलन, विश्वास, मान्यता आदि लोकसंस्कृतिकै अङ्ग भएका हुनाले लोकसंस्कृति कुनै पनि जाति, राष्ट्र र देशको निमित्त अमूल्य निधि हुन्छ। लोकसंस्कृतिको प्रदर्शनीमा समाजको चित्र र परिचयका साथसाथै त्यस समाजको मौलिकता पनि टङ्कारै रूपमा प्रस्तुत भएको हुन्छ।

लोकसंस्कृति लोकजीवनको चालचलन, रीतिथिति, रहनसहन, लवाइखवाइ, विश्वास आदिको वास्तविक रूप हो। लोकसंस्कृतिले प्रत्येक जातिका लोकजीवनको यथार्थ प्रदर्शन गराउँछ। पहाडे, मधिसे, गाउँले, सहरीया आदि विभिन्न जात जातिका प्राचीन विशेषता, रहनसहन र जीवनपद्धति नै लोकसंस्कृति हुन्।

### ५.१.१ लोकसंस्कृतिको अर्थ र परिभाषा

संस्कृति शब्द अङ्ग्रेजी भाषाको 'कल्चर' शब्दको नेपाली रूपान्तरण हो। 'संस्कृति' शब्द सम् उपसर्गपूर्वक कृ धातुमा क्तिन् (ति) प्रत्यय गाँसिएर बनेको हो। मनुष्यको आफ्नो दर्शन शास्त्र, धर्म, परम्परा तथा परिस्थितिअनुरूप लौकिक परलौकिक सर्वाभ्युदयको अनुकूल आचार विचार नै संस्कृति हुन्छ। संस्कृति शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ सम्यक् (उत्तम) कृति (रचना वा सिर्जना) अर्थात् परम्परागत अनुस्यून संस्कार भन्ने हुन्छ।<sup>११५</sup>

<sup>११४</sup> तुलसी दिवस (संयोजक), वि स २०३५, नेपाली लोक संस्कृति - संगोष्ठी : पृष्ठभूमि र परिचय, काठमाडौं: ने रा प्र प्र., पृ ख

<sup>११५</sup> पुष्पा शर्मा, सन् १९९९, नेपाली संस्कृतिको स्रोत र उठान : संक्षिप्त सिंहावलोकन, पवन चामलिङ (सम्पा), निर्माण : संस्कृति विशेषाङ्क, सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, वर्ष १९, अङ्क : ३४, पृ ३२९

संस्कृतिको शाब्दिक अर्थ सम्यक् कृति, उच्च ढङ्गले गरिएको कार्य, परिष्कृत गराई तथा अभिप्राय, बुद्धि, सुधार, संसोधन, परिमार्जन वा अभ्यान्तर रूपको प्रकाशन गर्नु भन्ने हुन्छ।<sup>११६</sup> अर्को अर्थमा मानवको जीवन शैली नै संस्कृति हो। मानव समाजको परम्पराबाट चल्दै आएका जन्मदेखि लिएर मृत्युसम्मका विश्वास, रीतिरिवाज, विभिन्न क्रिया, विचार, रहनसहन तथा व्यवहारको परिष्कृत रूपलाई संस्कृति भनिएको छ। वास्तवमा कुनै समुदायको निर्धारित जीवन पद्धति नै संस्कृति हो।

लोकसंस्कृति लोक र संस्कृति दुइ शब्दको योगबाट बनेको हो। जसको अर्थ हुन्छ लोकको संस्कृति। लोकसंस्कृति शब्द अङ्ग्रेजी भाषाको फोक कल्चर को समानार्थी शब्द हो।

‘लोक शब्द अङ्ग्रेजी भाषाको फोक शब्दको समानार्थी शब्द हो, जसको सामान्य अर्थ ग्रामीण, असंस्कृत र अशिक्षित जाति भन्ने हुन्छ। लोक शब्दको व्युत्पत्ति लोकदर्शन धातुमा घञ् प्रत्यय जोडेर भएको हो।<sup>११७</sup> यसको अर्थ हेर्नु वा देख्नु हुन्छ। लोक शब्दलाई नेपाली बृहत् शब्दकोशमा दुइ अर्थमा परिभाषित गरिएको छ-

१. ‘ब्रह्माण्डको कुनै एक भाग, खण्ड, संसार, जगत, दुनियाँ।

२. समान सांस्कृतिक भावना र सामाजिक स्थिति भएका खास भौगोलिक एकाइमा रहने जनसमूह’।<sup>११८</sup>

‘लोक शब्दलाई परिभाषित गर्ने क्रममा कृष्णदेव उपाध्याय यसो भन्छन्- आधुनिक सभ्यतादेखि टाढो आफ्नो प्राकृतिक परिवेशमा रहने अशिक्षित एवम् असंस्कृत जनतालाई लोक भन्दछन्, जसको आचार विचार एवम् जीवन परम्परा मुक्त नियमबाट नियन्त्रित

<sup>११६</sup> लकखीदेवी सुन्दास, सन् १९९९, ‘संस्कृति: बदलिँदो स्वरूप’, पवन चामलिङ (सम्पा), निर्माण : संस्कृति विशेषाङ्क, सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, वर्ष १९, अङ्क : ३४, पृ १६९

<sup>११७</sup> बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, पृ १३

<sup>११८</sup> त्रिपाठी र दाहाल, नेपाली बृहत् शब्दकोश, पृ ११८८

हुन्छ'।<sup>११९</sup> 'लोक त्यसलाई भनिन्छ जो ग्रामीण जीवनमा व्यतित गर्छन् जो अशिक्षित, अर्धज्ञानी जनसमूहलाई नै लोक भन्न सकिन्छ'।<sup>१२०</sup> 'हिन्दी लोकवार्ताविद् हरद्वारी लाल शर्माको लोक शब्दबारे यस्तो मत् रहेको छ- लोक त्यही हो जो हामीलाई देखिन्छ अनि जसलाई हामी देख्छौं'।<sup>१२१</sup>

'लोक शब्दको प्रयोग स्थानवाचक र साधारण जनसमूहको रूपमा भएको पाइन्छन्'।<sup>१२२</sup> लोक शब्दको अर्थ वास्तवमा यस पृथ्वीमा बसोबासो गर्ने समस्त जनसमूह भन्ने बुझिन्छ, जो अशिक्षित भए तापनि अनुभव र ज्ञानले परिपक्व हुन्छन्। शास्त्रीयता, वैज्ञानिकता र आधुनिक सभ्यतादेखि टाडो बसी स्वाभाविक र प्राकृतिक ढङ्गमा जीवन व्यतित गर्ने जनसमूहलाई लोक भनिन्छ। लोक मानवीय समाजको त्यो वर्ग हो जो अभिजात्य संस्कार, शास्त्रीय र पाण्डित्य चेतना अनि पाण्डित्यपूर्ण अहङ्काररहित परम्पराको प्रवाहमा जीवित रहन्छ।

लोकसंस्कृति एउटा बृहत् क्षेत्र हो। लोकले परम्परागत रूपमा मान्दै आएको संस्कृतिलाई लोकसंस्कृति भनिन्छ। लोकसंस्कृतिलाई परिभाषित गर्ने क्रममा धेरै विद्वान्हरूले यसलाई लोकवार्ता शब्दकै समानार्थक शब्दको रूपमा प्रयोग गरेका छन्। यद्यपि कतिपय विद्वान्हरूले भने लोकसंस्कृतिलाई लोकवार्ताभन्दा भिन्न अर्थमा परिभाषित गरेका छन्। 'हिन्दी लोकवार्ताविद् कृष्णदेव उपाध्यायले लोकवार्ता र लोकसंस्कृति एकै अर्थमा लिएका छन्। उनका मतानुसार फोकलोरको लागि लोकसंस्कृति शब्द प्रयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ'।<sup>१२३</sup> लोकसंस्कृतिअन्तर्गत लोकजीवनसँग सम्बन्धित आचार-विचार, विधि-निषेध, विश्वास, प्रथा, परम्परा, धर्म, ग्रह, अनुष्ठान सबै पर्दछन्। 'हिन्दी लोकवार्ताका अर्का

<sup>११९</sup> कृष्णदेव उपाध्याय, सन् २०१०, लोक साहित्य की भूमिका, इलाहाबाद : साहित्य प्रा लि, पृ ११

<sup>१२०</sup> सत्येन्द्र, सन् २००६, लोक साहित्य विज्ञान, जोधपुर : राजस्थानी ग्रन्थगार, पृ १५

<sup>१२१</sup> हरद्वारी लाल शर्मा, सन् १९९०, लोकवार्ता विज्ञान, लखनाऊ : दया प्रकाश सिन्हा, पृ १३

<sup>१२२</sup> बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, पृ १३

<sup>१२३</sup> उपाध्याय, लोक साहित्य की भूमिका, पृ १८

विद्वान् हजारीप्रसाद द्विवेदी पनि फोकलोरको अर्थमा लोकसंस्कृति शब्दलाई ग्रहण गर्न सकिने कुरा बताएका छन्।<sup>१२४</sup>

नेपाली लोकविद्हरूले लोकवार्ता र लोकसंस्कृतिलाई समान अर्थमा राखेको हुनाले यहाँ दुवैको परिभाषालाई यसरी प्रस्तुत गरिन्छ -

‘बटिकनको भनाइमा मौखिक तथा लोकसंस्कृतिका मूल कलाहरूको प्रारम्भिक रूप र इतिहासका अङ्गविशेषको प्रकाशलाई लोकवार्ता भनिन्छ’।<sup>१२५</sup>

मोहनराज शर्मा अनि खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्को भनाइमा ‘जातिविशेषका कम शिक्षित जनसमुदायमा प्रचलित लोकप्रिय रीतिथिति, परम्परा, संस्कृति, विश्वास आदिको मौखिक, दृश्य र चिन्तनमूलक अभिव्यक्तिसँग सम्बद्ध समस्त सामग्रीका साथै त्यसको अध्ययनलाई पनि लोकवार्ता भनिन्छ’।<sup>१२६</sup>

‘म्याक्सिम गोर्कीले संस्कृतिलाई मानिसको दोस्रो प्रकृति अथवा समाजद्वारा निर्मित स्वभाव भनेका छन्’।<sup>१२७</sup>

‘मानवशास्त्रीय अनुसार संस्कृति भनेको हामीले सिकेका ती व्यवहारहरू हुन् जो सामाजिक परम्पराबाट हामीले प्राप्त गर्छौं’।<sup>१२८</sup>

लोकभाषा, लोकवार्ता, लोकविश्वास अतिरिक्त लोकसँग सम्बन्धित धेरै कुराहरू समेट्नु लोक शब्दको मौलिकता र विशेषता हो। वास्तवमा लोक भावनाको सिङ्गो स्वरूप नै

---

<sup>१२४</sup> कृष्णदेव उपाध्याय, लोक साहित्य की भूमिका, पृ १९

<sup>१२५</sup> शर्मा र लुइटेल्, लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य, पृ ३

<sup>१२६</sup> पूर्ववत्

<sup>१२७</sup> सुचन प्रधान, सन् २०१६, नेपाली चाडपर्वहरूको सांस्कृतिक अध्ययन, सिलगढी : ग्राफिक्स प्रिन्टर्स, पृ १

<sup>१२८</sup> विमलेस कान्ति वर्मा र मालती (सम्पा), सन् २००७, भाषा साहित्य और संस्कृति, नयाँ दिल्ली : ओतियन्ट लाँगमैन, पृ २८१

लोक हो।<sup>१२९</sup> आधुनिक सभ्यतादेखि टाढा आफ्ना सहज तथा प्राकृतिक अवस्थामा वर्तमान, तथाकथित असभ्य एवम् अशिक्षित जनसमूहलाई लोक भन्दछ जसको जीवन दर्शन अनि रहनसहन आस्थाद्वारा चलिआएको अथवा नियन्त्रित भएको हुन्छ।<sup>१३०</sup>

लोकसंस्कृति लोक र संस्कृति शब्दको मेलबाट बनेको शब्द हो, जसको सोझो अर्थ हुन्छ लोकको संस्कृति। लोकको परम्परामा पुस्तौपुस्तादेखि चल्दै आएको संस्कृतिलाई लोकसंस्कृति भनिन्छ। निरन्तर प्रारम्भिक रूपदेखि चल्दै आउने संस्कृति भएकाले यसमा प्राचीनता झल्किन्छ। शास्त्रीय, वैज्ञानिक र आधुनिक सभ्यतादेखि टाढो, प्राकृतिक र स्वाभाविक रूपमा रहेको लोकले आर्जन गरेको संस्कृति नै लोकसंस्कृति हो। यसमा कृत्रिमता वा अप्राकृतिक सभ्यतादेखि बेग्लै सहज प्रकारको हुनाले स्वाभाविक र सार्थक पनि हुन्छ। लोक शब्दलाई कतिपय विद्वान्हरूले अशिक्षित र असभ्य बुझाउने अर्थमा लिएका छन्। लोकमा बौद्धिकताले पाकेका र युगौं युगदेखि आर्जन गरिल्याएका अनुभव र ज्ञान निहित हुन्छ, त्यसैले लोकलाई अशिक्षित र असभ्य भन्न नमिल्ने देखिन्छ।

### ५.१.२ लोकसंस्कृतिको पक्ष

लोकसंस्कृतिका पक्ष व्यापक र विशाल रहेको मानिन्छ। लोकसंस्कृतिका विभिन्न पक्षहरू यस प्रकारका छन्-

- क. लोकधर्म
- ख. लोकनीति
- ग. लोककला
- घ. लोकव्यवहार
- ङ. लोकविश्वास

<sup>१२९</sup> कृष्णराज घतानी, सन् २०१३, 'लोक शब्दको प्रयोग एवं व्याख्या परम्पराको रेखाङ्कन', पुष्कर पराजुली (सम्पा), नेपाली लोकवार्ता: अध्ययनहरू, नेपाली विभाग : उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालय, पृ ७

<sup>१३०</sup> उपाध्याय, लोक साहित्य की भूमिका, पृ २२

च. लोकसाहित्य

छ. लोक वेशभूषा

### क. लोकधर्म

लोकले पालन गरेको धर्म नै वास्तवमा लोक धर्म हो। यस अन्तर्गत पाप-पुण्य, पवित्र-अपवित्र, शुभ-अशुभ, शुद्ध-अशुद्ध आदिबारे रहेको मान्यता पनि पर्दछन्। देव-असुर, कुलदेव, सिमे-भूमे, भूत-पिशाच आदिप्रति लोकले प्राचीन समयदेखि विश्वास गरी पुज्दै लोकधर्मलाई सुरक्षित एवम् संरक्षित गर्दै ल्याएको हुन्छ। अलग-अलग संस्कृतिको आफ्नै इतिहास, विकासका तथा समष्टिगत मानव अनुरूप कल्पना-परिकल्पना हुन्छ। लोकधर्म आदिम लोकसंस्कृतिविशेष वर्तमानसम्म प्राकृतिक धर्म रहिआएको पाइन्छ।<sup>१३१</sup> लोक धर्ममा सूर्य, चन्द्र, नक्षत्र, नदी, पर्वत, रूखपात, नागनागिनी, भूतप्रेत आदिको अस्तित्वलाई स्वीकार गरी लोकले आफ्नै ढङ्गले पुज्दै ल्याएको पाइन्छ।

### ख. लोकनीति

लोकनीति लोकको नैतिक चेतनाद्वारा निर्मित हुन्छ। यसअन्तर्गत राम्रो-नराम्रो, उचित-अनुचित आदि जस्ता कुराहरू पर्दछन्। लोक नीतिनियम प्राकृतिक रूपले निर्माण गरिएको हुन्छ यसर्थ यस्ता नीति नियमलाई कसैले अस्वीकार वा अनदेखा गर्न सक्दैनन्।

### ग. लोककला

कला मानवको सार्थक क्रिया हो। मानिसलाई पशुभन्दा भिन्न राखेर मानिसको रूपमा परिचय गराउने माध्यम नै सिर्जनात्मक शक्ति र कलात्मक अभिव्यक्ति हो। ज्ञान अभिव्यक्तिको माध्यम नै कला हो। सिर्जनात्मक कलाको अभिव्यक्तिले नै मानिसलाई

---

<sup>१३१</sup> हरद्वारी लाल शर्मा, सन् १९९०, लोक वार्ता विज्ञान (खण्ड दुई), लखनऊ : दया प्रकाश सिन्हा, पृ ९५८

प्रगतिशील, चेतनशील, ज्ञानी, विज्ञानी, सभ्य, सुसंस्कृत र विशिष्ट मानिस बनाएको पाइन्छ।

लोकको विशेष कलालाई लोककला भनिन्छ। लोककलालाई लोकको एउटा मुख्य सम्पत्ति मानिन्छ। लोकले प्राकृतिक रूपमा आर्जित गरिल्याएको हुनाले यसमा अपार सम्भावनाहरू समावेश रहेको हुन्छ। यसअन्तर्गत वास्तुकला, काष्ठकला, हस्तकला, हस्तशिल्प, सिकर्मी, डकर्मी आदि कला पर्दछन्।

#### घ. लोकव्यवहार

लोकव्यवहार भन्नाले लोकले पालन गर्ने रीतिरिवाज, चालचलन आदि भन्ने बुझिन्छ। लोक व्यवहार लोकको बाह्य पक्ष हो। लोकमा परम्परादेखि चलिआएको हुनाले यसमा प्राचीनतम् लोक आचार व्यवहार एवम् विभिन्न प्रथाहरू निहित हुँदछन्। 'लोकव्यवहार संवेदनशीलताको विकास अनि परम्पराको भाव पुष्टिको लागि गरिएको व्यवहार हो जसलाई लोकसंस्कृतिको बाह्य पक्ष मान्न सकिन्छ'।<sup>१३२</sup> रीतिरिवाज र चालचलनहरू लोकधर्म, लोकमान्यता, आस्था र विश्वासका व्यवहारमूलक अभिव्यक्तिहरू हुन्।

#### ड. लोकविश्वास

परम्परादेखि लोकले मान्दै ल्याएको विश्वास वा पत्या गर्दै आएका परम्परा नै लोकविश्वास हुन्। लोकसमुदायले अन्तस्करणदेखि नै स्वीकार गरेर दैनिक जीवनमा प्रयोग प्रचलनमा ल्याउने विश्वासहरूलाई लोकविश्वास भनिन्छ। मूल रूपमा स्वैरकल्पनाप्रति विश्वासहरू, जादुटुनामुनाप्रति विश्वासहरू, धर्म र अनुष्ठानप्रतिका विश्वासहरू, आत्माशीलताप्रति विश्वासहरू गरी चार प्रकारको विश्वास लोकमानसमा प्रचलित रहेको पाइन्छ। यस्ता विश्वासबाहेक लोकव्यवहार र प्रयोगमा आउने लोकपरम्परा, रीतिथिति र

---

<sup>१३२</sup> पूर्ववत्



आस्थाहरू पनि लोकविश्वासभिन्न पर्न आउँछन्। भविष्यवाणी, श्राप, भाग्य, निषेध, परीक्षा जाति र व्यक्तिप्रतिका लोकआस्थाहरू लोकविश्वासका क्षेत्रअन्तर्गत पर्दछन्।

‘लोकविश्वासले आफ्नो परम्परित पद्धति, प्रथा वा रीतिथिति, चालचलन र लोकसंस्कृति आदिप्रति गरिने पत्यारलाई सङ्केत गर्दछ’।<sup>१३३</sup>

### च. लोकसाहित्य

लोकद्वारा परम्परागत रूपमा सिर्जित साहित्यलाई लोकसाहित्य भनिन्छ। समाजमा परम्परादेखि हस्तान्तरित हुँदै आएको अभिव्यक्ति नै त्यस समुदायको लोकसाहित्य हो। ‘परम्पराबाट नै प्रत्येक भाषा, जाति तथा समुदायले लोकगीत, लोकगाथा, लोककथा, लोकोक्तिका विविध रूप ग्रहण गरेका हुन्छन्। यस्ता विविध विधाहरू परम्पराबाट नै प्राप्त गरेको हुनाले लोकसाहित्यलाई परम्परागत साहित्य पनि भनेको पाइन्छ’।<sup>१३४</sup> लोकसाहित्य लोकले अनुभव तथा भोगेका अभिव्यक्तिहरूको एक मात्र माध्यम हो। यस्ता अभिव्यक्तिहरू लोकले लोकजीवनबाट ग्रहण गरेका हुन्छन्।

### छ. लोक वेशभूषा

लोक वेशभूषालाई आधुनिक पहिरन वा सामान्य वेशभूषा भन्दा फरक तर विशिष्ट मानिन्छ। सभ्यताको प्रतीक मानिने भए तापनि आफ्नै महत्त्व र गरिमा रहेको यसले लोकलाई आफ्नै प्रकारले विशिष्ट पहिचान दिएको हुन्छ। लोकवेशभूषाले कुनै पनि जातिको प्राचीन भूगोल र इतिहासलाई इङ्गित गरेको हुन्छ।

<sup>१३३</sup> हंसपुरे सुवेदी, वि सं २०५५, नेपाली लोकजीवन : लोकविश्वास, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, पृ १९

<sup>१३४</sup> बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, पृ १४

### ५.१.३ नेपाली लोकसंस्कृति

संस्कृतिका विशिष्ट रूप र सामान्य रूप गरी दुईवटा धरातल रहेको पाइन्छ। विशिष्ट रूप अन्तर्गत अधिकांश शिक्षित वर्गका उपलब्धिहरू, साहित्यिक रचना, सामाजिक, धार्मिक विशेषता आदि आउँछ र दोस्रो सामान्य रूपलाई लोकसंस्कृतिको धरातल मान्नसकिन्छ, जहाँ जनसाधारणको परम्परा, रीतिथिति, प्रथा, प्रचलन, लोकविश्वास आदि समाविष्ट हुन्छन्। संस्कृतिका यी दुई धरातलले एकाअर्कालाई प्राचीनकालदेखि नै प्रभावित गर्दै आएका छन्। दुवै क्रियाप्रतिक्रियाबाट आजसम्म जनजीवन सम्बन्धी आचारविचार, विधिनिषेध, विश्वास र प्रथा प्रचलनहरूको जुन रूप स्पष्ट भएको छ त्यसको समन्वित नाम नै लोकसंस्कृति हो।

नेपाली लोकसंस्कृति भन्नाले विशेष गरेर नेपाल र भारतमा बसोबासो गर्ने नेपालीहरूका लोकजीवनको संवाहक बनेको लोकगीत, लोकनाच, लोकविश्वास, पहिरन, वाद्यवादन, वेशभूषा, धर्म, चाडपर्व आदि बुझनुपर्ने हुन्छ। यिनै संवाहकद्वारा लोकसंस्कृति प्रदर्शित तथा प्रस्तुत हुने गर्दछ। नेपाली जाति विभिन्न उपजाति, गोष्ठी तथा सम्प्रदायद्वारा निर्मित भएको एउटा भाषिक एवम् सांस्कृतिक समूह हो। संस्कृति नेपाली लोकजीवनको उपज हो। नेपाली संस्कृतिको मूल स्रोतलाई पहिल्याउँदै जाँदा वैदिक संस्कृतिबाट आएको संस्कृति र किराती मङ्गोल संस्कृतिबाट आएको संस्कृति तथा संस्कार, रीतिरिवाज, परम्परा र मान्यताहरू गरी मूलतः दुईवटा स्रोत पाइन्छ। यी मिश्रित संस्कृतिकै रूप नेपाली लोकसंस्कृति हो।

नेपाली लोकजीवन विशेष गरी ग्रामीण जनजीवनको प्राधान्य रहेको पाइन्छ। ग्रामीण जीवनमा जीविकोपार्जनको निम्ति खेतीपातीको विशेष महत्त्व हुन्छ। नेपालीहरूले खेतीपाती गर्दा धान रोप्ने, धान काट्ने, बाली भित्र्याउने आदि कामलाई धान्य उत्सवका रूपमा कार्यान्वित गर्छन्। बाली काट्ने हतियारहरूमध्ये खुर्पा, हँसिया, कँचिया आदि

प्रमुख छन्। लोकजीवनका अन्य ग्रामीण प्रयोगमा आउने हतियारहरूमा खुकुरी, खुँडा, खुपी, करौँता, आरा, बञ्जरो, चुलेसी, कर्द, पातन, चक्रु, भाला, छुरा आदि प्रमुख रहेका पाइन्छन्।

नेपाली जातिअन्तर्गत धेरै समुदायहरू छन् र ती सबै समुदायका आफ्नै सांस्कृतिक विशेषताहरू छन्। नेपाली लोकजीवन विशेष पर्व, उत्सव, चाडपर्व वा खेतीपाती गर्दा लोकगीतहरू गाइने गरिन्छ। यस्ता लोकगीतहरू नेपाली जातिका मौलिकता हुन्। राई र लिम्बूले ढोलक आकारको ठुलो तालाबाजा बजाएर नाच्ने गीतलाई च्याब्रुड नाच भनिन्छ भने गुरुड, मगर, तामाङ जातिका पुरुष र स्वास्नी मानिसहरूले डम्फू र खैँजडीको तालमा नाच्ने गीतलाई कौरा नाच भनिन्छ। विशेष धार्मिक अनुष्ठान, मेलापात, उत्सव-पर्व आदिमा देवताको चारित्रिक गाथालाई छेत्री र बाहुन जातिले सामूहिक रूपमा नाचदै गाउने नाचलाई बालन भनिन्छ। धानको बाली पाकेर काट्ने बेलामा केटाकेटी हात समाएर गाउँदै नाच्ने गीतलाई धान नाच भनिन्छ। यो धान नाच लिम्बू जातिमा प्रचलित नृत्य हो। यसैगरी गुरुड समुदायमा मारुनी नाच र बाहुन, छेत्री समुदायमा सङ्गिनी नाच पनि प्रचलित रहेको पाइन्छ। यस्ता अनेकौँ लोकगीत तथा लोकनाचहरू नेपाली जातिका प्रत्येक समुदायले विशेष अवसरहरूमा गाउने र नाच्ने गर्छन्। यिनै लोकनाच र लोकगीत नेपाली जातिका लोकसंस्कृति हुन्।

नेपाली लोकसंस्कृतिमा वेशभूषा, वाद्यवादन, सङ्गीत, कला आदिको विविधता पनि दर्शनीय रहेको पाइन्छ। भौगोलिकताको आधारमा यस्ता विविधता पनि स्थानअनुसार भिन्न भिन्न हुन पुगेको पाइन्छ। नेपाली समुदायहरूमा पुरुष र स्त्री दुवैका आ-आफ्ना विशेष वेशभूषा भए तापनि सम्पूर्ण नेपाली पुरुष र स्त्रीका प्रमुख नेपाली वेशभूषाका रूपमा दौरा सुरूवाल र गुन्यू चोलीलाई मानिन्छ। यसबाहेक स्त्री जातिहरू व्यापक रूपले घाघरा, जामा, पछ्यौरी, मजेत्रो आदि प्रयोग गर्छन् भने पुरुषहरू दौरासुरूवाल, इस्टकोट र टोपी

लगाउँछन्। गरगहनामा नेपाली जातिका स्त्री र पुरुषहरू सामान्यतः फूल, गहना, औँठी, बाला, चुरा, बाजू, हार आदि प्रयोग गर्दछन्। वाद्यवादनमा नेपालीहरूले साना ठूला ट्याम्को, मादल, दमाहा, बाँसुरी, मुर्चुङ्गा, सारङ्गी, नौमता बाजा, अर्बाजो आदि प्रयोग गर्ने गर्छन्। नेपाली जातिले दसैं, तिहार, रामनवमी, माघे सङ्क्रान्ति, असारको पन्ध्र, साउने सङ्क्रान्ति, तीज, साकेवा, क्वाँटी पूर्णे आदि जस्ता चाडपर्व र उत्सव मनाउने गर्छन्। यीमध्ये नेपालीहरू दसैं र तिहार भव्य रूपमा मनाउने गर्छन्। यी सबै नेपाली लोकसंस्कृतिका परिचायक हुन्।

#### ५.१.४ नेपाली लोकजीवन

लोकजीवन लोक र जीवन शब्दको योगबाट बनिएको शब्द हो। 'लोक शब्दलाई जन तथा ग्राम्य शब्दको रूपमा पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ'।<sup>१३५</sup> यस अर्थमा नेपाली ग्रामीण जीवन नै नेपाली लोकजीवन हो। 'लोक शब्द विशेष गरी दुइ अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ - (क) स्थानका रूपमा र (ख) सामान्य जनताका रूपमा। जन शब्दको अर्थ सामान्य जनता हो'।<sup>१३६</sup> यस अर्थमा साधारण नेपाली जनजीवनको बचाइका तौरतरिका नै नेपाली लोकजीवन हो भन्न सकिन्छ।

लोकजीवन के हो भन्ने अवधारणाले अर्थ्याएअनुसार लोकजीवनसँग युगानुकूल भएर आफ्नै आत्मा र आफ्नै मुटुको स्पन्दनमा आफ्ना जीवनशैलीलाई सरस र सुन्दर तथा सुखमय र कल्याणकारी बनाउन सिर्जना गरिएका मनोवैज्ञानिक अभिव्यक्तिले लोकसंस्कृतिको रूप धारण गरेको भन्ने धारणा पाइन्छ। यसअन्तर्गत लोकविश्वास लोकमान्यता र लोकपरम्परा, लोकरीतिरिवाज, लोकप्रथा तथा उखान, टुक्का, गाउँखाने कथा, दन्त्यकथा, लोकगीत आदि समावेश हुँदछन्। लोकजीवनमा समस्त प्रकृति जस्तै रुख, पात, फूल, खोलानाला, वनजङ्गल, जीवजन्तु आदिप्रति आदर अनि श्रद्धाका भाव

<sup>१३५</sup> शर्मा र लुइटेल, लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य, पृ १३

<sup>१३६</sup> बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, पृ १३

समहित भएको हुन्छ। सामान्यतः लोकजीवनले भोगेको यथार्थ, अनुभव, यात्रा, सुःखदुःख, हर्षउल्लास आदि लोक अनुभवको जीवन्त अभिव्यक्ति हो।

‘लोक अनन्त छ र जीवन विविधतामय छ अनि यो सहज र दुःख साध्य दुवै हुन्छ। तथापि बाह्य दृष्टिले हेर्दा नेपाली लोकजीवन सादा, शान्त र मर्यादित देखिन्छ। सामाजिक तह र मर्यादाको आधारले भन्नपर्दा यसलाई मानवतावादी जीवनको संज्ञा दिन सकिन्छ। नेपाली लोकजीवन स्वतन्त्र, आस्थावादी र कर्मयोगी छ साथै मानवतावादी पनि छ।’<sup>१३७</sup>

लोकजीवनलाई लोकले लोकमानसद्वारा सञ्चालन गर्छन्। ‘लोकमानसको अध्ययन गर्नेहरूले लोकमानसका तत्त्वलाई स्वैरकल्पनामूलक चिन्तन, सर्वात्मवादी चिन्तन, टुनावादी चिन्तन, आनुष्ठानिक चिन्तन गरी चार प्रकारका चिन्तनबाट प्रभावित रहेको हुन्छ’।<sup>१३८</sup> स्वैरकल्पना मानवीय प्रवृत्ति हो। बालबालिका, युवायुवती तथा बुढाबुढीहरू सबैमा असम्भाव्य कल्पना गरी यथार्थमा रमाउने प्रवृत्ति पाइन्छ। लोकमानस कहिलेकाहीं यथार्थ र कल्पनालाई समान रूपमा व्यवहार गर्न चाहन्छन्। लोकले देखे सपनाहरूको विश्वास गरी त्यही सपनाको अर्थ खोजेर दैनिक क्रियाकलापमा कार्यन्वयन् गर्छन्। परिश्रम र साधना गरेर प्राप्त गरेका सफलता र उपलब्धीहरूलाई ईश्वरको कृपा ठान्छन्। यसरी नै ‘लोकमानसले सर्वात्मवादी दृष्टि विकसित गरेर जड, चेतन सबैमा आत्मा छ भन्ने विश्वास राखेको पाइन्छ। यसैकारण लोकले मान्छेको छायाँलाई पनि शरीर मान्यो, मरेकोलाई सुतेको जस्तो ठान्यो र उसको आत्मा कतै छ भन्ने विश्वास गर्‍यो। ढुङ्गा, पहाड, रुख, नदीलाई समेत पूजा गर्‍यो र भूतप्रेतहरूमा विश्वास बढायो। कुनै पनि वस्तु तथा कार्यलाई त्यस्तै वस्तु तथा कार्यबाट प्रभावित गर्न सकिन्छ भन्ने विश्वासले मोहनी, जादूटुनाको विकास भएको पाइन्छ। कुनै व्यक्तिको रौं पाएमा त्यस व्यक्तिलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ

<sup>१३७</sup> सुवेदी, नेपाली लोकजीवन : लोकविश्वास, पृ १

<sup>१३८</sup> बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, पृ ४५

अनि कसैको लुगा आगोमा डढाएर त्यस व्यक्तिलाई नास गर्न सकिन्छ भन्ने सौँचाई यसैको परिणाम हो। पूर्ण र अंश, तुल्य र तुलना, वस्तु र प्रतीक एकै हुन्। यसमा केही भेद हुँदैन भन्ने धारणाबाट जादुटुनावादको विकास भएको पाइन्छ। लोकले विधिपूर्वक कार्य गरेमा इच्छाअनुसारको फल प्राप्ति हुन्छ भन्ने विश्वासले विभिन्न अनुष्ठानको विकास भएको पाइन्छ। धामी, झाँक्री, तन्त्रमन्त्र, यज्ञयज्ञादि यसैका विविध रूप हुन्।<sup>१३९</sup> यी चिन्तनहरू लोकमानसका मूल प्रवृत्तिहरू हुन्। यस्ता प्रवृत्तिहरूद्वारा नै लोकजीवनमा व्याप्त रहेर लोकले दैनिक क्रियाकलापहरू अघि बढाइरहेका हुन्छन्।

नेपाली जातिले पुस्तौँपुस्तादेखिको बाँचदै, भोग्दै ल्याएको जीवन भोगाइ वा तौर तरिका नै लोकजीवनको मौलिक परिचय हो। गाउँले परिवेशमा हुर्केको र बडेको हुनाले नै लोकजीवन सरल, सहज, प्राकृतिक वा अकृत्रिम एवम् सार्थक भन्न सकिन्छ। नेपाली जाति सांस्कृतिक, भाषिक अनि साहित्यिक रूपले एउटा विकसित जाति मानिन्छ। यो जाति विश्वमा वीर जातिको रूपमा पनि परिचित रहेको छ।

## ५.२ सांस्कृतिक अध्ययनको परिचय

सांस्कृतिक अध्ययन बृहत् विषय हो। सांस्कृतिक अध्ययनभित्र विभिन्न विषयहरू जस्तै सांस्कृतिक रीतिरिवाज सम्बन्धी अध्ययन चिकित्सा विषयसम्बन्धी, शैक्षिक विषयसम्बन्धी, लोकप्रिय संस्कृतिसम्बन्धी, मानव जीवनशैलीसम्बन्धी साथै साहित्य, समाजशास्त्र, नृवंशविज्ञान, सङ्गीतशास्त्र, लोकजीवन, लोकसाहित्य सम्बन्धी आदि जे जति ज्ञानका शाखाहरू छन् ती सबै नै सांस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गत पर्दछन्। सांस्कृतिक अध्ययन कुनै एउटै विषयमा मात्र सीमित नरहेर सांस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गत पर्ने व्यापक विषयले विश्वलाई नै परिभाषित तथा व्याख्या गर्ने सामर्थ्य बोकेको हुन्छ।

<sup>१३९</sup> बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, पृ ४६

सांस्कृतिक अध्ययन सन् १९५० को दशकदेखि निरन्तर विकसित भएको विषय हो। अन्तर्विषयक अध्ययन भित्र पर्ने यस अध्ययनले साहित्य, समाजशास्त्र, इतिहास, मानवशास्त्र, अर्थशास्त्र जस्ता विषयबाट सिद्धान्त र पद्धतिहरू लिएर समसामयिक समाजको सांस्कृतिक विषयको अध्ययन र विश्लेषण गर्दछ। लोकसाहित्य र सांस्कृतिक अध्ययन भित्र प्राज्ञिक अनुशासन भए पनि दुवैले अध्ययन गर्ने विषय संस्कृति नै हो। लोकवार्ताले लोकको भाषा, मौखिक परम्परा, लोककलाका विविध रूपहरू, रीतिथिति र मूल्य मान्यताहरूका साथै भौतिक संस्कृतिको अध्ययन गर्दछ। सांस्कृतिक अध्ययनले समाजको र दैनिक जीवनमा व्यक्तिका अनुभव, सामाजिक सम्बन्ध, शक्तिको सिर्जना र रूपान्तरणबारे अध्ययन गर्दछ। यो मुख्य रूपमा लिङ्ग, जाति र वर्गको अध्ययनमा केन्द्रित हुन्छ। यसले कुनै विषयको अध्ययन गर्दा सांस्कृतिक व्यवहार र तिनको शक्तिसँगको सम्बन्ध स्थापित गर्छ। महासंस्कृति र लघुसंस्कृतिका रूपमा विभेद नगरी यसले सामाजिक तथा राजनैतिक सन्दर्भममा संस्कृतिका सबै सरल र जटिल रूपको पनि अध्ययन गर्छ। सांस्कृतिक अध्ययन अन्तर्विषयक अध्ययन भएको हुनाले यसले विभिन्न सिद्धान्त र पद्धतिलाई अड्गाली प्रयोग गर्न सक्ने क्षमता पनि राखेको हुन्छ।<sup>१४०</sup>

ब्रिटिस मानवशास्त्री ई बी टेलरका अनुसार संस्कृति एउटा जटिल विषय हो। संस्कृतिअन्तर्गत ज्ञान, विश्वास, कला, नीति, कानून, मूल्य मान्यता र अन्य दक्षता र व्यवहारहरू पर्दछन्। यी सबै विषयहरू मानिसले समाजका सदस्यका रूपमा प्राप्त गरेका हुन्छन्। सांस्कृतिक अध्ययनका प्रवर्तकहरूमध्ये रेमन्ड विलियम्सका विचारमा संस्कृति उत्पादनको सङ्गठन, परिवारको संरचना, सामाजिक संरचनाहरूलाई अभिव्यक्त गर्ने, अनुशासित गर्ने र समाजका सदस्यहरूले सञ्चार गर्ने रूपहरू हुन्। टेलरका विचारसित विभिन्न लोकवार्ताविद्हरू पनि सहमत भएको पाइन्छ। सांस्कृतिक अध्ययनका विशेषज्ञहरू

<sup>१४०</sup> माधवप्रसाद पोखरेल(सम्पा), वि. सं. २०७६, नेपाली साहित्यको बहत् इतिहास, ललितपुर : कमलमणि प्रकाशन, पृ १५

ग्रामीण र सहरी, पठित र अपठित, शिष्ट र अशिष्ट, सभ्य र असभ्य जस्ता विभेदलाई मान्दैनन्।<sup>१४१</sup>

सांस्कृतिक अध्ययनले विभिन्न अनुशासन तथा विषय जस्तै साहित्य, संस्कृति, सामजशास्त्र आदिको सिद्धान्तलाई अनुसरण गरेर वैश्विक समाजका विभिन्न पक्षलाई देखाउने साथै व्याख्यान गर्ने प्रयास गर्दछ। यसैकारण सांस्कृतिक अध्ययनले समाजलाई नयाँ तरिकाले चिनाउने तथा परिभाषित गर्ने गर्दछ।

### ५.२.१ सांस्कृतिक अध्ययनको थालनी

'रिचार्ड होगार्डलाई सांस्कृतिक अध्ययन गर्ने प्रथम प्रवर्तक मानिन्छ। होगार्डले सर्वप्रथम सन् १९६४ मा इङ्गल्यान्डको यूनिभर्सिटी अफ बर्मिङ्घममा सेन्टर फोर कन्टेमपोररी कल्चरल स्टडीज नामक संस्थाको स्थापना गर्दै यो शब्दावलीको प्रयोग गरेका हुन्। कालान्तरमा यही यूनिभर्सिटी अफ बर्मिङ्घम सेन्टर फोर कन्टेमपोररी स्टडीज नामक संस्थालाई सांस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गत *बर्मिङ्घम स्कूल* नामक सम्प्रदायको नामले चिनिन थालेको पाइन्छ। यस सम्प्रदायको स्थापनापश्चात् नै विश्व साहित्यमा सांस्कृतिक अध्ययनबारे चर्चा परिचर्चा हुन थालेको हो। सन् १९७१ मा होगार्डले *स्टुवार्ट हलसित* मिलेर सांस्कृतिक अध्ययनमाथि काम गरेका हुन्। *स्टुवार्ट हल*लाई सांस्कृतिक अध्ययन क्षेत्रमा प्रमुख मानिन्छ। हलले इनकोडिड र डिकोडिडको चर्चा गरेर सांस्कृतिक अध्ययनका दिशामा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन्।<sup>१४२</sup> यसैगरी *पाल विलिस, डिक हेबडिक, डेविड मोरले, चारलेट ब्रोन्सडन, जोन क्लार्क, रिचार्ड डायर, ज्युडिथ विलियम्सन, रिचार्ड जोन्सन, लायन चाम्बार्स, डोरोथी हबसन, क्रिस विडन, टोनी जेफरसन, मिकल ग्रीन, एनजिला मेकरोबी, रेमन्ड विलियम्सले* सांस्कृतिक अध्ययनको विकासलाई विस्तारित गरेका छन्।

---

<sup>१४१</sup> पूर्ववत्, पृ १४

<sup>१४२</sup> पूर्ववत्



सांस्कृतिक अध्ययनको कुनै एक निश्चित क्षेत्र नभएर यसले विविध विषय र क्षेत्रहरूलाई समेटेको छ। यसैकारण यसको क्षेत्र पनि व्यापक रहेको पाइन्छ। 'सांस्कृतिक अध्ययनले समेटेको विषयहरूमध्ये 'आधुनिकता, उत्तरआधुनिकता, उत्तरऔपनिवेशिकता, भूमण्डलीकरण, भूमण्डलीय संस्कृति, संस्कृति पहिचान, जातीयता, लैङ्गिकता, राष्ट्र-राज्य, सांस्कृतिक राजनीति, सांस्कृतिक नीति, लोकप्रिय संस्कृति, फेसन, उपभोग, साइबर कल्चर, मिडिया अध्ययन, टेलिभिजन, पाठ, दर्शक, डिजिटल मिडिया, सांस्कृतिक परिवर्तन आदि सांस्कृतिक अध्ययनका क्षेत्रहरू हुन्'।<sup>१४३</sup>

### ४.३ गाइने-गीतको सांस्कृतिक अध्ययन

नेपाली समाजमा गाइने-गीतलाई प्राचीन सञ्चार माध्यमको केन्द्र मानिन्छ। गाइने-गीतको माध्यमद्वारा समाजलाई सूचना प्रसारण गर्ने, राजा तथा वीर पुरुषहरूको गाथा सुनाउने, विरह तथा एकलोपनाले छटपटिएका गीतहरू सुनाएर समाजलाई भावुक बनाउने, नेपाली नारीको कष्टकर जीवनको वर्णन गर्ने, रामायण, कृष्णलीला र महाभारतका मिथकहरूको प्रयोगद्वारा आदर्शको पाठ सिकाउने, प्रकृतिको वर्णन गर्ने, प्रतिकूल राजनैतिक परिवेशलाई हास्यव्यङ्ग्य गरेर समाजलाई राजनैतिक स्थितिसित अवगत गराउने अनि नेपाली ग्रामीण जीवनको सङ्घर्षमय र कष्टकर जीवनलाई श्रोतासमक्ष सुनाएर भावुक बनाउने जस्ता विषयहरूसित अवगत गराइएको हुन्छ। यसबाहेक गीतमा सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक, ऐतिहासिक, राष्ट्रिय, प्राकृतिक, धार्मिक, विश्वास र मिथकको प्रयोग अनि चेतन शक्तिको पनि उजागर गरिएको हुन्छ। यिनै चेतना प्रतिबिम्बित भएका गाइने-गीतहरूलाई निम्नलिखित रूपमा उपशीर्षक दिएर चर्चा गरिएको छ।

---

<sup>१४३</sup> अमर गिरी, वि सं २०७०, सांस्कृतिक अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा, लिखत पाण्डे (सम्पा) भूकुटी समालोचनात्मक एवम् अनुसन्धानात्मक साहित्यिक सांस्कृतिक सङ्ग्रह, काठमाडौं : भूकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन, प्रदर्शनीमार्ग, भाग १९, पृ २६

### ४.३.१ चेतनाको परिचय

चेतना शब्द चित् धातुमा णिचि+युच् (अन) णिलोप अर्थात् चेतन+टाप (आ) प्रत्यय लागेर बनेको शब्द हो। चितको अर्थ जीवात्मा, ब्रह्मा, प्रज्ञा, विवेक, ज्ञान, बुद्धि, प्रतिभा, चेतना हुन्छ। चित् धातुबाट बनेको चेतना शब्दको अर्थ बुद्धि, प्राणशक्ति, प्राणीमा पाइने भित्री ज्ञान, विवेक, ज्ञान, चैतन्य हुन्छ। प्राणीमा पाइने भित्री ज्ञानको दायरा असीमित हुने हुँदा चेतना शब्दले पनि व्यापक अर्थको वहन गरेको हुन्छ।<sup>१४४</sup>

चेतना अनुभूति र चिन्तनबाट प्राप्त हुन्छ। जीवनको सघन अनुभूति र सुक्ष्म चिन्तनको आधारमा चेतनाले स्वरूप ग्रहण गर्दछ। अनुभूतिको सम्बन्ध हृदयबाट अनुभव गर्ने संवेदनशीलतासँग हुन्छ भने चिन्तनको सम्बन्ध वस्तुस्थितिको निमित्त प्रकट हुने शङ्का, जिज्ञासा अथवा प्रश्नहरूको बौद्धिक समाधानसँग हुन्छ। चिन्तन भन्नाले बौद्धिक सक्रियता बुझिन्छ भने अनुभूति भन्नाले भावात्मक सक्रियता बुझिन्छ। मानिसहरू हृदय र बुद्धिको संयोगबाट कर्म गर्छन्। हृदय र बुद्धिको संयोगबाट गरिएको कर्मले मानिसको आत्मा र शरीर दुवैलाई प्रभावित पार्छ अनि यसैबाट ज्ञान बोधका विविध आयामहरू प्रस्फुटित हुने गर्छ। यसरी बौद्धिक सक्रियता, भावात्मक सक्रियता र दैनिक सक्रियताका आधारमा मानिसहरूले चेतना बोध गर्छन्। चेतनाले संसारमा भएका वस्तु तथा चीजहरूलाई नयाँ किसिमले हेर्ने दृष्टिकोण प्रदान गर्दछ।

### ४.३.२ गाइने-गीतमा सामाजिक चेतना

#### ४.३.२.१ सामाजिक चेतनाको परिचय

समाजसँग सम्बन्धित विविध पक्ष र तिनका अवस्थाहरूको बारेमा जानकारी वा बोध हुनु नै सामाजिक चेतना हो। समाजमा निहित विभिन्न माध्यमबाट त्यस्तो चेतनाको प्रकट गर्ने कामलाई सामाजिक चेतनाको अभिव्यक्ति भनिन्छ।

<sup>१४४</sup> गिरी (सम्पा), नेपाली लोकवार्ता, पृ ४०१

जन्मदेखि आरम्भ भएर मृत्युसम्म नै मान्छेमा सामाजिक चेतनाको प्रसारण भइरहेको हुन्छ। व्यक्तिको स्थानीय परिवेशको स्थिति, उसको पारिवारिक शिक्षा तथा परम्पराबाट ग्रहण गरेका लक्षणहरूले सम्बन्धित व्यक्तिलाई सामाजिकरण गर्दछ। कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक चेतना, व्यवहार, शिक्षण तथा उचित पोषणको उपज सामाजिक चेतनाको सञ्चार हुँदछ। सामाजिक चेतनाको अभिप्रायमा नै व्यक्ति समाजको एक क्रियाशील सदस्य बन्दछ। पालनपोषण, सहानुभूति आत्मीयता, सामाजिक शिक्षण, प्रत्यक्षकरण, सहकारीता, निर्देश, प्रतिबन्ध, दण्ड एवम् पुरस्कार, नवीन विचार आदि सामाजिक चेतनाका तत्त्व हुन्। यिनै तत्त्वबाट व्यक्तिमा सामाजिक चेतनाको प्रक्रिया आरम्भ हुन्छ र विकास हुँदछ। सामाजिक चेतना सम्बन्धित व्यक्तिको विचार, भावना अनि अवधारणाबाट बनिन्छ। कुनै पनि एकजना व्यक्तिको चेतनाले अर्को व्यक्तिको चेतनालाई परस्पर प्रभावित पार्दछ। यही परस्पर प्रभावकारिता तथा अन्तर्क्रियाबाट सामाजिक चेतना विकसित हुँदछ।

#### ४.३.२.२ गाइने-गीतमा सामाजिक चेतनाको अभिव्यक्ति

सामाजिक चेतनाको उद्गम समाजको उपज हो। परिवार, सम्बन्ध, सङ्गठन, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक नियम, सामाजिक व्यवस्था, जाति, धर्म, कर्म, दुःख, हर्ष यी सबै सामाजिक चेतनाका स्वरूप हुन्। यिनै स्वरूपका आधारमा सामाजिक चेतनाको अभिव्यक्ति हुन्छ।

#### (क) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित सामाजिक शोषण

सामाजिक शोषण भन्नाले गाउँघर तथा समाजमा कसैप्रति गरिने शोषण, अत्याचार, हिंसा, क्रूर व्यवहार, गृहहिंसा, यौनशोषण, बालशोषण, नारीशोषण आदि बुझनुपर्ने हुन्छ। प्रस्तुत गाइने-गीतमा नेपाली समाजका नारीहरूले भोग्नु परेको पीर, व्यथा र सामाजिक शोषणको अभिव्यक्ति यसप्रकार भएको पाइन्छ-

‘आज मैले घाँस काटें सिरुघारी पुछार  
आज मैले घाँस काटें सिरुघारी पुछार  
म मोरे त सबैलाई हुन्थ्यो उछार  
म मोरे त सबैलाई हुन्थ्यो उछार  
ससुरालाई हुनी थियो बनको काँडा फाडेझैं  
ससुरालाई हुनी थियो बनको काडा फाँडेझैं

यस गीतमा एउटी बुहारीको पीडा एवम् वेदनाको स्वर रहेको पाइन्छ। पहिलो पङ्क्तिमा घाँस काट्ने प्रसङ्गले कृषिप्रधान नेपाली ग्रामीण समाज चित्रणको प्रस्तुति पाइन्छ। घाँसको उपयोग गाई, बाख्रा आदि पशुको आहारको निम्ति गरिन्छ र पशुपालन अनि खेतीपाती गर्नु ग्रामीण नेपाली समाजको जीविकोपार्जनको प्रमुख स्रोत हो भन्ने कुरा यस गीतले स्पष्ट गरिदिएको छ।

ग्रामीण नेपाली समाजमा बुहारीको जीवन कष्टकार र पीडादायी हुन्छ भन्ने कुरा ससुरालाई बनको काँडा फाडे झैं अनि आफू मरे सबैलाई आनन्द हुने प्रसङ्गबाट व्यक्त हुन्छ। यसरी नेपाली समाजमा बुहारीहरूको अवस्था शान्तिपूर्ण नरहेको कुरा जान्न सकिन्छ। ग्रामीण नेपाली समाजमा बुहारीले भोग्नु परेको दुःख र अवहेलनालाई गाइने-गीतमा व्यक्त गरिएको पाइन्छ।

खान्न आमा ! खान्न बाबा ! लुरे पोइको जुठो  
साली भनी समातेको चिलाउनीकै ठुटो  
हाम्रा गामको चिप्ले निङ्ग्रो तिम्रो गाउँको ठोट्ने  
केटो रोजी दियोँ बाबा ! कठैबरा !  
पैंसट्टी सालको बूढो घुम्दा लड्ने

उपर्युक्त गीत गाइने जातिले गाउने **दावै पन्यो** नामक शीर्षकको छोटो अंश हो। यसलाई गाइने जातिको हस्यौली गीत भनेर जानिन्छ। यस गीतमा सामाजिक व्यङ्ग्य तथा हाँस्यको राम्रो उदाहरण पाइन्छ।

उक्त गीतमा गायकले गीतको माध्यमद्वारा कन्या र अविवाहित दुवै नारीहरूले भोग्नु परेको अथक शोषण र परम्परालाई व्यङ्ग्यात्मक ढङ्गमा प्रस्तुत गरेका छन्। उहिले नेपाली हिन्दू समाजमा विवाह भएपश्चात् स्वास्नीले लोग्नेलाई ईश्वर मानेर लोग्नेको हरेक आदेशको पालना गर्नुपर्थ्यो। स्वास्नीले लोग्नेको जुठो खानु र प्रत्येक आदेशको पालना गर्नुलाई तिनताकका समाजले पतिव्रता स्वास्नीको रूपमा परमधर्म गरिएको ठानिन्थ्यो। लोग्नेको प्रत्येक आदेशको पालना गर्नु स्वास्नी तथा श्रीमतीको परमधर्म ठानिन्थ्यो। गीतको अर्को पङ्क्तिमा गायकले *साली भनी समातेको* भन्ने प्रसङ्गले तिनताक समाजमा आफ्नी श्रीमतीको बहिनी अर्थात् सालीसित विवाह गर्न समाजबाट स्वीकृति भएको तथ्य पनि गीतको यसै प्रसङ्गबाट स्पष्ट हुन्छ। प्राचीन नेपाली समाजमा बाल विवाह गर्ने परम्परा रहेको कुरालाई पनि यस गीतले उद्घाटन गरेको छ। त्यस समय नारीहरूले उमेरमा आफू भन्दा धेरै बूढो पुरुषसित विवाह गरेर घर धान्नु पर्थ्यो। घर, परिवार र वृद्ध भएका लोग्नेको सेवामा नारीहरूको जीवन कष्टदायी भएको कुरा प्रस्तुत गीतको *पैंसट्टी सालको बूढो घुम्दा लड्ने* प्रसङ्गबाट स्पष्ट हुँदछ। यस गीतबाट उक्त समयको नेपाली समाजमा नारीको निम्ति वैवाहिक बन्धन नै नारी शोषण र सङ्घर्षको मूल जड थियो भन्ने सामाजिक चेत प्रकट हुँदछ।

प्रस्तुत गाइने जातिको **दावै पन्यो** नामक गीतमा विगतको नेपाली समाजको यथार्थलाई प्रष्टाइएको छ। बाल विवाहको परम्परालाई वर्तमानमा नेपाली समाजले विरोध गरेर अमान्य ठहराएको पाइन्छ। आजको दिनमा बाल विवाह गर्नु कानूनी अपराध पनि हो। यसैकारण यस्तो प्रचलन वर्तमान नेपाली समाजमा नरहेको पाइन्छ।

## (ख) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित सामाजिक अपराध

प्रस्तुत गाइने-गीत घटना गीत हो। यो गीतको शीर्षक बाबुले छोरी मारेको घटना रहेको छ। प्रस्तुत गीतको गायन यस्तो रहेको छ-

‘हे.....

सुत्रुहोला ! दिएर ध्यान

बाउले छोरी मारेको नि घटना

दुई हजार तेत्तीस साल गयो जेठको महिना

लेख्यो मैले यो घटना झूठो कुरा होइन

‘येस्तो कुरा सबैलाई थाहा छ

आफ्नू भनी नगर्नु विश्वास

नखेल्लु जुवा र तास

धनको नास जीवनको बनबास<sup>१४५</sup>

बाबुले छोरी मारेको शीर्षक रहेको प्रस्तुत घटना गीतमा बाबुले आफ्नै छोरीको हत्या गरेको कुरा बताइएको छ। समाजमा यस्तो अप्रिय घटना कहिले घटेको थियो त्यसको जानकारी पनि गायकले दिएका छन्। गायकद्वारा यस घटना साँचो रहेको कुरा पनि गीतद्वारा नै बताएको पाइन्छ।

प्रस्तुत गीतमा गायकले बाबुले छोरी मार्नुको कारण जुवा र तासलाई बताएका छन्। जुवामा सर्वस्व हारेपछि बाबुले आफ्नो छोरीको गहना माग्दा छोरीले नदिएको हुनाले उसको हत्या गरिएको कुरा यस गीतमा बताइएको छ। यसरी आफ्नै घरको

---

<sup>१४५</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ १८८

बाबुबाट आफ्नै सन्तानको हत्या भएका कारणले कसैको विश्वास पनि नगर्नु भन्ने सुझाव गायकले गीतमा प्रस्तुत गरेका छन्।

प्रस्तुत गीतमा गायकले समाजमा देखापरेको मानसिक विकृति, पारिवारिक कलह, कुलत, द्वेष, हत्या, विश्वासघात, विसङ्गत आदि जस्ता कुकर्मतिर समाज लिस रहेर दुर्व्यवहार र सामाजिक अपराध गरेको कुरा अभिव्यक्त गरेका छन्।

### (ग) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित सामाजिक कुलत

नेपाली ग्रामीण समाजमा व्याप्त कुव्यवस्था, कुलत, विकृति, विसङ्गति, दुर्व्यवहार, अपराध, कष्टसाध्य परिश्रम, सङ्घर्षपूर्ण जीवनयापन आदि सामाजिक पक्षलाई गाइनेहरूले आफ्नो गीतद्वारा गाउँदै आएका छन्। चितौनको मुन्सीधान यस्तै गीतको प्रमाण हो। यस गीतले सामाजिक कुलतलाई यसप्रकार दर्शाएको छ। उदाहरणार्थ-

चितौनको मुन्सीधान मिलैमा कुटाइदेऊ

चितौनको मुन्सीधान मिलैमा कुटाइदेऊ

सक्छौं भनी सरकार रौसी छुटाइदेऊ

सक्छौं भनी सरकार रौसी छुटाइदेऊ

नसके त सरकार रौसी खुलाऊ मुफती

नसके त सरकार रौसी खुलाऊ मुफती

प्रस्तुत गीत गन्धर्व महिलाहरूद्वारा गाइने-गीत हो। यस गीतमा समाज सुधारको सन्देश दिन खोजिएको छ। पहिलो दुई पङ्क्ति गीतमा वर्णित परिवेश नेपालको चितवन भन्ने ठाउँको हो भन्ने सङ्केत गर्दछ। घरमा थुपारिएको धान कुट्ने कोही नहुँदा यसलाई मिलमा लगेर कुटाइदिनु भनी नेपाल सरकारसँग अनुरोध गरिएको छ।

प्रस्तुत गीतमा गाउँ समाजमा पुरुषहरूले रक्सी पिएर हिडेका कारण घरमा उचित सल्लाह र जिम्मेवारीको भूमिका निर्वाह गर्ने पुरुषको अभाव भएको कुरा बताइएको छ। यसरी दुःख गरी कमाएको सम्पति रक्सीको कारणले रित्तिएको कुरा पनि गायिकाले बताएकी छन्। रक्सीका कारण घरको धन सबै सकिने डर रहेकाले सरकारसमक्ष रक्सी वितरण गर्ने आदेश दिनु भनी अनुरोध पनि गरेकी छन्। घरका पुरुषहरू रक्सी पिउने कुलतमा लागेर बिग्रिएपछि समाजमा एउटी नारीले भोग्नु परेको पीडालाई गीतमा वर्णन गरिएको छ। यसरी यस गीतले कुलतको कारण धन सम्पति नाश हुँदै जाने कुरालाई व्यक्त गरेको छ। समाजसुधार संस्कारको भाव र सामाजिक चेतनाको स्वर रहेको यस गीतलाई जागरणधर्मी गीत भन्न सकिन्छ।

#### (घ) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित छुवाछुतको परम्परा

निम्नलिखित गीत किन रुन्चस् सारङ्गी नामक शीर्षकबाट लिएको हो। यस गीत गाइनेहरूले नेपालको गाउँ सहरमा आज पनि गाउँदै हिडेको देखिन्छ। यस गीतको केही अंश यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ-

भुल्लन पनि नसकिने सारङ्गीको धुन  
कैले मानिसलाई हसाउँछ कैले पाछै गुन  
गाइनेको बाजा भने हुन्न भन्थे छुन  
किन रुन्चस् सारङ्गी  
सारङ्गी.....

उक्त गीतमा गायकले सारङ्गीको धुनले समाजलाई नै कायल बनाउने बताएका छन्। यही धुनको आकर्षणले गर्दा नेपाली समाजले सारङ्गीका साथै गाइने जातिलाई पनि स्मरण गर्ने कुरा बताइएको छ। सारङ्गीको धुनमा समाजलाई रुवाउने र हँसाउने



दुवै गुण लुकेको हुन्छ। यसरी यस गीतमा गायकले समाजलाई सारङ्गीको महत्त्वबारे प्रकाश पारेका छन्।

किन रुन्वस् सारङ्गी नामक प्रस्तुत गीतमा गायकले गाइनेको बाजा भने हुन्न भन्थे छुन भनेर नेपाली समाजमा परम्परागत रूपमा रहिआएको जातिगत भेदभावको कुरा पनि दर्शाएका छन्। नेपाली समाजमा चार प्रकारले जातिगत स्तरको पहिचान गरिएको छ। ती हुन्- ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य र शुद्र। गाइने जातिलाई यी चार समाजको जातिगत स्तरमध्ये तल्लो स्तरमा राखिएको छ। यसैकारण यिनीहरू शुद्र जातिमा पर्दछन्। गाइनेहरू पहाडी दलित हुन्।<sup>१४६</sup> नेपाली समाजमा अन्य जातिसित शुद्र जातिको छुवाछुत वर्जित छ। यसैकारण गायकले यस गीतमा सारङ्गीलाई अन्य जातिले छुन नहुने भन्थे भनी इङ्गित गरेका हुन्। सारङ्गी र गाइने दुई एकाअर्काका पूरक हुन्। सारङ्गी छुन नहुनु भनेको गाइने जातिलाई अवहेलना गर्ने अर्थमा बुझ्न सकिन्छ।

नेपाली समाजमा जातिगत भेदभाव र छुवाछुतको परम्परा लामो समयसम्म रहे तापनि वर्तमान अवस्थामा यस्ता अमानवीय प्रचलन बिस्तारै हराउँदै गएको पाइन्छ। सरकारी तथा प्रशासनीय तहबाट गाइने जाति जस्ता केही दलित जनजातिहरूलाई समाजको अभिन्न अङ्ग मानेर मूलधारामा ल्याउने कार्य भइरहेको छ। गाइने जस्ता अनेकौँ दलित जातिलाई समावेशी समाजको मूलधारामा ल्याउन सरकारबाट विशेष सुविधा र आरक्षणको प्रावधान पनि रहेको पाइन्छ।

### ४.३.३ गाइने-गीतमा सांस्कृतिक चेतना

#### ४.३.३.१ सांस्कृतिक चेतनाको परिचय

संस्कृतिका विभिन्न पक्षका बारेमा ज्ञान हुनु नै सांस्कृतिक चेतना हो। संस्कृति सम्बन्धी चेतनाका अभिव्यक्तिलाई सांस्कृतिक चेतनाको अभिव्यक्ति भनिन्छ। सांस्कृतिक चेतना

<sup>१४६</sup> बलराम आचार्य, वि स २०७१, नेपाली समाज र संस्कृति, काठमाडौँ : नेसनल बुक सेन्टर, पृ २५७

भन्नाले कुनै पनि जातिको विशेषता, संस्कृतिको लक्षण, मानव सभ्यता, भौतिक तथा अभौतिक संस्कृतिको गहन अध्ययन गर्नु भन्ने बुझिन्छ।

नेपाली जातिले जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त विभिन्न संस्कारहरूलाई अनुपालन गर्ने गरेका छन्। संस्कारहरू पनि लोकविश्वासद्वारा परिचलन हुन्छ। नेपाली जातिमा विभिन्न चाडपर्व मनाउने र जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त पनि विभिन्न कर्म गर्ने गरिन्छ। यी संस्कारहरूको उपयोगले जीवनलाई शुद्ध र परिष्कृत बनाउँछ भन्ने विश्वास नेपाली जातिमा रहिआएको पाइन्छ। नेपाली जाति कै प्रजाति गाइने जातिले पनि यस्ता संस्कारहरूको अनुपालन गर्दा विभिन्न लोकगीतद्वारा संस्कारलाई व्यवहारमा उतार्ने गर्छन्। यिनै चाडपर्व र संस्कार कर्मले सांस्कृतिक जीवनलाई प्रभाव पारेको हुन्छ। त्यस्ता चाडपर्व मनाउँदा वा संस्कार कर्म गर्दा सोहीअनुसारका लोकगीतहरू गाएर सार्थक पारिन्छ। त्यसैले यस्ता गाइने लोकगीतमा सांस्कृतिक विधि व्यवहार, रीतिरिवाज र चालचलनको चित्रण पाइन्छ। यसका साथै वेशभूषा, आभूषण, कला सौन्दर्यका साथै कुसंस्कार र विविध विषय पनि व्यक्त गरिएका पाइन्छ।

#### ४.३.३.२ गाइने-गीतमा सांस्कृतिक चेतनाको अभिव्यक्ति

धार्मिक कर्म, संस्कार, चाडपर्व आदि अवसरमा गाइने जातिले गाउने गीतमा सांस्कृतिक चेतनाको अभिव्यक्ति निहित रहेको पाइन्छ। सांस्कृतिक चेतनाको अभिव्यक्तिमा जातिविशेषका जीवनशैली, कर्मकाण्ड, वाद्यवादन, गरहगहना, वेशभूषा, संस्कार, चाडपर्व, उत्सव, भौतिक संस्कृति आदिको चर्चा पाइन्छ। यी सबै संस्कृतिका विविध पक्षहरू हुन्। त्यस्ता संस्कार सम्बन्धी गाइने-गीतमा सांस्कृतिक पक्षहरू यसरी अभिव्यक्त भएको पाइन्छ-

## (क) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित गहना

हे

मैले लाउनी शिरफूल बैनीलाई सुवायो

मैले लाउनी शिरफूल बैनीलाई सुवायो

माइती राजै हो बैनीलाई फेरि बनाइदेऊ

माइती राजै हो बैनीलाई फेरि बनाइदेऊ<sup>१४७</sup>

उपर्युक्त गीतको शीर्षक **मैले लाउनी शिरफूल** रहको छ। विशेष गरेर तीज पर्वको अवसरमा यस गीत गाइने जातिका महिलाहरूले गाउँछन्। शिरफूल भनेको गाइने जातिका महिलाहरूले शिरमा लगाउने फूलको आकृति भएको सुनको गहना हो। यो शिरफूल गन्धर्व महिलाहरूले विशेष गरेर तीजको पर्वमा लगाएर मेला हेर्न जाने परम्परा रहेको पाइन्छ। गायकहरूले पनि यही गहना लगाएर तीज पर्वमा मैले लाउनी शिरफूल गीत गाउने गरेको परम्परा रहेको पाइन्छ।

तीज पर्वमा महिला गन्धर्वहरूको निम्ति शिरफूल गहनाको उपयोगिता र विशेष महत्त्वलाई गीतद्वारा प्रस्तुत गरेका छन्। गाइने जातिका महिलाहरूले गरगहनाप्रति विशेष मोह राखेको कुरा उपर्युक्त गीतले अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ। माथिका पङ्क्तिमा गरगहनाप्रति नारीको स्वभावले सांस्कृतिक पक्षलाई उजागर गरेको छ। नारीहरूले मन पराएका गहना उनका आफ्ना दिदी बहिनीले पनि मन पराउनु स्वाभाविक हो। शिरफूल लगाएर राम्री देखिएकी हुनाले, त्यस्तै गहना लगाउने इच्छा गायकको बहिनीलाई भएको छ। यसैकारण गायकले माइतीलाई मेरो जस्तै शिरफूल गहना बहिनीलाई पनि बनाइदिनु भनी गीतद्वारा अनुरोध गरेको पाइन्छ। मैले लाउनी शिरफूल गीतमा गाइने जातिको तीज पर्व र त्यस तीज पर्वको विशेषताबारे सांस्कृतिक चेतनाको अभिव्यक्ति पाइन्छ।

---

<sup>१४७</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ १६९

## (ख) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित चाडपर्व

तीज र रत्यौलीलाई गन्धर्व महिलाहरूले आफ्नो उपस्थिति जनाएर गीत गाउने विशेष अवसरको रूपमा ग्रहण गर्छन्। यस्ता अवसरहरूमा यिनीहरूले गाउने धेरै गीतहरूमध्ये तीजै आयो भन्चन् नामक शीर्षक रहेको गीत पनि परम्परागत रूपमा गाउँदै आएका छन्। यो गीत महिला गन्धर्वहरूले यसरी गाउने गरेका छन्-

हे

तीजै आयो भन्चन् लरि र बरि लै

तीजै आयो भन्छन् लरि र बरि लै

हामी चेली रुनुपन्यो जुगै भरीलाई

हामी चेली रुनुपन्यो जुगै भरीलाई

हे

तीजै आयो भन्चन् सबै माइत जान्चन्

तीजै आयो भन्चन् सबै माइत जान्चन्<sup>१४८</sup>

उपर्युक्त तीजै आयो भन्चन् गीतमा माइती नभएका माइतीदेखि टाढा रहेका चेलीहरूको व्यथालाई प्रकट गरिएको छ। उहिले नारीहरू विवाह गरेर गइसकेपछि माइती आइरहन पाउँदैन थिए। माइतीसँग विशेष अवसरमा मात्र भेट गर्न पाइन्थ्यो। सबै चेलीहरू तीज पर्व आएकोमा खुसी हुँदै माइतघर जान्छन् तर माइती नभएका चेलीहरूले यस्तो अवसरमा ससुराली घरमा बस्नु पर्ने र आफ्नो दुःख सुन्ने कोही नभएका कारणले गर्दा एक्लो भएर रुँदै बस्नु परेको व्यथा प्रस्तुत गीतमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ।

नेपाली जातिमा मूल रूपमा महिलाको दुईवटा घरहरू हुन्छन्। एउटा आफू जन्मेको घर र अर्को विवाहपश्चात् दुलहीको रूपमा ग्रहण गरेको घर। विवाहित नारीले

---

<sup>१४८</sup> पूर्ववत्, पृ १७५

लोगनेको घरलाई आफ्नो घर सम्झेर जति नै दुःख, पीडा, बाधा-विघ्न आइपरे पनि मौन रहेर वा सहनशील भएर आफ्नो धर्म निभाइरहेका हुन्छन्। कहिलेकाहीं माइत जाने सौभाग्य पाइहालेको खण्डमा पराई घरकी बुहारी भएर खप्नु परेको व्यथालाई माइतीसमक्ष पोखे गर्छन्। नारी र पुरुषबिचको असमानताप्रति नारीहरूले गरेको विद्रोह र अरू बेला मनमा लुकाएर राखेको वेदना तीजमा फुकाउन पाइने हुनाले यो नारीको लागि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण चाड हो। यी दुवै घरमा महिलाहरूले अनुपालन गर्नुपर्ने विशेष संस्कार र संस्कृति हुन्छन्। महिलाहरूले यिनै संस्कार र संस्कृतिलाई दुवै घरमा अनुपालन गर्नु पर्ने भएकाले महिलाहरूको निम्ति यी दुवै घर सांस्कृतिक धरोहर हुन् भन्ने कुरा पनि स्पष्ट हुन्छ।

*‘लिन र भेट्न आए हाम्रा बाबा!*

*लिन र भेट्न आए हाम्रा बाबा!*

*बिसर्जिदिए आमा बरिलै*

*बिसर्जिदिए आमा बरिलै*

*वर्षदिनको तीजमा बाबा लिन आएका*

*वर्षदिनको तीजमा बाबा लिन आएका*

*पठाएनन् घरकाले फर्के फरक्क*

*पठाएनन् घरकाले फर्के फरक्क<sup>१४९</sup>*

यो गीत तीज कै अवसरमा गाइने महिलाहरूले गाउने गीत हो। गाइने समाजमा धर्म, रीतिरिवाज, चाडपर्व, परम्परा आदिको विशेष महत्त्व पाइन्छ। यो गीतमा तीज पर्वमा माइतीहरू आफ्ना चेलीलाई लिन उसको घर जानुपर्ने कुरा अभिव्यक्त भएको छ। प्रस्तुत गीतमा गायकले आफ्नो आमा नभएको र माइत घर लैजानको निम्ति बाबा लिन

---

<sup>१४९</sup> पूर्ववत्, पृ १७१

आएको कुरा बताएकी छन्। यसरी आमा नहुँदा पनि तीजको अवसरमा बाबा छोरी लिन आउँदा मात्र पनि आमाको तृष्णा मेटिन्छ भन्ने सन्देश पनि यस गीतमा पाइन्छ। वर्षमा एकपल्ट छोरी लिन आएका बाबालाई छोरी नपठाएपछि रित्तै घर फर्किनु परेको कुरा पनि यस गीतमा उल्लेख पाइन्छ। यसरी वर्षमा एकपल्ट तीजको अवसरमा माइतीहरू आएर आफ्ना चेलीहरूलाई भेट गर्ने र माइत लिएर जाने परम्परा प्रस्तुत गीतमा सांस्कृतिक चेतनाको अभिव्यक्ति पाइन्छ।

### (ग) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित नेपाली समाजमा पाश्चात्य संस्कृतिको अतिक्रमण

*‘आउन थाले नेपालमा हेर्नुस् हजुरा! अम्रिकनको हिप्पी*

*आउन थाले नेपाल हेर्नुस् हजुरा! अम्रिकनको हिप्पी*

*लाउन पर्नी नेपाली दाजुभाइ दिदीबैनी तेस्तैतेस्तै टिपी<sup>१५०</sup>*

प्रस्तुत गीत गन्धर्वहरूले हस्यौलीको रूपमा गाउने **तोरी फूलमा** नामक शीर्षक गीतबाट लिइएको हो। उक्त गाइने-गीतमा नेपाली संस्कृतिमाथि पाश्चात्य संस्कृतिको अतिक्रमणलाई व्यक्त गर्न खोजिएको छ। यो गीतमा *आउन थाले नेपालमा हेर्नुस् हजुरा! अम्रिकनको हिप्पी* भनेर नेपाली समाजमा हिप्पी संस्कृतिको प्रभावलाई उल्लेख गरिएको छ।

पश्चिमी मुलुकमा सन् १९६० को दशकमा निराश र विसङ्गतिले समाजमा पारेको प्रभाव र नवीन संस्कृतिको विजारोपण भएको थाह लाग्छ। यो हिप्पी संस्कृति युवाहरूको आन्दोलन थियो। यो संस्कृति मूल रूपमा पन्द्रदेखि पच्चीस वर्षका युवायुवतीमा पाइन्छ। हिप्पीलाई परम्परा विरोधी मानिन्छ। हिप्पीहरू नशालु पदार्थको सेवन र यौन स्वतन्त्रतामा विश्वास राख्छन्। यौन स्वतन्त्रता र नशालु पदार्थको सेवनले

---

<sup>१५०</sup> पूर्ववत्, पृ १९७

मानव चेतनालाई बढाउँछ र गतिशील बनाउँछ भन्ने अवधारणा हिप्पीहरूमा देखिन्छ। परम्परा र कट्टरताको विरोध गर्नका निम्ति हिप्पीहरूले लोकसङ्गीत र नुक्कड नाटकलाई माध्यम बनाएको पाइन्छ। यौन क्रान्ति र नग्नता हिप्पीबाट नै विकसित भएको पाइन्छ।

*‘आउन थाले नेपाल हेर्नुस् हजुर! अम्रिकनको हिप्पी*

*लाउन पर्नी नेपाली दाजुभाइ दिदीबैनी तेस्तैतेस्तै टिपी*

प्रस्तुत गीतमा गाइनेले पाश्चात्य मुलुकमा देखापरेको हिप्पी संस्कृतिको चर्चा गरेका छन्। पाश्चात्य मुलुकमा यो संस्कृति एउटा विशेष परिवेशमा उद्गम भए तापनि नेपाली समाजका युवीयुवतीले भने यसलाई आफ्नो मौज मस्तीको निम्ति मात्र लिने गरेको कुरा गायकले यस गीतमा बताएका छन्। नेपाली समाज पश्चिमी मुलुकको भन्दा भिन्न समाज हो। नेपाली समाजको आफ्नै विशेष प्रकारका संस्कृति, परम्परा छन्। नेपाली युवा पुस्तामा भित्रिएको यस प्रकारको नशालु पदार्थको सेवन र छोटो छोटो पहिरनले समाजमा नग्नता भित्रिएको आक्रोश पनि गीतमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। अचेलका युवापुस्तामा भित्रिएको यसप्रकारको पश्चिमी संस्कृतिले नेपाली जातिको वेशभूषा र नेपाली जातिको सांस्कृतिक मूल्य र सभ्यतालाई धमिल्याउने काम गरेको चिन्ता यस गीतबाट अभिव्यक्त भएको पाइन्छ।

#### ४.३.४ गाइने-गीतमा आर्थिक चेतनाको अभिव्यक्ति

##### ४.३.४.१ आर्थिक चेतनाको परिचय

अर्थ भन्नाले रुपियाँ, पैसा, धन, सम्पति भन्ने बुझिन्छ। समाजको सम्पूर्ण इकाई नै अर्थव्यवस्थाको आधारमा टिकेको हुन्छ। आर्थिक ढाँचाको अनुरूप समाजको निर्माण हुँदछ। आर्थिक प्रणालीको विकासले सामाजिक सङ्गठन तथा चेतनालाई गति प्रदान गरेको हुन्छ।

कुनै पनि समाजमा जाति अनि वर्ग आर्थिक रूपमा सबल अनि दुर्बल दुवै पक्षका हुन सक्छन्। समाजको आर्थिक अवस्था र व्यवस्था, त्यसमा विभिन्न जाति तथा वर्गहरूको स्थितिको अवस्थाको बारेमा थाह पाउनु र त्यस्ता कुरालाई व्यक्त गर्नु नै आर्थिक चेतनाको अभिव्यक्ति हो।

#### ४.३.४.२ गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित आर्थिक चेतना अभिव्यक्ति

समाजमा जातिविशेष र आर्थिक अवस्थाको पनि चित्रण गरिएको हुन्छ। समाजका विविध पक्षको चित्रणसँगै आर्थिक पक्षको चित्रण पनि गाइने-गीतमा प्रशस्तै पाइन्छ। गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित आर्थिक पक्ष यसप्रकारले अभिव्यक्त भएको पाइन्छ-

##### (क) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित गन्धर्व परिवारको आर्थिक अवस्था

सधैँभरी भोको पेट गाउँमा डुल्न जान्तेँ  
जनताका घरदैलोमा मैको पानी खान्ते  
लौं खाऊ भन्नी कोइ थिएनन् गाउँका छिमेकीले  
आसैँआसमा जोवन बित्यो घरको इस्थितिले  
गाइने दाई दुःखको भारीमा  
जोवन बित्यो उत्तीसैँ घारीमा

प्रस्तुत गीतको अंश **गाइने दाई दुःखको भारीमा** नामक शीर्षकबाट उद्धृत गरिएको हो। प्रस्तुत अंशबाट गाइनेहरूको जीवन आर्थिक रूपले विपन्न रहेको प्रतीत हुँदछ। धन सम्पत्ति नभएको कारण गाइने जातिले आफ्नो भोको पेट भर्नको निम्ति घर घर घुम्दै गीत सुनाउँदै कष्टकारी जीवन बिताएको कुरा गीतमा स्पष्ट चित्रण गरिएको छ। आफूले आर्थिक विपन्नता भोग्नु परे तापनि पेट भरिदिने कोही पनि अघि आउँदैनन् भनिएको छ। प्रस्तुत गीतको अंशमा गाइने जातिले गरिबी तथा आर्थिक विपन्नताको



कारण पेट भर्नको निम्ति भोकभोकै गीत सुनाउनु पर्ने बाध्यता छ भन्ने भाव चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

घरलाई सजाउने, बनाउने अनि परिवारलाई सुःखमा राख्ने सपना भए तापनि धन, सम्पतिको अभावमा यी कुराहरू यथार्थ रूपमा पूर्ण गर्न सम्भव नभएको गायकले बताउँछन्। गाइनेहरू घरको स्थितिले गर्दा दरिद्र बनेका छन्। गाइनेहरूको जीवनमा दुःखबाहेक केही छैन। यसरी प्रस्तुत गीतको अंशमा गाइनेहरूको जीवनमा गरिबी र दुःख असाध्य धेरै छ भन्ने चेतना यसमा प्रकट भएको पाइन्छ।

*सुख नपाई जानी भो परान*

*भगवान पढेछु तिम्रो शरण*

प्रस्तुत गीतको अंश *गाइने दाई दुःखको भारीमा* नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। उक्त गीतको अंशमा गाइनेहरूले भविष्यप्रति आशावादी भएर केही कमाउँछु, त्यसपछि सुःखको साथ जीवन बिताउँछु भनेर गाउँ गाउँ गीत गाउँदै हिडेको बुझिन्छ तर जति नै सङ्घर्ष गरे तापनि अन्तमा दुःख सिवाय केही छैन भन्ने कुराको बोध हुन्छ। यी सबको कारण अर्थको अभाव नै हो। सम्पति हुनु हो भने यस्तो दुःख गरिरहनु पर्ने थिएन। जीवनभरी सुःखको खोजमा दुःख मात्र भएपछि अन्तमा भगवानको शरण पर्नु एकमात्र उपाय हो भन्ने चेतना प्रकट भएको छ।

*धन भए सबैजना लाग्छन् राम्रो गर्न*

*दुःख पाए कसैले पनि लगाउँदैनन् टेर*

*सम्पतिमा सबैको हाइहाइ! दाइ साईंला*

*बिपत्तिमा कोई छैनन् दाजुभाई दाइ साईंला*

प्रस्तुत गीतको अंश गीत *दाइ साईंलो* नामक शीर्षकबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा धन सम्पतिलाई आफ्नो र बिरानो छुट्याउने माध्यमको रूपमा चिनाइएको

छ। धन सम्पति पर्याप्त छ भने समाजका सबै मान्यजनहरूले राम्रो गर्छन्। समाजमा आफूलाई हेर्ने स्तर पनि फरक र श्रद्धामय हुन्छ। सबैको प्यारो भइन्छ। समाज सदैव सहयोगको निम्ति साथ रहन्छ। यही धन सम्पति छैन भने साह्रै दुःख पाइन्छ भनी गायकले भनेका छन्। अझ गरीब र निमुखामाथि समाजले सदैव हेयको दृष्टि राख्छ भनेर गायकले बताएका छन्। धन सम्पति हुँदा बिरानो मान्छेहरू पनि आफ्ना हुन्छन् तर निर्धन भएको खण्डमा आफन्तहरूले पनि हेला गर्छन् भन्ने भाव गीतमा रहेको छ। प्रस्तुत **दाइ साइँलो** नामक गीतको अंशमा समाजमा आफ्नो स्थान प्रबलताका साथ निर्धारण गर्नु छ भने धन सम्पति तथा आर्थिक रूपमा सम्पन्न हुनु अति आवश्यक छ भन्ने चेतना रहेको पाइन्छ। अर्थात् आर्थिक मूल्यको आधारमा नै मानव सम्बन्धको सेतु बनिएको हुन्छ भन्ने चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

#### (ख) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित नेपाली नारीको आर्थिक अवस्था

*रुँदा रुँदा ज्यान भा च पानी*

*ज्यान भा छ पानी*

*अब मैले गरेर के खानी*

*तिम्रो जन्ती मेरो मलामी*

प्रस्तुत गीतको अंश **तिम्रो जन्ती मेरो मलामी** नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा प्रेमिकाले जसलाई जीवनसाथी भनेर माया गरेकी थिइन्, ती प्रेमीले उनलाई विश्वासघात गरेपछिको व्यथा प्रकट भएको छ। समाजमा आय स्रोत पुरुषले मात्र गर्ने भएकाले पुरुष बिनाको जिन्दगी जिउन नसकिने गायकले बताएकी छन्। *अब मैले गरेर के खानी* यस प्रसङ्गबाट गन्धर्व समाजमा आर्थिक आर्जनको एकमात्र स्रोत पुरुष हो भन्ने चेतना अभिव्यक्त भएको पाइन्छ।

## (ग) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित नेपाल देशको आर्थिक अवस्था

‘धन कमाई ल्याम्ला भनी विदेशमा आइयो

विदेशमा आएर साह्रै दुःख पाइयो

आधी जोवन गए पनि आधी जोवन पाउली

धन कमाई ल्याए भनी बल्ल सुःख खाउली<sup>१५१</sup>

प्रस्तुत गीतको अंश बिलौना गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतको प्रस्तुत अंशमा गायक, धन आर्जन गर्न विदेश गएको प्रसङ्गले धेरैजसो नेपाली युवाहरू आज पनि धन कमाउने उद्देश्यले विदेश जाने परम्परालाई इङ्गित गरेको छ। गीतको अंशमा गायकले आफू पनि धन कमाउन भनी विदेश आएको तर विदेशमा पनि धन कमाउन सजिलो नभएको कुरा बताएका छन्। अझ गायकले विदेशमा दुःख गरेर नै आधा जोवन बितेको अनि एकदिन अवश्य धन कमाएर स्वदेश फर्किनेछु, त्यसपछि सुःखी साथ जिउन बिताउँला भनी आफ्नो प्रेमिकालाई आशावादी बनाएका छन्।

यस बिलौना गीतमा आर्थिक रूपले नेपाली समाज र राष्ट्र विपन्न रहेको थाह लाग्दछ। प्रस्तुत गीतको आशय आफ्नो राष्ट्र (नेपाल) आर्थिक रूपले विपन्न भएकै कारणले गर्दा युवाहरूले आय स्रोतको अवसर आफ्नो देशमा नपाएको स्पष्ट हुन्छ। बिलौना गीतको प्रस्तुत उपर्युक्त अंशले नेपाल राष्ट्र आर्थिक रूपले दुर्बल भएको कारण नै आज पनि हजारौं नेपाली युवाहरू धन सम्पति कमाउन विदेश जाने परम्परा रहेको चेतना प्रकट हुन्छ।

---

<sup>१५१</sup> मीनबहादुर गन्धर्वसँग २५/१२/२०१७ को दिन कपिलवस्तुको खोपा वडा न ६ मा गन्धर्व गीतको विषयमा लिएको अन्तर्वार्ता

## ४.३.५ गाइने-गीतमा ऐतिहासिक चेतना

### ४.३.५.१ ऐतिहासिक चेतनाको परिचय

इतिहास विगतसँग सम्बन्धित हुन्छ। विश्वमा घटिसकेका युद्ध, विकास, भ्रमण, सत्ता, सन्धि, आन्दोलन, सभ्यता, परिवर्तन, शाषण, कलाकारिता, सङ्घर्ष आदि इतिहासका विषय हुन्। इतिहास भनेको नै विगतमा घटिसकेका घटना हुन्। यसप्रकारको इतिहासका विषयहरूबारे जानकारी प्राप्त गर्नु र त्यस कुरालाई अभिव्यक्तिको माध्यमद्वारा व्यक्त गर्नुलाई ऐतिहासिक चेतना भनिन्छ।

### ४.३.५.२ गाइने-गीतमा ऐतिहासिक चेतनाको अभिव्यक्ति

गाइने-गीतमा मूल रूपमा नेपालका राजा अनि प्रधानमन्त्रीसित सम्बन्धित इतिहासका कुरालाई गाइनेहरूले अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ। नेपालका राजा तथा प्रधानमन्त्रीको विदेश भ्रमण, उदारता अनि नेपाली सेनाले लडेका युद्धहरूको वर्णन गाइने-गीतमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित यिनै ऐतिहासिक पक्षको अभिव्यक्ति निम्नलिखित ढङ्गमा गरिएको छ-

#### (क) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित नेपाली राजाको विदेश भ्रमण

प्राचीन समयदेखि नै गाइनेहरूले राजाको निम्ति ऐतिहासिक तथ्यको साथमा विभिन्न गीतहरू रचेर नेपाली समाजलाई सुनाउँदै आएका छन्। गाइनेद्वारा रचित गीतहरूमा नेपालका राजाले पश्चिमी मुलुकका देशहरूमा गरेका ऐतिहासिक भ्रमण, गाथाहरू पनि गाइएको पाइन्छ। यस्तै प्रकारले राजाको भ्रमणलाई लिएर गाइनेहरूले गाएको गीत यसप्रकार रहेको छ-

‘बडो र प्रतापी महाराजा थिए

बारी र सहरमा नजर लगाए

एकै बनें टोपीज र एकै बनें छाता  
एकै बनें जुता र एकै बनें पोशाक  
एकै बनें नम्बर र चिनिसक्नु नाई  
सिरी महाराजले अक्कल गर्न लाए  
बेलाइतको बादशाह र यै हो र भनी  
बाहुलीमा पक्री  
गुड मर्मिड सलाम गर्दा  
तेस देशका राजा अचम्म भए<sup>१५२</sup>

उपर्युक्त गीत गाइनेहरूले गाउने चन्द्रशमशेरको कर्खाबाट लिएको हो। गाइनेहरूले गाउने चन्द्रशमशेरको कर्खा गीतको सानो अंश मात्र माथि प्रस्तुत गरिएको छ। यस गीत चन्द्रशमशेरको बेलायत भ्रमणमा आधारित रहेको छ। चन्द्रशमशेर नेपालका राणाशासनका पाँचौं प्रधानमन्त्री थिए। गाइनेहरू उनलाई आफ्ना गीतमा चतुर प्रशासक र अनुभवी कुटनैतिक राजनेता पनि बताउने गर्छन्।

चन्द्रशमशेरको कर्खा गीतमा चन्द्रशमशेरले नेपाललाई प्रतिनिधित्व गर्दै बेलायत पुगेको कुरा बताइएको छ। ऐतिहासिक तथ्याङ्कअनुसार पनि यिनले वि.स. १९६४ सालमा पैतालीस जना अन्य सहयोगीहरू लिएर तिनताक बेलायतका सम्राट एडवर्ड सप्तसँग भेट गरेका थिए भन्ने जानकारी प्राप्त हुन्छ।<sup>१५३</sup> यस कर्खा गीतमा गाइनेहरूले चन्द्रशमशेरलाई प्रतापी थिए भनेर सम्बोधन गरेका छन्। चन्द्रशमशेर तिनताक नेपालका प्रधानमन्त्री भए पनि तिनलाई गाइनेहरूले कर्खा गीतमा महाराजा नै भनेर सम्बोधन गरेका छन्। महाराजा बेलायत पुगेर त्यहाँका राजालाई भेट गर्न जाँदा उनले शिरदेखि पाउसम्म एकै रङको सुहाउने पोशाक लगाएको कुरा पनि गीतमा व्यक्त भएको छ।

---

<sup>१५२</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ १३७

<sup>१५३</sup> पूर्ववत्, पृ १३६

त्यसबैला बेलायतका राजालाई भेट्न अन्य देशबाट पनि धेरै राजा, महाराजाहरू आएका थिए। भेटघाट समारोहमा चन्द्रशमशेरको अभिवादन र पराक्रम देखेर बेलायतका राजा पनि आश्चर्य चकित भएका थिए भन्ने ऐतिहासिक चेतना प्रस्तुत गीतमा पाइन्छ।

### (ख) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित युद्ध

गाइनेहरूले आफ्ना गीतमा विगतमा घटित युद्धको परिवेशलाई विषय बनाएर पनि गीत गाएको पाइन्छ। यस्तै गाइने जातिले युद्ध परिवेशलाई लिएर गाएको एउटा गीतको अंश यसप्रकार छ-

‘रनमा चढ्यो, बासै रनमा चढ्यो  
चितौरगढको बासै रनमा चढ्यो  
छुरी, कटारी त, कट्टे दाइ  
भलाभला ल्याउँछन्, कट्टे दाइ  
रनमा चढ्यो, बासै रनमा चढ्यो  
चितौरगढको, बासै रनमा चढ्यो<sup>१५४</sup>

प्रस्तुत गीतको अंश जैमलपत्ता नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। विशेषतः विवाह संस्कारमा छेत्री, बाहुनले खाँडो गीत गाउँदा प्राचीन नेपालको भौगोलिक सीमाको इतिहास बताउँदै वीरता बखान गर्ने गर्छन्। यसरी छेत्री बाहुनले जस्तै गाइनेहरूले पनि विवाहको अवसरमा यो गीत गाउँदा नेपाली सेनाको पराक्रमको वर्णन गर्दै भारतको चितौरगढसम्म पुगेर लडाईं गरेको बखान गर्ने गरिएको पाइन्छ।

युद्धको रणभूमिमा सिपाहीहरूले छुरी, कटारी, कत्ती आदि हात हतियारको प्रयोग गीतमा अभिव्यक्त भएका कारणले तिनताक आधुनिक हातहतियारको आविष्कार नभएको प्रतीत हुन्छ। चितौरगढको युद्धमा देखिएका प्रतिकूल परिवेशको दृश्यलाई यस गीतले

<sup>१५४</sup> पोखरेल (प्र सम्पा), नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास, पृ ९९

व्यक्त गरेको छ। आजको नेपालको भौगोलिक सीमा खुम्चिएर सानो भए पनि यस गीतले विगतमा नेपालको सीमा अहिले भारतको राज्य राजस्थानमा पर्ने चितौडगढसम्म थियो भन्ने ऐतिहासिक तथ्य बताएको पाइन्छ।

### (ग) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित राजाको उदारता

नेपालमा प्रजातन्त्रको सरकार गठन हुनु भन्दा अघि राजशासन थियो। नेपालको सबैभन्दा प्रतिष्ठित व्यक्ति नै राजा थिए। गाइनेहरूले आफ्नो देशको राजालाई साधारण व्यक्ति नभएर ईश्वरको रूपमा पुज्ने गर्थे। राजाको व्यक्तित्व र उदारताको गुणगान गाउँथे। यस्तै प्रकार गाइनेहरूले राजाको दानी स्वभाव र उदारताको भावलाई इङ्गित गरेर गाइएको एउटा गीतको अंश यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ-

‘माहराजको कर्खा मैले गाउँछु

माहराजको गीतमा र दिएको र दान

सुनचुरा, शिरपाउ, पगरी

साल, दासल्ला, शिरपगरी

गाइने भनी मिजारी र जग्गा जिमिन घरी

हामी दुव भाईलाई र दुव घोडासमेत

वर्ण छुट्टयाइ माग्छु

माहाराजले दिएका घोडा लुकाइराखे छैन

टुडिँखेलमा कुदाउँदै लेजान्छु<sup>१५५</sup>

प्रस्तुत गीतको अंश चन्द्रशमशेरको कर्खाबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीत गाइनेहरूले गाउँ सहर आदि स्थानमा मात्र नभएर राष्ट्रिय अवसरहरूमा राजदरबार, राजसमारोह, राजकीय जमघट आदि कार्यक्रममा राजालाई सुनाउने गरेको पाइन्छ।

---

<sup>१५५</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ १३८

गाइनेहरूले आफ्नो गीतको माध्यमबाट राजालाई खुसी बनाए बापत् पुरस्कारको रूपमा *सुनचुरा, शिरपाउ, पगरी, साल, दासल्ला, शिरपगरी, घोडा, जग्गा, जमीन* आदि मागको अनुरोध पनि गर्छन्। राजाले पनि खुसी भएर गाइनेहरूलाई पुरस्कार र उपहार दिनेगरेको प्रचलन तत्कालीन नेपालको राजशासनमा रहेको पाइन्छ।

गाइनेहरूले गीत गाएर राजालाई विभिन्न मागको अनुरोध गर्ने इतिहासको लामो परम्परा रहेको पाइन्छ। यो इतिहास नेपाल देशको निर्माण हुनुभन्दा पनि अधिको इतिहास हो। यस्तो परम्पराको इतिहास पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणको समयदेखि रहेको पाइन्छ। नेपाल एकीकरणको समयमा गाइनेहरूले पृथ्वीनारायण शाहको वीरता र शौर्यको गुणगान गर्दै देश विदेश घुमेर सारङ्गीको धुनमा गीत गाउँदै हिड्ने गरेको प्रमाणहरू प्रशस्तै पाइन्छ। यिनीहरूले गीतको माध्यमद्वारा तिनताक पृथ्वीनारायण शाह नै नेपाली जनताको निम्ति एकमात्र राजा हुन् भन्ने विचार नेपाली भावभूमिमा जागृत गरेका थिए। राजाले गाइनेहरूलाई विशेष अवसरहरूमा गरेका सम्मानलाई कदर गर्दै गाइनेहरूले राजाका प्यारा भएर राजाको वीरता र शौर्यको वर्णन गर्दै ऐतिहासिक गाथा गाएको पाइन्छ।

*‘इतिहासमा वीर पुरुष, नेपालीको नाउँ*

*इतिहासमा वीर पुरुष, नेपालीको नाउँ*

*स्वदेशलाई बचाएर मातृभूमि हसाऊँ<sup>१५६</sup>*

प्रस्तुत गीतको अंश **बरु आफैं मरिदिन्छु** नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यो गीत गाइनेहरूद्वारा स्वरचित गीत हो। यस गीतका रचनाकार खिमबहादुर गन्धर्व हुन्।<sup>१५७</sup> गीतमा नेपाल देशका राजाको अस्तित्व र वर्चस्वबारे गाथा गाइएको छ।

---

<sup>१५६</sup> पूर्ववत्, पृ ३३४

<sup>१५७</sup> पूर्ववत्



बरु आफैँ मरिदिन्चु नामक गीतको प्रस्तुत अंशमा राजाको राजनैतिक एवम् ऐतिहासिक रूपलाई दर्शाउन खोजिएको पाइन्छ। गीतमा *इतिहासमा वीर पुरुष नेपालीको नाउँ* भनेर नेपालीलाई वीरता र साहसको पर्याय मानिएको छ। नेपालीलाई वीरको संज्ञा दिनको कारण पनि ऐतिहासिक रहेको पाइन्छ। अङ्ग्रेजले विश्वका प्राय सबै देशहरूलाई परास्त गरेर आफ्नो अधीनमा राखेको इतिहास छ। यसबाट तिनताकका संस्कृति र दर्शनको स्रोत मानिएको अखण्ड भारत देश पनि अछुतो रहेन। भारत देश पनि अङ्ग्रेजको अधि परास्त भएर आत्मसमर्पण गर्नु परेको थियो। यसरी विश्वका हरेक ठूला साना देशलाई अङ्ग्रेजले शासन गर्‍यो। यसरी अङ्ग्रेजले आधुनिक हात हतियारको प्रयोगमा विश्वलाई उपनिवेश बनायो तर नेपाल राष्ट्रलाई भने अङ्ग्रेजको उपनिवेश बनाउन सकेन। तिनताक अङ्ग्रेजका प्रत्येक युद्ध स्तरको योजनालाई विफल बनाउने नेपाली सेना सफल बनेका थिए। यसरी विश्व विजेतालाई पराजित गर्न सक्ने सामर्थ्य राखेका नेपालीहरूले अब आफ्नै देशलाई सुरक्षित राख्न र शान्त राख्ने सुझाव पनि यस गीतमा गायकले व्यक्त गरेका छन्। यसैकारण विश्व जितेका अङ्ग्रेज पनि नेपाली सेनासित डराएका हुनाले *इतिहासमा वीर पुरुष नेपालीको नाउँ* भनेर गायकले नेपाली सेनाका वीरताको ऐतिहासिकतालाई व्यक्त गर्ने काम गरेको पाइन्छ।

### ४.३.६ गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित राजनैतिक चेतना

#### ४.३.६.१ राजनैतिक चेतनाको परिचय

समाजको नीति निर्धारणमा राजनीतिको पनि ठूलो हस्तक्षेप रहेको पाइन्छ अर्थात् सामाजिक चेतनामा राजनीतिको अहम् भूमिका रहेको हुन्छ। कुनै पनि राष्ट्र तथा देशको प्रगति त्यस राष्ट्रका राजनीतिको प्रगतिसँग जोडिएको हुन्छ। अतः राष्ट्रका नागरिक त्यहाँको राजनैतिक नीति नियम एवम् गतिविधिबाट अछुतो रहन सक्दैन। राजनैतिक चेतनाले मानिसलाई उसका आफ्ना अस्तित्व र गौरव सुरक्षित राख्ने शक्ति प्रदान गर्दछ।

### ४.३.६.२ गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित राजनैतिक चेतनाको अभिव्यक्ति

राष्ट्रको सत्ता, सरकार, प्रशासन, राजनेता, मानव अधिकार, कानून, सरकारी व्यवस्था, राजनैतिक दल, राजनैतिक गतिविधि, प्रशासनीय नियम, सरकारी अधिसूचना, नगर निगम, पञ्चायत, मतदान, चुनाव आदि जस्ता राजनीतिसित सम्बन्धित विषयहरू हुन्। यिनै विषयहरूलाई गीतको माध्यमद्वारा प्रकट गरियो भने निश्चय नै त्यहाँ सम्बन्धित चेतनाको अभिव्यक्ति पाइन्छ।

गाइनेहरूले पनि यस्ता विषयहरूलाई आफ्ना गीतमा प्रयोग गरेका छन्। गाइनेहरूले हस्यौली गीतको रूपमा नेपालका राजनेताहरूलाई व्यङ्ग्य गरेर गाएका गीतहरू प्रशस्तै पाइन्छ। गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित राजनैतिक चेतनाको अभिव्यक्ति निम्नलिखित प्रकारले व्यक्त भएको पाइन्छ-

#### (क) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित नेपालका राजनैतिक दल

मैं ठुलो हुँ भन्थ्यौं काङ्ग्रेसी हो  
मैं ठुलो हुँ भन्थ्यौं काङ्ग्रेसी हो  
आज कता गयौं आज कता गयौं  
बल्ल मेरो छोरसित गुच्चा खेल्ने भयौं

प्रस्तुत गीत गाइनेहरूले गाउने **हस्यौली** गीत हो। गीतको उपर्युक्त अंश नेपालको राजनीतिलाई इङ्गित गरेर गाइएको गीत हो। यो गीतमा नेपालको एक राजनैतिक दल काङ्ग्रेसलाई व्यङ्ग्य गरिएको छ। यस गीतमा नेपालको राजनैतिक काङ्ग्रेस दललाई केवल आफ्नो गोजी भर्ने र जनतालाई भुल्याउने प्रवृत्ति भएको दल हो भन्न खोजिएको छ।

गायकले गीतको उक्त अंशमा नेपालको राजनैतिक दल काङ्ग्रेसका नेताहरूले देशमा शासन राम्रोसित गर्न नसकेको कुरा राखेका छन्। काङ्ग्रेसका नेताहरूमा बडो घमण्डी स्वभाव र हामी महान् हौं भन्ने प्रवृत्ति भएका तर वास्तवमा देश र जनताको हितमा कुनै काम गर्न नसकेकाले अहिले सत्ताच्युत हुन पुगेको कुरा गायकले बताएका छन्। प्रस्तुत गीतमा देशहित र जनताको निम्ति विकास नगर्ने नेतालाई राजनीतिबाट सत्ताच्युत गर्ने अनि नेपालको जनता अब सचेत भइसकेका छन् भन्ने चेतना प्रकट भएको छ।

### (ख) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित नेपालका राजनेता

बीबीसीको नाराण कटुवालले

बीबीसीको नाराण कटुवालले

खोल्थौं विवेक साझा खोल्थौं विवेक साझा

एकसिट पनि देनौं जन्ता बजाइदियो बाजा

उक्त गीतको अंशमा बीबीसी नामक नेपाली एक राजनैतिक दलमा रहेका नेताको प्रसङ्ग गायकले ल्याएका छन्। गीतमा गायकले ती नेताको नाम सार्वजनिक नगरे तापनि थर चाहिँ कटुवाल रहको गीतमा स्पष्ट रूपले बताइदिएका छन्। सम्बन्धित नेतालाई गीतमा हस्यौली प्रवृत्तिमा व्यङ्ग्यात्मक ढङ्गले प्रहार गरिएको छ।

चुनावमा जनताले कटुवाललाई एक सिट पनि जित्न नदिएर परित्यक्त बनाएका कारण नेपाली जनतालाई स्याबासीको पात्र रहेको कुरा प्रस्तुत गीतको अंशमा गायकले बताएका छन्। यसरी समयमा नै जनताले कटुवालको राष्ट्रका विकासप्रति रहेको नकरात्मक सौँचलाई चिनेर चुनाव मतगणनामा हराइदिएकाले नेपाली जनता विवेकशील निर्णय लिन पनि सक्षम छन् भन्ने चेतना प्रस्तुत गीतमा प्रकट भएको पाइन्छ।

कमलेको नाराण मासीं गाई

कमलेको नाराण मासीं गाई

उनी कता गयो उनी कता गयो

राजतन्त्रलाई ल्याउँछु भन्थे खोलाले बगायो

प्रस्तुत गीतको अंश गाइनेहरूले गाउने हस्यौली गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। गीतको उक्त अंशमा नेपालको राष्ट्रिय प्रजातान्त्रिक पार्टीका शिर्ष नेता कमल थापालाई विषय बनाइएको छ। कमल थापाले सुरूमा राजतन्त्र ल्याउँछु भनेर भोट माग्दै जनतालाई भ्रममा पारेको कुरा गायकले बताएका छन्। शिर्ष नेता कमल थापाले नेपाल राष्ट्रमा फेरि एकपल्ट राजतन्त्र ल्याउँछु भनेर नारा लगाएर जनतालाई आफ्नो पक्षमा मतदान गर्ने अनुरोध गरेर चुनाव जितेको कुरा गायकले उपर्युक्त गीतको अंशमा प्रस्तुत गरेका छन्। गायकले कमल थापाको मासीं गाईलाई खोलाले बगाएको प्रतीकात्मक अर्थ प्रकट गर्दै उनको राजतन्त्र ल्याउँछु भन्ने नारा पनि चुनाव जितिसकेपछि हराएको बताएका छन्। उक्त गीतको अंशबाट नेपाली जनता नेपाल राष्ट्रको वर्तमान प्रजातान्त्रिक प्रणाली रहेको राजनीतिबाट मुक्त हुन चाहेको प्रष्ट हुन्छ। यसरी नेपालमा प्रजातन्त्र प्रणालीको व्यवस्था असफल भएपछि नेपाली जनता राजतन्त्रको पक्षधर हुन् भन्ने चेतना प्रकट हुँदछ।

परचण्डे र केपी मिलेर नै

परचण्डे र केपी मिलेर नै

हानेको छौं छ.का हानेका हौं छ.का

आलोपालो मन्त्री खाई खुइलिनेछौं पक्का

उक्त पङ्क्तिमा वर्तमान गठबन्धित सरकारमाथि व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ। माओवादी र एमाले नेपाल देशको दुई प्रमुख राजनैतिक दल हुन्। माओवादीको अध्यक्ष प्रचण्ड अर्थात् पुष्पकमल दाहाल र एमाले पार्टीको नेता अर्थात् वर्तमान नेपालको

प्रधानमन्त्री के पी ओली यी दुई मिलेर नेपालमा सरकार बनाएको कुरा प्रस्तुत गीतमा पाइन्छ। प्रचण्ड र के पी ओलीले सरकारमा रहेर जनताको मतदानको कदर नगरेको र देशलाई विकास हुनबाट वञ्चित गराएकाले एक दिन यिनीहरूको पनि सर्वनाश हुन्छ भनी गीतको अन्त्य भएको छ। प्रस्तुत गीतको माध्यमद्वारा नेपालमा एमाले र माओवादी गठबन्धनको सरकारले नेपाली जनहितको निम्ति पारदर्शिक विकास गर्न नसकेको भन्ने चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

(ग) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित नेपाल देशको राजनैतिक स्थिति

गाइने दाइको आँसु पुछौं

देश सुन्दर हुन्छ राजै,

देश सुन्दर हुन्छ, देश सुन्दर हुन्छ

किन रुन्छस् सारङ्गी

प्रस्तुत गीतको अंश **किन रुन्छस् सारङ्गी** गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यो गीतको अंशमा गायकले देशको वर्तमान राजनैतिक परिवेश प्रतिकूल रहेको भन्न खोजेका छन्। राजनैतिक परिवेश प्रतिकूल रहेकै कारण नेपाली जनताहरू दुःखसाथ जीवन बिताउन बाध्य बनेका छन्। गायकले नेपाल देश फेरि अघि बढ्नेछ, विकासको माइलखुट्टी प्राप्त गर्नेछ तर नेपाली जनतालाई केही दिन प्रतीक्षा गर्नुपर्ने आग्रह पनि प्रस्तुत गीतमा बताएका छन्। नेपाली जनतालाई भविष्यप्रति आशावादी रहने र वर्तमान राजनैतिक परिवेश प्रतिकूल भएका कारण देश फस्टाउन नसकेको भन्ने चेतना गीतमा प्रकट भएको छ।

## ४.३.७ गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित राष्ट्रिय चेतना

### ४.३.७.१ राष्ट्रिय चेतनाको परिचय

राष्ट्रलाई सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक क्रियाकलापका निम्ति एउटा व्यावहारिक कार्यक्षेत्र मानिन्छ। कुनै पनि राष्ट्रको एउटा निश्चित भूगोल सीमा हुन्छ। राष्ट्र सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनैतिक जीवनका निम्ति अनिवार्य विषय हो। एउटा निश्चित भूखण्ड र एउटा प्रशासनिक व्यवस्थाभित्र बस्ने जनसमूह र तिनीहरूको सांस्कृतिक परम्परा राष्ट्रभित्र विद्यमान रहन्छ।

राष्ट्रिय चेतना भन्नाले देशभित्र बस्ने सम्पूर्ण नागरिकको मन, बुद्धि र चित्तमा भएको राष्ट्रहित तथा देशहितप्रतिको निष्ठावान् भावना भन्ने बुझिन्छ। यसै आधारमा नागरिकमा जाति, धर्म, मत, वर्ण, सम्प्रदायप्रतिको सद्भावना, अर्थ र राष्ट्रिय भावनाको उच्चता रहेको हुन्छ। जाति, धर्म, मत, वर्ण, सम्प्रदायक स्तरदेखि उठ्ने भावनाले राष्ट्रवादको अवधारणा निर्माण गर्ने काम गरेको हुन्छ। यसैकारण राष्ट्रवादलाई राष्ट्रको निर्माण गर्ने नागरिक एवम् जनताको समष्टि रूप मानिन्छ।

### ४.३.७.२ गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित राष्ट्रिय चेतनाको अभिव्यक्ति

राष्ट्रिय भावनाको निर्माणमा साहित्य, कला एवम् सङ्गीतको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। राष्ट्रिय भावनाको स्वरूप निर्धारण गर्नमा साहित्य, कला एवम् सङ्गीतका माध्यम अभिव्यक्तिको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ। राष्ट्रिय भावना एवम् राष्ट्रिय चेतना प्रतिबिम्बित भएका गाइने-गीतहरू यसप्रकार छन्-

#### (क) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित गाइने जातिको राष्ट्रप्रेम

चन्द्र सुर्जे शान्तिको, झन्डा बोकी हिन्दु

पराईले टेके भने, परान त्यागिदिन्दु

पराईले टेके भने, परान त्यागिदिन्चु

बरु आफैँ मरिदिन्चु देशलाई बचाउँचु

प्रस्तुत गीतको अंश **बरु आफैँ मरिदिन्चु** नामक शीर्षक नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यो गीतमा गाइने जातिले आफ्नो राष्ट्र नेपालप्रति गरेको असीम प्रेमलाई नेपालको राष्ट्रिय झण्डाद्वारा अभिव्यक्त गरिएको छ। गीतमा चन्द्र र सूर्य भएको नेपालको शान्तिको झण्डा भनिएको छ। नेपालको यस राष्ट्रिय झण्डामा दुईवटा त्रिकोण रहेको पाइन्छ। माथिलो त्रिकोणमा अर्ध चन्द्र र तल्लो त्रिकोणमा सूर्य छ, जसले आकाशमा चन्द्र र सूर्य रहनुले नेपाली रहिरहने कुरालाई जनाउँछ। झण्डामा वरिपरी भएका निलो किनारालाई शान्तिको प्रतीक मानिन्छ। यसैकारण गाइनेले प्रस्तुत गीतमा शान्तिको प्रतीक रहेको देश नेपाल राष्ट्रलाई कसैले आक्रमण गरे बरु आफैँ शहीद भएर पनि देशलाई बचाउँछु भन्ने भाव प्रकट गरेका छन्। प्रस्तुत गीतको अंशमा गाइने जातिमा आफ्नो देश नेपालप्रति आघात माया रहेको र आइपरेको खण्डमा गाइने जाति देशको निम्ति ज्यान पनि दिन पनि तत्पर छन् भन्ने चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

(ख) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित राष्ट्रसेवाको सन्देश

पुरखाले आरजेको हो हो हो

पुरखाले आरजेको नासो सबै बचाऊ

स्वदेशलाई सजाएर, मातृभूमि हँसाऊँ

स्वदेशलाई सजाएर मातृभूमि हसाऊँ

प्रस्तुत गीतको अंश **बरु आफैँ मरिदिन्चु** नामक शीर्षक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यो गीत गाइनेहरूले राष्ट्रप्रेम जागृत गर्ने भावले गाउने गर्छन्। गीतमा वर्तमान नेपाल देशको समृद्धि पुर्खाले जोडिदिएको कुरा गायकले बताएका छन्। यिनै हाम्रा पूर्खाहरूको अथक परिश्रम र कठोर सङ्घर्षको कारण आज देश महान् बनेको छ भन्ने

प्रसङ्ग पनि उक्त गीतमा रहेको पाइन्छ। नेपाल राष्ट्रको भविष्य युवाहरूको हातमा रहेको र युवाहरूले अब आफ्नो देशप्रति योगदान दिने समय आएको सन्देश गीतमा पाइन्छ। यसरी पूर्खाले आफ्नो तातो पसीना सिञ्चाएर बनाएको वर्तमान नेपाल देशलाई युवाहरूको खाँचो परेको कुरा पनि प्रस्तुत गीतको अंशमा उल्लेख गरिएको छ। नेपालका अधिकांश युवाहरू विदेश गएर आफ्नो समय व्यतीत गर्ने गरेकाले युवाहरूलाई अब आफ्नै देश नेपालमा बसेर परिश्रम गर्ने अनि आफ्नै देशलाई सजाउनुपर्छ भन्ने चेतना प्रस्तुत गीतमा प्रकट भएको छ।

आफ्नै दुई खुट्टाले टेक्ने, बानी बसालौं है  
बानी बसालौं है  
देशको सान पुगनलाई सबै कम्मर कसौं है  
सबै कम्मर कसौं है

प्रस्तुत गीतको अंश **बरु आफैँ मरिदिन्छु** नामक शीर्षकको गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा गायकले नेपालीहरूलाई अरूको क्षत्रछायामा नबस्न अनुरोध गरेका छन्। अझ गायकले नेपालीहरूलाई कसैको आसमा बसेर आफ्नो जीवनलाई आसैआसमा नबिताउन आग्रह गरेका छन्। अहिले देशलाई देशवासीको आवश्यक परेको छ। सबै देशवासीले देशलाई प्रगतिपथमा अघि बढाउन आफ्नो अधिकार जिम्मेवारीका साथ अनुपालना गर्नुपर्छ भन्ने भाव प्रस्तुत गीतमा अभिव्यक्त रहेको छ। देशले हामीलाई धेरैथोक दिएको छ र अब देशलाई विकास गराउन हामीले हाम्रो समय दिनुपर्नेछ भनी गायकले बताएका छन्। प्रस्तुत गीतमा नेपाली जनताले केवल देशबाट लिइने स्वार्थीपनको प्रवृत्ति त्यागेर आत्मनिर्भर तथा स्वनिर्भर बन्नुपर्छ भन्ने चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।



### ४.३.८ गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित धार्मिक चेतना

#### ४.३.८.१ धार्मिक चेतनाको परिचय

मानिस सामाजिक, राजनैतिक र धार्मिक प्राणी हो। धर्मले आत्माको मुक्तिको खोजी गर्दछ। 'ऋग्वेदमा सर्वप्रथम धर्म शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ। विष्णुले वामन अवतारमा तीन पदले विक्रम प्रदर्शित गरेर धर्मको रक्षा गरे भन्ने मन्त्र पाइन्छ'।<sup>१५८</sup>

'धर्म भनेको बाँध्नु हो। दैविक वा अलौकिक शक्तिमा विश्वास हो। ईश्वर वा ब्राह्मण्डको शासक सृष्टिकर्ताको आज्ञा पालन वा पूजा हो, कर्मकाण्ड र आचरण यस्तै विश्वास हो। कुनै विशिष्ट विश्वास, पूजा आचरण, जुन आचरण विधि र दर्शनसित सम्बद्ध हुन्छ, त्यो धर्म हो भनेको पाइन्छ'।<sup>१५९</sup> साधारणतः धर्म भन्नाले ईश्वरप्रतिको विश्वास र पूजा विशेष विधि, दायित्व र सम्मान भन्ने बुझाउँदछ। यिनै ईश्वरप्रति आस्था राखेर जनमानसलाई विश्व कल्याणको निम्ति उपदेश तथा सन्देश दिनु धार्मिक चेतना हो।

#### ४.३.८.२ गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित धार्मिक चेतनाको अभिव्यक्ति

धार्मिक गीतमा ईश्वर, तीर्थ, व्रत, पूजा, पर्व, संस्कार, जात्रा, उत्सव आदिको पर्याप्त वर्णन पाइन्छ। पवित्र नदीको स्नान, देवीदेवताको दर्शन तथा तीर्थ यात्रा आदिको महत्त्व पनि धार्मिक गीतमा प्रतिबिम्बित हुने गर्छ। गाइनेहरूले संस्कार गर्ने क्रममा र विभिन्न धार्मिक अवसरहरूमा धार्मिक गीतहरू गाउने गर्छन्। गाइने जाति हिन्दू धर्मका अनुयायी भएका कारण उनीहरूका गीतमा राम, विष्णु, लक्ष्मी, शिव, पार्वती, कृष्ण जस्ता देवी देवताप्रति आस्था प्रकट गरिएको हुन्छ। गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित धार्मिक चेतना प्रकट भएका गीतहरू यसप्रकार छन्-

<sup>१५८</sup> वेद व्यास, वि स २०१२, ऋग्वेद, प्रसन्नचन्द्र गौतम (अनु), काठमाडौं : कुलचन्द्र गौतम स्मृति प्रतिष्ठान, गौरीधारा, पृ ४०४

<sup>१५९</sup> लीलाप्रसाद सापकोटा, वि स २०७२, विश्वका प्रमुख धर्म, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादि, पृ १६

(ग) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित ईश्वरको स्तुति

राम, राम, राम, राम, रामको लिनु नाम

मेरो बाणी, प्रभुको व्रत, सुन्नलाई तर्न पाम

हरिहर

छोड्नी छैनकाम राम, बिसने छैन हे राम !

रामको भजनी राम, मसधैँ गरुला

हरिहरि राम

प्रस्तुत उपर्युक्त गीतको अंश गाइने जातिले गाउने लोकरामायणको बालकाण्डबाट उद्धृत गरिएको हो। यो गीतमा श्री रामचन्द्रको स्तुति गाइएको छ। श्री रामचन्द्रलाई हिन्दू धर्ममा आदर्श र मर्यादा पुरुषको निमित्त चित्रे गरिन्छ। गायकले रामको जप गर्ने र उनको नाममा व्रत लिने गर्ने गरेकाले गायक रामभक्त हुन् भन्ने प्रतीत हुन्छ। श्री राम हिन्दू धर्मसित सम्बन्धित मर्यादित पुरुष भएकाले उक्त गीतमा हिन्दू धर्ममा श्री राममा रहेको आस्थाप्रतिको धार्मिक चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

रामगीता, रत्नगीता, पान्डाब गीता पढेम्

भगवत गीता रथ लियो भक्त राम्

पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दच्छिन चारै दिशा डुल्चु

रच्छे गर तेत्तीस कोटि देवता हो

साँचिल्ला भैरम् सरन तिमारा

रोगबेध करिलेऊ सगर राम नी

आहा! राम नी

प्रस्तुत गीतको अंश आरती गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा रामगीता, रत्नगीता, पान्डाब गीता, भागवत् गीता भन्नाले रामायण, कृष्णलीला, महाभारत, भागवत

महापुराण आदि जस्ता हिन्दू ग्रन्थहरूको सङ्केत भएको पाइन्छ। गीतमा गायकले यी सबै ग्रन्थ पढेको छु भनी बताएका छन्। जसबाट गायक हिन्दू धर्मको अनुयायी हुन् भन्ने प्रतीत हुन्छ। गायक गन्धर्व जाति भएका कारणले देशको चारै दिशा उत्तर, दक्षिण, पूर्व, पश्चिम गीत गाउँदै घुम्ने गरेका र यसै यात्रामा रोग, कष्ट नलागोस् भनी गायकले तेत्तीस कोटि देवीको पनि स्तुति गरेका छन्। गीतमा तेत्तीस कोटिको देवीको चर्चाले स्वस्थानी ग्रन्थको प्रसङ्ग पनि रहिआएको पाइन्छ। यसरी गीतमा रामायण, कृष्णलीला, महाभारत र स्वस्थानी जस्ता हिन्दू धर्मका ग्रन्थहरूको चर्चा भएका कारण उक्त गीतमा धार्मिक चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

#### (घ) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित धार्मिक कुप्रथा

*सती जान राम सरुमै रानी र नि*

*सलमा रानी चढ्यौं नि*

*हो सरुमै*

प्रस्तुत उपर्युक्त गीतको अंश **सरुमै रानी** गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यो गीतमा सरुमा रानी आफ्नो लोग्नेको मृत्यु भएकाले लोग्नेको मृतक शरीरसँगै सती जान भनी घाटतिर लागेकी छन्। यसरी आफ्ने लोग्नेको मृत्यु हुँदा स्वास्नी पनि लोग्नेको मृतक शरीरसित सँगै जलेर मर्ने परम्परालाई प्राचीन समयमा सती जानु भनिन्थ्यो। यस गीतमा प्राचीन समयमा हिन्दू समाजमा रहेका सती परम्परा जस्तो कुसंस्कारलाई प्रतिबिम्बित गरेको हुनाले उक्त गीतमा धार्मिक चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

*लिनी र दिनी हरि धनी छन् जहाँ*

*कर्म बिस्वासीको लेखिदिए तहाँ*

*लच्छमीका दिरीस्टिले जहाँसम्म पाउँछ*

*तेसै बखतमा धर्म पनि आउँछ*

उपर्युक्त गीतको अंश **निर्गुण** गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा ईश्वरको आराधना अनि पूजा गर्नले घरमा धन, सम्पतिको अभाव नहुने भनी गायकले बताएका छन्। हिन्दू धर्ममा देवी लक्ष्मीलाई धन, सम्पतिको पर्याय मानिन्छ। प्रस्तुत गीतमा धन, सम्पतिको अभाव भएको खण्डमा देवी लक्ष्मीको पूजा गरे धन, सम्पतिको आर्जन हुन्छ भन्ने धार्मिक चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

#### (ड) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित तीर्थ, पूजा अनि व्रत

*गया जी गङ्गामा गई असनान गरे मैले*

*तिरिथ नि जुगमा गोदाबरी*

प्रस्तुत गीतको अंश **बेलौल** गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यो गीतमा गायकले भारतको धार्मिक स्थल तथा तीर्थको रूपमा परिचित सहर बनारसमा गएर गङ्गा नदीमा स्नान गरेको बताएका छन्। हिन्दू धर्ममा गङ्गा नदीलाई देवी गङ्गाको रूपमा पूजा गरिन्छ। हिन्दू धर्मावलम्बीहरूमा जीवनमा एकपल्ट गङ्गा नदीमा गएर नुहाउनु भन्ने भनाइ रहेको छ। गङ्गा नदीमा गएर नुहाएको छ भने आत्मा पवित्र हुने र पापबाट मुक्ति प्राप्त हुने विश्वास पनि रहिआएको छ। यसरी गङ्गा नदी हिन्दू धर्मावलम्बीहरूका निमित्त आस्थाको प्रतीक हो भन्ने उक्त गीतमा धार्मिक चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

*हे*

*औंसी क्यारे पूजा है पाती*

*मैयालाई दबी धरायीया*

*औंसी क्यारे पूजा है पाती*

प्रस्तुत गीतको अंश **मालसिरी** गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा औंसीमा पूजा गर्ने परम्परा रहेको प्रतीत हुन्छ। हिन्दू धर्ममा मातृ र भाद्र गरेर दुई प्रकारको औंसी रहेको छ। मातृ औंसीमा आमाको मुख हर्ने दिन, आमा दिवंगत भएकी छन् भने

यसै दिनमा आमाको श्राद्ध पनि गर्ने परम्परा छ। भाद्र औँसीमा पर्ने बाबुको मुख हेर्ने दिनमा बाबुको सम्मान गरिन्छ। यसै दिन पुरोहितहरूले यजमानका घर घरमा कुशको बिटा पुच्याने र दान दक्षिणा थाप्ने प्रचलन छ। यसरी हिन्दू परम्परा र संस्कृतिको अनुपालन गरेको कुरा व्यक्त भएकोले उक्त गीतमा धार्मिक चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

### ४.३.९ गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित प्राकृतिक चेतना

#### ४.३.९.१ प्राकृतिक चेतनाको परिचय

व्यापक अर्थमा प्रकृति भन्नाले प्राकृतिक, भौतिक वा पदार्थिक जगत वा ब्रह्माण्ड हो भन्ने बुझिन्छ। प्रकृति भन्नाले आफ्ना वरिपरी देखिन सकिने पर्यावरण र अनुभव गर्न सकिने सबै थोक बुझनुपर्ने हुन्छ। मानिसको जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त पनि प्रकृतिसित तादात्म्य रहेको हुन्छ। मानव जीवन, संस्कृति, समाज, धर्म, पहाड, हिमाल, खोला, नदी, जङ्गल, सूर्य, पानी, आकाश, हावा, वृक्ष, ऋतु, घरेलु तथा वन्य प्राणी आदि सबै नै प्रकृतिको अभिन्न अंश हुन्। जीवन भोगाईको क्रममा अनुभव गरिएका उक्त प्राकृतिक पक्षको वर्णन नै प्राकृतिक चेतना हो।

#### ४.३.९.२ गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित प्राकृतिक चेतनाको अभिव्यक्ति

प्रकृतिसित मानिसको सांस्कृतिक एवम् धार्मिक आस्था गाँसिएको हुन्छ। हिन्दू संस्कारान्तर्गत बर, पीपल, दुबो, पहाड-पर्वत, पशपन्छी आदिको पूजा गर्ने परम्परा यथावत् रहेको देखिन्छ। इसाई धर्ममा क्रिसमस ट्री-को प्रतीकात्मक अर्थ प्रकृति प्रेम नै मान्न सकिन्छ। त्यसैले साहित्य, समाज, संस्कृति र कलाको प्रकृतिसँग आन्तरिक सम्बन्ध रहेको पाइन्छ।

### (क) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित बाह्रमासाको वर्णन

बाह्रमासा गीत भन्नाले वर्षभरीको बाह्रवटा महिनाको वर्णनमा केन्द्रित भएर गाइएको गीत भन्ने बुझिन्छ। बाह्रमासा गीतमा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग भएको हुन्छ। यस प्रकारको गीतमा बाह्र महिनाका विशेषताहरूको चर्चा पाइन्छ। यस्ता गीतमा बाह्र महिनाको वर्णनका साथ अन्य सामाजिक सांस्कृतिक विषयको पनि चर्चा गरिएको हुन्छ।

गाइने जातिले गाउने निम्नलिखित बाह्रमासा गीतमा बाह्र महिना प्रकृतिमा हुने परिवर्तनको वर्णनका साथ मनकोईला रानीको आफ्नो पतिसँगको बिछोडमा भएको छटपटीको चित्रण गरिएको छ।

*चैत्रमासमा धुप चढेका घाम*

*पालुङ्गी खटिया बसी बेदिया डोलाम्*

प्रस्तुत गीतमा बाह्र महिनामध्येका एक चैत्र महिनाको चर्चा गरिएको छ। चैत्र महिनामा सबैभन्दा धेरै गर्मी हुने गर्छ र यही गर्मीबाट शीतलता प्राप्त गर्नका निम्ति केही मानिसहरू रुखमुनि छायाँ खोजेर बस्ने गर्छन् भने केही मानिस घरभित्र बाहिर खाट राखेर त्यही खाटमा बस्छन् र पङ्खाले हम्कन्छन्। चैत्र महिनामा धेरै गर्मी हुने र गर्मीले जनसाधारणमा पारेको प्रभावलाई यस गीतले व्यक्त गरेको छ।

*बैसाकमासमा पियो परदेस*

*पियो पन्थ हेरी हेरी मने त उदास*

उपर्युक्त अंश बाह्रमासा गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यो गीतमा महिनाहरूको वर्णनका साथै मनकोईला रानीका पति विदेश गएकाले उनी एकलै भएर जीवन बिताउन बाध्य भएको कथा पनि जोडिएको छ। यसै प्रसङ्गमा वैशाख महिनाको उराठ लाग्दा दिनहरू आफ्ना लोग्ने नभएकाले अझ धेरै उराठ लाग्दो बनाइदिएको कुरा गीतमा

अभिव्यक्त गरिएको छ। प्रस्तुत गीतमा वैशाख महिनाको उराठ लाग्दा दिन र मनकोईला रानीको उराठ मनलाई सामञ्जस्यता प्रकट गर्न खोजिएको छ।

*जेठैमासमा सबहुमको रङ*

*आजको सपनीमा जलेसितको सङ*

बाह्रमासा गीतको उपर्युक्त अंशमा जेठ महिनामा पनि गर्मी रहेको मनकोईला रानीले बताएकी छन्। जेठको गर्मी महिनामा सपनीमा आफ्नो पतिसित भेट भएका कारणले मनकोईला रानीलाई ठुलो राहत पुगेको कुरा उनले उक्त गीतको अंशमा व्यक्त गरेकी छन्। प्रस्तुत गीतमा वैशाखदेखि सुरू भएको गर्मी जेठ महिनामा पनि यथावत रहेको हुन्छ भन्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ।

*असारै मासमा असारैको भाऊ*

*घरघर मालिनी र खेत रोपन जाऊ*

प्रस्तुत गीतको अंशमा असारको महिनामा धेरै पानी पर्ने गरेकाले वैशाख र जेठको गर्मीदेखि धेरै सञ्चो पाएको प्रतीत हुन्छ। यही असार महिनामा नेपाली समाजमा धान रोप्ने परम्परा रहेको कुरा पनि प्रस्तुत गीतमा पाइन्छ। यस गीतमा असार महिना प्राकृतिक रूपमा वर्षाको निमित्त र अन्न बाली लगाउने महिनाको निमित्त बहुमूल्य छ भन्ने चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

*साउनै मासमा नित्तै अँधेरी रात*

*पियापन्थ हेरीहेरी कसैँ कैँटुला रात*

बाह्रमासा गीतको उपर्युक्त पङ्क्तिमा साउन महिनाको चर्चा भएको छ। साउन महिनामा वर्षाका अन्य महिना भन्दा रात धेरै अन्धकार हुने गर्छ। यसै प्रसङ्गमा साउनको अन्धेरी रातमा प्रेमीकाले आफ्नो प्रेमीलाई सम्झेकी छन्। प्रेमीकाले आफ्नो प्रेमी

घर आउने बाटो हेरेर रात काट्नु परेको व्यथा गीतमा व्यक्त भएको छ। गीतमा साउनको अन्धकार रात जस्तै प्रेमीसित बिछोडको कारणले प्रेमीकाको मन पनि अन्धकार भएको छ भन्ने चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

*भदउ मासमा बिजन गरे बास*

*चमक बिजुली त बिजुली झङ्कार*

गीतको उक्त अंशमा भदौ महिनामा खेत बारीमा लगाएका अन्न बाली सप्रिने समय हो। यो महीनामा वर्षा पनि अविरल रूपमा आउने गर्छ। आकाशमा चम्कने बिजुलीका साथ अविरल वर्षा पृथ्वीलाई नै चिसो बनाउँछ भन्ने कुरा प्रस्तुत गीतमा व्यक्त पाइन्छ। अविरल वर्षा भए पनि अन्न बाली फष्टाउने सही समय भदौ महिना हो भन्ने चेतना प्रस्तुत गीतमा रहेको छ।

*असोज मासमा बर्सा घनघोर*

*रुनुझुनु आए सकी राजाको प्रदेस*

बाह्रमासा गीतको उपर्युक्त पङ्क्तिमा भदौ महिना जस्तै असोजमा पनि वर्षा निरन्तर रूपमा आउने बताइएको छ। यही वर्षाका कारण पृथ्वीमा जाडोको सङ्केत पनि सुरु हुन्छ भन्ने चेतना प्रस्तुत गीतमा रहेको पाइन्छ।

*कात्तिक मासमा लाउँला डिड*

*नये हामु तरुनीलाई कल्ले लाउला फिड?*

गीतको उपर्युक्त प्रसङ्गमा कात्तिक महिना रमाइलो हुने गरेको भाव व्यक्त पाइन्छ। यसै महिनामा प्रेमीकाहरूलाई माया पिरती लगाउन मन लागेको तर आफूले चाहेको मायालु कोही नहुँदा एकलै हुनु परेको पीडा पनि गीतमा रहेको पाइन्छ। प्रस्तुत



गीतमा कात्तिक महिना प्रेमी प्रेमीकाले प्रेम गर्ने रमाइलो महिना हो भन्ने चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

*मुसिर मासमा घरघर दाई*

*परदेशी स्वमीसित भेट हुन नाई*

उक्त गीतको अंशमा मङ्सीर महीना पनि रमाइलो रहेको बताइएको छ। यसै महिनामा गाउँ घरमा दाई गर्ने चलन रहेको पाइन्छ। यस्ता अवसरमा गाउँका साथीभाई तथा दाजुभाई, दिदीबहिनी सबैसित भेट भए पनि आफ्ना मायालुसित भेट हुन नपाएको गीतमा व्यक्त छ। प्रस्तुत गीतमा गृहकार्य र खेतीबारीमा व्यस्त भएका कारण आफ्ना मायालुलाई भेट्न नसकेको भन्ने भाव प्रकट भएको छ।

*पुस मासमा छत्तीस घडीका रात्*

*पियो पन्था हेरी हेरी कैसे काटुला रात?*

गीतको उक्त पङ्क्तिमा पुस महिनाको रात वर्षका अन्य महिनाको तुलनामा अत्यन्तै लामो हुने गरेको बताइएको छ। यसै महिनामा मनकोईला रानीको परदेशी प्रेमी पनि घरमा नभएकाले लामो रात एकलै काट्न अत्यन्त गाह्रो हुन्छ भन्ने भाव पनि प्रस्तुत गीतमा व्यक्त भएको पाइन्छ। यस गीतमा मनकोईला रानीलाई पुस महिनाको रात र प्रिय बिनाको जोवन बिताउन कठिन भएको छ भन्ने चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

*माघ मासमा हिमतुसारो*

*पियो पन्था एकलै रात काट्न भो गारो*

प्रस्तुत गीतको अंशमा माघ महिनाको कठ्याङ्ग्रिने जाडोको वर्णन गरिएको छ। गीतमा माघ महिनामा हिमतुषारो खस्छ र यसले मुटु काम्ने जाडो ल्याउँछ भन्ने भाव प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। माघ महिनाको यस्तो जाडोमा प्रियसीले आफ्नो प्रिय बिना एकलै

रात काट्न नसक्ने बताएकी छन्। प्रस्तुत गीतमा माघ महिनाको कठङ्ग्रयाउने जाडो र यो जाडोले प्रियसीलाई प्रिय नहुनुको बोध गराएको चेतना प्रकट भएको छ।

*फाउन मासमा फूल अबीर*

*कैसे जन्म मनकोइला? जनमजनम पीर*

उक्त गीतको अंशमा फागुन महिनालाई फूल अबीर लगाउने र एकाअर्कामा भाईबन्धुको भाव राख्ने महिनाको रूपमा चिनाइएको छ। यसैले यो महिना सुःख हुने अनि खुसी रहने महिना भए तापनि मनकोईला रानीलाई आफ्नो पतिको अनुपस्थितिले जीवनभरी दुःखी बनाएको छ भन्ने भाव यस गीतमा पाइन्छ। प्रस्तुत गीतमा प्रकृति महिनाको आगमन सँगसँगै परिवर्तन भए तापनि मनकोईला रानी जीवनमा भने कहिले परिवर्तन नआएको चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

**(ख) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित प्रकृतिका विविध वस्तु**

प्रकृतिका विविध वस्तु भन्नाले खोला, नदी, फूल, जीव, जन्तु, चराचुरुङ्गी, वृक्ष, वन, जङ्गल आदि बुझ्न सकिन्छ। यिनै प्रकृतिका विविध वस्तुहरू गाइने-गीतमा निम्नलिखित प्रकारले प्रयोग भएको पाइन्छ-

*आरु फुल्यो सरुमै र रानीलाई*

*बर्खाको मैना लायो नि*

*पैयूँ फुल्ला र सरुमै रानीलाई*

*हिउँदको नि मैना लाउला नि*

प्रस्तुत गीतको अंश **सरुमै रानी** गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। सरुमै रानीलाई आलम्बन बनाएर गाइने यस गीत ऐतिहासिक घटनामा आधारित रहेको पाइन्छ। गाइनेहरूले गाउने यो गीतमा प्राचीन नेपालको रानी सरुमैको जीवनमा घटेका

घटनाहरूको वर्णन पाइन्छ। यस गीतमा सरुमा रानीलाई माइत जान उत्कट इच्छा भएको छ तर उनलाई आफ्ना पतिले बर्खा महिनामा वर्षा र पैहो जस्ता प्राकृतिक आपदाको डर भएका कारण माइत नजानु भनेका छन्। सरुमै रानीको पतिले उनलाई अहिले होइन हिउँदमा माइत जानु किनभने हिउँदमा प्रकृति स्वच्छ रहन्छ भनेर पनि सम्झाउँछन्। तर मनकोइला रानीले आफ्ना पतिलाई पनि संगै माइत लिएर जान्छिन्। गीतमा बर्खामा आरू फल र हिउँदमा पैयुँ फुलेर प्राकृतिक सम्पदामा थप आकर्षण रहने कुरो पनि चित्रण गरिएको पाइन्छ। प्रस्तुत गीतमा प्रकृति आफैँ सड्कट र समाधानको जड हो भन्ने चेतना पनि प्रकट भएको पाइन्छ।

*हेर भमरो नपरोस् भुलैमा*

*तेरा बाउको राज छैन फूलैमा*

प्रस्तुत गीतको अंश घटना गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यो गीतमा प्रकृतिको प्रतीकात्मक प्रयोग गरिएको छ। उक्त गीतमा भमरोको अर्थ शोषक प्रवृत्तिको पुरुष र फूलको अर्थ बालिका, नारी, स्त्री, महिला आदि बुझिन्छ। त्यसैले उक्त गीतमा प्राकृतिक वस्तुलाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रयोग गरेर वर्तमान समाजमा रहेको शोषण र विकृत मानसिकतालाई उजागर गर्नु भन्ने चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

*आकाशमा बादलु ड्याम्मै छ, बादलु ड्याम्मै छ*

*मनमा के छ? भन्नीलाई सम्मै छ*

प्रस्तुत गीतको अंश डाँडै लाग्यो जुन नामक शीर्षक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यो गीतमा प्रेमीप्रति प्रेमिकाको कारुणिक पीडा व्यक्त भएको छ। सम्बन्धित प्रेमिकाको प्रेमीले उसलाई छोडेर अर्कै ठाउँ गएको छ। त्यो ठाउँमा पनि मेरो प्रेमीले धेरै दुःख पाए होलान् भन्ने भाव प्रेमिकाको मनमा रहेको छ। आकाशमा रहेको बादलले

जसरी आकाश ढाकेको छ, त्यसरी नै प्रेमिकाको मन पनि आफ्नो प्रेमीको प्रेमले भरिएको छ भन्ने चेतना प्रस्तुत गीतमा प्रकट भएको पाइन्छ।

*ठुलो वृच्छेका पनि किमिरे छायाँ*

*साना वृच्छेका अन्त न पायाँ*

*मन्टे काट प्रभु दुधका आँसु*

*भिन्न पखेटा बाहिर मासु*

प्रस्तुत गीत गाइने जातिले गाउने **आरती** गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा ठुलो वृक्ष र सानो वृक्ष भनी वृक्षलाई दुई अर्थमा प्रयोग गरिएको छ। गीतमा वृक्षको प्रतीकात्मक अर्थ मानव रहेको छ। ठुलो वृक्षमुनि ओत लाग्दा पानीले भिँजिदैन सानो वृक्षमा ओत लागे पानीले भिजाउँछ भन्ने कुरा व्यक्त रहेको पाइन्छ। प्रस्तुत गीतमा वृक्षलाई प्रतीकात्मक अर्थाउँदै सानाहरूको सङ्गतले सामाजिक स्तर घट्ने भएकाले ठूलाहरूको सङ्गत गर्नुपर्छ भन्ने चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

*सङ्गीतसाधक माली भई बिरुवालाई सारौँ*

*सङ्गीतसाधक माली भई बिरुवालाई सारौँ*

*स्वदेशका गहनालाई, स्वदेशका गहनालाई*

*संरक्षण गरौँ, संरक्षण गरौँ*

प्रस्तुत गीतको अंश **किन रुन्चस् सारङ्गी** नामक शीर्षकबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा प्राकृतिक प्रतीकको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। गीतमा बिरुवालाई राष्ट्रप्रेमको प्रतीक मानिएको छ। गाइनेहरू आफू गीत सुनाउँदै हिड्ने सङ्गीतसाधक भएका कारणले राष्ट्रप्रेमको बिरुवा सार्ने काम पनि आफै गरेको कुरा गायकले गीतमा व्यक्त गरेका छन्। यस गीतमा बिरुवाको प्रतीकात्मक अर्थबाट राष्ट्रप्रेमको भावना उजागर गरेका छन्।

पानी आयो घाम लायो पाखामा

गाम्चु गीत, स्वस्थानी भाकामा

प्रस्तुत गीतको अंश गाइनेहरूले गाउने स्वस्थानीबाट उद्धृत गरिएको हो। यस्ता गीत गाइनेहरूले धार्मिक अवसरहरूमा गाउने गर्छन्। गीतमा पानी आउनु, घाम अस्ताउनु भन्ने कुरा व्यक्त भएको छ। यस गीतमा पानी पर्नु, पानी रहनु, घाम लाग्नु, घाम अस्ताउनु यी सबै प्रकृति सञ्चालन हुने नियमाहरू हुन् भन्ने चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

### ४.३.१० गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित लोकविश्वास

#### ४.३.१०.१ लोकविश्वासको परिचय

लोकजीवनमा घटेका अनेक घटनाबाट लोकविश्वासको जन्म हुने र त्यही लोकविश्वास लोक प्रचलनमा आउने गर्दछ। लोकसमुदायले अन्तस्करणदेखि नै स्वीकार गरेका विश्वासहरूलाई लोकविश्वास भनिन्छ। भिन्न भिन्न भाषा, जाति, भाषी र संस्कृतिअनुसार लोकविश्वास पनि भिन्न हुन्छन्। लोकमा घटेका प्राकृतिक घटना एवम् र आकस्मिक घटनाबाट लोकविश्वास जन्मने र ती विश्वासलाई स्थापित गराउने प्रमुख कारण विभिन्न अनुभावहरूबाट हुनेगर्छ। लोकविश्वास लोकजीवनको ज्ञान र अनुभवबाट जन्मेर स्थापित भएको लोकको विश्वास हो।

सामान्यतः लोकविश्वासअन्तर्गत अतिकल्पना, स्वैरकल्पनाप्रति विश्वास, जादु, टुनामुना र योगसँग सम्बन्धी विश्वास, धर्म, अनुष्ठानप्रतिका विश्वास र आत्माशीलताप्रति विश्वासका विषयहरू समाविष्ट हुन्छन्। यसका अतिरिक्त लोकपरम्परा, रीतिरिवाज र आस्थाहरू पनि लोकविश्वासभिन्न पर्छन्। भविष्यवाणी, श्राप, भाग्य, निषेध, परीक्षा, जाति र व्यक्तिप्रतिका लोक आस्थाहरू लोकविश्वासका क्षेत्रभिन्न पर्छन्। यी विश्वासहरूलाई लोकले यथार्थमा परिणत गर्छन् र यसैअनुरूप आफ्नो जीवनमा कार्यन्वयन गर्ने गर्छन्।

### ४.३.१०.२ गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित लोकविश्वासको प्रयोग

लोकविश्वास कुनै निर्दिष्ट वस्तुसित मात्र सम्बन्धित नभएर मानव व्यवहारका हरेक क्रियाकलापसित सम्बन्धित पाइन्छ। गन्धर्वहरूले परम्परागत रूपमा ग्रहण गर्दै ल्याएका विश्वासहरूलाई आफ्ना गीतहरूद्वारा व्यक्त गरेको पाइन्छ। गन्धर्व समाजमा प्रचलित विभिन्न क्रियाकलापहरूमध्ये लोकप्रचलित चालचलन, भूतप्रेत, धामी-झाँक्री, डाइनी-बोक्सी, जादु, टुना-मुना, शकुन-अपशकुन, तन्त्र-मन्त्र, स्वर्ग-नर्क, जोखना, जन्म-मृत्यु, देवी देवता, पूजा आदि सम्बन्धित लोकविश्वासहरू उनीहरूको गीतमा प्रतिबिम्बित भएको पाइन्छ।

#### (क) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित ज्योतिष, भूतप्रेत, धामी-झाँक्री अनि बोक्सीप्रतिको विश्वास

विश्वका सबैजसो सम्प्रदायमा अगति परेर मर्ने मान्छेहरू भूतप्रेत बन्ने अनि त्यस भूतप्रेतको छाँयाले जीवितहरूमाथि दुःख-कष्ट दिइरहने विश्वास रहेको पाइन्छ। कतिपय अगति परेका प्रेतात्मालाई धामी-झाँक्री, तन्त्रमन्त्र, पाठपूजा, यज्ञादि गराई छुटकारा पाइने अथवा ग्रह जाप र ओन्साईपन्साई गरेर दुःखबाट मुक्ति पाउने विश्वास पनि छ। यस्ता भूतपिशाच, मसान, वायु आदि मानव सहायक हुने तथा तिनलाई वशमा पारेर इच्छाअनुसार काम गराउन सकिने विश्वास पनि समाजमा व्याप्त रहेको पाइन्छ।

नेपाली लोकसमाजमा बोक्सी डायनीहरूले छलकपट, टुनामुना गरेर डुलुवा मसान खेलाएर मन नपरेको मान्छेलाई दुःख दिने लोकविश्वास छ। यस्ता जीवित दुष्टात्माहरूबाट धामी-झाँक्रीले फुकफाक् गरेर, चिन्ता बसेर, खडगो काटेर छुटकारा दिलाउन सक्ने लोकविश्वास रहेको छ। गाइने समाजमा यिनै भूतप्रेत, धामी-झाँक्री र बोक्सीमा विश्वास भएका कुरा निम्नलिखित गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित भएको पाइन्छ-

कठै बरा जोतिसेले धुलो कोर्न लायो

राहु केतु ग्रह पनि तिमलाई नै छ रे

गाई दान अन्न दान सुन दान गर

कठैबरा तिम्रो बेथा नीमन् हुन्च तर

प्रस्तुत गीतको अंश गाइनेहरूले गाउने **बिरामी र डाक्टर** नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा नेपाली समाजले ज्योतिषीप्रति गरेको विश्वास प्रस्तुत गरिएको छ। नेपाली समाजमा ज्योतिषी भन्नाले मनुष्यको ग्रह नक्षत्र, विगत वर्तमान भविष्य आदिको विषयमा जोखाना हेरेर उसका भाग्य हेरिदिने ज्योतिष शास्त्रीलाई भनिन्छ। यस गीतमा सम्बन्धित व्यक्ति बिमार भएका कारणले ज्योतिषीलाई सका ग्रह हेरेर बिमारको उपचार गराउन लगाएको छ। ज्योतिषीले बिमारी व्यक्तिमा राहु, केतु आदि ग्रहको प्रभाव परेकाले बिमारी भएको बताएका छन्। बिमारीले गाई, अन्न र सुन दान गरे उसले व्यथाबाट मुक्ति पाउनसक्ने ज्योतिषीले बताएका छन्। प्रस्तुत गीतको अंशबाट नेपाली समाजमा ज्योतिषी हेराउने अनि गाई, अन्न र सुन दान गरे जीवनबाट रोग, कष्ट नास भएर जीवन सुखी हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको पाइन्छ।

बेथा घट्ला भन्दाभन्दै झन् झन् बढ्न गयो

बोक्सीले र हो कि भन्दै जान्नी भाठाम् गयो

तल्ला गामको भुँडीवाला चिन्ता गर्न आयो

तिन पाथीको जाँड सबै हात्त पारी खायो

प्रस्तुत गीतको अंश गाइनेहरूले गाउने **बिरामी र डाक्टर** नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा बोक्सीप्रति लोकसमाजले गरेको विश्वासलाई प्रस्तुत गरेको छ। शरीरमा असहनीय पीडा बढ्यो र व्यथा बढ्यो भने बोक्सी लागेको हो भन्ने विश्वास नेपाली समाजमा पाइन्छ। बोक्सीले शरीरमा व्यथा उत्पन्न गराएको छ भने धामी-झाँक्रीलाई चिन्ता गर्न लगाएर व्यथा निको पारिन्छ। यसै सन्दर्भमा प्रस्तुत गीतको अंश रहेको छ। प्रस्तुत गीतमा बोक्सी लागेका व्यक्तिलाई धामी-झाँक्रीले चिन्ता गरेपछि बोक्सी लागेको निको हुन्छ भन्ने विश्वास गरिएको छ।

फुक्न थाल्यो पेटमा समाइ छुमन्तरीको बाचा  
कोइले भन्चन् भूत लाग्यो कोइले भन्छन् द्यौता

प्रस्तुत गीतको अंश गाइनेहरूले गाउने **बिरामी र डाक्टर** नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यो गीतमा बिमारीको बिमार के हो भन्ने स्पष्ट भएको छैन। बिमारीले बिमार निको पार्न धेरै धामी-झाँक्रीलाई देखाए तापनि सबैको बेग्ला बेग्लै जोखाना रहेको कुरा थाह हुन्छ। जोखानामा भूत वा देवताका कारण बिमार भएको हो भन्ने प्रतीत भएको छ। नेपाली लोकसमाजमा घरमा पालिने वायु र भँडार कोठामा जुठो परेको खण्डमा घरका कूल देवता रिसाए भने घर परिवारका केही सदस्यलाई दण्ड गरेर बिमार बनाउँछन् भन्ने विश्वास छ। प्रस्तुत गीतमा नेपाली समाजमा भूतप्रेतका कारणले मात्र नभएर देवताका कारणले पनि मानिस बिमार हुन्छन् भन्ने रुढी एवम् अन्धविश्वास रहेको छ।

भारती गुनीजन सरनीको दास  
भूत पिचासको पादेंऊ नास

प्रस्तुत गीतको अंश **सन्जे आरती** नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा देवतालाई विघ्नहर्ता र भूत पिचासलाई विघ्नकर्ताको रूपमा चिनाइएको छ। यस गीतमा भूत पिचासबाट मुक्ति पाइयोस् भनी ईश्वरको आराधना गरिएको छ। प्रस्तुत सन्जे आरतीको गीतको उक्त अंशमा भारती देवीको आराधना गरेर उनको शरण परियो भने भूत पिचासको नास हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको छ।

### **(ख) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित देवता र ईश्वरप्रतिको विश्वास**

आदिकालदेखि नै मानव समुदायमा ईश्वर एउटा दृढ विश्वासको रूपमा विराजमान छ। सम्पूर्ण जगत् र मानवका सृष्टिकर्ता, संहारकर्ता, नियति निर्धारक, पालन-पोषणकर्ता ईश्वर अलौकिक छन्। मान्छेले आफ्नो धर्म कर्म र पाप पुण्यको पुरस्कार वा दण्ड पाउँछ भन्ने विश्वास लोकले गर्दै आएको छ। यसैकारण लोकमा पुजा, अर्चना, आराधना आदि गरेर



देवता खुसी पार्ने चलन रहेको छ। यसरी नै गाइने जातिले गाउने गाइने-गीतहरूमा पनि ईश्वरप्रतिको विश्वास निम्नलिखत रूपमा पाइन्छ-

कौन जुगमा उत्पन्न पानी?

कौन जुगमा उत्पन्न बर्मा, बिस्नु, महेस्वर

कौन जुगमा उत्पन्न तेज वायु, पृथिवी

प्रस्तुत गीतको अंश **सारङ्गा** नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा गाइनेहरूले जल, ईश्वर, वायु र पृथ्वी कहिले बनिएका हुन् अनि यिनीहरूलाई बनाउने को हुन्? भनी प्रश्न गरेका छन्। उक्त गीतमा गायकको यी प्रश्नद्वारा ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर जस्ता भगवान र पृथ्वी, पानी, वायु यी सबै कुनै महाशक्तिले बनाएका तथा उत्पत्ति गरेका हुन् भन्ने भाव रहेको पाइन्छ। प्रस्तुत गीतमा प्रकृति र ईश्वर दुवै भन्दा पनि ठूला आदिशक्ति पनि छन् भन्ने विश्वास रहेको पाइन्छ।

अन्धो रैछ बैरो रैछ देवता कोटि कोटि

नौ जनाको हत्या गन्यो कसले एकै चोटि

प्रस्तुत गीतको अंश **घटना** गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा नौजना मान्छेको हत्या भएका कारण गायकले शोक वेदना प्रकट गरेका छन्। गायकले अझ ईश्वरको दृष्टि नपुगेका कारण यति ठूलो नरसंहार भएको बताउँदै देवतामाथि आक्रोश हुँदै उनले अन्धो र बैरो भनी सम्बोधन गरेका छन्। ईश्वरले अपराधीलाई दण्डित गर्नुपर्छ भन्ने भाव उक्त गीतको पङ्क्तिमा रहेको पाइन्छ। प्रस्तुत गीतमा ईश्वरको अस्तित्व रहेको र अपराध गर्नेले ईश्वरबाट दण्डित हुन्छन् भन्ने विश्वास रहिआएको पाइन्छ।

रैच मेरो करिमै खराप

कुन देवताले दिएच सराप

प्रस्तुत गीतको अंश **नाम्दी मानचौका** नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। ईश्वरलाई लोकको संरक्षण, आत्माको शान्ति र विघ्नहर्ताको रूपमा विश्वास गरिन्छ। ईश्वरले नै लोकको भविष्य तथा कर्म निर्धारण गर्छन् भन्ने विश्वास पनि पाइन्छ। प्रस्तुत गीतको अंशमा गायकले आफ्नो कर्मप्रति दोष भएको पीडा व्यक्त गरेको छन्। गायकले देवताले दिएको श्रापका कारण उनको कर्म तथा भाग्यमा दोष आएको हो भनी बताएका छन्। यसबाट नेपाली अनि गाइने समाजमा श्रापका कारण भाग्यमा दोष आउँछ भन्ने विश्वास रहेको पाइन्छ।

### **(क) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित भाग्य र कर्मप्रतिको विश्वास**

मानव समुदायमा सत्य, धर्म, परोपकारको मार्गबाट स्वर्ग पुगिने र असत्य, व्यभिचार, चोरी, हिंसाको मार्गबाट नर्कभोग गर्नुपर्ने लोक विश्वास छ। यस अतिरिक्त मान्छेको भाग्य ईश्वरले निर्धारण गरिदिने अनि त्यसलाई बदल्न नसकिने लोकविश्वास पनि छ। मान्छेले यस जुनीमा सुःख दुःख आदि जे पनि भोग्छ, त्यो भाग्यमा लेखिएर आएको हुन्छ र भाग्य गर्भमै जन्मेर न्वारान गरिने दिनसम्म विधाताद्वारा गरिने विश्वास छ। यसैले भाग्यमानीले नराम्रै गरे पनि राम्रो हुने र अभागीले जति नै राम्रो गरे पनि नराम्रो हुने लोकविश्वास छ। भाग्य र कर्म सम्बन्धित यस्तै लोकविश्वासहरू गाइने-गीतमा पनि गाइनेहरूले प्रशस्तै व्यक्त गरेको पाइन्छ।

*रैछ मेरो करमै खरानी करमै खरानी*

*रुन्न भन्चु रोइरन परनी*

प्रस्तुत गीतको अंश **बाइबाइ मयाँ छड्को सलामी** नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा गायकले आफ्नो भाग्य राम्रो बनाउने कठोर प्रयास गरे तापनि उनको भाग्यमा दोष आएको बताएका छन्। गायकको भाग्यमा सुःख नभएका कारण सधैं भरी रोएर दिन बिताउन परेको पिडाको बोध गर्न सकिन्छ। प्रस्तुत गीतमा सबै कुरा आफूले

चाहेर मात्र नहुने प्रतीत हुन्छ। आनन्दमय जीवन पाउन आफूले परिश्रम गरेर मात्र नहुने तर जन्मदै कर्म र भाग्य दुवैमा भावीले लेखेर आएको हुनुपर्छ भन्ने विश्वास रहेको पाइन्छ।

*किन मलाई काल पनि आएन काल पनि आएन  
कि त मलाई स्वर्गमा ठाम छैन*

प्रस्तुत गीतको अंश **बाइबाइ मयाँ छड्को सलामी** नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा गायकले जीवनप्रति उदासीनता देखाएका छन्। गीतमा गायकले जीवनबाट मुक्ति चाहेका छन्। गायक आफ्नो ज्यान त्याग्न अघि बढेका छन् तर उनलाई स्वर्गमा ठाउँ नभएका कारण कालले अहिले ज्यान त्याग्नबाट रोकेको छ। प्रस्तुत गीतमा मानिसको मृत्युपछि स्वर्ग पुगिने अर्थात् मृत्युपछि मात्र स्वर्गमा ठाउँ पाइने कुराको विश्वास गरिएको छ।

*हे  
क्यार्नु माया पाइँदैन देखेको  
भेटनुपर्ने तरदीरमा लेखेको*

प्रस्तुत गीतको अंश **नाम्दी मानचौका** नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा प्रयोग भएको शब्द *तरदीर* भन्नाले भाग्य भन्ने बुझिन्छ। यस गीतमा आफूले मन पराउने अनि माया गर्ने मान्छेसँग भेट नहुने बताइएको छ। आफूले चाहेर अनि माया गरेर मात्र हुँदैन। आफ्नो भाग्यमा लेखिएको छ भने मात्र आफूले माया गर्ने मान्छेसँग भेट हुन्छ नत्र भने भाग्यमा जोसित भेट्नु भनी लेखिएको छ ऊ सित नै भेट हुन्छ भनी भाग्यप्रति विश्वास गरिएको छ।

*हे  
राम्रोसँग हेराइदेऊ जौसी*

कर्म मेरो सारै लि कुंबसी

प्रस्तुत गीतको अंश नाम्दी मानचौका नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यो गीतमा गायकले आफ्नो कर्म ठीक नभएका कारण जीवनमा केही शुभ नभएको बताउँदै ज्योतिषीलाई आफ्नो भाग्य हेराउन लगाएका छन्। प्रस्तुत गीतमा मानिसको जन्मसँगै भाग्य पनि बनिएको प्रतीत हुन्छ। गीतमा मानिसको भाग्यमा राम्रो लेखिएको छ भने मात्रै राम्रो हुने बताउँदै भाग्य तथा कर्मप्रतिको विश्वास रहेको कुरा प्रकट गरिएको छ।

### ४.३.११. गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित मिथक

#### ४.३.११.१ मिथकको परिचय

मिथक शब्द अङ्ग्रेजीको मिथ शब्दको नेपाली रूपान्तर हो। मिथक शब्दलाई अन्य सहवर्तीका रूपमा पुराकथा, पुराणकथा, पुरावृत्त, पुराविद्या, पुराख्यान, धर्मगाथा जस्ता धेरैवटा शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। डेविड लिमिडले मिथक अधिकतर रूपमा धार्मिक आख्यानयुक्त हुने गर्दछ भनी आफ्नो धारणा व्यक्त गरेका छन्।<sup>१६०</sup> मिथक भन्नाले देवी-देवता, राक्षस आदि अतिप्राकृतिक तत्त्व, सूर्य, चन्द्र अनि पृथ्वीको उत्पत्ति सम्बन्धी अनेकौं घटनाहरूको इतिवृत्तात्मक तादात्म्य रहेको हुन्छ भन्ने बुझिन्छ किनभने प्राय मिथकहरू नैतिक हुन्छन् र नीतिपरक सन्देश दिन्छन्।<sup>१६१</sup> लोकजीवनसित जोडिएका आस्था, विश्वासहरू, धर्मशास्त्र सबै मिथक नै हुन्। आस्था, विश्वास र शास्त्रहरू मिथकलाई यथार्थमा परिणत गर्ने माध्यम हुन्।

<sup>१६०</sup> डेविड लिमिड, सन् २००५, *द नेचर एन्ड डाइमेन्शनस् अफ मिथ*, द अक्सफोर्ड कम्पेनियन टु वर्ल्ड माइथोलजी, न्युयोर्क : अक्सफोर्ड, युनुभर्सिटी प्रेस, पृ xi

<sup>१६१</sup> कृष्ण गौतम, वि सं २०५०, *मिथकीय आलोचना*, आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, पृ १४६

### ४.३.११.२ गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित मिथकको प्रयोग

रामायण, कृष्णचरित्र, कृष्णलीला र स्वस्थानीका कथाहरूलाई गाइने जातिले आफ्नै लोकभाषामा गाएका छन्। यी गीतहरूको विषयवस्तुको स्रोत पौराणिक नै रहेको पाइन्छ।

*बिस्नु औतार राजाको, सिरीपेच देख पाऊँ*

*सधैँभरी राजाको, सिरीपेच देख पाऊँ*

प्रस्तुत गीतको अंश **बरु आफैँ मरिदिन्छु** नामक गीतबाट उद्धृत गरिएको हो। यस अंशबाट गाइनेहरूले राजाप्रति गरेको विश्वास र इमान्दारिताको बोध गर्न सकिन्छ। नेपाल राष्ट्रमा राजालाई ईश्वरको रूपमा पुज्ने परम्परा थियो। प्रजाको निम्ति राजा अभिभावक मानिन्थे। नेपाली जनताले राजालाई विष्णु भगवानको अवतार मानेर पुज्ने परम्परामा जनताको विशेष विश्वास र अभिप्राय रहेको थाह लाग्छ।

हिन्दू धर्मअनुसार सृष्टिको रचना ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरले गरेका हुन्। यी तीन शक्तिद्वारा नै प्रकृतिमा अन्य जीव जन्तुको अस्तित्व रहेको पाइन्छ भन्ने मान्यता छ। ब्रह्माद्वारा ब्रह्माण्डको सृष्टि रचना, विष्णुद्वारा पालन र शिवद्वारा नाश गर्ने काम पनि यी तीनजना भगवानहरूले गर्दछन् भन्ने विश्वास गरिन्छ। यसैकारण नेपालमा राजालाई प्रजाको पालनकर्ता र पोषणकर्ताको रूपमा अभिभावक मानिएको हो। जसरी विष्णु भगवानले मनुष्य जातिलाई हुर्काउने बढाउने काम गरे, त्यसरी नै नेपालमा राजाले नेपाली प्रजालाई पालन, पोषण र शान्ति प्रदान गरेका हुनाले राजालाई विष्णुको अवतार मानिएको विश्वास नेपाली प्रजामा रहिआएको पाइन्छ।

गाइने-गीतमा निम्नलिखित प्रकारले मिथक प्रसङ्गहरूलाई इङ्गित गरिएको छ-

**(क) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित रामायणको प्रसङ्ग**

गाइने जातिले गाउने रामायण लोकरामायण हो। रामायणको मूल कथावस्तु नै रामकथा भन्नु हो। गाइने जातिमा लोकरामायण गाउने परम्परा धेरै अघिदेखि रहिआएको पाइन्छ।

*भारी भयो पृथ्वीलार्ई रामणको पापले*

*रुन लागिन् बिस्नुसित दुखीका स्वभावले*

*दया भयो दसरथ राजाको कोखीमा जन्म लिम्ला*

*जन्म लिम्ला जनकदेखि सीताजी भनम्ला*

*सीता मेरो सुन्दरीको रुपै बनिजाला*

*आफै आउला इन्द्रजीत रामणको काल*

प्रस्तुत गीतको अंश लोकरामायणको बालकाण्डबाट उद्धृत गरिएको हो।<sup>१६२</sup> गाइनेहरूले यस गीतलाई आफ्नै लोकभाषामा गाउने गर्छन्। गाइनेहरूले विशेष अवसरमा यस्ता लोकरामायण गाउँछन्।

प्रस्तुत लोकगीतको अंशमा पृथ्वीमा रावण राक्षसको पाप धेरै बढेका कारणले गर्दा पृथ्वीलार्ई यी पापहरू थाम्न गाहो भएको छ र यिनै पापको भारीलार्ई मुक्त गराउन उनी भगवान विष्णुको शरणमा गएकी छन्। जनकपुरका राजा दशरथको छोरी भएर सीताको जन्म हुने र उनै सीताको मनमोहक रूपको कारण इन्द्रसमेतलाई पराजित गर्ने प्रतापी राक्षस रावणको अन्त होला भनेर भगवान विष्णुले आशीर्वाद दिएका छन्। प्रस्तुत मिथकको प्रयोगले पाप गर्नेहरूको नाश अवश्य हुन्छ भन्ने नैतिक चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

---

<sup>१६२</sup> दिवस (सम्पा), गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन, पृ ३०६

लिन आए जनकराजा रामको सबारी  
जसले तोड्ला सिबको धनु उसैलाई दिम्ला सीता  
राम आए जनकपुरमा विचार गरुम् कि त?  
पाँचै हजार वीरहरू ल्याएर भँचेर गिर्यो भैमा  
विष्णु भन्नी परेछ मनमा रामको गन्यो महिमा

प्रस्तुत गीतको अंश **लोकरामायण**को बालकाण्डबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतलाई गाइनेहरूले लोकभाषामा गाउने गर्छन्। प्रस्तुत गीतमा शिवधनुष उचाल्न सक्ने प्रतापी वीरसित मात्र सीताको कन्यादान गर्ने जनक राजाको निर्देश हुन्छ। यसै प्रतियोगिताको निम्ति रामलाई लिन जनककहाँ राजा स्वयम् आएका थिए भनी बताइएको छ। पाँच हजारजना वीरहरूले बोकेर ल्याएका शिवधनुषलाई राम एकलैले उचालेर दुई टुक्रा गरी भँचेर भुईँमा पछारेपछि रामलाई विष्णुको अवतार मानेर सबैले महिमा गरेको मिथकको प्रसङ्ग पाइन्छ। प्रस्तुत गाइनेहरूले गाउने लोकरामायणको गीतमा रामको वीरता, पराक्रम र शक्तिको चेतना प्रकट भएको छ।

हेर र भाउजू यो सबै हो, राच्छेसीको जाल  
भाउजू तिम्लाई छोडिगए पछि नि मलाई गाल  
लच्छुमनका कुरा सुन्दासीता भन्झिन फेरि  
सारै मूर्ख रैचो देबोर, लच्छुमन हेरी

प्रस्तुत गीतको अंश रामायणको **अरण्यकाण्ड**बाट उद्धृत गरिएको हो। यो गीत गाइनेहरूले न्वारान, छेवर, व्रतबन्ध जस्ता विशेष अवसरहरूमा गाउने गर्छन्। प्रस्तुत गीतको अंशमा लक्ष्मण र सीतामाझ भएको वार्तालाप पाइन्छ। प्रस्तुत गीतको अंशमा राक्षसनीले मायावी रूप धारण गरेर रामको स्वरमा लक्ष्मणलाई बोलाएकी छ। लक्ष्मणलाई यो मायावी राक्षसको स्वर भनेर थाह हुँदाहुँदै पनि उनले आफ्नी भाउजू

सीताको आदेशलाई शिरोपर गरेर दाजु रामलाई खोज्नको निम्ति बनमा जान बाध्य भएका छन्। प्रस्तुत गीतको अंशबाट आफू भन्दा सानाहरूबाट पनि ज्ञान र सुझाव सिक्नुपर्छ भन्ने चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

सुखी र बाली, दुई भाइलाई हेर्दा, एउटै छन् अनार

भलकै हेर्दा, दुई भाईलाई पनि, बनका दनार

बनका दनार

प्रस्तुत गीतको अंश रामायणको किष्किन्धाकाण्डबाट उद्धृत गरिएको हो। यो गीत गाइनेहरूले न्वारान, व्रतबन्ध, विवाह जस्ता विशेष अवसरहरूमा गाउने गर्छन्। प्रस्तुत गीतमा रामले बानरमुखी दुई दाजुभाई सुग्रीव र बालीसित भएको भेटमा यिनीहरूलाई हेरेर गरेको अनुभवको उल्लेख गरिएको छ। बालीले आफ्नो भाई सुग्रीवको पत्नीलाई बन्दी बनाएर आफूसित राखेको छ र सुग्रीवलाई देशबाट निष्कासन गरेको छ। बाली राक्षसी प्रवृत्ति र प्रतिकूल चरित्रको पात्र हो भने सुग्रीव दैवीगुण सम्पन्न र अनुकूल चरित्रको पात्र छ। प्रस्तुत गीतमा एकै रूप भएका व्यक्तिहरूको स्वभाव र व्यवहार एकै हुँदैन भन्ने चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

**(ख) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित कृष्णचरित्र र कृष्णलीलाको प्रसङ्ग**

हिन्दू समाजमा कृष्णचरित्रको गहिरो प्रभाव रहेको पाइन्छ। पौराणिक ग्रन्थमा उल्लेख द्वापर युगका भगवान कृष्णलाई आलम्बन बनाएर उनको लीला क्रीडाको वर्णन गरेर गाइएको गीतलाई कृष्णचरित्र गीत भनिन्छ। गाइनेहरूले यो गीत सारङ्गी बजाएर धार्मिक स्थल, धार्मिक व्यक्ति, समूह आदिको सामु गाउने गर्छन्। गाइनेहरूले गाउने कृष्णचरित्र र कृष्णलीलामा निम्नलिखित प्रकारले मिथकको प्रयोग गरिएको पाइन्छ-

तँ जाबा कौंसले के हाम्लाई मालास्?

तँलाई मानीं गोकुलैमा हुनन्



हो सिरिकृस्न

प्रस्तुत गाइने-गीतको अंश कृष्णचरित्रबाट उद्धृत गरिएको हो। यो कृष्णचरित्र गीतलाई गाइनेहरूले लोकभाषामा गाएका छन्। यस अंशमा देवकीले कंशलाई भनेको वार्ता प्रस्तुत भएको छ। कंश राजालाई आफ्नो मृत्यु आफ्नै बहिनी देवकीको सन्तानबाट हुने भविष्यवाणी भएपछि कंशले आफ्नो ज्वाइँ वासुदेव र बहिनी देवकीबाट जन्मेका सातजना बालकको अधिबाटै हत्या गरिसकेको छ। आठौँ सन्तानको पनि हत्या गर्न उ तत्पर छ। यसैले कंश देवकीको आठौँ सन्तानको हत्या गर्न आउँदा देवकीले आठौँ सन्तान जन्मिसकेको र ती बालक गोकुलमा पुगिसकेको बताउँदै, बालकको नाम श्रीकृष्ण रहेको बताउँछिन्। प्रस्तुत गाइने जातिले गाउने कृष्णचरित्रको गीतमा ईश्वरद्वारा लेखिएको नियतिलाई कसैले पनि टार्न सक्दैन भन्ने नैतिक चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

बहिनी ज्वाइँ दुईजनालाई झ्यालखानामा पारी

फक्यो कौंस दरवारमा ज्यानको मयाँ मारी

रुँदैरुँदै हरे ! सिब सुकिसक्यो ज्यान

जन्मेजति बालकहरू माने होला किन?

प्रस्तुत गीतको अंश कृष्णचरित्रबाट उद्धृत गरिएको हो। यस गीतमा गाइनेहरूले कंशको अमानवीय चरित्रलाई प्रस्तुत गरेका छन्। कंश राजाले बहिनी देवकी र ज्वाइँलाई मृत्युको डरले जेलखानामा बन्दी बनाएर राखेको छ। आफ्नो कोखबाट जन्मेका सन्तानको एकपछि अर्को हत्या गर्ने हत्यारा आफ्नै दाजु कंश भएपछि देवकीले आफ्नै परिवारप्रति यस्तो अमानवीय अपराध किन गरेको भनी प्रश्न गरेकी छिन्। कृष्णचरित्र कथामा आधारित प्रस्तुत मिथकको प्रयोगले मानिसहरूमा भएको स्वार्थ र त्यस स्वार्थपनालाई पूर्ण गर्न मानिसहरू जस्तै आपराधिक सीमा पनि पार गर्न सक्छन् भन्ने भावको चेतना प्रकट भएको छ।

जन्मेजति बालक परे कौंसुरको फेला  
बिचार गर्नुहोला स्वामी आठौं गर्वपाला  
भाद्रकृष्ण अष्टमी बुधवारको राती  
धररर पानी पर्दा कोही छैनन् साथी  
पैदा भए हे स्वामी! बाला, छिटै गरी लैजानुस् गोकुल

प्रस्तुत गीतको अंश **कृष्णलीला**बाट उद्धृत गरिएको हो। यसलाई गाइनेहरूले विशेष धार्मिक अवसरहरूमा गाउने गर्छन्। प्रस्तुत कृष्णलीला भजन गीतमा कंश राजाले आफ्नै बहिनी देवकीबाट जन्मेका सबै सन्तानहरूको हत्या गरेकाले अबको आठौं सन्तान चाहिँ कंशबाट बचाउनु पर्ने कुरा देवकीले वासुदेवलाई सुनाएकी छिन्। भाद्रकृष्ण अष्टमी बुधवारको दिन श्रीकृष्ण जन्मेको कुरा उपर्युक्त भजन गीतबाट थाह हुन्छ। श्रीकृष्णको जन्म भएको समय कठिन रहेको र अविरल वर्षाको कारण कृष्णलाई कंशको हातबाट बचाउन आतुर भएकी देवकीको दयनीय परिस्थितिको बोध उपर्युक्त प्रसङ्गले स्पष्ट पार्दछ। प्रस्तुत भजन गीतमा सङ्कट आइपरेको बेला प्रकृतिले पनि साथ नदिएको तर जस्तै बाधा विघ्न आइपरे तापनि आफ्नो लक्ष्य प्राप्त गर्नुपर्छ भन्ने चेतना प्रकट भएको छ।

### (ग) गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित स्वस्थानीको प्रसङ्ग

स्कन्धपुराणको माघमाहात्म्यमा भएका शिव, सतीदेवी एवम् पार्वतीसित सम्बन्धित घटनाहरूमध्येका एउटा अंशबाट नेपाली भाषामा बनाइएका कृति श्रीस्वस्थानी हो। यो स्वस्थानी एकतीसवटा अध्यायमा विभाजित छ। हिन्दू नेपाली समाजमा लोकप्रिय रहेको प्रस्तुत पौराणिक कथा माघ महिनामा सुन्ने सुनाउने गरिन्छ। यही धार्मिक ग्रन्थलाई गन्धर्व जातिले सोस्थानी भन्ने गर्छन्।

तेत्तीसकोटी देवताले सब कन्यादान पाए

सत्तेदेवी माग्न भनी तिमि छेउ आएँ

तिम्नी छोरी योग्य त छ कति राम्रो मोडा

सत्तीदेवी देऊ न छोरी ऐसा मिल्छ जोडा

प्रस्तुत गीतको अंश **स्वस्थानी कथाबाट** उद्धृत गरिएको हो। यो गीत गाइने जातिले विशेष गरेर माघ महिनामा स्वस्थानी व्रत उपासना गर्ने भक्तजनमा घर घर गएर गाउने गर्छन्। प्रस्तुत गीतको अंशमा भगवान शिवले दक्षप्रजापतिसँग उनकी जेठी छोरी सतीदेवीलाई विवाह गर्नको निम्ति माग्न आएको कुरा बताएको छ। उक्त गीतमा अझ शिव दक्षप्रजापतिलाई भन्छन् 'तिम्नी छोरी असाध्यै राम्री छ र मसित विवाह गर्न योग्यकी छ। त्यसैकारण मलाई तिमि छोरी विवाह गर्न देऊ' भनेर दक्षप्रजापतिलाई सतीदेवीको हात माग्छन्। प्रस्तुत स्वस्थानी गीतमा भगवान शिवमा सतीदेवीप्रतिको प्रेमलाई मिथकीय रूपमा दर्शाइएको छ। शिवलाई क्रोध र महाकालका प्रतीकको रूपमा चिनिने गरेको पाइए तापनि प्रस्तुत गीतको अंशमा भगवान शिवमा साँचो प्रेमको भावना पनि रहेछ भन्ने चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

मेरो छोरी सुहाउँदो तँ, भैनस् आज आई

मेरो छोरी सुहाउँदो तँ, भैनस् आज आई

कैले दिन्ते छोरी म त, येस्ता बौलाहालाई

प्रस्तुत गीतको अंश गाइनेहरूले **स्वस्थानी कथाबाट** उद्धृत गरिएको हो। यो गीतमा सतीदेवीको बाबु दक्षप्रजापतिले भगवान शिवलाई भनेको वार्ता प्रस्तुत गरिएको छ। आफ्नो छोरी परी जस्ती र तँ मसान खेलाउने बाबा, तेरो र मेरो छोरीको कुनै तुलना नै हुन सक्दैन भनेर दक्षप्रजापतिले शिवजीलाई सबैको सामु लज्जित बनाउछन्। यसपछि आफ्नो छोरी शिवजीलाई कुनै स्थितिमा पनि नदिने घोषणा गरेको कुरा उपर्युक्त गीतको अंशबाट थाह लाग्छ। प्रस्तुत स्वस्थानी गीतको अंशबाट मानिसको बाह्य

व्यक्तित्व र रूप हेरेर उसको आन्तरिक शक्ति, ज्ञान र क्षमताको बोध गर्न सकिँदैन भन्ने  
चेतना प्रकट भएको पाइन्छ।

## छैटौं अध्याय

### ६. निष्कर्ष

लोकगीतको माध्यमबाट नेपाली समाजको सांस्कृतिक धरोहर धात्रे एक विशेष जातिको रूपमा गन्धर्व जातिलाई चिनिन्छ। गन्धर्व जातिलाई गाइने पनि भनिन्छ। गाइनेहरू गाउँ घर डुल्दै युद्धविभीषिकादेखि मायामोहसम्मका लयप्रधान गीत गाउँदै हिड्ने जाति हुन्। नेपाल र भारत दुवै राष्ट्रमा जनसङ्ख्याको दृष्टिले अल्पसङ्ख्यक भए पनि गाइने जातिको सामाजिक, साञ्चारिक र सांस्कृतिक प्रभाव प्रबल रूपमा रहेको पाइन्छ। नेपाल एकीकरणको समयमा गाइनेहरूले प्रसारण गरेको सूचना संवाहकको भूमिकालाई इतिहासमा मुग्ध कण्ठले प्रशंसा गरिएको पाइन्छ।

प्राचीन समयमा गाइने जातिलाई सूचनाको नवीनतम स्रोत मानिन्थ्यो। विगतमा कुनै ठाउँमा घटेका अन्यायपूर्ण घटनालाई गाइनेहरूले तत्काल गाथामा रूपान्तरण गरेर घर-घरमा गाउँदै त्यस्ता आपराधिक कार्यहरूलाई त्याग्न सचेत गराउँदै हिड्थे। एउटै व्यक्तिले बाघ मारेको बहादुरीपूर्ण विषयवस्तु भएको तथा जुवाडे बाउले आफ्नै छोरी मारेको निर्मम हत्याकाण्डहरूलाई घटनाप्रधान गीत बनाएर गाउँ बस्तीतिर सारङ्गी रेटेर लयात्मक ढङ्गमा सुनाउँदै हिडेका इतिहास नेपाली समाजले सुनेको र देखेको सर्वविदित छ। पुरानो समयमा गाउँ बस्तीमा सुनिने जंगबहादुरको कर्खा, चन्द्रशमसेरको कर्खा, सिंहदरवारमा आगलागीसम्बन्धी कर्खा यिनै घटनाप्रधान गीतहरूको शृङ्खला हुन्। गाइनेहरूले मालसिरी, बेलौल, धनसिरी, रामकली, मालुवा आदि जस्ता रागहरू प्राचीन समयदेखि नै गाउँ घरमा सुनाउँदै आएका पाइन्छन्। यी रागहरू बाहेक गाइनेहरूले रामायण, कृष्णचरित्र, महाभारतका ससाना कथाचुर्णकहरू जस्ता धार्मिक, ऐतिहासिक एवम् वीरतामूलक काव्य र गाथा गाउँदै आएका हुन्। यिनीहरूका अतिरिक्त सरुमै रानी,

मनकोइला रानी, डाँफे र मुरली जस्ता करुणामूलक लोकगाथाहरू पनि गाउँदै सुनाउँदै आएका हुन्।

समयानुरूप गाइनेहरूले नेपाली लोकगीतलाई आधुनिकीकरण गरेर समाजलाई सुनाएका गीतहरू प्रशस्तै पाइन्छन्। गाइनेहरूले जन्मजात पाएर आएका विशेष गायन कला र सुरिलो स्वरले मानिसहरूलाई अतिशय प्रभावित पारेको पाइन्छ। वर्तमानमा विभिन्न घटनाहरू वर्णन गरी गाइएका शोक गीत गाउने गाइनेहरूको खोजी ठुलो विषय बनेको पाइन्छ किनभने आज गाइने जातिमा गीतको माध्यमबाट जनसाधारणलाई सचेत गराउने परम्परा हराउँदै गएको पाइन्छ। गाउँघरमा प्रहरप्रहरका रागहरू गाउँदै हिड्ने गाइनेका युवा पुस्ताहरू आज ती रागबाट आफुलाई विमुख गराइरहेका पाइन्छन्।

विगतमा यातायातको साधन सहूलियतको विस्तार नभएका कारण र आमसञ्चार माध्यमको विश्वव्यापी प्रचलन विकसित नभएका कारण गाइनेहरूलाई एकमात्र समाचार तथा सूचनाको प्रमुख स्रोत मानिन्थ्यो अर्थात् उनीहरूलाई सूचना प्रसारणको केन्द्र मानिन्थ्यो। तर आज विश्वमा विद्युतीय सञ्चार माध्यमको द्रुत विकासले सूचना प्रसारकका रूपमा गाइनेको भूमिकालाई गौण बनाइदिएको छ। २०औं शताब्दीदेखि विद्युतीय स्रोतमा आएको विकसित छलाङ्गलेले गाइनेहरूलाई पैतृक पेसाबाट विमुख हुन बाध्य गराएको बोध हुन्छ। गाइने समुदायमा हुर्केका युवा पिँढीले भने सारङ्गी रेटेर गाउँ घर डुल्दै घटना गीतहरू बनाएर गाउँदै हिड्नु आजको समयमा त्यति सान्दर्भिक तथा उपयुक्त नरहेको बताउँछन्।

प्राचीन समयदेखि नै नेपाली समाजमा गायन कला क्षेत्रमा गाइनेहरूको कलालाई लोकप्रिय मानिन्दै आएको पाइन्छ। केही वर्ष अघिसम्म पनि विद्युतीय युगको प्रारम्भिक दिनहरूमा मानिसहरू गाइनेहरूको बाक्लो वासस्थान रहेको गाउँतिर गएर ठूला ठूला आकारका टेप रेकर्डरमा गाइनेका कर्खा र त्यस समयका प्रचलित शैलीका विभिन्न

गीतहरू रेकर्ड गरेको कुरा गाइनेहरू बताउछन्। यसरी गाइनेहरूको अनुपस्थितिमा, रेकर्डिङ गरिएका गीतहरू सहर बजारमा प्रशस्त उपलब्ध रहेको पाइन्छ।

नेपाली लोकगीतका विभिन्न लोकभाकाहरू छन्। यी लोकलयहरूलाई एउटा गाउँबाट अर्को गाउँसम्म विस्तार गर्ने र त्यसलाई युगानुकूल परिमार्जित संस्करणमा ढाल्ने कार्यमा पनि गाइने समुदायको उल्लेखनीय भूमिका रहेको पाइन्छ। गीतमा थेगो र रहनी थपेर त्यसलाई रसिलो र श्रुतिमधुर बनाउने दिशामा उनीहरू निरन्तर लागिपरेका पाइन्छन्। माङ्गलिक कार्यमा श्लोक हाल्ने र मालश्री गाउने कार्यमा गाइनेहरूले दिँदै आएको योगदान स्मरणीय छ।

नेपालको साङ्गीतिक परिवेशमा उदाएका हीरादेवी गन्धर्व, मणिराज गन्धर्व, झलकमान गन्धर्व, तीर्थबहादुर गन्धर्व, जंगबहादुर गन्धर्व जस्ता शिल्पकारहरूको साङ्गीतिक क्षेत्रमा योगदान प्रशंसनीय छ।

वीर रसदेखि शृङ्गार रससम्मका गीत गाउन जान्ने यस समुदायको साङ्गीतिक क्षेत्र वर्तमान समयमा सङ्कटमा रहेको बोध हुन्छ। साइबर संस्कृतिको आगमनले उनीहरूको गायन पेसा ओझेलमा रहेको प्रतीत हुँदछ।

गाइनेहरूलाई नेपाली जातिका एउटा विशेष सांस्कृतिक निधि मान्न सकिन्छ। नेपाली समाजमा विभिन्न जातिका बहुसांस्कृतिक आयामलाई अझ समृद्ध गतितिर विस्तारित गर्ने र एउटै छुट्टै परिचय दिने दिशामा गाइनेहरूको योगदान स्मरणीय रहेको पाइन्छ।

आधुनिक विकसित विद्युतीय युगसित गाइनेहरूले आफ्नो गायन पेसालाई निरन्तरता दिन नसक्नु भनेको नेपाली समाजको लोकसांस्कृतिक धरोहर लुप्त हुनु हो। यसैकारण साङ्गीतिक अवसरहरू मार्फत् गायनकलाको क्षेत्रमा विशेष मञ्च प्रदान गरे मात्र गाइने जाति र गाइने-गीत जस्ता सांस्कृतिक धरोहरहरू अमर रहनेछन् भन्न सकिन्छ।

वैदिक तथा महाभारतकालमा यक्ष, किन्नरका साथै गन्धर्वहरूको चर्चा गरिएको पाइन्छ। महाभारतको युद्धस्थल कुरुक्षेत्रमा भएको कौरव र पाण्डवमाझको युद्धमा गन्धर्वहरूले समूहमा एकैसाथ भयानक धुनको शङ्खघोष गरेर योद्धाहरूमा युद्ध गर्ने शक्ति, उर्जा र जोस बढाउनमा ठुलो भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ। राजा पुरुरवा र उर्वशीको प्रेम प्रसङ्गमा पनि गन्धर्वहरूको चर्चा पाइन्छ। गन्धर्वहरूले इन्द्रदेवको स्वर्गलोकमा अप्सराहरूलाई आफ्नो धुनमा मन्त्रमुग्ध बनाएर गाउने र नचाउने कार्य गरेको चर्चा मोरिस विन्टरनिजको *द हिस्ट्री अफ इन्डियन लिटरेचर* नामक पुस्तकमा गरिएको पाइन्छ। पुरुरवाले उर्वशीलाई विवाह गरेर स्वर्गलोकबाट पृथ्वीलोकमा ल्याएपछि गन्धर्वहरूको षड्यन्त्रका कारण पुरुरवाबाट उर्वशीलाई बिछोड गराएर फेरि स्वर्गलोकमै फर्काएको प्रसङ्ग पनि मोरिस विन्टरनिजको प्रस्तुत पुस्तकमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। विन्टरनिजले गन्धर्वहरूलाई गायक, वाद्यवादक र छलकपट गर्नमा चतुर एवम् चलाक प्रवृत्ति भएका समुदायको रूपमा पनि चिनाएका छन्।

वैदिक तथा महाभारत युगदेखि नै सङ्गीत क्षेत्रमा वाद्यवादक तथा सङ्गीतकारको रूपमा चर्चित गन्धर्वहरू आफ्ना विरासतलाई पनि निरन्तरता दिन प्रयासरत देखिन्छन्। वर्तमानमा गीत गाएर हिड्ने गाइने जातिको पैतृक पेसा र प्राचीन समयमा वर्णित गन्धर्वहरूको सङ्गीतप्रतिको सङ्कल्प, दृढता र गुणलाई मध्यनजरमा राखेर हेर्दा वर्तमानका गाइने जाति प्राचीन समयमा वर्णित गन्धर्वहरूकै सन्तान हुन् भन्न सकिन्छ। गाइने जातिले श्रोतालाई मन्त्रमुग्ध बनाउने किसिमको सुरिलो स्वरमा गीत गाउने गरेकाले र अर्बाजोजस्ता वाद्यवादन बनाउने कलाकारिता गाइने जातिमा मात्र सीमित रहेकाले वर्तमानका गाइने जातिको गला र कलाको सम्मान गर्दै धर्मराज थापाले वि सं २००७ - मा यिनीहरूलाई गन्धर्व भनेर उपाधि दिएका हुन्। यसपछि गाइनेहरूले धर्मराज थापाले दिएका यस उपाधिलाई स्वीकार गर्दै आफ्नो नामपछि गन्धर्व लेखे परम्परा आरम्भ गरेका हुन् भन्न सकिन्छ।



गाइने जातिले बोल्ने भाषालाई गाइनेहरू पाली भाषा तथा गन्धर्व भाषा भन्ने गर्छन् तरयो भाषा केही गन्धर्वहरूले मात्र प्रयोग गर्ने गरेकाले यी भाषालाई गन्धर्वहरूको गोप्य भाषा पनि भन्नेगरेको पाइन्छ। वास्तवमा गाइनेहरूले बोल्ने यी भाषाहरू नेपाली भाषीहरूको पाल्सी कुरा जस्तै हो भन्न सकिन्छ। आफ्नो भाव प्रकट गर्नका लागि सीमित शब्द त्यति पर्याप्त नहुने र कतिपय कुरा सार्वजनिक रूपमा प्रसार नगर्नका लागि अर्थात् गोप्य राख्नका निम्ति आवश्यकताअनुसार उनीहरू थप शब्द निर्माण गर्दछन्। गन्धर्वहरू यस्ता शब्दलाई परिवर्तन गरेर आफ्नै साथीसङ्गीसँग मात्र यसप्रकारको भाषा प्रयोग गर्ने गर्दछन्। यस्ता शब्द जातपात, खानपिन, नाता तथा केही पशुपन्छीसित सम्बन्धित रहेका पाइन्छन्।

गाइने-गीतलाई विगतमा लोकसञ्चारको माध्यम मानिन्थ्यो। यस्ता गीतहरूद्वारा गाइनेहरूले सूचना प्रदान गर्नका साथसाथै हस्यौली तथा मनोरञ्जनात्मक गीत गाएर समाजलाई अहिंसा, प्रेम, जातीय एकता, सामुदायिक सद्भावना, राष्ट्रप्रतिको सम्मान आदि जस्ता विषयहरूको सन्देश पनि दिने गर्दथे। गाइने-गीतभिन्न समाज, संस्कृति, इतिहास, राजनीति, धर्म जस्ता व्यापक विषयहरू समेटिएको पाइन्छ। यस्ता विविध विषय तथा समाजमा भएका अपराधका घटनालाई लिएर गाइएका गाइने-गीतले नेपाली समाजको यथार्थ चित्रण गरेको पाइन्छ। यी गीतहरूमा नेपाली समाजमा परम्परादेखि हुर्किएर आएका तत्कालीन समाजका रीतिरिवाज, धारणा, चालचलन, आर्थिक अवस्था आदि प्रतिबिम्बित भएका पाइन्छन्। गाइने-गीतमा सुःख-दुख, आँसु-हासो, घात-प्रतिघात, माया-बिछोड जस्ता जीवनका विविध पक्ष वा घटनाहरूको वर्णन र चित्रणले लोकजीवन प्रतिबिम्बित भएको पाइन्छ। यसबाहेक गाइनेहरूले गाउने चन्द्रशमशेरको कर्खा, सरुमै रानीको कर्खा, पृथ्वीनारायण शाहको कर्खा आदि गाथाहरूमा गाउँदै ल्याएका शौर्य, वीरता, उत्साह, साहस, सङ्घर्ष, प्रेम र करुणा जस्ता भावहरू पनि प्रत्यक्ष सुन्न पाइन्छ।

स्त्री र पुरुषबिचमा रहेका सामाजिक असमानता, जातिगत भेदभाव, शोषक र शोषितबिचको अन्तर्द्वन्द्व, राजनीतिक षड्यन्त्र, नारी शोषण, सांस्कृतिक अतिक्रमणजस्ता पक्षहरू देखाउनका साथै नेपाली जीवनका करुण र दुःखद पक्षलाई समेत नेपाली गाइने-गीतले खूबै कलात्मक ढङ्गमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। विशेषतः यस्ता गीतहरूमा एकप्रकारको सकारात्मक सन्देश तथा शुभकाममा अभिव्यक्त गरेर समाजलाई त्यस दिशाप्रति आकर्षित गरेको पाइन्छ।

सारङ्गी रेटेर घरघर डुल्दै गीत गाउनु गाइनेहरूको पैतृक पेसा भएका कारण, स्त्री-पुरुष दुवै गाइनेहरूले पनि सारङ्गी रेटेर गीत गाउँदै हिडेका पाइन्छन्। विवाहित महिला गाइनेहरू आफ्नो पतिका साथमा गीत गाउँदै हिड्छन् भने अविवाहित महिला गाइनेहरू आफ्नो बाबु, दाजुभाई जस्ता पारिवारिक सदस्यका साथ गीत गाउन हिडेका पाइन्छन्। विभिन्न चाड-पर्वका अवसरहरूमध्ये विशेषतः तीज पर्वमा गाइने महिलाहरूले माइतीलाई सम्झेर गीत गाउने चलन रहेको पाइन्छ। पुरुष गाइनेहरूका तुलनामा वर्तमानमा देश-देशान्तर घुम्दै गीत गाउने महिला गाइनेहरू कम देखिए तापनि चाडपर्वका अवसरहरूमा गीत गायन जस्ता क्रियाकलापमा महिला गाइनेहरूको सहभागिता अधिक रहेको पाइन्छ।

नेपाली गाइने-गीतको साहित्यिक एवम् सांस्कृतिक अध्ययन रहेको प्रस्तुत शोधमा चौथो अध्यायको शीर्षक 'गाइने-गीतको साहित्यिक अध्ययन' र पाँचौं अध्यायको शीर्षक 'गाइने-गीतको सांस्कृतिक अध्ययन' शोध विषयको मूल अध्याय रहेको जानकारी दिँदछु।

प्रस्तुत शोधको चौथो अध्यायको शीर्षक 'गाइने-गीतको साहित्यिक अध्ययन' - मा विभिन्न लोकअध्येयताहरूको भनाई र गाइने-गीतमा देखिएका विषयवस्तुहरूलाई केलाएर गाइने-गीतलाई प्रार्थना एवम् धार्मिक गीत, संस्कार गीत, पर्व गीत, बाहमासा गीत, गाथागीत वा नृत्यगीत, चलनचल्तीका गीत, घटना गीत, लाहुरेको सन्देश एवम् बिछोडको

गीत, हस्यौली गीत गरी जम्मा ९ प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ। वर्गीकरणका साथै लोकगीतका तत्त्वहरूको आधारमा गाइने-गीतको विश्लेषण गरिएको छ। गाइने-गीतलाई कथ्य एवम् भाव, आयाम एवम् संरचना, लय र भाका, स्थायी, अन्तरा र थेगो, भाषाशैली गरी ५ वटा तत्त्वका आधारमा ३० वटा गीतहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधको पाँचौँ अध्यायमा 'गाइने गीतको सांस्कृतिक अध्ययन' शीर्षकअन्तर्गत लोकसंस्कृतिको परिचय, सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक परिचयका साथै गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित सांस्कृतिक चेतना, सामाजिक चेतना, आर्थिक चेतना, ऐतिहासिक चेतना, राजनैतिक चेतना, राष्ट्रिय चेतना, धार्मिक चेतना, प्राकृतिक चेतनाका साथै लोकविश्वास र मिथकको प्रयोगलाई पनि खुट्ट्याएर अध्ययन गरिएको छ। रिचार्ड होगार्ड र स्टुवर्ट हल-का सांस्कृतिक अध्ययनबारे सिद्धान्त र मान्यतालाई ग्रहण गरेर गाइने-गीतमा प्रतिबिम्बित विविध विषयहरूलाई अध्ययन गरिएको छ।

गाइने-गीतको आफ्नै साहित्यिक महत्त्व रहेको पाइन्छ। समाजमा देखिएका र भोगिएका घटनाहरूलाई जसरी साहित्यले विभिन्न विधाका माध्यमद्वारा अभिव्यक्त गरेको हुन्छ, त्यसरी नै गाइनेहरूले पनि आफ्नो समाज, पर्यावरण तथा वरिपरी घटेका घटनालाई गीतका माध्यमद्वारा उजागर गर्ने काम गरेको पाइन्छ। रेडियो नेपालमा गरिएको एउटा अन्तर्वार्तामा धर्मराज थापाले सुरुका दिनहरूमा सारङ्गी रेटेर गाउँगाउँ गीत गाउँदै हिडेको कुरा स्वीकारेका छन्। यस्तै गीत गाउने क्रममा गाएको

*हरियो डाडा माथि*

*हलो जोत्ने साथी*

गीतद्वारा नेपालीहरू मूल रूपमा पहाडमा बसोबासो गर्ने जाति हुन् र यिनीहरूको मूल पेसा कृषि हो भन्ने कुराको सङ्केत पनि धर्मराज थापाले आफ्नो गीतद्वारा जनाएका छन्।

यसरी नै झलकमान गन्धर्वले गाउँघर घुम्दै गाएको गीतहरूमध्ये तिम्रो नै माया लाग्दछ  
साइँली, सम्झन्छु छिन छिन भन्ने गीतमा -

हिजो र मैले भातै र खाए

तिउन त गाभाको

के माया गथ्यो तिमिले मलाई

म जस्तो जाभाको

प्रस्तुत गीतको अंशमा गाभा सब्जी खाने गरेको र आफूलाई सबैले जाबो सम्झिने  
गरेकाले गन्धर्व जातिको लोकखाद्यन्न गाभा रहेको र समाजमा आर्थिक एवम् जातिगत  
रूपमा निम्न रहेकाले आफूलाई सबैले जाबो सम्झिएको कुराको सङ्केत गरिएको  
पाइन्छ। केही वर्ष अघि नेपालको सुदुर पश्चिममा अवस्थित कञ्चनपुर जिल्लामा भएको  
निर्मला पन्तको सामूहिक बलात्कार र हत्या जस्तो अमानवीय घटनालाई गाइनेहरूले  
गाउँदै आएका छन्। आजसम्म निर्मला पन्तका हत्याराहरूलाई प्रशासनले बन्दी बनाउन  
नसकेको कुरालाई गन्धर्वहरूले गीतका माध्यमबाट प्रशासन विरुद्ध हत्यारालाई पक्राउ  
गर्न गाउँगाउँ घुम्दै, निर्मला पन्तलाई न्याय दिलाउन चलाएको अभियान महत्त्वपूर्ण रहेको  
पाइन्छ। यसरी गाइनेहरूले विगत वर्तमानका जल्दाबल्दा घटनाहरूलाई पनि आफ्ना  
गीतका माध्यमद्वारा व्यक्त गरेर समाजमा जागरण सचेतता ल्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका  
निर्वाह गरेको पाइन्छ। यस्ता गाइने-गीतहरूद्वारा नेपाली जातिको सामाजिक वर्गीकरण,  
गन्धर्व जातिको लोकखाद्यन्न, बसोबासो, पेसा, समाजमा गन्धर्वहरूको स्थान, वर्तमानमा  
भएका नारीमाथिको सामूहिक बलात्कार आदि जस्ता अहम् विषयहरूमा प्रशासन समक्ष  
न्यायको माग जस्ता घटनाहरू व्यक्त भएका हुँदा गाइने-गीतको साहित्यिक महत्त्व विशेष  
रूपमा रहेको पाइन्छ।

गाइने-गीत समाजमा देखिएका घटनाहरूको सङ्गीतमय अभिव्यक्ति मात्र नभएर कतिपय नेपाली साहित्यकारहरूको साहित्य लेखनको प्रेरणास्रोत पनि बनेको पाइन्छ। महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको एउटा निबन्धमा 'वाल्ट्स सुन्नु भन्दा कहिलेकाहीं गाइनेको तीन तारे सारङ्गीको धुन सुन्दा आनन्द प्राप्त हुन्छ' भन्ने भनाइले यस तथ्यलाई चरितार्थ गरेको छ भन्न सकिन्छ। यस भनाइबाट के थाह लाग्दछ भने देवकोटालाई साहित्य लेखन तथा पठनमा उत्प्रेरणा तथा प्रोत्साहन गर्ने विभिन्न कारणहरूमध्ये गाइने-गीत पनि एउटा स्रोत रहेको प्रतीत हुँदछ। यसप्रकार लोकजीवनका सङ्घर्षमय चुनौतीहरू, जिजीविषा, आर्जनपार्जन तथा समाजमा भएका अपराधका घटनाहरूका सङ्गीतमय अभिव्यक्ति, साहित्य लेखनको प्रेरणा स्रोतसम्म बन्न पुगेकाले निश्चित रूपमा गाइने-गीतको साहित्यिक महत्व रहेको छ भन्न सकिन्छ।

गाइने-गीत आफैमा एउटा लोकसंस्कृतिको द्योतक हो। गाइने-गीतमा धर्म, चाडपर्व, रहनसहन, रीतिथिति, पहिरन तथा आभूषण जस्ता संस्कृतिका विविध पक्षहरूको चर्चा रहेको पाइन्छ। तीज पर्वमा महिला गन्धर्वहरूले गाउने *मैले लाउनी शिरफूल* गीतमा गन्धर्व महिलाहरूको गहना शिरफूल हो भन्ने सङ्केत पाइन्छ। साथै आर्थिक रूपले विपन्न भए पनि वर्षमा एकपल्ट आउने तीज पर्वमा सुन, चाँदी र पित्तलका शिरफूल लगाएर आफ्नो संस्कृति झल्काउने परम्परा छ, त्यो आफैमा एउटा मौलिक परिचय हो। यस गीतमा माइतीलाई सम्झना गर्दै सङ्गिनीहरूसित दुःखसुःखका क्षणहरू साटिन्छ। यसरी नै तिहारमा गन्धर्व जातिले भैलो गीत गाउने र नाच्ने परम्परा रहेको पाइन्छ। विगतमा तिहार पर्वमा सारङ्गी र अर्बाजो बजाउँदै पुरुषहरूले गाउने भैलो अलग र महिलाहरूले गाउने भैलो अलग हुन्थ्यो। त्यसरी नै स्त्री पुरुषका आ-आफ्ना ढाँचाका नाच नाच्ने चलन थियो। वर्तमानमा स्त्री-पुरुष दुवै सारङ्गी र मादल बजाउँदै एउटै समूह भएर भैलो खेल्ने चलन रहेको पाइन्छ। भैलो गीतद्वारा रामायण, कृष्णलीला गाउँदै आशिक दिने परम्परा पनि उत्तिकै प्रचलित रहेको पाइन्छ। यसरी प्रत्येक सांस्कृतिक

अवसरहरूमा गन्धर्वहरूले परम्परागत रूपमा गीइने-गीतद्वारा संस्कृतिका विविध पक्षहरूको चित्रण गरेका हुनाले गाइने-गीतको सांस्कृतिक महत्त्व रहेको पाइन्छ।

गन्धर्व जातिको व्रतबन्ध र विवाहमा जाँड र रक्सीको सेवन गर्दै सारङ्गीको धुन र मादलको तालमा महिला गन्धर्वहरूले रत्यौली गीत गाउने र नाच्ने परम्परा रहेको पाइन्छ। विगतमा रत्यौली गीत गाउँदा महिलाहरू मात्र सहभागी हुने गर्थे, पुरुषहरूको उपस्थिति निषेध थियो। वर्तमानमा भने यस्ता रत्यौली गीतमा पुरुषहरू सारङ्गी र मादल बजाउने अनि महिलाहरू गाउने र नाच्ने गरेका पाइन्छन्। यस्ता धार्मिक-सांस्कृतिक एवम् संस्कारमूलक पर्वहरूमा गाइएका गीतहरूले सांस्कृतिक परिवेशको उद्घाटन गर्ने हुनाले गाइने-गीतको सांस्कृतिक मूल्य रहेको पाइन्छ।

वर्तमानमा लोकराग, गाथा आदि गीतहरू गाउने गन्धर्वहरू अल्पसङ्ख्यक रहेका पाइन्छन्। सामाजिक अपराधका घटना गीतहरू गाएर गाउँ सहर डुल्दै हिंड्ने गन्धर्वहरूको सङ्ख्यामा पनि कमी आएको पाइन्छ। प्राविधिक विकास र सूचना प्रसारणका क्षेत्रमा आएका तीव्र विकासले गर्दा लोकसञ्चार वादक गाइनेहरू र गाइने-गीत गौण बनेको पाइन्छ। नयाँ पिँढीका गन्धर्वहरू सारङ्गी लिएर गाउँ सहर डुल्दै गाउँदै हिंड्नु भन्दा साइबर प्रविधिको माध्यमद्वारा गीत प्रसारण गर्न रुचाएको पाइन्छ। ठूला ठूला सङ्गीत कार्यक्रमहरू जस्तै नेपाल आइडल, भोइस अफ नेपाल आदि जस्ता साङ्गीतिक प्रतियोगिताहरूमा नयाँ पिँढीका गन्धर्वहरूले सहभागिता जनाएर गाइने-गीतलाई नयाँ रूपमा प्रस्तुत गरेको पनि पाइन्छ।

अन्ततः भविष्यमा नेपाली गाइने-गीतबारे शोधकार्य गर्न चाहने भावी, शोधकर्ताका निमित्त यस क्षेत्रमा प्रशस्तै शोध गर्न सकिने सम्भावना रहेको अवगत गराउन चाहन्छु। गाइने-गीतको अध्ययनबारे भावी शोधकर्तालाई सम्बन्धित विषयमा अध्ययन गर्न सकिने सुझाव :

- भाषिक दृष्टिले गाइने-गीतको अध्ययन
- नेपाली लोकजीवनमा लोकसञ्चारको रूपमा गाइने-गीतको अध्ययन
- नेपाली गाइने-गीतमा प्रयुक्त उखान-तुक्काको सांस्कृतिक अध्ययन
- गाइने जातिमा सारङ्गीको सांस्कृतिक महत्त्व र विशेषता
- पब्लिक सेक्टर फोकलोरका आधारमा गाइने-गीतको प्रदर्शनीमा देखापरेका परम्परा, परिवर्तन र वर्तमान अवस्था

## सन्दर्भग्रन्थसूची

### नेपाली पुस्तक

अधिकारी, बम बहादुर, वि सं २०७३, नेपाली आदिवासीको सन्दर्भमा गोपालीहरूको इतिहास, काठमाडौँ : राज्यलक्ष्मी गोपाली ।

खत्री, प्रेम (सम्पा), वि सं २०७२, नेपालका जातीय संस्कार, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

गिरी, शीतल, वि सं २०७०, बज्जि र बज्जिका, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

गिरी, जीवेन्द्र देव (सम्पा), वि सं २०७२, नेपाली लोकवार्ता, काठमाडौँ : नेपाली प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

चापागाई, निनु, वि सं २०६७, सांस्कृतिक रुपान्तर, काठमाडौँ : खोजी प्रकाशन ।

चालिसे, विजय, वि सं २०६५, डोटेली लोकसंस्कृति र साहित्य, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

ढकाल, नरराज, वि सं २०७६, सङ्गीत-सुरस (दो सं), काठमाडौँ : तलेजु प्रकाशन ।

थारु, फनि 'श्याम', वि सं २०६९, थारु लोकसंस्कृति र चाडपर्व, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

दर्नाल, रामशरण, वि सं २०७१, नेपाली सङ्गीत साधक (दो सं), काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

\_\_\_\_\_, सन् २०००, सङ्गीतको विस्तृत अवलोकन, वाराणसी : पिलग्रिम्स पब्लिसिंग ।



न्यौपाने, कुसुमाकर, वि सं २०६९, कस्केली जनजाति र उखान, पोखरा : पेमाकुमारी न्यौपाने।

पराजुली, कृष्णप्रसाद, वि सं २०६४, नेपाली लोकगीतको आलोक, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार।

पराजुली, मोतीलाल र जीवेन्द्र देव गिरी, वि सं २०६८, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा, ललितपुर : साझा प्रकाशन।

बन्धु, चूडामणि, वि सं २०५८, नेपाली लोकसाहित्य, काठमाडौं : एकता बुक्स।

मुकारुड, बुलु, सन् २०१४, नेपाली सङ्गीतको अभिलेख, नाम्ची : निर्माण प्रकाशन।

मुखिया, बाघवीर, वि सं २०७०, कुमालजातिको अध्ययन, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

राकेश, रामदयाल, वि सं २०६१, मैथली लोकसंस्कृति, काठमाडौं : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा लि।

राणा, युद्धवीर, सन् २००६, नेपाली संस्कृति : हाम्रो अस्तित्व, नाम्ची : निर्माण प्रकाशन।

लामिछाने, कपिलदेव, वि सं २०६४, नेपाली लोकगाथाको अध्ययन, ललितपुर : साझा प्रकाशन।

\_\_\_\_\_ , वि सं २०६८, नेपाली लोकगीतको अध्ययन, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, वि सं २०६८, लोकसाहित्यको परिचय, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

वाइबा, एम एम, सन् २००८, परम्परागत नेपाली लोकगीत-लोकसंस्कृति, नाम्ची :  
निर्माण प्रकाशन।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुईटेल, वि सं २०६३, लोकवागीविज्ञान र लोकसाहित्य,  
काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

सापकोटा, लीलाप्रसाद, वि सं २०७२, विश्वका प्रमुख धर्म, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-  
प्रतिष्ठान।

सुवेदी, राजेन्द्र, वि सं २०७३, सांस्कृतिक अध्ययन र नेपाली साहित्य, काठमाडौं :  
पाठ्यसामग्री प्रकाशन।

## नेपाली पत्र-पत्रिका

गिरी, सहदेव एस (सम्पा), सन् २०१४, चरित्र, समालोचना विशेषाङ्क, वर्ष २८, पूर्णाङ्क  
१३, कालेबुङ : चरित्र प्रकाशन।

छेत्री, ज्ञानु, सन् १९८९, कन्ट्रीब्युसन टु नेपाली स्टडीज, भलुम १६, नम्बर १,  
काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय।

दाहाल, मोहन पी (सम्पा), सन् २०१०, नेपाली अकादमी जर्नल, वर्ष ५, अङ्क ६,  
दार्जिलिङ : उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालय।

\_\_\_\_\_ (सम्पा), सन् २०१३, नेपाली अकादमी जर्नल, वर्ष ९, अङ्क ९,  
दार्जिलिङ : उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालय।

\_\_\_\_\_ (सम्पा), सन् २०१५, नेपाली अकादमी जर्नल, वर्ष ११, अङ्क  
११., दार्जिलिङ : उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालय।

शर्मा, पुष्प (सम्पा), सन् २०१८, अनुसन्धान, वर्ष १, अङ्क १, गान्तोक : सिक्किम विश्वविद्यालय।

## हिन्दी पुस्तक

उपाध्याय, कृष्णदेव, सन् १९९१, भारतीय लोक-विश्वास, इलाहाबाद : हिन्दुस्तान एकेडमी।

\_\_\_\_\_ , सन् २००९, लोक संस्कृति की रूपरेखा, इलाहाबाद : लोकभारती प्रकाशन।

\_\_\_\_\_ , सन् २०१३, लोक-साहित्य की भूमिका, इलाहाबाद : साहित्य भवन प्रा लि।

उपाध्याय, शंकर और अन्य, सन् २०१३, सामाजिक सांस्कृतिक मानवशास्त्र (द्वि.सं), राची : क्राउन पब्लिकेसन्स।

चौधरी, नारायण, सन् २००९, लोक साहित्य के स्वरूप का सैद्धान्तिक विवेचना, कानपुर : चन्द्रलोक प्रकाशन।

## अङ्ग्रेजी पुस्तक

ग्रान्डिन, इ, सन् १९८९, म्युजिक एन्ड मिडिया इन लोकल लाइफ, म्युजिक प्रयाक्टिस् इन अ नेवार नाइवरवुड इन नेपाल, लिङ्गोपिड युनिभर्सिटी।

दावे, के, सन् १९६०, द कल्चरल स्टडी अफ् म्युजिकल इन्स्ट्रुमेन्ट, न्युयार्क : रोटलेज।

बर्न, सोफिया, सन् १९९४, द हैन्डन बुक अफ् फोकलोर, लन्डन : फोकलोर सोसाइटी।

बलिङ्गर, टी र बज्रचार्य, सन् १९६०, *नेपालिज् म्युजिकल इन्सट्रुमेन्ट*, साउथ वेस्टर्न जर्नल अफ् एन्थ्रोपोलोजी ।

बेक, टी, सन् १९७५, *नेपाल, द गाइने कास्ट अफ् बेगर-म्युजिसियन्स्*, द वर्ल्ड अफ् म्युजिक ।

बेरेम्यान, डी, सन् १९६३, *पिपल्स् एन्ड कल्चर अफ् दि हिमालयाज्*, युनिभर्सिटी अफ् क्यालिफोरनिया प्रेस ।

बोलम्यान, पी भी, सन् २००२, *वर्ल्ड म्युजिक : अ भेरी सर्ट इन्ट्रोडक्सन*, अक्सफोर्ड : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।

## परिशिष्ट

१. क्षेत्र सर्वेक्षणमा गन्धर्वहरूसँग अन्तर्वार्ता गर्दा पाइएका गाइने-गीत र पुस्तक, पत्रिका आदिमा प्रकाशित गाइने-गीत
२. क्षेत्र सर्वेक्षण गर्दा गन्धर्वसित लिएका तस्वीरहरू
३. शोधमूलक जर्नलमा प्रकाशित लेख तथा अन्तराष्ट्रिय सङ्गोष्ठीमा कार्यपत्र प्रस्तुत गरेको प्रमाण पत्र

## परिशिष्ट १

क्षेत्र सर्वेक्षणमा अन्तर्वार्ता गर्दा लिइएका र पुस्तक, पत्रिका आदिमा प्रकाशित गाइने-गीतलाई परिशिष्टमा निम्नलिखित प्रकारले राखिएको छ-

### १. क्षेत्र सर्वेक्षणमा पाइएका गाइने-गीत

#### (क) बिछोडको गीत

(कपिलबस्तु, खोपा. वडा नं. ६, बाडाड नपरपालिका निवासी मीनबहादुर गन्धर्वद्वारा १५/१२/२०१७ का दिन अन्तर्वार्तामा गाइएको गीत)

बहाई चढाई आउँछु भनेर जानु भो  
आउने ठेगान कहिले हो कहि.....ले हो  
१६ पुगी १७ लाग्दा मेरो नि विहा भएको  
पाँचै वर्ष पुग्न लाग्यो श्रीमान विदेश गाको  
पाँचै वर्ष पुग्न लाग्यो श्रीमान विदेश गाको

माइतीघरमा बसु भने कुरा काट्छन् धेरै  
घरै बसुँ मया गर्ने छैन यति खेरै  
आँफू परदेश जाने भए किन विहा गर्नु  
बन्धनैमा पारि छोड्यौ मलाई भयो मर्नु  
बन्धनैमा पारि छोड्यौ मलाई भयो मर्नु

चैत वैशाख उराठिलो नेवाली करायो  
आसम आउला भन्थे श्रीमान् फोन पनि हरायो  
कसो गरी सकेको बिसन  
लाग्दि न र घरको तिसना  
धन कमाई ल्याम्ला भनी विदेशमा आइयो  
विदेशमा आएर र प्यारी साह्रै दुख पाइयो  
चार वर्ष नोकरी गरी तलब परो दियो  
तिमलाई खबर दिन पाइन मोबाइल खोस दियो  
आधी जोवन गए पनि आधी जोवन पाउली  
धन कमाई ल्याए भनी बल्ल सुख खाउली

जति दुख परे पनि नजानु है माइत  
गर्ने छैन मया दया फेरि तिमीलाई त  
परदेशीले कटायो कसला  
आउला भन्दा पठायो मसला  
कति बसुँ बाउको नाम धानेर  
रुखो वचन अमृत झै मानेर

“नानी किन रोयौ...?  
विदेशबाट आएनन्...  
कति वर्ष भो...?  
पाँच वर्ष”

### (ख) नारीमाथि यौन शोषण

(पूर्व नेपालको गारामुनि निवासी प्रकाश गन्धर्वद्वारा काठमाडौंको रत्न पार्कमा १७/०२/२०१७ का दिन अन्तर्वाता लिइँदा गाइएको गीत)

धोकेबाज छ दुनिया राजैको  
अचेल विश्वास लाग्दैन कसैको  
भनु भने कुरो गहिरो छ  
नभनु त मनमा पैहो छ

हाँसो खुशी जीवनको खानी हो  
ज्यानमारा नि मरेर जानी हो  
भनु भने कुरो गहिरो छ  
नभनु त मनमा पैहो छ

देख्दा पनि लाग्दछ घिन  
मान्छे पनि मान्छे झै देखिदिन  
भनु भने कुरो गहिरो छ  
नभनु त मनमा पैहो छ

बाँचनै पर्छ यै फोरी गन्दमा  
झुकिएर नपरे फन्दामा  
भनु भने कुरो गहिरो छ  
नभनु त मनमा पैहो छ

रहुञ्जेली एक मुट्टी सास  
अत्याचार सहेर नबस  
भनु भने कुरो गहिरो छ  
नभनु त मनमा पैहो छ

हेर भमरो नपरोस भुलैमा  
तेरा बाउको राज छैन फूलैमा  
भनु भने कुरो गहिरो छ.  
नभनु त मनमा पैहो छ.  
नभनु त मनमा पैहो छ.  
नभनु त मनमा पैहो छ.  
नभनु त मनमा पैहो छ

**(ग) पूर्वतिर घुमन जाँदाको गीत**

(कच्चनकवल, वडा न. २, झापा जिल्ला, पूर्व नेपाल निवासी रेजिना गन्धर्व र तारा गन्धर्वसँग अन्तर्वार्ता गर्ने क्रममा गाइएको गीत)

चौतारीको बरपीपल  
मायालुको नजर  
मायासँगै बस्ने रहर  
चौतारीको बरपीपल  
मायालुको नजर  
मायासँगै बस्ने रहर  
ए.....नि हजुर घाम लाग्यो घमाइलो  
जता हेरे पनि हजुर पूर्वै रमाइलो  
जता हेरे पनि हजुर पूर्वै रमाइलो

रुपै राम्रो सिङ्गारेर साथी राम्रो मिलेर  
माया राम्रो दिलै खोलेर  
साइनो के हो थाहा छैन आफ्नै लाग्छ देखेर  
दुई वचन मिठो बोलेर  
ए.....नि हजुर घाम लाग्यो घमाइलो  
जता हेरे पनि हजुर पूर्वै रमाइलो  
जता हेरे पनि हजुर पूर्वै रमाइलो  
हा.....हा....  
ए.....नि बरी लै..बरी लै बरी लै लै

भेडाटारको पानी मिठो धरानको पियार  
जीवन बिताउँ यही बसेर  
तिम्रो माया मुनि मुनि मेरो माया सागर  
सँग सँग मिलौं बसेर  
ए.....नि हजुर घाम लाग्यो घमाइलो  
जता हेरे पनि हजुर पूर्वै रमाइलो  
जता हेरे पनि हजुर पूर्वै रमाइलो

झापा टेके...के के हेर्नु इलाम र पाँचथरी  
ताप्लेजुङको तोड्बा सुकुटी  
बिराटनगर साइनो पन्यो दमक पन्यो छिमेकी  
भेट्न नगरी दमक इटहरी  
ए.....नि हजुर घाम लाग्यो घमाइलो  
जता हेरे पनि हजुर पूर्वै रमाइलो  
जता हेरे पनि हजुर पूर्वै रमाइलो  
पूर्वै रमाइलो.....

**(घ) राजनैतिक हास्यव्यङ्ग्यात्मक गीत**

(बलराम गन्धर्वसँग २४/०९/२०१८ का दिन काठमाडौंको बागवजार, पुरानो बसपार्कमा लिएको अन्तर्वार्तामा उनले गाएको गीत)

कुर्चीमा...रा सिरी गुटबन्दीमा  
कुर्चीमा....रा सिरी गुटबन्दीमा

डुबेका थ्यौ पू...रा डुबेका थ्यौ पू...रा  
बुढेसकालमा अर्जु च्यापी बस्छन् डडेलधुरा  
हल्का घमाइलो  
नारायण हल्का घमाइलो  
भनम् हल्का घमाइलो  
सुन्दा हल्का रमाइलो

मै ठुलो हुँ भन्थ्यौ काङ्ग्रेसी हो  
मै ठुलो हुँ भन्थ्यौ काङ्ग्रेसी हो  
आज कता गयौ आज कता गयौ  
बल्ल मेरो छोरासित गुच्चा खेल्ने भयौ  
नाराण हल्का घमाइलो  
नाराण हल्का रमाइलो  
भनम् हल्का घमाइलो  
नाराण सुन्दा रमाइलो

बाउ बाजेको धत्तु लाउने सिखर  
बाउ बाजेको धत्तु लाउने सिखर  
नबनाउ मन पिरो नबनाउ मन पिरो  
साइकल चढ्ने लाला बाबु यो देशको हिरो  
हजुर सुन्दा रमाइलो  
नाराण भन्दा रमाइलो  
आहै सुन्दा रमाइलो  
नारायण भन्दा घमाइलो

बीबीसीको नाराण कटु.वालले  
बीबीसीको नाराण कटु.वालले  
खोल्थौ विवेक साझा खोल्थौ विवेक साझा  
एकसिट पनि देनौ जन्ता बजाइदियौ बाजा  
हजुर सुन्दा रमाइलो  
नाराण भन्दा रमाइलो  
आहै सुन्दा रमाइलो  
नारायण भन्दा घमाइलो

बाह वर्ष नाराण वैदी दण्डर  
बाह वर्ष नाराण वैदी दण्डर  
गुप्त बास बस्यौ गुप्त बास बस्यौ  
अहिले आएर परचण्डिको भुमरीमा फस्यौ  
हजुर सुन्दा रमाइलो  
नाराण हल्का घमाइलो  
नाराण सुन्दा रमाइलो  
नाराण बोल्दा रमाइलो  
नाराण गाउँदा रमाइलो

कमलेको नाराण मार्सी गाई  
कमलेको नाराण मार्सी गाई  
उनी कता गयो उनी कता गयो



राजतन्त्रलाई ल्याउँछु भन्थे खोलाले बगायो  
नाराण सुन्दा रमाइलो  
आहै भन्दा रमाइलो  
नाराण सुन्दा रमाइलो  
आहै भन्दा रमाइलो

परचण्डे र केपी मिलेर नै  
परचण्डे र केपी मिलेर नै  
हानेको छौ छक्का हानेका हौ छक्का  
आलोपालो मन्त्री खाई खुइलिनेछौ पक्का  
नाराण हल्का रमाइलो  
आहै सुन्दा घमाइलो  
आहै भन्दा घमाइलो  
आहै गाउँदा रमाइलो

### (ड) डडेलधुराको घटनामा आधारित घटना गीत

(तेजेन्द्र गन्धर्वसँग ०५/०१/२०१८ का दिन काठमाडौं, नेपालमा लिएको अन्तर्वार्ता गाइएको गीत)

डडेलधुरा तितेपुर थियो जन्मगाउँ  
अहिले बस्दै आएकि थिन् भिमकदर्ता ठाउँ  
छोरीहरू पनि सरस्वती पन्त  
माइली छोरी सुकुमारी भिर्मला पन्त  
आमाको नाम दुर्गादेवी बिताएकी राज  
सारङ्गीमा सुनाउँदै छु त्यै गीत नी आज  
गाएँ गीत समाजको लागि  
गल्ती भएँ माफ पाउँ दाजुभाइ..

बाबु बस्ने पाड गाउँमा अकै आमा सँग  
तीनटी छोरी कञ्चनपुरमा आफ्नै आमासँग  
२०७५ साल साउन १० का दिन  
निर्दयीले ज्यान लिये बिना कारण किन?  
मानिसको दुई दिने चोलामा  
गयो पराण् निर्फाँडे खोलामा

आमागर्थिन् सानोतिनो चटपटेको व्यापार  
छोरीहरूको सपनालाई बनाउँन साकार  
कँच्यानोकी तीरमा लाग्नु उमेर थियो १३  
कलकलाउँदो जीवन उनको गयो त्यसै खेर  
गीत गाउँछु सारङ्गी रेटेर  
देसै रोयो यो घटना देखेर

साउन १०मा आमा गइन् इन्डिया तिर  
छोरी गइन् होमवर्क गर्न साथीको तिर  
बेलकासम्म छोरी आउने कुनै चालचुल छैन  
गाउँघरमा सोझा खोज्दा अत्तो पत्तो छैन  
साथी घरमा पुग्दा पनि अत्तो पत्तो छैन  
भोलिपल्ट छ बजे बिहान खबर फैल्यो गाउँमा

घोप्टो पन्यो एउटा लास उखु बारी छेउमा  
तेति खेर आमालाई कस्तो भो  
पहाड ढली थिचेको जस्तो भो

बायाँ सुरूवाल खोलेको थ्यो लास हेर्दा खेरी  
बलत्कार गरी फाल्या रैछ हेर कठै बरी  
खोला छेउमा साइकल थियो आधा डुबेको  
रात भरीको झरीले नी किताब नभिजेको  
चिसो हावा रफतारमा चलेन  
तो दिन गाउँमा सु आगो बलेन

तिमी नै हो हाम्रो रक्षक हजार बिन्ती गरी  
सत्य के हो पत्ता लाइदेउ नेपाली प्रहरी  
पुष माघमा बलत्कार गरेकोले देख्यो  
घाँटी थिची थिची मारेकोले परमाण नि भेट्यो  
खुल्ला आकाश त्यो उडने चरीलाई  
आमालाई पिर जिन्दगी भरीलाई

२६ दिनमा पत्रकार सम्मेलन भयो  
दिलिप सिंह भन्ने मान्छे प्रहरी खोरमा पाइयो  
भदौ ५ मा देशै भरी आन्दोलन चरक्यो  
ति निर्दोषी होइन रैछ वीचमा घर फर्कियो  
भोजपुरको प्याउलीमा नि यस्तै भाथ्यो पैले  
न्याय नपाइ बाबुआमा रूँदै बस्छन् ऐले  
दुर्व्यवहार नगरौं नारीलाई  
पिर पछि जिन्दीगीभरीलाई

असुरक्षित छोरी चेली दिन अनि साँझ  
असुरक्षित छोरी चेली दिन अनि साँझ  
पापीहरूलाई झुन्डाइदेउ टुडिखेल माँझ  
पापीहरूलाई झुन्डाइदेउ टुडिखेल माँझ  
तिनै जस्तो छोरी चेली यसरी नै मर्छन्  
फाँसी दिने कानून हेरौं  
कहिले पास गर्छन्  
फाँसी दिने कानून हेरौं  
कहिले पास गर्छन्  
गाए गीत समाजको लागि  
गल्ती भए माफ पाउ दाजुभाइ  
पशुपतिमा सुनैको गजुर  
यस्तै घटना सुनाए हजुर  
यस्तै घटना सुनाए हजुर.....  
यस्तै घटना सुनाए हजुर.....

**(च) पाँचथरको घटनामा आधारित गीत**

(नेपालको इटहरी निवासी शिव गन्धर्वद्वारा १५/०१/२०१८ का दिन पूर्व नेपालको बिर्तामोडमा गाइएको गीत)

नकहुँ त कहूँ लाग्छ कसो गरौ साथी  
कुन दैवले हत्या गन्यो सुति रको राति  
निर्दयले ज्यान लियो यता जेठा साथमा  
ठुलो घटना घट्नु पुग्यो सोमबारको रातमा  
तेतिबेला गाउँलेलाई कस्तो भो  
निद्रा पनि सपना जस्तो भो

विकलाजुङ गाउँपालिका पाँचथर अनि जिल्ला  
साथीमाझ गरेको छ वेदनाको किल्ला  
दुई परिवार एकैचोटि छायो अन्धकार  
सारा देस नै रूवाउने आयो समाचार  
गाउँछु गीत समाजको लागि  
गल्ती होला माफ पाउँ दाजुभाई

अन्धो रैछ बैरो रैछ देउता कोटि कोटि  
नौ जनाको हत्या गन्यो कसले एकै चोटि  
यति निर्मम यति तुच्छ काम कसले गन्यो  
सबले भन्छन् सबले कहन्छन् उसकै ज्वाइँले मान्यो  
गाउँछु गीत सारङ्गी रेटेर  
यस्तै घटना सुनाए हजुर.....

ज्वाइँ मात्रै दोषी हो कि अरू पनि दोषी  
ज्वाइँ पनि मन्यो भन्छन् रूखमा लगाई फाँसी  
अपराधी हत्याराको फन्दाबाट उम्की  
कसो गरी धन्न सित भाग्यले नै बाँचिन  
यस्तो व्यवहार सुनेर सबैलाई  
मन रून्छ जिन्दगी भरीलाई

आमा मान्यो बाबा मान्यो, मान्यो साना नानी  
मुटुभरी व्यथा बढ्यो आँखा भरी पानी  
कति थियो होला रहर रमाई रमाई बाँच्ने  
मनै भरी आँखै भरी सुन्दर सपना देखे  
गाउँछु गीत सारङ्गी रेटेर  
यस्तै घटना सुनाए हजुर

मान्छेबाट हरायो मान्छे आजभोलि  
जताततै बगिराछ रगतको खोली  
के कारणले खेल्यो हजुर यतिकोले खेल  
आँशुको नै मूल फुट्यो रगतको भेल  
हत्या हिंसा नगरौं दाजुभाई  
यस्तै सन्देश सुनाउँछु सबैलाई

सत्य के हो तथ्य के हो क दिन बाइर आउला

दोषीले कारवाई भोगी पिडीतले न्याय पाउला  
यतिकैमा बिसाएँ कलम  
दाजुभाई सबैमा सला.....म  
दाजुभाई सबैमा सला.....म

## २. तुलसी दिवसद्वारा सम्पादित 'गन्धर्व लोकवार्ता तथा लोकजीवन' पुस्तकबाट उद्धृत गाइने-गीत

### (क) दिदीभाइको भैलो

आ  
आहाइऽ यस बेला बन्चु भ,इलो  
आहाइऽ बर्स दिनको भ,इलो  
आहाइऽ तिहारको बेलामा भ,इलो  
आहाइऽ भाइटीकाको भ,इलो  
आहाइऽ दिनमा नि भ,इलो  
आहाइऽ एउटा भाइ भ,इलो  
आहाइऽ एउटामा दिदी भ,इलो  
आहाइऽ ती भाइ नि भ,इलो  
आहाइऽ बिमारी थिए भ,इलो  
आहाइऽ ती भाइलाई भ,इलो  
आहाइऽ बर्स दिन्को भ,इलो  
आहाइऽ तिहारको टिको भ,इलो  
आहाइऽ लीउचु भनी भ,इलो  
आहाइऽ दिदी पनि भ,इलो  
आहाइऽ टीकाको सर्जाम भ,इलो  
आहाइऽ लिएर प्रभु ! भ,इलो  
आहाइऽ आएकी थिइन भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपीले भ,इलो  
आहाइऽ त्यै बिमारीलाई भ,इलो  
आहाइऽ लिन आएको भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपीले भ,इलो  
आहाइऽ भन्न लाग्यो भ,इलो  
आहाइऽ ए दिदी ! तिमी भ,इलो  
आहाइऽ काँ जानी हो त? भ,इलो  
आहाइऽ भनेर सोदा भ,इलो  
आहाइऽ टुहुरो भाइलाई भ,इलो  
आहाइऽ टीका बाबु भ,इलो  
आहाइऽ लाउँचु भनी भ,इलो  
आहाइऽ आएकी हुम् त भ,इलो  
आहाइऽ दिदीले सोधिन् भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपालाई भ,इलो  
आहाइऽ ए बाबु ! म त भ,इलो  
आहाइऽ त्यै बिमारीलाई भ,इलो  
आहाइऽ टीको नि लाउन भ,इलो  
आहाइऽ आएकी बाबु! भ,इलो  
आहाइऽ त्यै बिमारीलाई भ,इलो

आहाइऽ मैले पनि भ,इलो  
आहाइऽ लिन आएको भ,इलो  
आहाइऽ तेसो भए भ,इलो  
आहाइऽ टीकाको दिन्मा भ,इलो  
आहाइऽ टिकोमा लाम्चु भ,इलो  
आहाइऽ मिलेर जाउला भ,इलो  
आहाइऽ दिदीले भनिन् भ,इलो  
आहाइऽ हुन्छ भनी भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपी र भ,इलो  
आहाइऽ दिदी पनि भ,इलो  
आहाइऽ सडसडै आए भ,इलो  
आहाइऽ आँगनमा बसे भ,इलो  
आहाइऽ गुन्द्री हालिन् भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपीलाई भ,इलो  
आहाइऽ बस बाबु ! भ,इलो  
आहाइऽ दिदीले भनिन् भ,इलो  
आहाइऽ हुन्छ भनी भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपी पनि भ,इलो  
आहाइऽ गुन्द्रीमै बसे भ,इलो  
आहाइऽ दिदीले पनि भ,इलो  
आहाइऽ आँगनै पोतिन् भ,इलो  
आहाइऽ आँगन पोत्दा भ,इलो  
आहाइऽ चारैतिर भ,इलो  
आहाइऽ पिठाको रेखी भ,इलो  
आहाइऽ फेरैमा हालिइन् भ,इलो  
आहाइऽ बिमारी भाइलाई भ,इलो  
आहाइऽ आङनामा ल्याइन् भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपीलाई भ,इलो  
आहाइऽ भाइलाई पनि भ,इलो  
आहाइऽ एकै ठाम्मा भ,इलो  
आहाइऽ दिदीले राखिन् भ,इलो  
आहाइऽ बिमिरो पनि भ,इलो  
आहाइऽ तेलपानीले भ,इलो  
आहाइऽ बिमिरालाई भ,इलो  
आहाइऽ सिँगारेर भ,इलो  
आहाइऽ बीच बाटैमा भ,इलो  
आहाइऽ फेरैमा राखिन् भ,इलो  
आहाइऽ तो बिमिरालाई भ,इलो  
आहाइऽ दिदीले फोर्दिन् भ,इलो  
आहाइऽ तीन भाइलाई भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपी पनि भ,इलो  
आहाइऽ घेरैमा परे भ,इलो  
आहाइऽ ए बाबु !मैले भ,इलो  
आहाइऽ टीकोमा लाउँचु भ,इलो  
आहाइऽ त्यै बेलामा भ,इलो  
आहाइऽ मिलेर जाउला भ,इलो

आहाइऽ हुन्च भनि भ,इलो  
आहाइऽ त्यो विमिरालाई भ,इलो  
आहाइऽ दिदीको पनि भ,इलो  
आहाइऽ बीच बाटैमा भ,इलो  
आहाइऽ कसैले प्रभु भ,इलो  
आहाइऽ नलानी ठाम्मा भ,इलो  
आहाइऽ लएर राखिन् भ,इलो  
आहाइऽ पर्केर आइन् भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपीलाई भ,इलो  
आहाइऽ आफ्नो नि भाइलाई भ,इलो  
आहाइऽ टीकाको सजीम भ,इलो  
आहाइऽ झिकीकन भ,इलो  
आहाइऽ भर्जन झिकीकन भ,इलो  
आहाइऽ नाङ्गामा राखिन् भ,इलो  
आहाइऽ पहिला पल्ट भ,इलो  
आहाइऽ आफ्नो नि भाइलाई भ,इलो  
आहाइऽ टीको प्रभु! भ,इलो  
आहाइऽ लगाइदिइन् भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपीलाई भ,इलो  
आहाइऽ पछिमा प्रभु! भ,इलो  
आहाइऽ टीका नि लगाइन् भ,इलो  
आहाइऽ आफ्नो र भाइलाई भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपीलाई भ,इलो  
आहाइऽ भर्ज नै दिइन् भ,इलो  
आहाइऽ भर्ज नै खाए भ,इलो  
आहाइऽ एक भाइ थियो भ,इलो  
आहाइऽ दुईभाइ भए भ,इलो  
आहाइऽ दिदीले भनिन् भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपीले भ,इलो  
आहाइऽ हुन्च दिदी भ,इलो  
आहाइऽ भनीकन भ,इलो  
आहाइऽ टीकाको भार भ,इलो  
आहाइऽ दानपुत्रे भ,इलो  
आहाइऽ दिँदाखेरि भ,इलो  
आहाइऽ टिकाको भारा भ,इलो  
आहाइऽ आफ्नो भाइले भ,इलो  
आहाइऽ दिँदाखेरि भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपी पनि भ,इलो  
आहाइऽ छक्रे परे भ,इलो  
आहाइऽ छक्रे पर्दा भ,इलो  
आहाइऽ ए दिदी म त भ,इलो  
आहाइऽ मेरो पासमा भ,इलो  
आहाइऽ क्यै पनि छैन भ,इलो  
आहाइऽ मैले पनि भ,इलो  
आहाइऽ के दिन्तो दिदी भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपीले भ,इलो

आहाइऽ भन्दाखेरी भ,इलो  
आहाइऽ ए बाबु! तिम्ले भ,इलो  
आहाइऽ भ,इलो  
आहाइऽ क्यै दिन पदैँन भ,इलो  
आहाइऽ बार वर्ससम्म भ,इलो  
आहाइऽ मेरो नि भाइको भ,इलो  
आहाइऽ आयु बढाइ छोड्देऊ भ,इलो  
आहाइऽ हुन्छ दिदी भ,इलो  
आहाइऽ भनीकन भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपी पनि भ,इलो  
आहाइऽ फर्की गए भ,इलो  
आहाइऽ दिदीले भनिन् भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपीले भ,इलो  
आहाइऽ हे दिदी तिम्रो भ,इलो  
आहाइऽ भाइको मैले भ,इलो  
आहाइऽ बार वर्ससम्म भ,इलो  
आहाइऽ आयु बढाए भ,इलो  
आहाइऽ छोड्दिए नि भ,इलो  
आहाइऽ इन्द्रराजाको भ,इलो  
आहाइऽ ढोकामा नि भ,इलो  
आहाइऽ बार वर्ससम्म भ,इलो  
आहाइऽ मै थुनिएर भ,इलो  
आहाइऽ बस्छु त नि भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपी पनि भ,इलो  
आहाइऽ भन्न पो लागे भ,इलो  
आहाइऽ इन्द्र राजासम्म भ,इलो  
आहाइऽ कालरूपीले भ,इलो  
आहाइऽ तो बिमारीलाई भ,इलो  
आहाइऽ किन प्रभु! भ,इलो  
आहाइऽ लिई बस्नी भ,इलो  
आहाइऽ बर्स दिन्को भ,इलो  
आहाइऽ तिहारको बेलामा भ,इलो  
आहाइऽ भाइटीकाको भ,इलो  
आहाइऽ दिन्मा पनि भ,इलो  
आहाइऽ मै पनि परे भ,इलो  
आहाइऽ भाइटीकाको भ,इलो  
आहाइऽ आफ्नो नि भाइलाई भ,इलो  
आहाइऽ टीको नि लाउँदा भ,इलो  
आहाइऽ म पनि भ,इलो  
आहाइऽ घेरामा परे भ,इलो  
आहाइऽ उनको भाइले भ,इलो  
आहाइऽ दिएको दान भ,इलो  
आहाइऽ देख्ताखेरि भ,इलो  
आहाइऽ म त छुक्क भ,इलो  
आहाइऽ पदैँ गएँ भ,इलो  
आहाइऽ टीकाको भारा भ,इलो

आहाइऽ ठुलो हुनी रैच भ,इलो  
आहाइऽ मेरो नि पासमा भ,इलो  
आहाइऽ क्यै पनि हजुर भ,इलो  
आहाइऽ थिएन नि भ,इलो  
आहाइऽ उन्को नि भाइलाई भ,इलो  
आहाइऽ बार बर्सम्म भ,इलो  
आहाइऽ आयु बढाइ छोडें भ,इलो  
आहाइऽ तेस्को बदला भ,इलो  
आहाइऽ बार बर्ससम्म भ,इलो  
आहाइऽ मई पनि भ,इलो  
आहाइऽ थुनिएर बस्छु भ,इलो  
आहाइऽ ए मेरो हजुर! भ,इलो  
आहाइऽ दिदीभाइको भ,इलो  
आहाइऽ कथा पनि भ,इलो  
आहाइऽ यत्ति नै होनि भ,इलो  
आहाइऽ दिदीले गर्दा भ,इलो  
आहाइऽ दाजुभाइको भ,इलो  
आहाइऽ यतिखेर भ,इलो  
आहाइऽ आयु बढाई छोडे भ,इलो  
आहाइऽ ठुलो हुँ भन्छन् भ,इलो

दाजील पाया कि पाएना  
औँठीले फूलमाला साटन ।  
भयो बिहे दाइ हाम्रा राजाको  
धोका रह्यो नौवटा बाजाको ।  
(सिर्जना लामिछाने, कास्त्र)

अर्घाखीचीतिर गाइने रत्यौलीको एउटा रूप यस्तो छ :  
पारिबाट झल्लाभिरे आयो बरिलै  
टक्क नजर जेठीमा लायो बरिलै  
घर कहाँ हो जोगीको सिस्ने ओढार  
आज जोगी भोकै छ ढिडो ओडाल  
हर्पेभरि घिउ छ जोगी चौठीभरि तेल  
भरे भोलि आएस् जोगी फन्काइदिम्ला सेल  
पारिबाट झल्लाभिरे आयो बरिलै  
मानाभरि सिन्दूर ल्यायो बरिलै  
मैले लाउनी छैन बाबा बरिलै  
माइली बैनीले पैन्हिलिन् बाबा बरिलै  
नलाई तिमिले हुँदैन छोरी बरिलै  
पारिबाट झल्लाभिरे आयो बरिलै  
झोलाभरि सगुन ल्यायो बरिलै  
मैले लाउनी छैन बाबा बरिलै  
साइली बैनी पैन्हिलिन् बाबा बरिलै

नलाई म्लि हँदैन छोरी बरिलै  
पारिबाट झल्लाभिरे आयो बरिलै  
डब्बाभरि गहना ल्यायो बरिलै



मैले लाउनी छैन बाबा बरिलै  
काइली पैन्हिलिन बाबा बरिलै  
नलाई तिम्ले हुँदै न छोरी बरिलै  
पारिबाट झल्लाभिरे आयो बरिलै  
बाक्साभरि कपडा ल्यायो बरिलै  
मैले लाउने छैन बाबा बरिलै  
ठाहिली बैनीले पैन्हिलिन बाबा बरिलै  
नलाई तिम्ले हुँदै न छोरी बरिलै  
पारिबाट झल्लाभिरे आयो बरिलै  
एक लको जन्ती र डोली ल्यायो बरिलै  
कान्छी बैनी पठाइदिनुस् बाबा बरिलै  
नगई तिम्लाई हुँदै न छोरी बरिलै

### निर्गुन भजन

(तुलसी दिवसद्वारा सम्पादित गन्धर्व लोकवार्ता र लोकजीवनबाट उद्धृत गरिएको)

यस पिन्जाडामा हरि क्या छ अभिमान  
दुअ दिनका गुजडान  
हे राम नि हो हो  
हे राम छपन्न कोठरीमा बहत्तर नसा  
प्रभुजीले बनाएका दसा नि राम  
छपन्न कोठरीमा बहत्तर नसा  
प्रभुजीले बनाएका दसा  
साँचो सत्तले र धर्म चिताउनु  
सेताममे चोला र छैन केलाई बिताउनु  
होला होला भन्दा र जन्म बितिजान्छ  
अजम्मरु पाएझै यही मनले ठान्छ  
कोई-कोईलाई क्या दुख होला हो  
हो पिन्जाडामा  
क्या छ अभिमान  
दुअ दिनका गुजडान  
हो हो राम नि हो

हे राम । जन्म दिनी कोहो राम  
पाउन देला कल्ले  
जानीसक्नु छैन जल्लेतल्ले नि राम  
जन्म दिनी को हो राम? पउन देला कल्ले  
जानीसक्नु छैन जल्लेतल्ले नि राम  
हो पिन्जाडामा  
क्या छ अभिमान  
दुअ दिनका गुजडान  
हे राम नि हो हो

हे राम कतिलाई दियौ राम सुखमाथि  
सम्पत्ति  
कतिलाई दियौ धनमाल नि राम

कतिलाई दियौ राम सुखमाथि सम्पत्ति  
कतिलाई दियौ धनमाल नि राम  
पापीलाई दियौ हरि यो पुत्रफल  
क्या छ अभिमान?  
दुअ दिनका गुजडान  
हो हो राम नि हो हो

हे राम बीस-पच्चीस बरिसमा  
बिखरस खान्छन्  
त्रालीसै पुगयो भनी वृद्ध भइजान्छ  
बिस पच्चीस बरिसमा बिखरस खान्छ  
त्रालीस बर्स पुगयो भनी वृद्ध भइजान्छ  
नि राम  
साठी त पुगेपछि मन पछुताउँछ  
अलि तल हेर्दा देखुसुनु छैन  
नरलोकमा दर्शन दिनी कल्ले?  
हो पिन्जाडामा  
क्या छ अभिमान?  
दुअ दिनका गुजडान  
हो हो राम नि हो हो

हे राम । धन गयो बाबा र जान देऊ आमा  
जोबान् गयो कहाँ पाई राम  
धन गयो बाबा र जान देऊ आमा  
जोबान् गयो कहाँ पाई नि राम  
धन हो धर्जाको, जिउ जिमराजको  
धर्म-पाप सबै मिली यहई  
हो पिन्जाडामा  
क्या छ अभिमान  
दुअ दिनका गुजडान  
हो हो राम नि हो हो  
हे राम सम्पत्तिका सोगले र देही मात्र रुन्छ  
भाग्यले दियो भनी सब कोईलाई हुन्छ  
सम्पत्तिका सोगले र देही मात्र रुन्छ  
भाग्यले दियो भनी सब कोईलाई  
हुन्छ नि राम  
लिनी र दिनीको हरि धनी छन् जहाँ  
कर्म बिस्वासीको लेखिदिए तहाँ  
लच्छिमीका दिरिस्टीले जहाँसम्म पाउँछ  
तेसै बखतमा धर्म पनि आउँछ  
हो पिन्जाडामा

दिन - दिन आयु र घटीघटी जान्छ  
वृद्ध भए पछि र कल्ले निको मान्छ?  
हो पिन्जाडामा  
क्या छ अभिमान?

दुअ दिनका गुजडान  
हो हो राम नि हो हो  
हे राम कोई भाइ मूर्ख र कोई सुर ग्यानी  
कतिका बचन पनी हामी राम  
कोई भाइ मूर्ख र कोई सुर ग्यानी  
कतिका बचन पनी हामी नि राम  
लोभ- पाप लुच्याइँ गर्चन् रामको भजन सुनी  
नर्क पर्छन् आफैँ जानी जानी  
हो पिन्जाडामा  
क्या छ अभिमान?

दुअ दिनका गुजडान  
हो हो राम नि हो हो  
(सम्झेर पुनः गाएका चरणहरु)  
हे राम लिनी र दिनीको हरि दर्पन छ कस्तो  
बुझी ल्याउँदा जस्ताको तेस्तो राम  
लिनी र दिनीको हरि दर्पन छ कस्तो?  
बुझी ल्याउँदा जस्ताको तेस्तो राम  
बाँचुन्जेल लोभलुच्याइँ मरे पछि सस्तो  
डालीबाट मैना उडे जस्तो  
हो पिन्जाडामा  
क्या छ अभिमान?

दुअ दिनका गुजडान  
हो हो राम नि हो हो  
क्या छ अभिमान  
हे राम । पउनकी खम्बा र बसे गजधम्म  
नौवटा झ्याल बनायौ राम  
पउनकी खम्बा र बसे गजधम्म  
नौवटा झ्याल बनायौ राम  
माया र मोहलका झ्याल बनायौ  
कहाँ छुटयो कहाँममा नी  
हो पिन्जाडामा  
क्या छ अभिमान?

दुअ दिनका गुजडान  
हो हो राम नि हो हो

हे राम छलन आँटि ईश्वरले मनुखे बुझ्दैन  
परान जाँदा कसैले देख्दैन राम  
छलन आँटि ईश्वरले मनुखे बुझ्दैन  
परान जाँदा कसैले देख्दैन नि राम  
होला-होला भन्दा र जन्म बितिजान्छ  
अजम्मरी पाएझैँ यई मन्ले ठान्छ  
हो पिन्जाडामा  
क्या छ अभिमान  
दुअ दिनका गुजडान  
हो हो राम नि हो हो

हे राम माता र पिताको र अति लायो भारा  
दुध पियौ दस धारा राम  
माता र पिताको नि अति लायो भारा  
दुध पियौ नि दस धारा राम  
गया जी गङ्गामा गई पित्र चलायौ  
पितृ भए तनी तर  
दुअ दिनका गुजडान  
हो हो राम नि हो हो

(तुलबहादुर सिकाउदै छन्। लालबहादुर र  
गोविन्द सिकेर अरू चरण थप्दैछन्। )  
हे राम बाउ भन्नु अक्कास, माई  
भन्नु पत्ताल  
अस्तुरी त हो देउरे सरी राम  
बाउ भन्नु अक्कास, माई भन्नु पत्ताल  
अस्तुरी त हो देउरे सरी राम  
छोराछोरी त अनुमान चोलाममा  
दर्सन पाउनु काँ.  
बोल्नै छोडे पिन्जाडा, चली गए मैना  
सात चोला भुक्ता पनि दर्सन पाउनु छैन  
हो पिन्जाडामा  
क्या छ अभिमान.  
दिनका गुजडान  
हो हो राम नि हो हो

हे राम चलन छोडेदुनु पाउ कि  
बोल्न छोडे मुख  
चलन छोडेदुनु पाउ कि बोल्न छोडे मुख  
हौस गयो इन्दासन गयो  
ढलन लायो पिन्जाराको रूख  
हो पिन्जाडामा  
क्या छ अभिमान  
दुअ दिनका गुजडान  
हो हो राम नि हो हो  
हो पिन्जाडामा

### गणेशको मङ्गल

(तुलसी दिवसद्वारा सम्पादित पुस्तक गन्धर्व लोकवार्ता र लोकजीवनबाट उद्धृत)

जये गणपति नम सिद्धिदाता  
गणेशण मङ्गलु गाइया  
जये गणपति नम सिद्धिदाता  
गणेशण मङ्गलु गाइया  
नयनकुण्डल जोति जग्मग  
नयनकुण्डल जोति जग्मग  
हृदये कन्ठ लगाइया

जये गणपति  
जये गणपति  
जये गणपति नम सिद्धिदाता  
गणेशण मङ्गलु गाइया  
जये गणपति नम सिद्धिदाता  
गणेशण मङ्गलु गाइया  
जये गणपति नम सिद्धिदाता  
गणेशण मङ्गलु गाइया  
आकास, काबेनी करुन नन्दा  
आकास, काबेनी करुन नन्दा  
भए गणपति नम  
भए गणपति नम  
नयन- कुन्डल जोति जग्मग  
नयन- कुन्डल जोति जग्मग  
अवांजो, ढोल, तबला बजे  
बजे छत्तीस बाजित्रम्  
अवांजो, ढोल, तबला बजे नी  
बजे छत्तीस बाजित्रम्  
हृ दयेकन्ठ लगाइया  
जये गणपति नम सिद्धिदाता  
गणेशण मङ्गलु गाइया  
जये गणपति नम सिद्धिदाता  
गणेशण मङ्गलु गाइया

गजकी रानी गन्जरूप  
गजकी रानी गन्जरूप नि  
गगन सिद्धि पाइया  
सिद्धिबुद्धि बाबाका अङ्ग  
सिद्धिबुद्धि बाबाका अङ्ग  
सोल सिद्धि पाइया  
जये गणपति नम सिद्धिदाता  
गणेशण मङ्गलु गाइया  
जये गणपति नम सिद्धिदाता  
गणेशण मङ्गलु गाइया हो

### सरस्वतिको मङ्गल

सरास्वत्या जये हिया  
सरास्वत्या जये हिया  
मनमा जुग हिया  
सरास्वत्या जये हिया  
मनमा जुग हिया  
सरास्वत्या  
सरास्वत्या जये हिया  
बिरिख बाहन गहरी सन्जे  
बिरिख बाहन गहरी सन्जे

चौधै भबन्न मोहिता  
सरास्वत्या जये हिया  
मनमा जुग हिया  
सरास्वत्या  
सरास्वत्या जये हिया

### चन्द्रशमशेरको कर्खा

बडे बास्से महाराज चन्द्रसमसेर  
हालहुकुम राजाको डङ्क चारै वर रै नि हो  
सिरी प्रभु महाराज चन्द्रसमसेर  
हालहुकुम राजाको डङ्क चारै वर रै नि हो

आहा र त नि राम  
अङ्ग्रेजबाट बडापत्र आयो दरबार  
अङ्ग्रेजबाट बडापत्र आयो दरबार  
सामेल बिगुल लायो नि जम्मा भारदार

आहा र त नि राम  
बेलाइत जान लागे माराजका पाला  
बेलाइत जान लागे माराजका पाला  
बेलाइतदेखि खबर आयो नेपाल  
बेलाइतदेखि खबर आयो नेपाल  
हुकुम भयो माराजको गैर पल्टनलाई  
सफा गर कम्मर पेटी - नाल  
भिकुवा भिकुवा र भिके नि खएल  
सामेल बिगुल लायो नि जम्मा भारदार  
बसैपिच्छे विन्तिपत्र आउँछ बेलाइतबाट  
बसैपिच्छे विन्तिपत्र आउँछ बेलाइतबाट  
विन्तिपत्र पर्न आयो महाराजको हात  
सिरी महाराजबाट खोले दसखत  
सिरी महाराजबाट भएको हुकुम  
जान पन्यो नि बेलाइत सहर  
बाउन्न भरदर बसी मत लौ सदर  
थिए महाराज पाँच सरखार  
दर्बारको अभिभारा गर मुख्तियार  
मुख्तियार गर्न लाए भिमसमसेरलाई  
बेलाइत जान भएका तयार  
सिरी प्रभु महाराज प्रतापी थिए  
सिरीकृष्ण बनिकन जनमन पाए रै  
नि हो  
बेलाइत जानी साइत राम्रो हेर गुर्जु  
माराजबाट हुकुम मर्जी भए  
हवोस् भनी हुकुम मर्जी सिरमा चढाए  
हितमान सुब्बाले र दिन हेर्न लाए  
बेलाइत जानी साइत त्यहाँ हेर्न लाए

यस पालि बेलाइतमा जस हुन्छ भनी  
सुब्बाले ठहर्याए  
माराजका लालझन्डा निसान चलाए  
माराजका लालझन्डा निसान चलाए  
चौसठ्ठी साल र चैतको मैना  
पच्चीस गते जाँदा र सोमबारको दिनमा  
साइत हेरी परस्थान भए  
सिरी प्रभु महाराज चन्द्रसमसेर  
माराजका साथ जानी जुद्ध समसेर  
रुद्र समसेर, धन समसेर  
रुद्र समसेर, धन समसेर हीरा समसेर  
दलबहादुर कर्णेल, विस्णुबादुर कर्णेल,  
गङ्गाबादुर कर्णेल, दस सुविदार  
जम्मा भए सारा नि सबैभारदार  
हात्ती र घोडा नि येस पालि चल्यो बहुत  
बेलाइत पुग्यो खबर  
सिरी प्रभु महाराज चन्द्र समसेर  
हालाहुकुम राजाको डङ्क चारै वोर रै  
नि हो  
आहा र त नि राम  
बेलाइत जान माराज तयार भए  
बेलाइत जान माराज तयार भए  
दिन हेर्नी गुर्जलाई हजुरमा झिकाए  
रिफयल र रिसल्ला र कालीबहादुर  
तयार भएका तीन र पल्टन  
चार तारा झिलिमिली पैलो वास बस्न  
पन्च हतियार बाँधे बेलाइत जान  
परतिरपट्टिका अफिसर खट्टिया कर्णेल  
कप्तान सुविदार जर्नेल  
हवलदार, अमल्दार  
बट्टे चलेका र पृथिवी चक्यो इन्द्रको आसन  
लस्कर चल्दा र पृथिवी चक्यो इन्द्रको  
आसान  
भीमफेदीमा गए जम्मा हुन्  
सिरी प्रभु महाराज प्रतापी थिए  
सिरीकृस्न बनिकन जन्मन पाए रै नि हो  
हालहुकुम राजाको डङ्क चारै वर रै  
नि हो

आहा र त नि राम  
बसैपिच्छे विन्तिपत्र आउँछ बेलाइतबाट  
विन्तिपत्र पर्न आयो महाराजको हात  
हुकुम भयो माराजको सात जर्नेलकन  
सात जर्नेल जान लागे माराजका साथ  
महारानी सुर्ता गछिन सधै दिनरात  
महारानी सुर्ता गछिन सधै दिनरात

पहिलो र पल्ट टुँडिखेलमा बस्यो गारत  
सहस्र धारा आँसु बगे पल्टनबाट  
सहस्र धारा आँसु बगे पल्टनबाट  
पाँच सरखार राजाको मरजी सम्मत  
पाँच सरखार राजाको मरजी सम्मत  
साइत गरे माराजले सिङ्ङदरबारबाट  
जस दिए पशुपतिनाथ  
सिरी प्रभु महाराज प्रतापी थिए  
सिरीकृस्न बनिकन जन्मन पाए रै हो

आहा र त नि राम  
हुकुम भयो माराजको बेलाइत जान  
हुकुम भयो माराजको बेलाइत जान  
सबै र पल्टनलाई जम्मा गरीकन  
सबै र पल्टनलाई र जम्मा गरीकन  
टिकट काटे बाबुले र भर पल्टन भर  
लस्कर चल्दा र पृथिवी थरर  
रक्सौल इस्टेसनबाट चलाए रेल

आहा र त नि राम  
भीमफेदीमा जाइकन राजा मुकाम भए  
तीन र पल्टनलाई र चाँजोपाँजो लाए  
कालीबहादुर बस्यो चिसापानी गढी  
माराजबाट हुकुम मर्जी भए  
हवोस् भनी हपकुम मर्जी सिरमा चढाए  
रिफयल बस र बसन्तपुर अड्डा  
लालाई नेपाली फिराए  
टौंडा र बिहारखोरी सिमरामा जाई  
वीरगन्जमा राजा मुकाम भए  
सिरी प्रभु महाराज चन्द्र समसेर  
हालहुकुम राजाको डङ्क चारै वर रै नि  
हो

आहा र त नि राम  
वीरगन्जमा जम्मा भए सब भारदार  
बेलाइत जान लागे सिरी माराज  
माराजका साथ जाने सात जर्नेल  
तीन कर्नेल, दस सुबेदार  
पचासजना सिपाहि  
भिन्निया, भँडारे  
बैठके, पोसा  
छाते, हुके, भान्से  
माराजका चले अक्सर  
कलकतादेखि लिए धुवाँको सरीर  
गन्ती गरे नेपालीलाई हाले कोठाभर  
आगो, पानी, कोइला र फेरे पत्थरगोला



पटना,कलकत्ता, दिल्ली सहरको  
चइन-बइन गर्दै राजा  
दाखिल भए बम्बै सहर  
सिरी प्रभु महाराज चन्द्र समसेर  
हालहुकुम राजाको डङ्क चारै वोर रै  
नि हो

आहा र त नि राम  
बम्बै जाई माराज दाखिल भए  
बम्बै जाई माराज दाखिल भए  
लागेका फौजलाई र बम्बैमा र  
बस भनी लिए  
लागेका फौजलाई र बम्बैमा र  
बस भनी लिए  
तीन मैनाका राहामा जाहाज चढीकन  
जोठापुर खडखड सिख्याइ टापूमा र  
राजा मुकाम भए  
बेलाइतका बादसाहलाई र खबर पठाए  
बेलाइतका बादसाहले हालखबर पाए  
वहाँ बस्ने तखत र बखत बनाए  
मिहीन काठलाई चारैतिर लिए  
चन्द्र, चँदुवा र बिजुली र बत्ती  
भिलि र मिली  
इन्द्रको र बैठक बनाए  
सिरी प्रभु महाराज चन्द्र समसेर  
हालहुकुम राजाको डङ्क चारै वोर रै नि  
हो

रेलको भारा तिरे चौसठ्ठ हजार  
काली माईको शक्ति र अङ्ग्रेजको  
बेलाइत सहर उडाइलयो रेल  
उर्र  
सिरी प्रभु महाराज चन्द्र समसेर  
हालहुकुम राजाको डङ्क चारै वोर रै नि  
हो

आहा र त नि राम  
बेलाइत जाई महाराज दाखिल भए  
बेलाइत जाई महाराज दाखिल भए  
तीन सए साठी राजा त्याहीं जम्मा भए  
तीन सए साठी राजा त्याहीं जम्मा भए  
गोर्खाका त महाराज आए भनिकन  
टोप झिकील सबैले र सलाम लगाए  
टोप झिकील सबैले र सलाम लगाए  
बडो प्रतापी र महाराज थिए

बडो प्रतापी र महाराज थिए  
भारी र सहरमा नजर लगाए  
एकै बनें टोपी र एकै बनें छाता  
एकै बनें जुत्ता र एकै बनें पोसक  
एकै बनें नम्बर र चिनिसक्नु नाइँ  
सिरी महाराजले अक्कल गर्न लाए  
बेलाइतको बादसाह र यै हो र भनी  
बाहुलीमा पक्री  
गुड मर्निङ सलाम गर्दा  
तेस देसका राजा अचम्म भए  
उर्र  
आहा र त नि राम  
तेस देस्को तस्बवर खिची हेर्न लाए बेला  
तेस देस्को तस्बवर खिची हेर्न लाए बेला  
नेपालबाट छुटयो पल्टन माराजको दल  
सिरी महाराजको र भयो र सवारी  
चौधै भवन्नमा पुयो खबर  
कलकत्तादेखि लिए धुवाँको सरीर  
गन्ती गरे नेपालीलाई हाले कोठा भर  
बेलाइतममा आए  
रयेस्का काजी र महाचीनका काजी  
बेलाइतमा आए  
हुकुम भयो बादसाहको र सबै र राजालाई  
तारो हानम् भनिकन लाए  
कोस भरका अन्दाजमा गाईका पिठमा  
कोस भरका अन्दाजमा गाईका पिठमा  
चरो बनाईकन तारो थपिदिए  
एकेक फाएरको र पालो गरिकन  
सबैले हान्दा नि त्यहाँ त बिराए  
राजका मनमा रड चढी आए  
तारो कर्नेल र हान भनी लाए  
माराजको प्रताप र पसपतीको शक्ति  
कर्नेल साबले हान्दा  
पैलो चोटमा चरो मारी उडाए  
उर्र  
सिरी प्रभु महाराज चन्द्र समसेर  
हालहुकुम राजाको डङ्क चारै वोर रै नि हो

आहा र त नि राम  
सिरी प्रभु महाराज प्रतापी थिए  
सिरिकृस्न बनीकन जनमन पाए रै नि  
हो

आहा र त नि राम  
तीन सये साठी राजा तेहीं जम्मा थिए  
तीन सये साठी राजा तेहीं जम्मा थिए

रयेसका काजी र महाचिनका काजी  
तिन सए साठी राजा त्यहीं जम्मा थिए  
तिन सए साठी राजा त्यहीं जम्मा थिए  
रयेसका काजी र महाचीनका काजी  
बेलाइतमा आए  
रयेसका काजी र महाचीनका काजी  
बेलाइतमा आए  
हुकुम भयो बादसाहको र तारो हान फेरि  
हुकुम भयो बादसाहको र तारो हान फेरि  
कर्नेल साहेब गएर फेरि आदेश गरी  
पच्चीस फनीको तोप लिइहाले भारी  
पच्चीस फनीको तोप लिइहाले भारी  
कर्नेल साबले हात्र लागे बडो होसियार बनी  
आखाँको तीर मारी र मनको सुर गरी  
आखाँको तीर मारी र मनको सुर गरी  
दुरपिनले हेर्दा र तोपले बिराउँदा  
फेसि पनि उडाए सान मारी  
उर्  
सिरी प्रभु महाराज प्रतापी थिए  
सिरिकृस्न बनीकन जनमन पाए रै नि  
हो  
हुकुम भयो माराजको कर्नेल पहल्मान  
हुकुम भयो माराजको कर्नेल हल्मान  
बेलाइत सहरमा राख ठुलो नाम  
चत्तीस हजार खान्की खवाई राखेको थियो  
पहल्मान  
लड्छु भनी निस्क्यो र त्यहाँ भनिकन  
सए मन्को लोहा र उठाएर जमिनमा फाल्दा  
तेस देसका राजाहरू परे छकमन्न  
लागुर, पन्जाब, काबेर खम्बा  
लागुर, पन्जाब, काबेर खम्बा  
जापान, पन्जाब, पाकुस्तान, महाचीन  
बडाबडा अमीर  
भइ र सब  
लड्छु भन्छु गोरखाली सङ्ग  
सिरी प्रभु महाराज चन्द्र समसेर  
हालहुकुम राजाको डङ्क चारै वोर रै  
नि हो  
आहा र त नि राम  
सिरी प्रभु महाराज प्रतापी थिए  
सिरिकृस्न बनीकन जनमन पाए रै नि हो  
आहा र त नि राम  
पिङ्गुलका छन्दले र कर्खा बनाउँछु  
बेलाइत गएको कर्खा मैले गाउँछु

महाकाली पूर्व र मेचीदेखि पश्चिम  
महाकाली पूर्व र मेचीदेखि पश्चिम  
गोर्खा राज्य भरि

आहा र त नि राम  
हुकुम भयो माराजको कर्नेल पहलमान  
हुकुम भयो माराजको कर्नेल पहलमान  
बेलाइत सहरमा राख ठुलो नाम  
तेस देसको पहलमान लड्न भनी आयो  
तेस देसको पहलमान आयोव कुस्ती खेलन  
कर्नेलको मनमा र रड चडी आए  
पसपती, गोरखनाथ सरीरमा चढे  
लागेका गुरुवात पटपटी फुटे  
आखिरा कर्नेल सावले भुसुनुझै देखे  
एकैचोटि गएर टाइमुनी मुन्टो हाली  
तो पहलमानलाई फाल्दा  
जमिनमा घसारिँदै घोडा चडी हान्दा  
आफै माराजले लिए धाम  
सिरी प्रभु महाराज चन्द्र समसेर  
हालहुकुम राजाको डङ्क चारै वोर रै नि हो

आहा र त नि राम  
साल, दोसाल, शिरपगरी  
गाइने भनी मिजारी र जग्गा जमिन धरी  
हामी दुव भाइलाई र दुव घोडासमेत  
बर्ण छुट्टयाइ माग्छु  
माराजले दिएका घोडा लुकाइराखे छैन  
टुँडिखेलमा कुदाउँदै लैजान्छु  
उर्र  
सिरी प्रभु महाराज प्रतापी थिए  
सिरिकृस्न बनीकन जनमन पाए रै नि हो  
सिरी प्रभु महाराज चन्द्रसमसेर  
हालहुकुम राजाको डङ्क चारै वोर रै नि हो  
सुनचुरा, शिरपाउ, पगरी  
सिरी प्रभु महाराज चन्द्रसमसेर  
हालहुकुम राजाको डङ्क चारै वोर रै नि हो

### सरुमै रानी

जानु छैन माइती राजाको देस  
हो सरुमै  
जानु छैन माइती राजाको देस  
हो राम  
अवरिया  
बाबाजीका पटाङ्गीमा नि प्रभु  
रिड्दै लाउँला मैले गेरु नि

बाबाजीका पटाङ्गीमा  
रिङ्दै लाउँला मैले गेरु नि  
कति बूढी त भए सरुमारानी  
पानी छायौं मैले हेरु नि  
पानी छायौं हेर्दा हेर्दै राम  
सिम्दो केस नि फुल्यो नि  
अब जान्छु मेरा माइतीको देस  
हो सरुमै  
जानु छैन माइती राजाको देस  
हो राम

अवरिया  
बस रानी र सरुमै  
सुनपाते चोलियाँ सिलाइदिम्ला  
हो राम  
सुनको चोलियाँ राजप्रभु  
तिम्ना जिउ छन्जेल लाम्ला नि  
आमा बाबै भेट्न हो कहाँ पाम्ला  
हो सरुमै  
जानु छैन माइती राजाको देस  
हो राम

अवरिया  
आरु फिल्यो सरुमै रानीलाई नि  
बर्खाको मैना लायो नि  
आरु फिल्यो सरुमै रानीलाई नि  
बर्खाको मैना लायो नि  
पैरुं फुल्ला र सरुमै रानीलाई  
हिउँदको नि मैना लाउँला नि  
तब जाउवली नि तिम्ना माइतीको देस  
हो राम

### बाबाको दैलामुनि (तीजेगीत)

बाबाको दैलामुनि ठुलो रुख बरको  
केको बइन गरुं र ?आफ्नै घरको  
केको बइन गरुं र ?आफ्नै घरको  
केको बइन गरुं र ?आफ्नै घरको  
केको बइन गरुं र ?आफ्नै घरको  
केको बइन गरुं र ?आफ्नै घरको  
केको बइन गरुं र ?आफ्नै घरको  
मटर हिन्नी बाटामाथि घर छ मेरो घुमाउनी  
मटर हिन्नी बाटामाथि घर छ मेरो घुमाउनी  
कामी हाइको आरन भने सुआउनी  
कामी हाइको आरन भने सुआउनी  
कामी हाइको आरन भने सुआउनी  
कामी हाइको आरन भने सुआउनी

कामी हाइको आरन भने सुआउनी  
कामी हाइको आरन भने सुआउनी  
कामी हाइको आरन भने सुआउनी  
हो

चाइनाले भात खायो इस्टेलको थालमा  
चाइनाले भात खायो इस्टेलको थालमा  
दैला दैला मटर हिने हाम्रो पालामा  
दैला दैला मटर हिने हाम्रो पालामा  
दैला दैला मटर हिने हाम्रो पालामा  
दैला दैला मटर हिने हाम्रो पालामा  
दैला दैला मटर हिने हाम्रो पालामा  
बाबाको आँगनी लिपी र लापी  
बाबाको आँगनी लिपी र लापी  
छिँकरी मारी नाचम्ला  
छिँकरी मारी नाचम्ला  
छिँकरी मारी नाचम्ला  
छिँकरी मारी नाचम्ला  
छिँकरी मारी नाचम्ला  
छिँकरी मारी नाचम्ला  
छिँकरी मारी नाचम्ला  
हो

बाबाको दैलामुनि ठुलो ढुङ्गा राखेको  
बाबाको दैलामुनि ठुलो ढुङ्गा राखेको  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
हो

म छोरी अभाकी माइत घर बसेको  
म छोरी अभाकी माइत घर बसेको  
बाबाको हेला हुम्ला भनेर  
बाबाको हेला हुम्ला भनेर  
बाबाको हेला हुम्ला भनेर  
बाबाको हेला हुम्ला भनेर  
बाबाको हेला हुम्ला भनेर  
बाबाको हेला हुम्ला भनेर  
हो

बाबाका दैलामुनी ठुलो ढुङ्गा राखेको  
बाबाका दैलामुनी ठुलो ढुङ्गा राखेको  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर

सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
हे

म छोरी अभाकी माइत घर बसेको  
म छोरी अभाकी माइत घर बसेको  
दाजैको हेला हुम्ला भनेर  
दाजैको हेला हुम्ला भनेर  
दाजैको हेला हुम्ला भनेर  
दाजैको हेला हुम्ला भनेर  
दाजैको हेला हुम्ला भनेर  
हे

बाबाका हैलामुनि ठुलो ढुङ्गा राखेको  
बाबाका हैलामुनि ठुलो ढुङ्गा राखेको  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
सावनले लुगा धुम्ला भनेर  
हे

म चेली अभाकी माइत घर बसेको

म चेली अभाकी माइत घर बसेको  
भाउजूको हेला होम्ला भनेर  
भाउजूको हेला होम्ला भनेर  
भाउजूको हेला होम्ला भनेर  
भाउजूको हेला होम्ला भनेर  
भाउजूको हेला होम्ला भनेर  
भाउजूको हेला होम्ला भनेर  
भाउजूको हेला होम्ला भनेर

### **बनमा काँडा छ**

हो  
यो मयाँ को पिरले मलाई  
कैल्यै पनी आएन ज्यान् पलाई  
बनमा काँडा छ  
त तिमि उता म येता ज्यान् टाढा छ  
तर बिरानु नसम्झ मयाँ गाढा छ  
पिरले मलाई  
कैल्यै पनी आएन ज्यान् पलाई  
बनमा काँडा छ

त तिमी उता म येता ज्यान् टाढा छ  
तर बिरानु नसम्झ मयाँ गाढा छ

हो  
आँखमा लाउनी कालो गाजल, मुखमा लाउनी लाली  
आँखमा लाउनी कालो गाजल, मुखमा लाउनी लाली  
जति ढसक पारे पनि काठमाडौँको भैरमजस्ती काली  
अचकलको फेसन लाउछन् बिरुवा छ खाली  
बाग्ने जस्तो ठाउँ राखी लाउँछन् टेलिड सारी  
टेलिड सारी लाउनी चलन आयो नेपालैमा  
फुर्के डोरा नपाउनीलाई तेल कपालैमा  
यौडा हातमा चुरा यौडा हातमा घडी  
अचकलका आइमाई हिँड्छन् साइकल चढी चढी  
सारी भित्र लाउनपर्ने पेटीकोट कोलो  
बुलुत भित्र लाउनपर्नी तेस्का बाउको टालो  
हा  
घुम्चन् आइमाई चप्पलको तालैमा  
पाउटर् घस्छन् सुकेको गालैमा  
तिमी उता म यता ज्यान त टाढा छ  
तर बिरानु नसम्झ मयाँ गाढा छ

### दावै पन्यो

दावै पन्यो पानको चौकाले, पानको चौकाले  
भैयो भेट बेला र मौकाले  
बन्को काफल् बनको चरीलाई  
तिम्रो मयाँ दुई दिनको भए नि  
मेरो मयाँ जुनीभरिलाई  
पानको चौकाले, पानको चौकाले  
भैयो भेट बेला र मौकाले  
बन्को काफल् बनको चरीलाई  
तिम्रो मयाँ दुई दिनको भए नि  
मेरो मयाँ जुनीभरिलाई

एय्या बाबा कम्मर दुख्यो, पोइ मोराले कुट्यो  
एय्या बाबा कम्मर दुख्यो, पोइ मोराले कुट्यो  
कुटेको झोक्मा जुरुक्कै उठ्यो, चार घान मकै भुट्यो  
दुधको साँचो छोप्यो अनि, तेस्कै भुँडी फुट्यो  
ओल्ला घर बिराली त, पल्लो घर ढारे  
मतिर आउला भन्दा कान्छीतिर गाडे  
कुन मोरीले चुक्ली लाइती, आउन जान छाडे  
सुठो हजुर केलाई सुठ? अदुवाको सुठो  
खान्न आमा खान्न बाबा लुरे पोइको जिठो  
साली भनी समातेको चिलाउनीकै ठुटो  
हाम्रा गाम्को चिप्लो निमरो तिम्रो गाउँको ठोटने  
केटो राजी दियौ बाबा कठैबरा  
पैसठी सालको माडो घुम्दा लोटने



दियौ बाबा मूल बाटो छेकेर, मूल बाटो छेकेर  
नल्को टौवा धौले घर देखेर  
वनको काफल् वनको चरीलाई  
तिम्रो मयाँ दुई दिनको भए नि  
मेरो मयाँ जुनीभरिलाई  
मूल बाटो छेकेर, मूल बाटो छेकेर  
नल्को टौवा धौले घर देखेर  
वनको काफल् वनको चरीलाई  
तिम्रो मयाँ दुई दिनको भए नि  
लोकरामायण

### बालकाण्ड

हरिहरि राम्, हरि राम्!  
नसम्झेर पो त राम, राम सम्झे छन् त  
क्या जन्मलास् पापी रामण, पृथिवीलाई भारी  
हरिहरि राम्

भारी भयो पृथिवीलाई रामणको पाप्ले  
रुन लागिन् बिस्नुसित दुखीका सोभावले  
दया भयोदसरथ राजाको कोखीमा जन्म लिम्ला  
जन्म लिम्ला जनकदेखि सीता जी भनम्ला  
सीता मेरो सुन्दरीको रूपै बनिजाला  
आफै आउलान् इन्द्रजित रामणको काल)  
दसरथ राजालाई पुत्र नहुँदा गुरु बसिस्टले  
हुमेर अग्नि गर्भवती रानी पायेस्क भोगले  
कैकयीलाई पत्र जन्मे भरत भत्री नाम  
सुमित्रालाई लच्छमन सनुधन् कौसिलालाई राम  
जब पयो पृथिवीमा सिरिरामको पाउ  
मानुस्सेलाई जन्म दिनी जन्मे त चतुर्बाहु  
नाम कर्म व्रत न बन्ध बसिस्टले गरे  
सास्वहरू सब पढिसकेर धनकी धार भए  
हातमा धनु काँधमा ठोका नारीमा बांध कैडा  
घोरल, मृग, तिन्ना मारे एउटै मारे गैडा  
विस्वामित्र लिन आए जनकपुर जान  
ताजन काटी गच्छेस मारी सुवाहरूलाई हान  
गौतम रिखिकी अहिल्या पत्नीलाई इन्द्रले गरे भोग  
गौतमजीले सराप दिनुभो हज्जार जुनीको रोग  
अहिल्या तिमी अभिचाराणी म बिन  
तिमी मस्तर  
आफ्नो र अर्काको पुरुषलाई नचिन्नी भैगयौ  
तिमी पत्थर  
जुन दिन होला रामको औतार स्वर्गमा  
जान जाति  
गौतमजीको हुकुम भयो रामले दिए लाती  
हरिहरि

नसम्झेर पो तो राम्, राम सम्झे छन् त  
 रामको भजन राम म सधै गरूँला  
 हरिहरि राम, हरिहरि राऽम्  
 प्रभुको पाउ पत्थर लागेर सुन्दरी सोर्गमा जान्छिन्  
 मेरा डुँगा यै गति भए जहान मेरा मर्छिन्  
 राम मिले लच्छेमण भैया गङ्गाजीको तिर्मा  
 नारायणका पाउ पखाली माझीले लियो सिर्मा  
 राम् लच्छेमण विस्वामित्र तरेर गङ्गापारि  
 लिन आए जनकराजा रामको सवारी,  
 जसले तोडुला सिबको धनु उसैलाई दिम्ला सीता  
 राम आए जनकपुरमा बिचार गरम् कि त?  
 पाँचै हजार वीरहरू ल्याएर भाँचेर गियो भैमा  
 बिष्णु भन्ती परेछ मन्मा रामको गर्यो महिमा  
 सीताले ल्याइन् फूलको माला रामचन्द्रका माथमा  
 मखमा हेरिन् प्रेमले हाँसिन् जान पाम्ला साधमा  
 लिन पठाए जनक राजा मनोहर मनमा हाँसी  
 दसरथ, भरत, सत्रुघन, आए, आएका शहर बासी  
 लच्छेमण जीलाई उर्मिला दिए छोरी जनक जीका  
 रामलाई सीता, भरतलाई माण्डवी, सत्रुघनलाई सोकृतिका  
 चारै भाइको बिबा भयो विदा भए जान  
 जागेर आए पर्सुराम लाए सातो खान  
 पाजी पुरानो भाँचेर धनु गकेर सेखीं गर्छिस्  
 यै धनुको ताँजो न तानी र भख्खर यहीं मर्छिस्  
 दसरथ राजा कम्पेरमन्मा यै दिन हो कि रात  
 बम्सको ज्यान जान्छ कि भनेर हौसले छोडयो थात  
 सेखी तोडेर पाउ परे पसुराम जन्डा  
 राम फर्के अजुद्धेमा सक्रियो बालकान्ड  
 कए रवि चरण बनाएम् रामचलित्र गाना  
 मृत्युका हँदा आसा लाग्छ बैकुण्ठमा जान  
 हरिहर  
 नसम्झेर पो त राम, राम सम्झे छन् त  
 क्या जन्मलास् पापी रामण, पृथिवीलाई भारी  
 हरिहरि राम  
 जय हरे राम, जये हेर राम्, जये गोविन्द गोपाल्  
 चारै दिन्को जिन्दगी विताई, दौडेर आम्च काल्  
 हरिहरि  
 नसम्झेर पो त राम्, राम सम्झे छन् त  
 क्या जन्मलास् पापी रामण पृथिवीलाई भारी  
 हरिहरि राम ,  
 राम, राम, राम, राम, रामको लिनु नाम  
 मेरो बाणी, प्रभुको व्रत, सुन्नलाई तर्न पाम्  
 हरिहर  
 छोड्नी छैन काम राम, बिसनी छैन हे राम!  
 रामको भजनी राम, म सधै गरूँला  
 हरिहरि राम

## अयोध्याकाण्ड

हरिहरि राम्, हरिहरि राम्  
कैले आउला फेरि राम नजाऊ बाला बनमा  
केकयीका ख्यालले चौध बर्स बनैमा  
हरिराम्

बर्माजीले नारद रिखीलाई अजुद्धेमा भन्न  
नारायणको कृपा भयो म भोलि जान्छु बन्मा  
बनमा जानी राच्छेस् मानी औतारकै काम  
राज्ये दिनी दसरथ राजा गादी पाउने राम  
जस्को मनले जति चिताउँत्यो पुगेर आउँत्यो उती  
मनका लड्डु डम्मरु मारी लेखेको हुन्छ खुती  
दसरथ राजाले राज्जे दिन सामान गरे ठिक्क  
लच्छिमी, दुर्गा, मन्थरा बाणी कैकेयीलाई पारे दिक्क  
बस्तर फाले, खल्लर पैरी भुमीमा परिन् मुर्छा  
देखन राजा केकयीको ख्याल कति बिगसे सम्झाई  
जो जति भन्थ्यो सो तती दिम्ला नदेखाउ रानी हत्ते  
आफना मन्को दर्ज खुलाई सम्झेर साँचो-सत्ते  
दुई थर बर्धन आर्जन पाउँदा क्रोधित भयो मेरो मन्म  
भरतलाई राज्जेधानी रामलच्छुमन्लाई बन्मा  
बस्नुहोला अजुद्धेमा म त जान्छु बन्मा  
कौसिलाले काखमा राखेर खानी कुरा दिँदा  
खाइ पो सके खान आमा, चाँडै दिनुस् विदा  
कि त बस मेरै काखमा, कि त लैजाऊ साथमा  
तिमी बनमा, मेरो मन्मा बस्तिन एकै रात् म  
कौसिलाको बिलापले लच्छुमन जीलाई क्रोध  
आगो पाए पिताजी मार्छ राज्जे दिनी मर्द  
सिरीरामले सुन भैया सन्सारको चाल्को  
सर्पले भ्याकुतो, भ्याकुताले डाँसो, गन्ती छैन काल्को  
आउनी र जानी ठाँटी-पौवा, बास एकै बारको  
भर्खर यै छ भर्खर छैन रङ्गी दिन चारको  
विदा दिइन् कौसिलाले सीता लागिन् भन्न  
बनमा दुख होला सीता सम्झ आफ्नै मन्मा  
हैन मेरो अजुद्धे दर्बार छैन मलाई आस  
जहाँ होला प्रभुको सवारी वहीं मेरो बास  
स्वामी मेरो नारायणलाई छाडी जानु कता ?  
सासु घरमा सौते बुहारी स्वाउनी छैन म त  
विदा दिइन् मातापिता मयाँ कसाकसी  
रथमा चढी बनमा जान लागे फउजका पछि  
अजुद्धेलाई थाम सीता अलच्छिनका सङ्ले  
गोडियाले गोडिया कन्याऊ सिन्का चिर नङ्ले  
मुखले बोल चङ्की बचन मन पथरियो रूखो  
आफना स्वामीलाई राम बोली बोलाऊ उठेर केलाऊ सुपो  
कैले आउला फेरि राम नजाऊ बाला बनैमा  
केकयीको ख्यालले चौध बर्स बनैमा

हरिराम्,

हरिहरि राम, हरिहरि राम  
पइल्ले बास अजुद्ध छाडी, दोसरो गङ्गा पारी  
गुबारजीलाई दर्शन दिनी गङ्गा नमस्कारी  
गङ्गा पारी मृग मारी तेसरी बास्मा खाएम्  
चौथोमा बासमा भरदारी रिखी आश्रम पाएम्  
पांचम दिनमा रिखी-कुमारी जमुनादीका रस्ती  
चित्रकुटमा पुगी फेला पारी बाल्मिकाका बस्ती  
अज्ञानी ब्याजन, अज्ञानी दुर्जन, जिउका बोल्ने चुल्हा  
राम नामले बाल्मिकी भन्ने नाम त अपराध उल्टा  
बनमा बस्ने, फालफुल खाने, यही हो कारणकर्म  
नरूनहोला मातापिता जाऊ सो मन्त्री घरमा  
माताको मनमा पिताको सोग फिक्रीको थियो खन्डा  
हेदाहिदैँ नेटो काटे रुदै आए भन्न  
बराको दूत, जटाको मुकुट घसेर गए बनमा  
सेवा छ है मातापिता नरुनहोला मन्मा  
रामको सम्चार सुमितीले भन्दा बजेर गायो कान्मा  
कौंसिला बोलिन् बागवचन, दसरथ लागे ज्यान्मा  
नमार रानी मारेर जानी मोर्ने त आयो बेला  
पत्रको सोगले मर्लास् भन्ने तपसीका परें फेला  
रामराम भन्दै परान त्यागदै चारै दिसाको जेलमा  
भरतलाई लिन पठाए राजालाई राखे तेल्मा  
भरतको काम-क्रियाको दान केकयीलाई दिए गाली  
राज्यको झन्झट झिलिमिली पारी रामले सम्झे खाली  
गुरुकी माता, भरतकी बन्द फौजकी चले जान  
गङ्गा-सबारी बाटो बतारी रिखीले गरे मान  
छैन मेरो दानपत्रे, छैन मेरो धर्म  
राज्जे धानी बसम् भनी छैन मेरो कर्म  
सोची ल्याम्ला सिरीरामलाई, सम्झी ल्याम्ला मनमा  
कि भेटुम्ला नारायणलाई कि बसम्ला बन्मा  
आमा मेरी राच्छेस्नी हँदा आफूलाई पारिन् सुख  
धिक्कार जन्म खाली मन्मा रामले पाए दुख्ख  
सोद्धा र खोज्दा डेराको पत्तो भेट होला कि भन्दा महिमा  
रामको पाइलो देखेर पक्डे माथले टेके भैमा  
आडभरि धुलो, आँसुका धारा पाइलो लेखे लिलाटैमा  
साँच्चै रामकी प्रभका मयाँ रामले लिए काखमा  
माताजीको दर्शन गरें पिता खै तो आमा !  
सोर्गे भए तिलन्जन दान गरे राम  
दुनु पाउ कर जोडी भरतले सिर्मा  
निर्मयाँले छाडनुभयो जानुपर्छ घर्मा  
भौती गर्छु नारायणको म त बस्छु साथी  
दर्शन पाम्ला सिरीरामको सधैं दिनराती  
मातापिता राज्जे तिम्रो तिमि आयौ किन ?

## अरण्यकाण्ड

(गायक काले गन्धर्व स्थान शान्तिनवाटिका, मातः २०६२ साउन १९)

राम राम्म राम नाम कविता, गमको भजन सुत्री लाई पवित्र  
राम राम्म राम नाम कविता, रामको भजन सुत्री लाई पवित्र  
रामचन्द्रको बास थियो, पन्चवोटी बन  
सुपनरेखा याइपुगिन्, कुरा गन्दै मन्म  
भन्नु र भयो रामचन्द्रले, को हो? तिमी भन  
किन ! आज भ्रमण गरेम्, घोर जङ्गलमा  
भसुपति तिमीलाई याज, सेवा गर्छु साथैमा रएर  
भसुपति तिमीलाई याज, सेवा गर्छु साथैमा रएर  
सुन्न लागिन् सुपणरेखाले, रामचन्द्रको नजिकै गएर  
सुन्न लागिन् सुपणरेखाले, रामचन्द्रको नजिकै गएर

भन्नु र भयो रामचन्द्रले, मेरी सिता छन  
भन्नुभयो रामचन्द्रले, मेरी सिता छन  
जाऊ न बरु मेरो भाइ, लच्छुमनजीलाई भन  
सोछन लागिन् सुपणरेखा, लच्छुमनलाई  
मालाई बिहा गछौं अरे, भन्छन् तिम्रा दाइ  
भन्न लागे लच्छुमन् भाइ, तेस्ता कुरा ! मसित नगऽर  
भन्न लागे लच्छुमन् भाइ, तेस्ता कुरा ! मसित नगऽर  
सुपणरेखा होऽ तेसै बेला, दारा किटी रिसऽ ले करर  
सुपणरेखा होऽ तेसै बेला, दारा किटी रिसऽ ले करर

रिसाएर झम्टीकन, सीतातिर जाई  
इश्वर हुन् रामचन्द्र, त लच्छुमन भाइ  
नाख र कान काटि र देउ न तेसो र उल्लुकलाई  
नचल् भाइ तिम्री र भाउजु, मेरी सीताजीलाई  
लच्छुमन्ले छाड्नुभयो बाँण, नाख काट्छु तुरुऽन्त भनेर  
लच्छुमन्ले छाड्नुभयो बाँण, नाख काट्छु तुरुऽन्त भनेर  
रुदै गइच सुपणरेखा, लङ्कातिर नाक् काट्यो भनेर

हँऽदै गइच सुपणरेखा, सारै बिरूप भई  
भन्न आँटी भएका कुरा, दाजु छेउमा गई  
घुम्दा र घुम्दा म गएकी, पन्चवटी बन  
देखिएकी सुन्दरी छन्, तिन्लाइ सम्झी मन  
केऽ नि सन्जो देखेकी मैले । फकाउन लागेकी दाइ ऐले  
नाख-कान काटेर मेरो बिजेत गयो रामको भाइ चाईले  
नाख-कान काटेर मेरो बिजेत गयो रामको भाइ चाईले

तेस्तो कुरा सुत्रीसाथ, रामण रिसाएर  
तेस्तो कुरा सुत्रीसाथ, रामण रिसाएर  
भन्न आँट्यो बैनीलाई काँ छ नि तेस्को डेरा ?  
अहिले नै गईकन, हर्छु मैले हेर  
आश्चर्यको कुरा के छ । कति लाउँछ बेर ।  
बैनीका यी कुरा सुनेर, भन्छ रावण रिस , ले गनेर  
दुइ भाइ त खुब् वीर छन् दाई, सक्नी छैनौ सुन्दरी हर्नलाई  
दइ भाइ त खुब् वीर छन् दाई, सक्नी छैनौ सुन्दरी हर्नलाई

लच्छमी भइन् सीता माइ, बिस्नु र भइ राम  
लच्छमी भइन् सीता माइ, बिस्नु र भए राम  
भाइ चाई शेषनाग, लच्छुमन रह्यो नाम  
भाइ चाई शेषनाग, लच्छुमन रह्यो नाम  
ईश्वर हुन् रामचन्द्रजी, बइनु होबोस् याज  
सिता हर्ने याज्ञा छैन, ऐले नि महाराज  
मारिजका यी कुरा सुनेर, भन्छ रावण रिसले गुनेर  
मारिजका यी कुरा सुनेर, भन्छ रावण रिसले गुनेर  
मारिजका यीऽकुरा सुनेर, भन्छ रावण रिसले गुनेर  
अरती पो दिऽनि होस् तैले, मारिदिन्छ तँलाऽइ म ऐऽले  
अरथी पो दिऽनिहोस् तैऽले, मारिदिन्छ तँलाऽइ म ऐऽले ,

रामणका कुरा सुन्दा, मारिज भन्च फेरि  
रामणका कुरा सुन्दा, मारिज भन्च फेरि  
माहाराज पाउ लागोस्, गर्चु काम हेरी  
भुलाइदिन्छु दुइ भाइलाइ, मग र भइकन  
तालुमाथि येगगे गर्छ लगाएर मन

माऽरिजका यीऽ कुरा सुनेर, खसी भयो लङ्काको रामण  
माऽरिजका यीऽ कुरा सुनेर, खुसी भयो लङ्काको रामण  
मारिज पनि सुनौलो मृग-रूप, मारिकन हिन्दोछ बाटैमा  
मारिज पनि सनौलो मृग-रूप, मारिकन हिन्दोछ बाटैमा

पुगी र गयो मृग र भनी, पन्चबोटी बन  
पुगी र गयो मृग र भनी, पन्चबोटी बन  
तहीं थिए रामसीता, भाइ लच्छुमन  
सीता माइको नजर पर्यो, तेसै मृगमाहाँ  
नजर होस् है प्रभु जी त, भन्न आँटिन् ताहाँ  
कैऽल्यै पनि देऽखेकी छैन, येति राम्रो मृग त माइले  
कैऽल्यै पनि देऽखेकी छैन, येति राम्रो मृगऽत मऽइले  
हेर त प्रभु ! मारिच मिर्ग, लाम्चु चोलो छालाको सिएर  
हेर त प्रभु ! मारिच मिर्ग, लाम्चु चोलो छालाको सिएर  
आफनी प्रिये सिताजीको, बचन सुनिकन  
आफनी प्रिये सिताजीको, बचन सनिकन  
जानुभयो रामचन्द्र जी, मृग नि मारन बन  
लागि गयो बाण जब, दुख्ख मानिकन  
रामचन्द्रको सोर गरी, भन्चन् लच्छुमन  
भन्न लागिन् सिरीऽ सीता माई, के भो देबोर ? रामचन्द्र दाऽजुलाई  
भन्न लागिन् सिरीऽ सीता माई, के भो देबोर ? रामचन्द्र दाऽजुलाई  
होइऽन भाउजू राऽच्छेसी खेल हो, दाजै पनि याइपुऽग्नी बेला भो

हेर र भाउजू यो सबै हो, राच्छेसीको जाल  
हेर र भाउजू यो सबै हो, राच्छेसीको जाल  
भाउजु तिम्लाइ छोडिगए पर्छ नि मालाइ गाल  
लछुमन्का कुरा सुन्दा, सिता भन्थिन् फेरि  
सारै मुख रैचौ देबोर, लच्छुमन हेरी  
तिऽमी रैचौ बऽहुतै कौडी, पान खोज्यै सबैलाई एक लौडी

लच्छुमन बाहुस्ते कौडी, पार्न खोज्यौ सपैलाई एक लौडी  
तेस्ता बचन लऽगाम्दाखेरिमा, लच्छुमनको दिल दुख्यो बेसरी  
तेस्ता बचन लऽगाम्दाखेरिमा, लच्छुमनको दिल दुख्यो बेसरी

हेरर भाउजु अब याँहाँ, तेसो भएदेखि  
ननिस्कनु बाहिरफेर, हाल्चु मैले रेखी  
लच्छुमन् पनि हिडिहाले, रेखी हाली बन  
आयो रावण सन्यासी भै, सुरो गरी मन  
अऽलख जऽगायो जोगीले, जये सङ्घर् गाँजाको भोगीले  
अऽलखै जऽगायो जोगीले, जये सङ्घर् गाँजाको भोगीले  
केऽको भिच्छे लाऽन्त्यो र जोगीले, सीता हर्नी यो पाऽपी भोऽगीले  
केऽको भिच्छे लाऽन्त्यो र जोगीले, सीता हर्नी यो पाऽपी भोऽगीले

उठिहाल्यो पृथिवीका, रथमा चडाइहाल्यो  
उठिहाल्यो पृथिवीका, रथमा चडाइहाल्यो  
सक्ति याफनु देखाएर, उडाउन थाल्यो  
उत पट्टि रामलच्छुमनलाई, कत्रो ! यापत् पन्यो  
येतापट्टि जटायुले, लङ्कासुर गन्यो  
जऽटायु र राऽण् बिरको, पन्यो जुद्धे खुब् घऽनघोऽरको  
जऽटायु र रामण् बिरको, पन्यो जुद्धे खुब् घऽनघोऽरको  
रामण पनि बिर थियो, खड्क नि लियो हात्म  
रामण पनि बिर थियो, खड्क नि लियो हात्म  
पोखेटा नै काटिदियो, रिस्ले एकै बात्म  
सक्ति गयो जटायुको, झरिगयो तल  
सीता माइलाई उडाइल्यो, माथि सललल  
परभु मैले सऽकिन जिद्रलाई, यो त पापी अधऽर्मी दुऽस्टलाई  
परभु मैले सऽकिन जिद्रलाई, यो त पापी अधऽर्मी दुऽस्टलाई  
सीऽता माइलाई लैऽहाल्यो उडाई, झान्यो जटाई पखेटा चुऽडाई  
सीऽता माइलाई लैऽहाल्यो उडाई, झान्यो जटाइ पखेटा चुऽडाई

छोड्कोरीमा रम्मेयण, गिता सरर  
छोड्कोरीमा रम्मेयण, गिता सरर  
सिता हरी लोकगीत, लेखे तयार पारी  
येति मात्रै लेखिसकेँ, फेरि लेख्छु मैले  
येति मात्रै लेखिसकेँ, फेरि लेख्छु मैले  
बारम् बारम् आराधन् गर्नु, सम्झना सबैले

कऽविता लेऽखको काम छ, भन्न-सुत्री सपैऽलाई राम् राम् छ  
कऽविता लेऽखको काम छ, भन्नी-सुत्री सपैऽलाई राम् राम् छ  
हेऽर फुन्टिन केऽ राम्रो सरेको, रामचलित्र लेखी सर् गरेको  
हेऽर फुन्टिन केऽ राम्रो सरेको, रामचलित्र लेखी सर् गरेको

### किष्किन्धाकाण्ड

रामको कीर्तन, फैलियोस् सारा, सन्सारै ढाकेऽर  
परिच्चे गर्चिन्, जनकी मैयाँ, रामलाई डाकेर  
रामलाई डाकेर

उता र पट्टि, रामकी सीता, रामणले हरेच  
उता र पट्टि, रामकी सीता, रामणले हरेच  
येता र पट्टि, सुखीबजीलाई, बालीले लएच  
बालीले लएच

रामको कीर्तन, फैलियोस् सारा सन्सारै ढाकेऽर  
परिच्छे गछिन्, जनकी मैयाँ, रामलाई डाकर  
रामलाई डाकेर

उता र पट्टि, रामलच्छुमन, दुई भाइ याउनुभो  
उता र पट्टि, रामलच्छुमन, दुई भाइ याउनुभो  
येता र पट्टि, सुखीबजीलाई, लौ फेला पार्नुभो  
लौ फेला पार्नुभो  
सिरीरामजीले, लाउनुभो मीत, ऐनीका नजिक  
सुखिबजीले, यो भन्नुभयो, बाली त बैरी छ  
बाली त बैरी छ  
सुखिबजीले, यो भन्नुभयो बाली त बैरी छ  
बाली त बैरी छ

रामको कीर्तन, फैलियोस् सारा, सन्सारै ढाकेर  
परिच्छे गछिन्, जनकी मैयाँ, रामलाई डाकेर  
रामलाई डाकेर  
सिरीरामजीले, कबल गरे, बालीलाई मार्नलाई  
सिरीरामजीले, कबल गरे, बालीलाई मार्नलाई  
सुखिबजीले, कबल गरे, सीतालाई खोजनलाई  
सीतालाई खोजनलाई  
सुखिबजीले, कबल गरे, सीतालाई खोजनलाई  
सीतालाई खोजनलाई

रामको कीर्तन, फैलियोस् सारा, सन्सारै ढाकेर  
परिच्छे गछिन्, जनकी मैयाँ, रामलाई डाकेर  
रामलाई डाकेर  
परिच्छे गछिन्, जनकी मैयाँ, रामलाई डाकेर  
रामलाई डाकेर

गएको सुखिब, थर्थर्ती काम्दै, बालीलाई मारन  
गएको सुखिब, थर्थर्ती काम्दै, बालीलाई मारन  
लौ सकेनन्, बालीलाई मार्न, लाए आफै मरन  
लाए आफै मरन  
लौ सकेनन्, बालीलाई मार्न, लाए आफै मरन  
लाए आफै मरन  
हे राम । सम्झ, फर्केर हेर, बालीले मानी भो  
बालीले मलाई मारन आँट्यो, कबल कस्तो हो?  
कबल कस्तो हो?  
बालीले मलाई मारन आँट्यो, कबल कस्तो हो?  
कबल कस्तो हो?  
रामको कीर्तन, फैलियोस् सारा, सन्सारै ढाकेर



परिच्छे गछिन्, जनकी मैयां, रामलाई डाकेर  
रामलाई डाकेर  
सुखी र बाली, दुई भाइलाई हेर्दा, एउटै छन् अनार  
सुखी र बाली, दुई भाइलाई हेर्दा, एउटै छन् अनार  
झलकै हेदा, दुई भाइलाई पनि, बनका दनार  
बनका दनार  
रामको कीर्तन, फैलियोस् सारा, सन्सारै डाकेर  
परिच्छे गछिन्, जनकी मैयां, रामलाई डाकेर  
रामलाई डाकेर

लच्छुमन् भयै, फूलको माला, लिएर जानुभो  
लच्छुमन् भयै, फूलको माला, लिएर जानुभो  
सुखीबजीलाई, फूलको माला, लगाई याउनुभो  
लगाइ याउनुभयो  
सुखीबजीलाई, फूलको माला, लगाई याउनुभो  
लगाई याउनुभयो  
हे रामचन्द्र, फर्केर हेर, बालीले माने भो  
बालीले मालाई, मारन आँट्यो, कवल कस्तो हो?  
कवल कस्तो हो?

रामको कीर्तन, फैलियोस् सारा, सन्सारै डाकेर  
परिच्छे गछिन्, जनकी मैया, रामलाई डाकेर  
रामलाई डाकेर

सिरिरामजीले, छोड्नुभयो बाण, सातवडा बृच्छे  
यो छेडीकन, बालीलाई लाग्न गो  
सिरिरामजीले, छोड्नुभो बाण, सातवडा बृच्छे,  
यो छेडीकन, बालीलाई लाग्न गो  
हे राम! रामा, राम ! र भन्दै, मुर्छामा पर्न गोऽ  
बाली मुर्छामा पर्न गो  
हे राम! रामा, राम! र भन्दै. मुर्छामा पर्न गोऽ,  
बाली मुर्छामा पर्न गो  
रामको कीर्तन, फैलियोस् सारा, सन्सारै डाकेर  
परिच्छे गछिन्, जनकी मैयां, रामलाई डाकेर  
रामलाई डाकेर

ताराले सुनिन्, खोपीमा बसी, बालीको खबर  
ताराले सुनिन्, खोपीमा बसी, बालीको खबर  
बालीको गुफ, भत्काउन जाँदा. जागेर आएच बाली  
बल्ल स्वाद पाएच  
बालीको गुफ, भत्काउन जाँदा, जागेर आएच बाली  
बल्ल स्वाद पाएच  
अझ र पनि, सुखीसै लड्नी, कत्तिको जफती!  
अझ र पनि, सुखीसै लड्नी, कत्तिको जफती!  
बआरी राख्ती, हे बाली! तँ त, रैचस् है बापाती  
रैचस् है बापाती  
बुआरी राख्ती, हे बाली ! तँ त, रैचस् है बापाती

रैचस् है बापाती  
रामको कीर्तन, फैलियोस् सारा, सन्सारै ढाकेर  
परिच्छे गछिन्, जनकी मैयाँ, रामलाई डाकेर  
रामलाई डाकेर  
परिच्छे गछिन् जनकी मैयाँ रामलाई डाकेर  
रामलाई डाकेर

सिरि रामजीको, सुनको अम्ठी, लिएर जानुभो  
सिरि रामजीको, सुनको अम्ठी, लिएर जानुभो  
असोकको फेझा, सिरि सीता माइलाई, लौ फेला पार्नुभो  
लौ फेला पार्नुभो  
असोकको फेझा, सिरि सीता माइलाई, लौ फेला पार्नुभो  
लौ फेला पार्नुभो  
हे प्रभु! सिता, भोक मालाई लायो,  
दुइचार दाना अमृत पनि मालाइ पो खान देउ  
सिता माइ!, तिमीलाई पनि, म लिन आएँ नि,  
म लिन आएँ नि

रामको कीर्तन, फैलियोस् सारा, सन्सारै ढाकेर  
परिच्छे गछिन्, जनकी मैयाँ, रामलाई डाकेर  
रामलाई डाकेर  
परिच्छे गछिन्, जनकी मैयाँ, रामलाई डाकेर  
रामलाई डाकेर

रामुणले पनि दिन्दिनै याइ, पत्नी हो भनी भनिरन्छ  
रामुणले पनि, दिन्दिनै याइ, पत्नी हो भनी भनिरन्छ  
सिरीरामजीको, सनको अम्ठी, मेरा हात्म पर्दछ  
मेरा हात्म पर्दछ  
रामको कीर्तन फैलियोस सारा, सन्सारै ढाकेर  
परिच्छे गछिन् जनकी मैयाँ, रामलाई डाकेर  
रामलाई डाकेर  
परिच्छे गछिन् जनकी मैयाँ, रामलाई डाकेर  
रामलाई डाकेर

### कृष्णचरित्र

गोविन्द र हरि  
गोकुलैमा आए राम  
आहा राम हो , हो ,  
हे राम ! सक्ति र पत्तालैमा कमलको फूल  
किरिस्न न देव लिन जानी नी राम,  
सक्ति र पत्तालैमा कमलको फूल  
किरिस्न न देव लिन जानी नी राम  
(अस्पस्ट) वाहाँ मैले गरे  
काली नाग राखेर ल्यउनी  
हो हो हो सिरिकृस्न  
गोविन्द त हरि

गोकुलैमा आए राम  
आहा राम हो, हो,  
हे राम! माता र पिता कौन जसुदा र माई  
बलभद्र सम्झाउँला भाइ राम,  
माता र पिता कौन जसुदा र माई  
बलभद्र सम्झाउँला भाइ नि राम्  
बैनै सुमित्रा र महालच्छिमी  
आफैले हरिजुग लाई,  
हो, सिरिकृष्ण  
गोविन्द त हरि गोकुलैमा आए राम्  
आहा ! राम हो, हो,

हे राम! एकै गर्व मान्यो राम दुवै गर्व मान्यो  
सातै गर्व कौसले मान्यो राम्  
एकै गर्व मान्यो राम दुवै गर्व मान्यो  
सातै गर्व कौसले मान्यो नि राम्  
आठ गर्वमा हरि कृष्णजीको जन्म  
जेठो हो रे नरलोक भो लौन  
हो हो सिरिकृष्ण  
गोविन्द त हरि गोकुलैमा आए राम  
आहा ! राम हो, हो,

हे राम! देवकीका कोखीमा अवतार लिए  
यसोदाको दूध खान गए नि राम,  
देवकीका कोखीमा अवतार लिए  
यसोदाको दूध खान गए राम  
बाबा हामरा सिर्वसुदेवले  
जमुनामा पाउ छुवाए  
हो हो सिरिकृष्ण  
गोविन्द त हरि गोकुलैमा आए राम्  
आहा ! राम हो, हो,  
हे राम! खोई बैनी देवका! तिम्रो बाला हेरौ  
काखमा उचालेर खेलौं राम,  
खोई बैनी देवका र तिम्रो बाला हेरौ  
काखैमा उचालेर खेलौं न राम  
तँ जावा कौसले के हाम्लाई मालास्?  
तँलाई मानीं गोकुलैमा हुनन्  
हो सिरिकृष्ण  
गोविन्द त हरि गोकुलैमा आए राम  
आहा ! राम होऽ हो,

### कृष्णलीला

राधाकृष्ण आइरहुन् कविता, कृष्ण भजन् सुन्नीऽलाई पऽवित्र  
राधाकृष्ण आइकरहुन् कविता, कृष्ण भजन् सुन्नीऽलाई पऽवित्र  
राधाकृष्ण रुक्वेणीका सधै रहन् साली

राधाकृष्ण रुक्मिणीका सधैं रहन् साली  
बाँसुरीका तालमा घुम्च मन खाली  
सिंहको र भगवती, सरस्वती सारा  
नयाँ जोवान् कृष्णलीला, लेख्यो खररर  
नानी तिम्रो स्वयम्बर हुन्छ, कोर कपाल् दुई सिउँदो पाऱेऱ  
नानी तिम्रो स्वयम्बर हुन्छ, कोर कपाल् दुई सिउँदो पाऱेऱ

स्वयम्बर हुन थाल्यो सिङ्घासन्मा बसी  
स्वयम्बर हुन थाल्यो सिङ्घासन्मा बसी  
बसुदेउलाई माला लगाइ मुसुमुसु हाँसी  
कति राम्रो ! दऱबाको माला, बसुदेउको गलैऱमा झऱलऱल  
कति राम्रो ! दऱबाको माला, बसुदेउको गलैऱमा झऱलऱल  
शुभ लगन् ठन्घाएर जन्ती ल्याए भारी  
शुभ लगन् ठन्घाएर जन्ती ल्याए भारी  
लालबन्दी, ढुङ्गी, चुरा, लङ्काफुले सारी  
जन्ती आए घनघोर बाजा रननन  
मथुराको दर्बारमा झन्क्यो झननन  
सारै भयो झिऱलि र मिऱली, रातो राम्रो भैचम्पा उऱडेऱ  
सारै भयो झिऱलि र मिऱली, रातो राम्रो भैचम्पा उऱडेऱ

रातो राम्रो भैचम्पाको बाजा रननन  
रातो राम्रो भैचम्पाको बाजा रननन  
छोरी दिए उग्रसेनले अन्धो भड्कन  
सबै कुरो ब्रमणजीले झल्को देखाइहाले  
आठौँ गर्व कृष्णबाला, भनिदिइहाले  
लाबा-लस्कर लिऱएर साऱथी, बैनीज्वाइँलाई राऱखेर पिऱर माऱथि  
लाबा-लस्कर लिऱएर साऱथी, बैनीज्वाइँलाई राऱखेऱर पिऱर माऱथि

बैनी जुवाइँ दुइजानालाई झ्याल्खानामा पारी  
बैनी जुवाइँ दुइजानालाई झ्याल्खानामा पारी  
फक्यो कौस दर्बारमा ज्यान्को मयाँ मारी  
हँदारुदै हरे! सिब सकिसक्यो ज्यान  
जन्मेजति बालकहरू मारिँ होला किन?  
रातदिन रोइऱरोइ बसन, हरे सिब ! सुकैऱको जीऱवऱन  
रातदिन रोइऱरोइ बसन, हरे सिब! सुकैऱको जीऱवऱन

जन्मेजति बालक परे कौसासुरको फेला  
जन्मेजति बालक परे कौसासुरको फेला  
बिचार गर्नुहोला स्वामी आठौँ गर्भपाला  
भाद्रकृष्ण अष्टऱमी बुधवार्का राती  
धररर पानी पर्दा कोही छैनन् साथी  
पैदा भए हे स्वामी! बाला, छिटै गरी लैजानुस गोऱकुऱल  
पैदा भए हे स्वामी ! बाला, छिटै गरी लैजानुस् गोऱकुऱल

पालेचौकी मस्त निन्द्रा खुला भए द्वार  
पालेचौकी मस्त निन्द्रा खुला भए द्वार  
लौन-लौन स्वामी हजुर गुटुमुटु पार

छोरा बोकी बसुदेव जमुनानदी तरे  
मध्यरात्मा नानी सारे पुन्याइहाले पारि  
येसुदालाई बुझाए बाला, मायादेवी लेउनुभो साटेर  
येसुदालाई बुझाए बाला, मायादेवी लेउनुभो साटेर  
(गाउँदागाउँदै बिराए र पुनः सम्झेर गाए)  
छोरा दिई छोरी ल्याएँ थाप प्रिये ! काख  
छोरा दिई छोरी ल्याएँ थाप प्रिये ! काख  
पापीस्टले माला फेरि जोगाएर राख  
चौकीदारको कानमा सन्चार पुगयो सट्ट  
देवकीको काखबाट बालक ताने भट्ट  
रिसले झन्कियो साऽरा, मायादेवी घुम्न देऊ सनसाऽर  
रिसले झन्कियो साकरा, मायादेवी घुम्न देऊ सन्साऽर

रिसाएर झम्टिएर हात्ले समेत् चुँडी  
रिसाएर झम्टिएर हात्ले समेत् चुँडी  
जानुभयो जननी त आकाशवाणी उडी  
नाम मेरो बिजुला हो शक्ति मेरो माई  
तलाई मानीं गोकुलमा पुगिसके भाइ  
चारैतिर सुनिन्छ बाणी,  
माथी-माथी उडेकी तीऽनाऽनी  
बुझनीलाई कृस्नलीला गैरो छ,  
नबुझनीलाई घर्छेउऽमा पैऽरोऽछ  
स्वस्थानी

(गायकर वादकः नारायण गन्धर्व र हरिवहादुर गन्धर्व मितिः २०६२ भदौ ७ गते, स्थान लेखनाथ नगरपालिका बडहरे)

पानी आयो घाम लायो पाखामा  
गाम्चु गीत स्वस्थानी भाकामा  
पानी आयो घाम लायो पाखामा  
गाम्चु गीत स्वस्थानी भाकामा  
माघमाहात्मा स्वस्थानीको सार झिकीकन  
माघमाहात्मा स्वस्थानीको सार झिकीकन  
कुमारजी अगस्तीको बुझाइदेउ न मन  
अनि भन्छन् कुमारजी सृस्टिदेखि कन्चु  
एत्तीस् अध्ये सिरी स्वस्थानी सन्छेपले भन्चु  
जस्ले सुन्छ माघको माऽत्म्य  
बास हुन्छ कैलासपुरीमा  
जस्ले सुन्छ माघको माऽत्म्य बास हुन्छ कैलासपुरीमा  
कुमार जी आज्ञा गर्छन् सून अगस्त जी  
कुमार जी आज्ञा गर्छन् सुन अगस्त जी  
प्रजापति बिराणीको गर्भे बासदेखि  
पैदा भई जन्मिएका तेत्तीसकोटी नारी  
तेत्तीसकोटी देउताको सब् एउटै लगन पारी  
सत्तेदेवी बाऽहेकै राखेर  
दिऽएनन् मार्योको डोरीलाई  
सत्तेदेवी बाऽहेकै राखेर  
दिऽएनन् मार्योको डोरीलाई  
कन्नेदान विसर्जनको गरे जुमई छोरी

कन्नदेदान बिसर्जनको गरे जुमई छोरी  
आपना-आपना घर गए बोकाएर डोली  
यो खबर कैलास्पति महादेउले पाए  
सत्तेदेवी माग्न पन्यो बरु आफै जाए  
एक बचन नै नसोधी मलाई  
बिबा गरे तेत्तीसकोटीले  
एक बचन नै नसोधी मलाई  
बिबा गरे तेत्तीसकोटीले  
रैछु भाग मेरो पनि सब् देउताको मन्मा  
रैछु भाग मेरो पनि सब् देउताको मन्मा  
कैलास्पति हड्बडाउँदै सिरी दच्छेको घरमा  
देखिलिए आफ्नो घरमा दच्छे विराणीले  
यस्तो विघ्न हड्बडाउँदै आयौ कति काम्ले?  
कैलास सुन्ये भऽएर आऽज  
धेरै काल भो म ते ऽसै बसेको  
कैलास सुन्ये भऽएर आऽज  
धेरै काल भो म तेऽसै बसेको

तेत्तीसकोटी देउताले सब् कन्नदेदान पाए  
सत्तेदेवी माग्न भनी तिमी छेउ आएँ  
तिम्रो छोरी योग्य त छ कति राम्रो मोडा!  
सत्तेदेवी देऊ न छोरी ऐसा मिल्छ जोडा  
सिरीमहादेउको बचन सुनेर  
भन्वन् दच्छे कोधितम् बनेर  
महादेउको बचन सुनेर  
भन्वन् दच्छे कोधितम् बनेर  
देख्दैमा घृणा लाउँदो असबा छ फेटा  
देख्दैमा घृणा लाउँदो असबा छ फेटा  
काँ फुलेको बेलीचम्फा काँ फुलेको पलाँस ?  
मेरी छोरी सुवाउँदो तँ कसरी होलास् ?  
हेर कस्तो खरानी घसेको  
वाघको छाला पटुकी कसेको  
हेर कस्तो खरानी घसेको  
वाघको छाला पटुकी कसेको

मेरो छोरी सुवाउँदो तँ, भैनस् आज आई  
मेरो छोरी सुवाउँदो तँ, भैनस् आज आई  
कैले दिन्है छोरी म त, येस्ता बौलाहालाई  
पाखुरीमा समातेर सिरीमहादेवलाई  
लम्कीझम्की गरीकन बाइर फाल्यो मन्टयाई  
येति राम्रो यो सत्तेदेवीलाई  
दिन्न म त तँ लटे जोगीलाई  
येति राम्रो यो सत्तेदेवीलाई  
दिन्न म त तँ फुस्रा जोगीलाई  
दिन भनी होइजान्त्यो हेर  
निन्द भारी तिमीले नगर

दुख्ख मानी महादेउले आँसु बगाएर  
दुख्ख मानी महादेउले आँसु बगाएर  
सत्तेदेवी माथि सारै मन चुँडाएर  
भन्न लागे महादेउ विस्नुछेउ जाइ  
तिमी गई मागिदेउ न सत्तेदेवीलाई  
विस्नु हवोस् भनेर जानुभो  
म नाउन्जेल यै बस भनेर  
विस्नु हवोस् भनेर जानुभो  
म नाउन्जेल मैँ बस भनेर

सिरीदच्छेका घरमा विस्नु बायौबेगले पुगे  
सिरीदच्छेका घरमा विस्नु बायौबेगले पुगे  
बाटो हेरी भोलानाथ आसारमा बसे  
गडुरमाथि सवारी भै विस्नु आको देखि  
दच्छे-पत्नी विराणीले बडो सम्मान राखी  
आदरपूर्वक बहुतै गरेर  
सोघ्न लागे खुब नमृत वनेर  
आदरपूर्वक बहुतै गरेर  
सोघ्न लागे खुब नमृत वनेर  
कति काम्ले पाउकस्ट भो मेरो घर्मा आज  
कति काम्ले पाउकस्ट भो मेरो घर्मा आज  
भन्नुहोस् न लोकनाथ नमानेर लाज  
येस्तो हुकुम सिरीदच्छेको मुखदेखि सुनी  
भन्न लागे बैकुण्ठनाथ मनै मनले गुनी  
दिनी भए क्यै माग्न आएँ  
दिन्नौ भने म जान लाइगाएँ  
दिनी भए क्ये माग्न आए  
दिन्नौ भने म जान लाइगाएँ  
येस्तो हुकुम सिरीविस्नुको दच्छे विराणीले  
येस्तो हुकुम सिरीविस्नुको दच्छे विराणीले  
भएको कुरा भएदेखि सबै दिम्ला मैले  
यो धन-सम्पत्ति नी सबै हजुरेको हो नि  
मर्जी सुन्दा नाथजीको मलाई लाज भोनि  
भन्छन् विस्नु तीन बाचा गर तिम्ले ताहाँ  
मैले माग्नी चिज छ है तिम्रो घरमाहा  
बैकुण्ठको अतिपति म भएर मात्र  
इस्वी नभै जोगी जस्तो बसिरछ एकलै  
अरू छोरी देउताले पाएको  
सत्तेदेवी म माग्न आएको  
अरू छोरी देउताले पाएको  
सत्तेदेखी म माग्न आएको

भन्छन् दच्छे-पत्नी दई त्यो बाचाले हारे  
भन्छन् दच्छे-पत्नी दुई त्यो बाचाले हारे  
जेठी छोरी सत्तेदेवी हजुरलाई पारे  
छोरा भने पनि यै हो छोरी भने पनि

धन्को रच्छे गर्न भनी लौ राखेको हो नि  
दिम्ला भन्नी यो मन्मा थिएन  
तो बाचाले अम्कन दिएन  
दिम्ला भन्नी यो मन्मा थिएन  
तो बाचाले हारे म के गरूँ?

सुभ लगन हेरीकन बरियाँत आउनुहोला  
सुभ लगन हेरीकन बरियाँत आउनुहोला  
बागदत्त बोलिदिन्चु जसो होला-होला  
हँसीमुखले बिदा मागी विस्नु पाल्नुभयो  
सिब भन्छन् तिमी नि काम कसो भयो  
भनच्न् बिस्नु म गको कुरामा  
पुगला-पुगला भने झै ठान्दछु  
भन्छन् बिस्नु म गको कुरामा  
पुगला-पुगला भने झै ठान्दछु  
तर मलाई भनीकन लौ मागेर आएँ  
तर मलाई भनीकन लौ मागेर आएँ  
कत्रेदानको दिन्मा हजर जोगी जस्तो भए  
दच्छे-आँखा छलिकिन हजरको हातमा  
सत्तेदेवी पारिदिम्ला तो मध्धेनी रात्मा  
येति भनी सिरीविस्नु गए  
सिब पनि बहतै खुस भए  
येति भनी सिरीविस्नु गए  
सिब पनि बहुतै खुस भए

उतापट्टि सामग्री यो सप् तयार पारी  
बैकुन्ठको सिरीविस्नुले जन्ती लगे भारी  
दुला भई बैकुन्ठमा सिरीदच्छेका घर्मा  
शिव सुते कैलासमा भाड गाँजाका भरमा

### बिरामी र डाक्टरको कविता

ए सुन्नहोला दीएर दिन्चित्त  
बिरामी र डागडको कवित  
सुन्नहोला दीएर दिल् चित्त  
बिरामी र डागडको कवित  
आज मलाई सन्च छैन अस्पतालम जान्चु  
आज मलाई सन्च छैन अस्पतालम जान्चु  
जे भएका पैसा पनी लिएर नै जान्चु  
डागडर साहेप् आईकन डिग्री लगाएर  
तेरो बेथा के हो को नी भन्छन् तेति खेर  
भन्न आँटयो विमारीले मुटु खाने बेथा  
भन्न आँटि डागडर साप्ले यौटा कुरो तेता  
भन्न आँटि डागडर साप्ले कलेजामा घाउ छ  
पाँच हज्जारको औसदी नै तिमीलाई नै लाउछ  
डागडर साबको मुखमा हेरेर



रुन्च बिरामी बिलौनै गरेर  
योटा कुरो डागडर साप्ले भन्न अँट तर  
बेथा तिमो नीमन् हुन्च पैसा खर्च गर  
पाँच हजार रुपियाँ ली अस्पतालम गयो  
बेथा सन्चो न भएर घर्मा फिर्ता भयो  
गरहले हो कि भन्दै जोतिसीकाँ गयो  
माना चामल् चिना टिपन् लिएर नै गयो  
कठै बरा जोतिसीले धुलो कोर्न लायो  
राहु केतु ग्रह पनि तिम्लाई नै छ रे  
गाई दान अन्न दान सुन दान गर  
कठैबरा तिमो बेथा नीमन् हुन्च तर  
सन्चरबार्का दिन्मा पनि जोतीसी बोलाई  
गाई दान, अन्न दान सुन दान गरे  
कठैबरा उसको बेथा उसैलाई नै छ रे  
जोतिसीले लैहाले जेऽथा  
हाम्लाई थपे होनाहारको बेऽथा  
जोतिसीले लैहाले जेऽथा  
हाम्लाई थपे होनाहारको बेऽथा  
जोतीसीले लैहाले गहकिलो जेऽथा  
हामीलाई नै थपिदिए होनाहारको बेथा  
बेथा घट्ला भन्दाभन्दै झन् झन् बढ्न गयो  
बोक्सीले र हो कि भन्दै जान्नी भाठाम् गयो  
बोक्सीले र हो कि भन्दै जान्नी भाठाम् गयो  
तल्ला गामको भुँडीवाला चिन्ता गर्न आयो  
तिन् पाथीको जाँड सबै हवात्तै पारी खायो  
चामल् पैसा भुँडेले खायो  
फेरि भाउतो उसैले लगायो  
चामल पैसा भुँडेले खायो  
फेरि भाउतो उसैले लगायो  
धेरै आमचन् धामीझाँक्री दिन्को एउएउटा  
कोइले भन्चन् भूत लाग्यो कोइले भन्चन् घौता  
कोइले भन्चन् भूत लाग्यो कोइले भन्चन् घौता  
भुँडीवाला भन्दा पनि लाले काले जान्ने  
लाले काले गाउँ घर्काले सपैले नै मात्रे  
फुक्न थाल्यो पेटमा समाई छुमन्तकी बाचा  
तेरो पेटमा बेथा रच पुच्छर भअको माछा  
बिरामीलाई फुमन्तरको जस मिल्न गयो  
गाम् घरको जडीबुटी दवाइले फेला पार्न गयो  
कठैबरा उसको बेथा ऐले निमन् भयो  
जान्नी मात्री पाईदैनन् कोइ पनी  
दया राखी गर्दिन्नन् क्वै पनी  
नक भाले भुँडेले खायो मलाई सन्चो लालेकालेले गरायो  
नक भाले भुँडेले खायो  
मलाई सन्चो लाले कालेले गरायो

## बरु आफै मरिदिन्चु

स्वदेशका लागि मैले, बली चडाउँचु  
स्वदेशका लागि मैले, बली चडाउचु  
बरु आफै मरिदिन्चु, देशलाई बचाउँचु

बरु अन्न नपाए म, गिठा भ्याकुर खान्बु  
गिठा-भ्याकुर खान्बु,  
लाज छोप्नी नपाए म, पात बेरी हिन्बु  
पात बेरी हिन्दु,  
चन्द्र-सूर्जे शान्तिको, हो, हो, हो,  
चन्द्र - सूर्जे शान्तिको, झन्डा बोकी हिन्चु  
पराईले टेके भने, परान त्यागिदिन्चु  
पराईले टेके भने, परान त्यागिदिन्चु  
बरु आफै मरिदिन्चु, देशलाई बचाउँचु  
हिमाल हसाउनु हजुर, डाँफेर नचाउनु  
गौतमबुद्ध जन्मिएको, देश बचाउनु  
गौतमबुद्ध जन्मिएको, देश बचाउनु  
बरु आफै मरिदिन्चु, देशलाई बचाउँचु

आफ्नै दुई खुट्टाले टेक्ने, बानी बसालौं है ।  
बानी बसालौं है,  
देशको सान पुगनलाई सबै कम्मर कसौं है  
सबै कम्मर कसौं है,  
पुरुखाले आरजेको हो, हो, हो,  
पुरुखाले आरजेको नासो सबै बचाऊँ  
स्वदेशलाई सजाएर, मातृभूमि हसाऊँ  
स्वदेशलाई सजाएर, मातृभूमि हसाऊँ  
इतिहासमा वीर पुरुष, नेपालीको नाउँ  
इतिहासमा वीर पुरुष, नेपालीको नाउँ  
बिस्नु औतार राजाको, सिरीपेच देल पाऊँ  
सधैँभरि राजाको, सिरीपेच देल पाऊँ  
बरु आफै मरिदिन्चु, देशलाई बचाउँचु

देशले आज के माग्दैच, पूरा गरम् छिटो  
पुरा गरम् छिटो  
अरकाको भर परी, खानी होइन मीठो  
खानी होइन मीठो ,  
पाखुरीले उब्जाएको, हो, होहो  
पाखुरीले उब्जाएको, खान्बु मीठो पिठो  
कैले पछि पर्ने छैन, वीर नेपाली ठिटो  
कैले पछि हट्ने छैन, वीर नेपाली ठिटो,  
बरु आफै मरिदिन्चु, देशलाई बचाउँचु  
बरु आफै मरिदिन्चु, देशलाई बचाउँचु  
स्वदेशको लागि मैले बली चडाइदिन्चु  
स्वदेशको लागि मैले बली चडाइदिन्चु  
बरु आफै मरिदिन्चु, देशलाई बचाउँचु

देशलाई बचाउँचु  
देशलाई बचाउँचु  
देशलाई बचाउँचु  
देशलाई बचाउँचु

### किन रुन्चस् सारङ्गी?

किन रुन्चस् सारङ्गी?  
किन रुन्चस् सारङ्गी?  
डाँको छोडी रुन्चस्  
गाइने दाइका आँसु पुछौं  
गाइने दाइका आँसु पुछौं  
देश सुन्दर हुन्च राजै,  
देश सुन्दर हुन्च, देश सुन्दर हुन्च  
किन रुन्चस् सारङ्गी?,

तराईदेखि पहाडसम्म गाइने गीत गाउँचन्  
नेपालीका घरघरमा गैरो नाता लाउँचन्  
गाइनेका कथा बेथा सडबैले सुऽन  
गाइनेका कथा-बेथा सडबैले सुऽन  
नेपालीलाई चिनाउनी,  
नेपालीलाई चिनाउनी  
सारङ्गीको धुन राजै,  
सारङ्गीको धुन, सारङ्गीको धुन,  
किन रुन्चस् सारङ्गी ?  
किन रुन्चस् सारङ्गी?,

गन्धर्व रिसि राष्ट्रभक्ति विक्कुल फुक्नी गर्चन्  
गन्धर्व रिसि राष्ट्रभक्ति विक्कुल फुक्नी गर्चन्  
मेचीकाली फूलबारीमा शान्ति सङ्गीत छर्चन्  
सङ्गीत्साधक माली भई विरुवालाई सारौ  
सीत्साधक माली भई विरुवालाई सारौ  
स्वदेशका गहनालाई स्वदेशका गहनालाई,  
सरक्षण गरी गजा,  
संरक्षण गरौ, संरक्षण गरौ,  
किन रुन्चस् सारही ?

भुल्लन पनि नसक्किनी सारङ्गीको धुन  
कैले मानिस्लाई हँसाउँच कैले पाछै गुन  
गाइनेको बाजा भने हुन्न भन्थे छुन  
गाइनेको बाजा भने हुन्न भन्थे छुन  
राष्ट्रव्यापी सारङ्गीले,  
लगाउँदैछ गन राजे  
लगाउँदैछ गुन  
किन रुन्चस् सारङ्गी?  
किन रुन्चस् सारङ्गी? डाँको छोडी रुन्चस्  
गाइने दाइका आँसु पोछौं,

गाइने दाइका आँसु पोछौं  
देश सुन्दर हुन्य राजे  
देश सुन्दर हुन्च  
देश सुन्दर हुन्व  
किन रुन्चस् सारङ्गी  
सारङ्गी,  
सारङ्गी,

### गाइने दाइ दुक्खको भारीमा

गाइने दाइ दुक्खको भारीमा  
जोवान बित्यो  
जोवान् बित्यो उत्तीसै घारीमा  
गाइने दाइ दुक्खको भारीमा  
जोवान् बित्यो उत्तीसै घारीमा

मुटु मेरो गाँठो पर्च, दुखी जीवन देख्दा  
आँसु मेरो बग्न थाल्चन्, यो कविता लेख्ता  
होला-होलो भन्दाभन्दै जीवन बितिजान्च  
अजम्मरी पाए झै यो मनले ठान्च  
गाइने दाइको दुक्खको भारीमा  
जोवान बित्यो उत्तीसै घारीमा

सधैँभरि भोको पेट, गाउँमा डुल्न जान्ते  
जनताका घरदैलोमा मकै पानी खान्ते  
लौ खाऊ भत्री कोइ थिएनन्, गाउँका छिमेकीले  
आसै आसमा जोवन बित्यो घर्को इस्थितिले  
गाइने दाइ दुक्खको भारीमा  
जोवन बित्यो उत्तीसै घारीमा  
तिग्र पनि थाकिसके, लेखबैसी गर्दै

## परिशिष्ट २

### २. क्षेत्र अध्ययन गर्दा गन्धर्वसँग लिएका तस्वीरहरू (क)



सुदूर पश्चिम नेपालको हेमजा भन्ने ठाउँमा लालबहादुर गन्धर्व र गोविन्दबहादुर गन्धर्वसँग गाइने-गीत विषय २६/१२/२०१७ - को दिन लिएको अन्तर्वार्ता।

### (ख)



सुदूर पश्चिम नेपालको हेमजा निवासी लालबहादुर गन्धर्व र गोविन्दबहादुर गन्धर्वका परिवारसित लिएको फोटो।

(ग)



हेमजा निवासी लालबहादुर गन्धर्व आफ्ना पुर्खाहरूले प्रयोग गरेका सारङ्गीहरू देखाउँदै ।

परिशिष्ट ३

शोधमूलक जर्नलमा प्रकाशित लेख तथा अन्तराष्ट्रिय सङ्गोष्ठीमा कार्यपत्र प्रस्तुत गरेको  
प्रमाण पत्र

शोधमूलक अर्द्धवार्षिक जर्नल  
**अनुसन्धान**

वर्ष: १ अङ्क: २



नेपाली विभाग  
सिद्धिम विश्वविद्यालय

वर्ष १ अङ्क २  
**अनुसन्धान**

अगस्त २०१७  
शोधमूलक अर्द्धवार्षिक जर्नल

प्रधान सम्पादक  
पुष्प शर्मा



नेपाली विभाग  
सिक्किम विश्वविद्यालय  
सात माइल, सामदुर  
तादीङ, गान्तोक, पूर्व सिक्किम-७३७१०२



शोधमूलक अर्द्धवार्षिक जर्नल

# अनुसन्धान

संरक्षक

प्रो टि बि सुब्बा  
कुलपति

प्रधान सम्पादक

पुष्प शर्मा  
सह प्राध्यापक

सम्पादकद्वय

समर सिन्हा, उप प्राध्यापक  
देवचन्द्र सुब्बा, उप प्राध्यापक

सम्पादन मण्डली

प्रो प्रतापचन्द्र प्रधान, विभाग अध्यक्ष  
कविता लामा, सह प्राध्यापक  
बलराम पाण्डे, उप प्राध्यापक

सम्पादन सहयोगी

सपन प्रधान, अतिथि उप प्राध्यापक

## विषयसूची

क्रम सङ्ख्या	विषय	लेखक	पृष्ठ
१	सम्पादकीय		क-ख
२	दार्जिलिङ पुलबजार खण्डबाट सङ्कलित लोककथाहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन	ज्ञानेन्द्र सुब्बा	१-१४
३	नेपाली लोकगीत : लोकसांस्कृतिक सम्बन्ध	हेमन्तकुमार नेपाल	१५-२४
४	दार्जिलिङ-सिक्किमका जनजातिमा प्रचलित मृत्युसंस्कार	सपन प्रधान	२५-३५
५	नेपाली र मैथिली समाजमा प्रचलित पर्वगीत	नीरज राई	३६-४६
६	गन्धर्व : सांस्कृतिक र धार्मिक व्याख्यान	विवेक छेत्री	४७-५१
७	नेपाली संस्कृतिको मौलिकता	सुचन प्रधान	५२-५९
८	पारिवारिक सन्दर्भमा नारीसम्बन्धित उखान	मनिता रसाइली	६०-६८
९	नेपाली लोकगीतमा प्रादेशिक प्रतिबिम्ब	षडानन्द पौड्याल	६९-८२
१०	धार्मिक नृत्यगीतको सन्दर्भपरक विश्लेषण	कृष्णप्रसाद न्यौपाने	८३-१००
११	यस अङ्कका लेखक		१०१
१२	अनुसन्धान जर्नलका लागि नियमावली		१०२

## गन्धर्व : सांस्कृतिक र धार्मिक व्याख्यान

### विवेक छेत्री

सार : गन्धर्वको प्राचीनता केलाउने क्रममा दि हिस्ट्री अफ इन्डियन लिटरेचर नामक पुस्तकमा मरिस विन्टरनिजले गन्धर्वहरूलाई अप्सराहरूको पतिको रूपमा चिनाएका छन् भने बौद्धधर्म ग्रन्थमा गन्धर्वलाई राजाका सेवकको रूपमा चिनाइएको पाइन्छ । गाइने जातिमा मौखिक रूपमा जीवित रहेको लोकगीत र लोकगाथाहरूमध्ये चलन चल्तीका गीत, हँस्यौली गीत, घुमफिर गर्दाको गीत, बाह्रमासेगीत, निर्गुणगीत, लाहुरेको सन्देशगीत, मङ्गलगीत, रत्यौलीगीत, तिजेगीत, सेवा लाउँदाको गीत, भैलो, रामायण, कृष्णचरित्र, स्वास्थानी आदि गीतहरू प्रमुख रहेका छन् भने गाइने गीतका रागहरूमध्ये विवास राग, धनसेली राग, रामकली राग, सारङ्गा राग, मालसिरी राग, वसन्त राग, पञ्चपद राग आदि गरी लगभग २० वटा रागहरू प्रमुख रहेका पाइन्छन् । गाइने गीतसँग राग र नृत्यको पनि सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । गाइनेका प्रमुख नृत्यहरूमध्ये जैमलपत्ता नृत्य, तरबारे नृत्य र रत्यौली नृत्य उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ ।

बीजशब्द : गन्धर्व, गाइने, पृष्ठभूमि, संस्कृति, धर्म, सारङ्गी, लोकगीत, लोकनृत्य।

### १. पृष्ठभूमि

गन्धर्व शब्दको प्रयोग अनि यस समुदायको चर्चा वैदिक, पौराणिक तथा महाभारत काल<sup>१</sup> देखि नै भएको पाइन्छ । नेपाली समाजमा गन्धर्वलाई गाइने भनेर पनि चिनिने गरिन्छ । प्राचीन कालदेखि नै नेपाल र भारतका विभिन्न ठाउँमा बसोबासो गर्दैआएका गाइने समुदायलाई वि. सं. २००७ सालदेखि गन्धर्व नामले चिन्न थालेको पाइन्छ ।<sup>२</sup> नेपाली समाजमा गन्धर्व नामले गाइने समुदायलाई धेरै पछि मात्र चिन्न थाले तापनि जनसाधारणको भाषामा गन्धर्वभन्दा गाइने शब्द नै बढी प्रचलित रहेको पाइन्छ । अहिले यिनीहरूलाई गन्धर्व, गाइने, मिजार, गान्धारी, गायक, गिताङ्गे,

१ मरिस विन्टरनिज, सन् १९९१, हिस्ट्री अफ इन्डियन लिटरेचर, नई दिल्ली: रानी झाँसी रोड, पृ. १०४

२ कुसुमकार न्यौपाने, 'गन्धर्वको लोकसाहित्य : निरन्तरता र परिवर्तन' वि सं २०६५, रमेशप्रसाद भट्टराई (सम्पा), भृकुटी, काठमाडौं: कालिटी प्रिन्टर्स, रामशाह पथ, वर्ष १, अड्क २, पृ. ८६

सारङ्गीदाइ, मागीखाने जाति आदि नामले चित्रे अथवा चिनाउने गरेको पाइए तापनि यिनीहरू आफूलाई गन्धर्व भन्न नै बढी रुचाउँछन्।<sup>३</sup> नेपाली समाजका विभिन्न जातजातिहरूमध्ये गायनलाई मुख्य पेशा बनाएर जीवन निर्वाह गर्ने जाति नै गाइने जाति हो। यिनीहरूले आफ्ना गीतद्वारा सामाजिक, राजनीतिक, ऐतिहासिक शैक्षिक चेतनाको ज्ञान दिन खोजेका हुन्छन्। यिनीहरूले आफ्ना नामका पछाडि गन्धर्व लेखेर आफूलाई चिनाएका छन्। यिनीहरू गीत गाउँदै एक ठाउँदेखि अर्को ठाउँ पुग्ने सन्देशवाहक भए तापनि सम्बन्धित विषयसँग सन्दर्भित तथ्य सङ्कलन गर्दै जाँदा गाइनेको मूलथलो मानिने नेपालका विभिन्न जिल्लाहरू अन्तर्गतका बाटुलीचौर, लामाचौर, हेमजा, अर्घाँ, बडहरे, बेगनास र गगनगौँडा भन्ने ठाउँ रहेको जानकारी पाइन्छ।

## २. गन्धर्व जातिको परिचय

साधारणतः गाइने भन्नाले सारङ्गी बजाएर कुनै एउटा विषयवस्तुलाई गीतको भाकामा ढालेर एक ठाउँदेखि अर्को ठाउँसम्म सुनाउँदै हिँड्ने मानिस भनेर चिन्न सकिन्छ। गाउँदै हिँड्ने भएकाले नेपाली समाजमा गन्धर्वलाई गाइने भनिएको हो। यिनीहरूलाई मागीखाने जाति भनेर पनि चिनिन्छ। गाइनेलाई गन्धर्व पनि भनिएको पाइन्छ। नेपाली बृहत् शब्दकोशमा गन्धर्वको अर्थ निम्नलिखित रूपमा उद्धृत गरेको पाइन्छ-

गाउने र बजाउने कलामा प्रवीण एक देवयोनि।

गानबजान गर्ने पेसा भएको एक जाति, गाइने।

महाभारतप्रसिद्ध गन्धर्वहरूको बस्ती वा राजधानी।

काल्पनिक नगर, मिथ्यालोक।

गानबजानसम्बन्धी विद्या, सङ्गीतशास्त्र।

यस शब्दकोशअनुसार गन्धर्वको अर्थ बिस्तारित हुँदै गए तापनि यसले मूलरूपमा गाउने र सङ्गीत दिने कलामा प्रवीण एउटा विशेष जाति वा समुदायलाई बुझाउँदछ।

गन्धर्वहरूलाई देउता र मनुष्यबिचको सन्देशवाहक भनेर परिभाषित गरिएको पाइन्छ। समाजमा घटित घटना, वीरताको वर्णन, प्राकृतिक प्रकोपको वर्णन, पारिवारिक कलह, राजनैतिक गतिविधिलाई गन्धर्वले आफ्ना गीतद्वारा व्यक्त गर्दै सुनाउँदै हिँड्ने गरेको पाइन्छ। उनीहरूले आफ्नो गीतलाई सारङ्गीको धुन दिएर प्रस्तुत गर्छन्।

गाइनेको सम्बन्ध सारङ्गीसित हुनाले गाइनेलाई सारङ्गीदेखि छुट्टै राखेर परिभाषित गर्न सकिँदैन। सारङ्गीलाई तारबाजाको रूपमा पनि चिनिन्छ। यो चारवटा तारले युक्त हुन्छ। यसको तल्लो खोक्रो अंश 'गोहोरो'<sup>४</sup>, बास्रा, भेडा आदिको छालाले मोहोरेको हुन्छ। यस बाजालाई आजसम्म गाइनेहरूले मात्र बजाउँदै आएका छन्। संस्कृत र हिन्दी साहित्यमा पनि गन्धर्व शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ भने नेपाली साहित्यमा गन्धर्व र गाइने दुवै शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। धर्मराज थापाले पहिलोपल्ट गन्धर्वलाई चिनाउने क्रममा गाइने शब्दको प्रयोग गरेका हुन्। गाइनेलाई

३ कुसुमकार न्यौपाने, सन् २००९, पूर्ववत्, पृ. ८८

४ छेपाराको जस्तो शारीरिक ढाँचा भएको एक प्रकारको तुलो जङ्गली जनावर।

अङ्ग्रेजीमा 'मिन्सट्रल' भनिन्छ । 'मिन्सट्रल' शब्द फ्रेञ्च भाषाबाट आएको हो। गाइनेले ऐतिहासिक, अर्थनैतिक, राजनीतिक, सामाजिक आदि घटनाहरू तथा प्राकृतिक आपदा जस्तै बाढी, भुइँचालो, पैहो आदि घटनाहरूको वर्णन तुक्का जोड्दै, गीत गाउँदै सारङ्गीको धुनलाई आफ्नो लयमा बाँधेर बजाउँछन्। यस्ता गीत कथने प्रवृत्तिलाई गाइनेहरूको विशेषता मानिन्छ । गीत गाउने क्रममा गाइनेका मुखबाट गीतको रूपमा कथा, घटनाहरूको वर्णनसँगै आफ्ना मनका भावना पनि अभिव्यक्त गर्दछन्। तर त्यस अभिव्यक्तिमा गाइनेका व्यक्तिगत अनुभूति मात्र नभएर त्यसमा समाजको चित्रण, समाजले गरेका सुखदुःखका कुरा, समाजको अनुभूति आदि पनि अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । गाइनेले समाजमा जातजातिमा रहेका भेदभाव, शोषण, विकृति, समसामायिक निरंकुश शासन-व्यवस्थाप्रति आफ्ना गीतको माध्यमद्वारा तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरेका हुन्छन् भने अन्य राष्ट्रबाट धपाइएका नेपालीहरूको पीडा, देशका लागि आफ्नो प्राणको आहुति दिने सहिदहरूको व्यथा, नेपालमा प्रजातन्त्र ल्याउँदा ज्यान गुमाउन पुगेका जनसाधारण, नेपालको राजदरबारमा भएको राजारानीको भयावह हत्याकाण्ड र काठमाडौँमा 'बिफर'<sup>५</sup> हुँदा खेदिएका महामारीग्रस्त बालकहरूको पीडाको अभिव्यक्ति आदि पाइन्छ ।

### ३. गन्धर्वको व्याख्या : धार्मिक दृष्टिकोण

गन्धर्वको प्राचीनता केलाउने क्रममा दि हिस्ट्री अफ इन्डियन लिटरेचर नामक पुस्तकमा मरिस विन्टरनिजले गन्धर्वहरूलाई अप्सराहरूको पतिको रूपमा चिनाएका छन् भने बौद्धधर्म ग्रन्थमा गन्धर्वलाई राजाका सेवकको रूपमा चिनाइएको छ। गन्धर्वको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई केलाउने क्रममा गन्धर्वलाई धार्मिक दृष्टिले यहाँ चिनाउने प्रयास गरिने छ ।

#### ३.१. हिन्दूधर्ममा गन्धर्वको व्याख्या

हिन्दूधर्ममा वेद, पुराण, महाभारत कालदेखि नै गन्धर्वको चर्चा भएको पाइन्छ । हिन्दूधर्मका आधारमा गन्धर्वलाई पुरुष प्रकृतिको आत्मीय रूपमा चिनिन्छ । गन्धर्वहरू अप्सराहरूका लोभ्रे हुन्। हिन्दूशास्त्रमा यिनीहरूको शरीर मानवीय ढाँचाभन्दा केही भिन्न प्रकारको हुन्छ भनेर भनिएको छ । यिनीहरूको शरीरको बनोट पशुहरूको जस्तो हुन्छ। पशुहरूमा पनि चरा र घोडाको जस्तो बनोट भएका हुन्छन् भनेर लेखिएको छ । उनीहरूमा स्वतः सङ्गीत रचेर गीत गाउने गुण वरदानस्वरूप पाएका हुन्छन्। सधैं पवित्र रहनका निम्ति देउताहरू एक प्रकारको पदार्थ पिउने गर्थे, जसलाई 'सोमा' भनिन्थ्यो। गन्धर्वहरूले यही 'सोमा'<sup>६</sup> जलको संरक्षण गर्थे र समय समयमा देवी देउताहरूको निवासमा गएर उनीहरूको मनोरञ्जनका निम्ति सुन्दर सुन्दर सङ्गीत सुनाउने गर्थे।

गन्धर्वलाई ईश्वर र मानिसबिचको सन्देशवाहक पनि भनिन्छ । हिन्दूधर्मअनुसार गन्धर्वको विवाह दुवै पक्षका आपसी सहमतिद्वारा गरिन्छ। यिनीहरूको विवाहमा कुनै धार्मिक औपचारिकताको पालन गरिँदैन। महाभारतमा पनि गन्धर्वलाई देउता र यक्षको सन्दर्भमा डर उत्पन्न गराउने माननीय सेनापतिको रूपमा वर्णन गरिएको छ । यिनीहरू एकाधिक क्षेत्रहरूमा फैलिएर बसेका हुन्छन्। गन्धर्वलाई ब्रह्माको सिर्जना पनि भनिन्छ । सामवेदमा गन्धर्वका गीतहरू

५ घातक रोगका कीटाणुको प्रभावले जरोका साथ साथै आङ्गुरी फोकाफोका भएर आउने खटिरो ।

६ देवलोकमा देउताहरूले पिउनका निम्ति प्रयोग गर्ने शुद्ध तरल पदार्थ ।

र सङ्गीतका कुराहरू प्रशस्त पाइन्छन्।

### ३.२. बौद्धधर्ममा गन्धर्वको व्याख्या

बौद्धधर्ममा सबैभन्दा तल्लो स्तरका देउतालाई गन्धर्व भनिन्छ। यिनीहरूलाई चतुरमहाराजाकायिका<sup>७</sup> - का सेवकको रूपमा चिनिन्छ। गन्धर्वहरू स्वर्गका चार दिशामध्ये पूर्व दिशाको राजा धृतराष्ट्रको सेवामा सङ्लग्न हुन्थे। गन्धर्वहरूले आफ्नो जीवनकालमा धर्मको सदुपयोग गरी नैतिकतालाई शिरोपर गरी त्यसैको मार्गमा लागिपरे भने मात्र उनीहरूले फेरि गन्धर्वको अवतार लिएर जन्म हुनेछ भन्ने विश्वास रहिआएको छ। गन्धर्व भएर जन्म लिनु बौद्धधर्ममा पवित्र मानिएको छ।

गन्धर्वहरूमा हावामा माथि माथि उड्न सक्ने शक्ति हुन्छ। उनीहरूमा भएका कलाद्वारा नै उनीहरूलाई गीतकार, रचनाकार, सङ्गीतकार आदिको पदप्राप्त भएको हो। बौद्धशास्त्रअनुसार गन्धर्व फुल तथा रुखसित जोडिएका हुन्छन्। जुन रुखको बोक्रा, मञ्जरी आदिबाट सुगन्धित वासना आइरहेको हुन्छ, भनिन्छ गन्धर्वको बास त्यहीँ हुन्छ। गन्धर्वले बास गरेको रुखबाट छरिएको सुगन्धले भिक्षुको ध्यानलाई समेत भङ्ग गर्न सक्ने शक्ति हुन्छ भन्ने बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको विश्वास रहेको छ।

बौद्धधर्ममा कहिलेकाहीँ यक्ष र गन्धर्वलाई समान अर्थमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ। बौद्धशास्त्रमा प्रस्तुत पनाडा, ओपामामा, नल्ल, अत्तसेन राजा नाम गरेका प्रमुख गन्धर्वहरू थिए भन्ने वर्णन पाइन्छ। मातली गन्धर्व 'सक्र'<sup>८</sup> राजाका सारथी थिए।

तिम्बर्व नाम गरेका गन्धर्व सम्पूर्ण गन्धर्व जातिका मुखिया थिए। तिम्बर्वको छोरीको नाम भद्र सूर्यवर्चसा थियो। सूर्यवर्चसा र पञ्चशिखा(Pancasikha) माझ गहिरो प्रेमसम्बन्ध थियो। पञ्चशिखा पनि गन्धर्व नै थिए। सक्रको महलमा सूर्यवर्चसा सधैं आफ्नो नृत्य प्रस्तुत गर्न जान्थिन्। त्यहीँ उनको सुन्दर नृत्य देखेर पञ्चशिखा सूर्यवर्चसाको प्रेममा परेका थिए। तर तिनताक सूर्यवर्चसा मातलीका छोरा सिखन्डीसित प्रेममा बाँधिएकी थिइन्। यी सबै कुरा थाहा पाएपछि सूर्यवर्चसालाई आफ्नो बनाउन पञ्चशिखा तिम्बर्वको घरमा गए अनि वीणाबाट मधुर धुन निकाल्दै बुद्ध र उनका प्रेमीहरू बाजको प्रेमकथालाई अति नै सुन्दर स्वर र भाकामा गीतको रूप दिए र सबैलाई आफ्नो सिपको कायल बनाए। सूर्यवर्चसा पनि पञ्चशिखाको गायनको कायल बनेकी थिइन्। यसपछि सक्रले बुद्धको सामु गएर पञ्चशिखाको प्रशंसा गरे र यही गुण र सेवाको प्रतिफल पञ्चशिखासित सूर्यवर्चसाको विवाहसम्पन्न भएको थियो। पञ्चशिखाले स्वर्गका राजाका सन्देशलाई सबै लोकमा गएर सुनाउँथ्यो। उसले यो सन्देश वीणाको धुन बजाउँदै गीतको भाकामा भन्ने गर्थ्यो। यसरी पञ्चशिखाको कामपछि गएर सबै गन्धर्वले गर्न थाले। यसैकारण यिनीहरूलाई देउता र मनुष्यबिचको सन्देशवाहक भनेर परिभाषित गरियो।

### ४. गन्धर्व : सांस्कृतिक पक्ष

गाइनेहरूले गीत र नृत्यद्वारा आफ्नो संस्कृतिलाई प्रस्तुत गर्ने काम गरेका छन्। गाइने समुदायले मौखिक रूपमा जीवित राखेको लोकगीत र लोकगाथाहरूमध्ये चलनचल्तीका गीत, हस्यौली गीत, घुमफिर गर्दाको गीत, बाह्रमासेगीत, निर्गुणगीत,

७ स्वर्गका चारै दिशामा स्वर्गको प्रत्येक दिशाको संरक्षण गर्न बनाइएका राजा

८ बौद्धजगत्मा वर्णित त्रयासत्रिमसा (Trayastrimsa) का राजा

लाहुरेको सन्देश गीत, मङ्गल गीत, रत्यौली गीत, तिजे गीत, सेवा लाउँदाको गीत, भैलो, रामायण, कृष्णचरित्र, स्वास्थानी आदि गीतहरू प्रमुख रहेका छन्। सङ्गीतसम्बन्धित व्यवस्थित धुन र लयलाई राग भनिन्छ। गाइने गीतको रागहरूमध्ये विवास राग, बेल्वल राग, धनसिरी राग, रामकली राग, सन्ध्या राग, ठुलो आरती राग, सामताल राग, गजताल राग, ख्याली ताल राग, आरती राग र उकापरार (उषा प्रहार) राग उषा आदि गरी लगभग २० वटा रागहरू प्रमुख रहेका पाइन्छन्। गाइने गीतसँग राग र नृत्यको पनि सम्बन्ध रहेको पाइन्छ। गाइनेका गीतमात्र नभएर गाइनेका नृत्यहरू पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रहेका छन्। गाइनेका प्रमुख नृत्यहरूमध्ये जैमलपत्ता नृत्य, तरबारे नृत्य र रत्यौली नृत्य उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ।

गन्धर्वलाई सन्देशवाहक भनेर पनि चिनिन्छ। गाइने गीत नेपाली लोकसाहित्यको एक प्रमुख अङ्ग हो। गोर्खा अभियानको समयमा राजा वा दरबार अनि जनताहरूमाझ सूचनाको एउटा प्रमुख माध्यमका रूपमा पनि गन्धर्वहरू रहेका थिए भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ। उनीहरूले नेपाल एकीकरणको समयमा पनि विभिन्न ठाउँहरूमा गई राजा पृथ्वीनारायणको गुणगान गरेको उल्लेख चुडामणि बन्धूले नेपाली लोकसाहित्य नामक पुस्तकमा गरिसकेका छन्।

#### ५. निष्कर्ष

नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित एउटा विशेष समुदायको रूपमा प्रचलित रहेका गाइने समुदायको लोकसाहित्यको आफ्नै महत्त्व रहेको पाइन्छ। गायनलाई मुख्य पेशा बनाएर हिँड्ने गरेको यस समुदायले लोकसाहित्यका विभिन्न विधा प्रचार गर्दै हिँडे पनि लोकसाहित्यका प्रमुख विधामध्ये लोकगीत, लोकगाथा र लोकनृत्य गरी तीनवटा विधालाई संवहन गरेको पाइन्छ। यस समुदायका अग्रज वा पुराना पुस्ताले गाउने गरेका लोकगाथाहरूमा कर्खा, भौलो, स्वास्थानी आदि गीतहरू प्रमुख रहेका छन् भने यिनीहरूले गाउने र लोकनृत्य भनेर चिनिने यस समुदायका लोकनृत्यहरूमा तरबारे नृत्य, जौमलपत्ता नृत्य र रत्यौली नृत्य प्रमुख रहेका छन्। गाइने जातिको आफ्नै संस्कार अनि संस्कृति रहेको पाइन्छ तर गाइनेले आफ्नो समुदायको धरोहर र अमूल्य निधिस्वरूप जीवित राखेको लोकसाहित्य अनि संस्कृतिलाई अहिले क्रमशः छोड्दै गएको अवस्था रहेको छ। गाइनेहरूको गेय विधाअन्तर्गत पर्ने पिङ्गलशास्त्रबारे अहिलेका पुस्ताका गाइनेहरू स्पष्टरूपमा केही जानकारी दिन सक्दैनन्। त्यसैले गाइनेहरूको यो शास्त्र पनि विस्तारै लोप हुने अवस्थामा पुगेको पाइन्छ। गाइनेहरूको यस्तो महत्त्वपूर्ण लोकसांस्कृतिक एवम् साहित्यिक विधालाई संरक्षण गर्नु पर्ने आवश्यक रहेको देखिन्छ।

#### सन्दर्भग्रन्थसूची

- आचार्य, बलराम सन् २००८, *नेपाली समाज र संस्कृतिको विश्लेषण*, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन।  
 न्यौपाने, कुसुमकुमार सन् २००९, 'गन्धर्वको लोकसाहित्य : निरन्तरता र परिवर्तन', भद्रराई, रमेशप्रसाद (सम्पा.),  
*भुकुटी*, काठमाडौं : कालिटी प्रिन्टर्स, रामशाह पथ, वर्ष १, अड्क २।  
 बन्धू, चुडामणि सन् २००१, *नेपाली लोकसाहित्य*, काठमाडौं : एकता बुक्स।  
 राणा, युद्धवीर सन् २००६, *नेपाली संस्कृति: हाम्रो अस्तित्व*, नाम्ची : निर्माण प्रकाशन।  
 उपाध्याय, कृष्णदेव सन् २००९, *लोकसंस्कृति की रूपरेखा*, इलाहाबाद : महात्मा गाँधी मार्ग।  
 रणदिवे, बी टी सन् २००४, *जाति और वर्ग*, कलकत्ता : नेशनल बुक एजेन्सी प्रा लि।  
 Winternitz, Maurice, 1991 *History of Indian Literature*, New Delhi : Rani Jhansi road.



त्रिभुवन विश्वविद्यालय  
पृथ्वी नारायण क्याम्पस  
(पोखरा)

नेपाली विभाग

प्रमाण-पत्र

श्री. लिवेक, क्षेत्री.....  
शोधार्थी, सिद्धि, विश्वविद्यालय

त्रि.वि. पृथ्वी नारायण क्याम्पस, नेपाली विभागद्वारा यही २०७४ चैत्र ३ र ४ गते आयोजित नेपाली लोकसाहित्य अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गोष्ठीमा यहाँले <sup>सिद्धि, क्षेत्री, प्रत्यक्ष नेपाली</sup> शीर्षकमा <sup>लोकसाहित्यको स्थिति र अध्ययन परम्परा</sup> गोष्ठीपत्र प्रस्तोता/टिप्पणीकर्ता का रूपमा सक्रिय भूमिका निर्वाह गरी कार्यक्रम सफल बनाउन पुऱ्याउनु भएको योगदानको प्रशंसा गर्दै यहाँलाई हार्दिक धन्यवादसहित यो प्रमाण-पत्र प्रदान गरिएको छ ।

प्रा.डा. कृसुमाकर न्यौपाने  
कार्यक्रम संयोजक

कृष्णप्रसाद पौडेल  
विभागीय प्रमुख

मिति : ४ चैत्र २०७४





Nepali Folklore Society

# 7<sup>th</sup> International Folklore Congress 2019

13-15 December 2019, Kathmandu

Organized by  
Nepali Folklore Society (नेपाली लोकवार्ता तथा संस्कृति समाज)

## Certificate

This is to certify that ..... *Bibek Chhetri* .....  
Participated/Presented a paper entitled ..... *Gandharva song: tradition, introduction* .....  
*and classification (गन्धर्व गीतको परम्परा, परिचय र वर्गीकरण)* .....

at the 7th International Folklore Congress 2019  
held in Kathmandu from December 13 to 15, 2019.



(Prof. Tulasi Diwas)  
President  
Nepali Folklore Society  
15 December 2019

